

Навчальне видання

О. Я. Надибська

Надибська Оксана Ярославівна

ФІЛОСОФІЯ

Навчально-методичний посібник

ФІЛОСОФІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Підписано до друку 26.01.2009. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times New Roman» Друк цифровий. Ум. друк .арк. 9,23.

Наклад 100 прим. Зам. № 001

Видавець і виготовлювач ОЮІ НУВС

м. Одеса, вул. Успенська, 1

Свідectво суб'єкта видавничої справи ОД №25 від 15.07.2003 р.

тел. (048) 702-48-84

Одеса - 2009

Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського юридичного інституту
Харківського Національного університету внутрішніх справ
Протокол № 3, від 27.11.2007 р.

Автор:

Надибська О. Я. – доцент кафедри філософії та соціальних дисциплін
Одеського юридичного інституту ХНУВС кандидат філософських наук,
доцент

Рецензенти:

Кавалеров А. І. - завідувач кафедри філософії та соціології Південноукраїнського державного педагогічного університету
ім. К.Д.Ушинського, доктор філософських наук, професор.

Цвілюк С. А. – професор кафедри історії державності України
Одеського юридичного інституту ХНУВС, доктор історичних наук, професор.

Надибська О. Я.

Філософія : навчально-методичний посібник / – Одеса, ОЮІ НУВС, 2009. – 331 с.

Навчально-методичний посібник є коротким за змістом і доступним за формою систематизованим викладом сучасної зарубіжної та вітчизняної філософської думки, основних теоретичних проблем онтології, гносеології, природи свідомості, людського буття та ін. Посібник складено відповідно до нової навчальної програми курсу філософії, розробленої Міністерством освіти і науки України. У посібнику наведено навчально-методичні та інформаційні матеріали для підготовки й проведення семінарських занять. До кожної теми, крім методичних порад, наводяться питання для самостійної підготовки та організації дискусії на семінарі, тематика рефератів, рекомендована література. Окремо додаються предметний покажчик та короткий словник філософських термінів

Видання розраховане на студентів і курсантів вищих навчальних закладів, які навчаються за освітньо-професійною програмою бакалавра, спеціаліста та магістра, а також широке коло читачів, котрі цікавляться філософією.

©Надибська О. Я., 2009

Уявлення - форма чуттєвого пізнання, конкретно-чуттєвий образ реального світу за відсутності безпосереднього контакту з об'єктом пізнання.

Факт (лат. factum - зроблене, те, що здійснилось) - 1) дійсна подія, наслідок, випадок, істина; 2) у логіці - судження про події, що відбуваються реально.

Фактор (лат. factor - той, що робить) - умова, рушійна сила будь-якого процесу.

Феномен (гр. phaimenon - те, що з'являється) - єдине у своєму роді явище, що взяте у своїй цілості; незвичайне, виключне явище.

Філософія (гр. philo - любити + sofia - мудрість) - наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення; форма суспільної свідомості, спрямована на вироблення цілісного погляду на світ та місце у ньому людини.

Філософська антропологія - у широкому розумінні - наука про природу людини, у вузькому - течія у філософії ХХ століття.

Форма - спосіб організації та існування предметів і явищ, реального світу.

Функція (лат. funkcio - діяльність) - спосіб поведінки, що притаманний предметам і явищам реального світу і сприяє збереженню системи, в яку входить даний предмет чи явище.

Цивілізація (лат. civilis - громадянський, суспільний) -1) рівень суспільного розвитку та матеріальної культури, що притаманний певному конкретному етапу становлення людства; 2) історичний тип культури.

Цілісність - поняття, що відображає певну завершеність та внутрішню єдність предметів і явищ реального світу, а також їх відносну незалежність від середовища.

Ціль - ідеальний результат заради досягнення якого виконуються певні дії, внутрішньо - спонукаючий мотив людської діяльності.

Цінність - філософське поняття, що відображає значущість певних об'єктів для життєдіяльності людини та суспільства.

Час - атрибут реального світу, що визначає тривалість та послідовність станів його існування.

Явище - філософська категорія для позначення зовнішніх властивостей та проявів предметів, що пізнаються на чуттєвому рівні.

Якість - категорія для позначення притаманних предметам та явищам специфічних властивостей, без яких вони не можуть існувати як такі та відрізнятися від інших предметів і явищ.

мовлених форм сумісної діяльності людей; у вузькому розумінні - особлива вища стадія розвитку людей, яка проявляється через функціонування цілісної системи соціальних організацій, інститутів, груп, рухів тощо; історично сформований конкретний тип соціальної системи.

Сутність - філософська категорія для позначення тих головних, істотних та визначальних ознак реального світу, які зумовлені наявністю глибинних внутрішніх зв'язків та тенденцій розвитку предметів і явищ оточуючого світу.

Теза (гр. *tesis* - положення, твердження) основоположне твердження, принцип, що формується у ході викладу певної концепції.

Телеологія (гр. *teleos* - результат, *logos* - наука) - вчення про наявність у природі та суспільстві позалюдських цілей і цільових залежностей, відповідно з яким розвиток виступає здійсненням наперед визначеної мети.

Тенденція (лат. *tendo* - тягну, прагну, пряму) - напрям розвитку реальної дійсності, який відзначається перевагою одних моментів над іншими.

Теорема (гр. *teoreo* - розглядаю, досліджую) - положення чи твердження, істинність якого встановлюється.

Теорія (гр. *teoria* розгляд, дослідження) - 1) в широкому розумінні - форма діяльності людей, спрямована на отримання знань про об'єктивну дійсність, яка разом з практикою являє собою суспільне життя; 2) у вузькому розумінні - система вірогідних наукових знань про певну сукупність предметів, яка описує, пояснює та передбачає явища певної галузі реальної дійсності.

Термін (лат. *terminus* - границя, кінець, межа) – слово або словосполучення, значення яких визначається у контексті відповідної наукової теорії.

Тотожність - філософська категорія для позначення рівності, однако-вості предметів та явищ реальної дійсності, а також її елементів між собою.

Увага - форма психічної діяльності людини, що виявляється у її здатності зосереджуватись на певних об'єктах оточуючого світу.

Умова — філософська категорія для позначення тих факторів, котрі є: необхідними для виникнення, існування та зміни певних предметів та явищ.

Умовивід — логічна форма отримання нового знання про дійсність за допомогою наявних положень про неї; перехід від одних даних про предмет чи явище до інших, нових, що впливають з попередніх. Уява — процес формування людиною нових образів на основі її попереднього досвіду.

ЗМІСТ

Передмова	4
Тема 1. Філософія, її предмет та функції....	6
Розділ 1. Історія філософії	
Тема 2. Історичні типи філософії. Становлення філософського знання...	18
Тема 3. Українська філософія.....	59
Тема 4. Російська філософія.....	81
Розділ 2. Сучасна світова філософія	
Тема 5. Марксизм і неомарксизм.....	91
Тема 6. Філософія життя. Фрейдизм і неофрейдизм.....	104
Тема 7. Позитивізм і неопозитивізм. Феноменологія і герменевтика...	114
Тема 8. Екзистенціалізм.....	126
Тема 9. Структуралізм і постструктуралізм.	
Комунікативна філософія	143
Розділ 3. Теоретична філософія	
Тема 10. Філософські проблеми буття.....	150
Тема 11. Філософське розуміння свідомості.....	163
Тема 12. Теорія пізнання у філософії.....	173
Розділ 4. Практична філософія.	
Тема 13. Філософські засади осягнення історичного процесу.....	191
Тема 14. Суспільство як об'єкт філософського пізнання.....	206
Тема 15. Філософія економіки.....	215
Тема 16. Філософія політики.....	225
Тема 17. Філософія права.....	237
Тема 18. Філософія культури та мистецтва.....	251
Тема 19. Філософія релігії.....	265
Тема 20. Філософія науки та техніки.....	227
Тема 21. Філософія мови.....	285
Тема 22. Філософський аналіз глобальних проблем сучасності.....	232
Розділ 5. Філософська антропологія	
Тема 23. Проблема людини в контексті філософської компаративістики.....	237
Бібліографічний опис	312
Предметний покажчик	315
Додаток 1. Методичні поради для підготовки до семінарських занять.	318
Додаток 2. Методичні рекомендації до написання та оформлення рефератів.	319.
Короткий словник філософських термінів.....	321

ПЕРЕДМОВА

Значення філософії для підготовки фахівців правознавців вищої кваліфікації визначається трьома чинниками: по-перше, філософія є світоглядною дисципліною, а тому знання її сприяє формуванню адекватних сьогоденню поглядів на світ і місце людини в цьому світі; по-друге, філософія має методологічну функцію, а тому її знання є виключно важливими при науково-дослідній роботі у сфері правознавства; по-третє, знання загальних положень окремих галузей філософії, особливо філософії права, дозволить майбутнім юристам сформулювати основні принципи розуміння права, дасть ціннісні орієнтири при розв'язанні тих проблем, які виникають у практичній діяльності.

Предметом філософії є буття в самому широкому розумінні цього слова: матеріальне й духовне, природне й соціальне, чуттєве й позачуттєве, актуальне й потенціальне, а також процеси становлення як перехід від небуття до буття. Одним із найважливіших елементів предмета філософії є сама філософія в її історичному вимірі, її походження й розвиток в історії людства, роль і місце в культурі й практичній діяльності. Кожна філософська система, з одного боку, є результатом критичного переосмислення тих філософських учень, що існували до неї, а з іншого, – відображенням розвитку сучасної соціокультурної ситуації, її узагальненням.

Філософія пов'язана з іншими навчальними дисциплінами. Це обумовлено тим, що вона є методологічною основою будь-яких форм пізнання, узагальнюючим, інтегруючим фактором культури.

Філософія відіграє надзвичайну роль у системі наукового знання, ідеології та суспільної практики. Важко уявити сучасного фахівця вищої кваліфікації будь-якої сфери діяльності без його постійного, цілеспрямованого звернення до філософських основ тієї чи іншої галузі знань, у тому числі правознавця – без потреби у філософських питаннях юриспруденції. Ця потреба полягає в тому, що філософія цілком звернена до особистості, розвиває її душу і розум; філософія завжди була, є і буде теоретичною базою світогляду людини, від розвитку котрого залежать її справи і вчинки, ціннісні орієнтації, соціальні установки і життєві плани.

Філософська наука формує у людини якості культурної особистості, захищає її від вузьких і поверхових рамок буденного мислення, утверджує в ньому загальнозначущі уявлення про головні цінності життя, діалектичне світорозуміння і світосприйняття взагалі. Філософія сприяє надбанню наукових знань, бере участь у створенні наукових гіпотез і теорій, розробляє загальні й загальнонаукові методи пізнання та діяльності,

чого світу.

Сигнал - різновидність знаку для передачі інформації.

Символ - умовне позначення певного предмета або явища, яке виражає його загальний смисл.

Синтез - форма наукового пізнання, котра полягає в об'єднанні даних про складові частини предметів та явищ із метою отримання загальних даних про них.

Совість - здатність людини до морального самоконтролю, усвідомлення нею правил та норм своєї поведінки, формування для себе моральних вказівок та оцінювання своїх дій.

Соціальна група - сукупність людей, що об'єднані певним відношенням до соціального.

Соціологія (лат. societas - суспільство, гр. logos - вчення) - наука про основні закономірності розвитку та функціонування соціальних систем.

Спосіб виробництва - історично зумовлений спосіб перетворення людиною оточуючої дійсності з метою забезпечення своїх матеріальних та духовних потреб. Виражається активним поєднанням об'єктивних (продуктивні сили) та суб'єктивних (виробничі відносини) факторів.

Спостереження - метод наукового пізнання, котрий передбачає вивчення предметів реального світу за допомогою органів чуття.

Сприйняття - відображення людиною та твариною предметів і явищ при безпосередній їх дії на органи чуття у вигляді конкретних чуттєвих образів.

Стрибок - процес перервності поступовості розвитку предметів та явищ реального світу.

Структура (лат. structura - побудова, розташування, порядок) - відносно стійка єдність елементів та складових частин цілого, а також їх відношень, що спричиняють внутрішню будову об'єкта.

Суб'єкт (лат. subiectus - те, що знаходиться в основі) - носій предметно-практичної діяльності та пізнання, джерело активного впливу на оточуючу дійсність, спрямоване на об'єкт.

Суб'єктивне - те, що властиве суб'єкту або є похідним від його діяльності. Розкривається як: а) знання; б) переживання суб'єктом самого себе.

Субстанція (лат. substantia - сутність, те, що становить основу предметів та явищ) - те, що становить основу всього суцього, що єднає предмети та явища реального світу.

Судження - форма людського мислення, котра стверджує або заперечує щось про предмети та явища реального світу.

Суперечність - таке відношення між протилежними сторонами явища реальної дійсності, що виявляє їх цілісність та протидію одна одній.

Суспільство - в широкому розумінні - уся сукупність історично зу-

ших проявів людської психіки.

Раціоналізм (лат. *rationalis* - розумний) - напрям у гносеології, що абсолютизує раціональну сторону пізнання, вважаючи єдиним джерелом та критерієм освоєння дійсності розум.

Реальність (лат. *realis* - дійсний) - усе існуюче реально, те, що має буття.

Революція (лат. *revolution* - переворот) - якісні зміни у процесі розвитку предметів та явищ, що докорінно змінюють їх основні властивості.

Регрес (лат. *regesus* - зворотний рух) - тип розвитку, для якого характерні зміни предметів і явищ, починаючи вищими і закінчуючи нижчими формами їх організації.

Релігія (лат. *religio* - культ богів, благочестя, набожність, святиня) - форма суспільної свідомості, котра базується на визнанні надприродного як основи розвитку всього сущого, виступає засобом позалогічного освоєння людиною світу, в якому відображаються не якісь зовнішні щодо неї природні чи суспільні сили, а такий стан, який можна назвати самовизначенням у світі, пошуком і здобуттям людиною самої себе: через усвідомлення своєї богоподібності.

Реформа (лат. *reformo* - перетворюю) – перетворення реального світу без знищення основ його існуючої структури.

Річ - усе те, що перебуває у відношенні з чимось., або має якісь властивості.

Розвиток - вищий тип руху, що полягає у переході від нижчих до вищих форм організації предметів реального світу.

Рух - атрибут реального світу, спосіб його існування, що виявляється у безперервних змінах предметів та явищ.

Самосвідомість - усвідомлення людиною себе як особистості, передбачає виявлення людиною свого єства (фізичних та моральних рис, мотивів та вчинків, їх цілей, свого ставлення до інших людей і до самої себе), що виділяє її з оточуючого світу.

Свідомість - властива людині функція головного мозку, специфічна форма ідеального відображення та духовного освоєння нею реального світу.

Світогляд - узагальнена система поглядів людини на оточуючий її світ та на саму себе, які відображають, розкривають та зумовлюють певне практичні й теоретичне ставлення людини до світу, її спосіб оцінки його та осмислення.

Свобода - здатність людини діяти відповідно до своїх знань і можливостей, а також можливість робити вибір у своїх діях.

Сенсуалізм (лат. *sensus* - почуття, відчуття) – напрямок у теорії пізнання, який абсолютизує відчуття у процесі пізнання людиною оточую-

їх нормативні принципи. Філософія, таким чином, виступає як загально-людське надбання, без засвоєння якого людина високої культури і громадянськості неможлива.

Пропонований автором навчально-методичний посібник для підготовки і проведення семінарських занять укладено у відповідності з вимогами нормативної програми з філософії, розробленої Міністерством освіти і науки України, в якій наголошено, що формування і розвиток сучасного світогляду студентської молоді неможливі без освоєння філософії як теоретичної основи людського світобачення, без розуміння філософії як „життєвого завдання”. Засвоївши цей курс, студент і курсант повинен знати і вміти:

- напрямки історико-філософської думки, класичну і сучасну вітчизняну та світову філософію, оволодіти філософським способом мислення, основними філософськими принципами та першоджерелами, засвоїти світоглядно-гуманістичний зміст філософії;

- на основі ґрунтовного знання філософії опанувати самостійний стиль мислення, засвоїти специфіку філософського осягнення дійсності, формувати свою власну позицію, застосовувати набуті знання при аналізі нагальних проблем сьогодення, розуміння суспільства як самоорганізованої системи.

Надати допомогу студентам і курсантам в успішній реалізації поставлених завдань покликаний цей посібник.

При підготовці даного навчально-методичного посібника автором використано значний обсяг філософської літератури – монографії, енциклопедичні довідники з філософії, праці ряду українських авторів, зокрема В. П. Андрущенко, І. В. Бичка, Н. І. Горлача І. Ф. Надольного, Є. М. Причепій, Л. О. Сморжа, В. Л. Петрушенка, а також інші навчально-методичні й наукові філософські джерела.

ТЕМА 1 ФІЛОСОФІЯ ЯК ПРОБЛЕМА

Мета заняття – розкрити специфіку філософського знання, аналіз філософії як різновиду світогляду, виявлення особливостей його функціонування.

Основна проблема – філософія як теоретична основа світогляду.

Основні поняття та категорії – світогляд, міфологія, релігія, філософія, загальна картина світу, метод, методологія, функції філософії, ідеалізм, матеріалізм, дуалізм.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Сутність філософського світогляду.
2. Специфіка філософського знання.
3. Предметне самовизначення філософії.

Теми рефератів та повідомлень

1. Філософія в системі науки.
2. Світогляд і філософія як форми людського самовизначення у світі.
3. Роль філософії в індивідуальному розвитку людини.
4. Основні концепції предмета філософії.
5. Основне питання філософії і логічно можливі типи його рішення.
6. Поняття “філософського методу”, його конструктивні особливості та історико-філософські репрезентації.

Рекомендована література

1. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс. – М., 2001.
2. Кульчицкий О. Основы философии и философских наук. – Мюнхен-Львів, 2001.
3. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М., 2002.
4. Мир философии. Книга для чтения: В 2-х ч. – М., 2004.
5. Радугин А.А. Хрестоматия по философии: Учебное пособие. – М., 2002.
6. Світогляд і духовна культура. – К., 1993.
7. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М., 2004.
8. Філософія: Курс лекцій. – К., 2006.

Потреба - стан людини та суспільства, що виражає їх залежність від умов свого існування (необхідність у чомусь), який виступає джерелом різних форм їх активності.

Правосвідомість - сукупність поглядів, ідей, що виражають відношення людини та суспільства до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним.

Практика (гр. praktikos - діяльний, активний) - чуттєво-предметна соціальне детермінована форма людської життєдіяльності, основним змістом якої виступає освоєння природних та соціальних сил, яка виражає суто людське відношення до світу.

Праця - усвідомлена діяльність людини і суспільства з метою перетворення та освоєння природних та соціальних сил для задоволення матеріальних і духовних потреб.

Природа - в широкому розумінні - усе реально існуюче в нескінченному багатоманітті своїх проявів.

Причина - філософська категорія для позначення предмета чи явища, яке зумовлює, породжує інший предмет чи явище.

Проблема - форма наукового пізнання, складне теоретичне чи практичне завдання, яке потребує вирішення за умови відсутності відомостей про шляхи його розв'язку.

Прогрес (поступальний рух) - напрямок розвитку реального світу, для якого характерним є перехід від нижчого до вищого, від простого до складного.

Продуктивні сили - елемент способу виробництва матеріальних благ, що включає в себе знаряддя, засоби виробництва та самих людей, які здійснюють виробництво, специфічна, єдність суб'єктивних (робоча сила) та речових (засоби виробництва) факторів, необхідних для перетворення оточуючого світу.

Простір - один з атрибутів реального світу, філософська категорія для позначення співіснування та відокремленості предметів і явищ, їх протяжності, порядку розташування одних відносно інших.

Протилежність - філософська категорія для позначення сторін предметів і явищ, які взаємно зумовлюють та взаємно виключають одні одних.

Протяжність - характеристика простору, що виражає його розміри.

Процес (лат. processus - рух, хід) - сукупність подій, станів, змін, яка має певну цілісність та спрямованість.

Психіка (гр. psyche - душа) - специфічна функція мозку, яка полягає у здатності до відображення оточуючої дійсності.

Психологія - наука, що вивчає психіку живих істот, активне відображення мозком реального світу у формі відчуттів, сприйняття, думок, ін-

зація знань про реальний світ.

Необхідність - філософська категорія для позначення внутрішньої закономірності у зв'язків між предметами та явищами об'єктивної дійсності, що зумовлюють саме їх існування.

Нове - кінцевий або проміжний етап розвитку предметів та явищ.

Ноосфера (гр. noos - розум) - сфера панування розуму, область планети, яка охоплена свідомою людською діяльністю.

Об'єктивна реальність - властивість предметів та явищ існувати незалежно від свідомості.

Образ - форма існування реальних предметів та явищ в ідеальному вигляді у людській свідомості.

Одиничне - філософська категорія для позначення окремо взятих предметів та явищ.

Онтологія (гр. on - суще, logos - вчення) - вчення про основи та першоначала буття.

Органи чуття - спеціалізовані органи людини та тварини, які сприймають подразнення, що надходять ззовні.

Особливе - філософська категорія для позначення прояву одиничних предметів та явищ у їх взаємозв'язках.

Пам'ять - психічний процес, що полягає у закріпленні, збереженні та відтворенні отриманої раніше інформації.

Перехід кількісних змін у якісні - закон діалектики, який розкриває один із моментів розвитку; ілюструє взаємозв'язок кількісних та якісних параметрів предметів і явищ як важливу умову їх розвитку.

Підсвідоме - елемент психіки людини, що знаходиться під порогом свідомості, проте органічно з нею зв'язаний і впливає на хід усвідомлення людиною оточуючого світу.

Пізнання - суб'єктивно-історичний процес діяльності людини і суспільства, котрий полягає у відображенні реальної дійсності та оволодінні нею.

Поведінка - система взаємопов'язаних дій, спрямованих на реалізацію певної функції притаманної об'єкту з метою взаємодії його з оточуючим середовищем.

Політика (гр. politike - мистецтво управління державою) - сфера людської життєдіяльності, яка полягає в реалізації державної влади.

Поняття - форма мислення, за допомогою якої людина відображає у свідомості найзагальніші та найсуттєвіші властивості й ознаки предметів реального світу.

Постулат (лат. postulatum - вимога) - початкове наукове положення (судження, твердження), котре в міру своєї очевидності не потребує доказу. Постулати виступають початковими принципами наукової теорії.

Навчально-методичний матеріал до теми

Сутність філософського світогляду. Слово “філософія” грецького походження, буквально означає “любов до мудрості” (“філео” – люблю, “софія” – мудрість). У давніх греків це слово означало “прагнення до розуміння”, “устремління до знання”, “жадобу знання”. У цьому розумінні воно використовувалося Фукідідом, Сократом та ін. представниками античної культури.

Уперше слова “філософ” застосував грецький мислитель і математик Піфагор щодо людей, які прагнуть до високої мудрості і правильного способу життя. До нас дійшли перекази, що Піфагор називав себе не мудрецем, а любителем мудрості: сама мудрість (як і знання) дана лише Богом, а людина повинна задовольнятися тільки устремлінням до мудрості (до знання). Звідси і “філософія” як Любов (чи устремління) до мудрості. Спеціалісти по античній філософії вважають, що тлумачення і закріплення терміна “філософія” як назви особливої сфери знання пов'язане з ім'ям Платона.

Будучи мудрістю, філософія завжди усвідомлювала свою принципову дистанційованість від світу повсякденності. Уже у сиву давнину філософи-мудреці чітко усвідомлювали необхідність певної попередньої підготовки для бажаючих вчитися філософії, для «перенастроювання», «перерієнтації» їхнього мислення з повсякденного на творчий «діапазон». На початку IV ст. до н. е. Платон висуває ідею пропедевтики (від грец. «пропедео» — попередньо навчаю, готую) як спеціальної процедури підготовки мислення до занять філософією. У ході цієї процедури в людини виробляється вміння бачити проблеми, правильно їх формулювати й вирішувати. Надалі пропедевтика поступово перетворюється на спеціальну дисципліну, що відігравала роль своєрідного вступу до філософії. Принаймні такий характер мала «Філософська пропедевтика», написана Г. В. Ф. Гегелем у 1809—1811 рр.

Отже, філософія – наука світоглядна. Термін „світогляд” був запроваджений І. Кантом. У найелементарнішому розумінні слова світогляд – це найзагальніше усвідомлення людиною навколишнього світу, свого місця в ньому, свого ставлення до цього світу й до себе, своїх претензій і намірів щодо світу та шляхів реалізації цих намірів (життєвих програм). Отже, світогляд – це сукупність узагальнених уявлень людини про себе, світ, свої взаємини із світом, про своє місце у світі та своє життєве призначення.

Питання про філософію виникає саме у зв'язку з мовою про ступені зрілості (як історичної, так і теоретичної) світогляду. Виникнення філософії, її становлення пов'язані з особливостями найдавніших світоглядних форм. Це міфологія і релігія.

На зорі історії людства, коли були ще в силі родові принципи у господарському та культурному житті, пануючою формою світогляду була **міфологія**. Міф в перекладі з грецької “розповідь”, “слово”. Міфологією називається зібрання міфів, а також наука о міфах, їх вивчення, пояснення їх місця в складі культури народів світу. Міфологія є результатом духовної потреби пояснити світ і розібратися у явищах природи. Ще не озброєна наукою та філософією палка думка родової людини рвалася до досягнення сил буття природи та людей. Цей процес ішов через персоніфікування, уособлення в образах богів, перед якими людина відчувала здивовання, безсилля і преклоніння. Так, наприклад, у стародавніх єгиптян, якщо ріка не розливається, то вона відмовляється розлитися. Можливо, ріка чи боги розгнівалися на людей. Звідси – звичай приносити жертви Нілу і навіть “укладати з ними угоди” (у вигляді документу, який кидався у ріку).

Міфологія – це не просто система міфів, не просто оповідання про богів та героїв. У цих оповіданнях можна простежити і зачатки постановки філософських питань: про походження світу, про мету і сенс буття, про порядок у природі. Безсмертним пам'ятником античної культури є твори Гомера “Іліада” і “Одіссея”. Про філософський світогляд Гомера можна сказати, що він повністю знаходився на ґрунті міфології. Йому належить вислів: “Ми всі – вода і земля”. Він не задавався філософським питанням про походження світу. Такого роду питання висунув Гесіод (VII ст. до н.е.) – селянський поет, автор знаменитих “Трудів і днів” і “Теогонії”. Він виклав міфи як єдине ціле, описав родословну олімпійських богів. Та, згідно з грецькою міфологією, “спочатку існував тільки вічний, безмежний, темний хаос. У ньому полягає джерело життя світу. Із хаосу же виникла і богиня Землі – Гея, а також могутня сила – Ерос – Любов. Матір'ю Землею народжені небо, гори і море”. Згідно з єгипетською міфологією, спочатку існував хаос води. І з нього все виникло.

Сучасні дослідники виділяють такі особливості міфологічного розуміння світу:

1) галузі одушевленого і неодушевленого, природи і людини не відрізнялись. Уся природа розумілась як жива, одушевлена, живуча подібно людині (типовий антропоморфізм – перенесення особливостей людського життя – на природу);

2) міфологічне мислення не розрізняло сон і реальність, уявне і дійсне, знак, символ і те, що вони означають. Цю особливість розуміння світу називають синкретизмом (об'єднання різнорідного, злитність).

Міф відрізняється від казки тим, що містить спробу пояснити явища. Він відрізняється і від легенди, оскільки в основі нього не лежить історична подія.

чення об'єктивної реальності, різновид субстанції.

Метафізика (гр. meta і physika - після фізики) загально філософський метод пізнання, базований на визнанні сталості, запереченні внутрішнього та зовнішнього взаємозв'язку між предметами та явищами.

Метод (гр. metodos - шлях дослідження) - спосіб практичного та теоретичного освоєння дійсності. Методологія - філософське вчення про методи пізнання оточуючого світу.

Мислення - процес опосередкованого та узагальненого відображення оточуючої реальності, вища ступінь людського пізнання.

Міра - філософська категорія для узагальненого виявлення взаємозв'язку кількісної та якісної сторін предметів і явищ, завдяки якому ті існують.

Міф (гр. mithos переказ) - історичний тип світогляду людини, специфічний спосіб пояснення та трактування предметів і явищ, якому притаманне зміщення об'єкта та суб'єкта пізнання, персоніфікація природних сил та наділення їх людськими за характером, але фантастично видозміненими властивостями.

Моделювання - метод наукового пізнання, що полягає у створенні зменшених або збільшених копій предметів та явищ (моделей) з метою отримання знань про досліджувані об'єкти, вивчення яких утруднено рядом причин.

Можливість - об'єктивно існуюча тенденція до виникнення предметів та явищ, яка зумовлюється певною закономірністю.

Мораль (лат. moralis - моральний) - система поглядів, правил та норм, що регулює поведінкову діяльність людини та суспільства.

Народ - спільність людей, яка змінюється історично та включає в себе і соціальні групи, верстви та класи, а також визначається певним місцем у суспільному виробництві.

Народність - історична спільність людей, сформована в результаті історичного розвитку родоплемінного типу людської спільноти, який полягає у злитті, консолідації різних племен в умовах первісного суспільства.

Народонаселення - сукупність людей, що проживає на певній території.

Наступність - існуючий в реальному світі зв'язок між різними етапами розвитку предметів та явищ, який полягає у збереженні тих чи інших елементів цілого або окремих його сторін при переході від одного етапу до іншого і взагалі при будь-яких змінах об'єктивної дійсності.

Натуралізм - філософський методологічний принцип, відповідно до якого розвиток суспільства пояснюється на основі законів природи.

Наука - форма людських знань; вироблення та теоретична системати-

бражають відношення людини та суспільства до реальної дійсності.

Ідея - специфічна вища форма відображення реальності, що поєднує в собі усвідомлення мети і перспективи подальшого її пізнання та практичного перетворення.

Індивід (лат. *individuum* - неподільний) - поняття, що позначає одиничний, окремих, фіксований, певним чином виділений предмет; окремо взята істота, самостійно існуючий живий організм.

Індукція (лат. *inductio* - наведення) - метод наукового пізнання, базований на виведенні нового загального знання про предмети та явища на основі знання про окремі властивості та ознаки даних предметів чи явищ.

Ірраціоналізм (лат. *Irrationalis* - нерозумний, несвідомий) філософське вчення, що заперечує можливість пізнання реальності за допомогою мислення, протиставляючи йому споглядання, інтуїцію, інстинкт, віру.

Кількість — філософська категорія для позначення просторово-часових властивостей предметів та явищ об'єктивної дійсності, що проявляються у їх взаємодії з іншими предметами та явищами.

Конечне - філософська категорія для позначення предметів та явищ, що обмежені у своєму існуванні і зумовлені іншими предметами та явищами.

Конкретне — реально існуючий предмет, цілісне утворення, що проявляється завдяки внутрішній суттєвій єдності всіх своїх сторін.

Концепція (лат. *conceptio* - розуміння) - форма наукового пізнання, специфічна система розуміння та трактування реального світу; основна ідея будь-якої теорії.

Критерій істини - спосіб доведення достовірності людських знань. Основним критерієм істини виступає практика.

Культура (лат. *culturae* - обробка, облагородження) - сукупність усіх видів перетворюючої діяльності людини та її результати; сукупність досягнень суспільства у сфері матеріального та духовного розвитку.

Логіка - наука про закони мислення, яка вивчає умови, за яких знання набуває значення істини.

Масова свідомість форма суспільної свідомості; сукупність станів свідомості, котрі проявляються на рівні певної соціальної спільності людей.

Матеріалізм - (лат. *materialis* речовинний) філософський напрям, що визнає об'єктивність оточуючого світу, а матерію єдиною його субстанцією. У сучасній філософській думці даний термін часто замінюється терміном "реалізм".

Матеріальне - специфічна визначеність предметів та явищ, котра позначає їх об'єктивне існування.

Матерія (лат. *material* - речовина) - філософська категорія для позна-

Зі згасанням первіснообщинних форм суспільного життя, розподілу праці, класовим розшаруванням, міфології стає дедалі складніше пояснити зміни соціальної реальності. Це зумовило формування **релігії**. Релігія – (від лат. *religio* – благочесття, набожність, святиня, предмет культу) – це така форма світогляду, в якій освоєння світу здійснюється через його роздвоєння на поцейбічний, “земний”, дійсний, який сприймається органами почуття, і потойбічний – “небесний”, надприродний, надчуттєвий. Її виникнення пов’язане з таким рівнем розвитку людського інтелекту, коли появляются зачатки теоретичного мислення. Віра в надприродні сили, в бога є спосіб існування релігійної свідомості, особливий настрій, переживання, характеризуючи внутрішній стан людини. Зовнішньою формою проявлення віри служить культ.

Питання про відношення міфології і релігії складне. Одні вчені схильні ототожнювати їх, інші, навпаки, протиставляють. Діалектичний же підхід до аналізу цих явищ дозволяє побачити як спільні риси, так і їх різницю. І міфологія, і релігія є типами світогляду, що їх об’єднує. Але якщо міфологія уявляє як устремління пояснити світ, небеса, богів по аналогії з земними справами, то релігія прагне до пояснення світу як творіння всевишнього.

Становлення і розвиток науки, якісні зміни в діяльності людей, зумовили формування третього типу світогляду – філософії.

Філософія виникла близько двох з половиною тисяч років тому у рабовласницьких державах Древнього Сходу і Середземномор’я. До філософії, як було вже сказано, існували такі форми культури, як мистецтво, міфологія, релігія, зачатки моральної і правової свідомості.

Більш пізніше в порівнянні з ними виникнення філософії — не випадкове. Для її виникнення повинні були скластися певні передумови. Такими передумовами є: по-перше, поділ суспільства на класи, по-друге, - досягнення людьми певного рівня інтелектуального розвитку. При первіснообщинному ладі переважна більшість членів суспільства була зайнята елементарною фізичною працею (перші види діяльності - збирання, рибальство, полювання. Пізніше - скотарство і землеробство). Примітивні знаряддя праці обмежували можливість дозвілля. Він використовувався для відпочинку, для відновлення фізичних сил. Виникнення класового суспільства супроводжувалося новим суспільним поділом праці – за класовим принципом. Перекладаючи обов'язки примітивної праці на рабів, багато вільних людей (рабовласники) присвячували себе політиці, мистецтву - узагалі тим видам діяльності, у яких переважає духовний компонент. Відбувається відділення розумової праці від фізичної. Наявність дозвілля і можливість використовувати його для духовної діяльності – перша передумова виникнення філософії. Другою передумовою є дозрі-

вання людського інтелекту, що проявилось в здатності людей до абстрактного мислення. Люди примітивних культур періоду первіснообщинного ладу були мало здатні до абстрагування, до мислення загальними поняттями. Про це свідчать антропологічні дослідження. При безлічі конкретних понять у їхніх мовах відсутні, як правило, узагальнюючі поняття. Але без здатності до абстрагування не могла скластися філософія. У I тис. до н. е. при переході від докласових суспільств до класового суспільства така передумова, видимо, склалася, і в VI - VII століттях до н. е. відбувається виникнення перших філософських вчень у державах Древнього Сходу й у Греції.

Специфіка філософського знання. У буденній свідомості протягом багатьох віків існувало, нерідко трапляється й у наші дні, уявлення, що філософія не має власних реальних потреб. Не випадково символом філософії був ведмідь, що смокче власну лапу. Наприклад, на титульному аркуші книги Я. Брукера «Критична історія філософії», виданої у 40-х рр. XVIII ст., було таке зображення, під яким розміщено афоризм: *ipse alimenta sibi* (сам собі харчування). Дехто визнає компетенцією філософії фіксацію особистої некомпетенції. У сучасній філософії існує ціла течія – позитивізм, що проголошує проблеми філософії безгласними, безпредметними. Хоча проблеми філософії не менш реальні, ніж у будь-якій науці.

Ми багато говоримо про ті безперечні вигоди, що їх отримує людство від масового поширення освіти, нерідко забуваючи при цьому про не менш безперечні негативи, а то й просто втрати, якими супроводжується цей процес. Насамперед ідеться про те, що освіченість (часто-густо це просто інформованість) не обов'язково свідчить про належний рівень культури того чи іншого індивіда, тим більше про його інтелігентність. Німецький філософ М. Хайдеггер, змальовуючи пересічного індивіда сучасного суспільства, зазначав характерні для нього безапеляційність суджень і оцінок, готовність дати прості й «вичерпні» відповіді на будь-які (серед них і найскладніші) питання сучасного життя, цілковиту впевненість у правильності своїх суджень і оцінок (і це все за фактичної некомпетентності в цих питаннях). І справді, прислухайтеся до розмов людей у міському транспорті, в магазинних чергах тощо, і ви почуєте, що практично кожен, хто обговорює тут проблеми складного, політичного, економічного (навіть наукового) життя, має свій власний і завжди «точний» рецепт розв'язання зазначених проблем. При цьому впевненість у правильності свого рецепта тим більша, чим менш компетентним є ваш випадковий співрозмовник. Його не здивуєш жодним, у тому числі й філософським запитанням. Він охоче «повчить» вас, адже не відає, що ще Платон і Аристотель говорили, саме «здивування спонукає людей філософству-

льний метод пізнання світу, базований на принципах всезагального взаємозв'язку та розвитку..

Дуалізм (лат. dualis - двоїстий) - філософське вчення, яке базується на твердженні про одночасну наявність матеріальної та духовної субстанції як першооснови всього сущого.

Дух - філософське поняття для позначення ідеальних процесів та явищ, сукупність усіх функцій свідомості як відображення дійсності.

Еволюція - тип розвитку предметів та явищ базований на поступовості, коли в процесі кількісних змін предмет чи явище зберігає свої якості.

Емпіризм (гр. emperio - досвід) - напрямок у теорії пізнання, який єдиним джерелом та критерієм пізнання вважає чуттєвий досвід.

Єдність та боротьба протилежностей один з основних законів діалектичного методу пізнання, що визначає внутрішнє джерело розвитку предметів та явищ.

Закон – філософська категорія для позначення необхідного, суттєвого, істотного, стійкого та загального зв'язку, який встановлюється і повторюється між явищами та предметами, процесами об'єктивної та суб'єктивної реальності.

Заперечення заперечення - один із законів діалектики, що відображає поступальність, наступність та спадкоємність у процесі розвитку предметів та явищ об'єктивної дійсності.

Зміст – філософська категорія для виявлення сукупності складових частин предмета та явища, що зумовлюють їх зміну в процесі розвитку.

Знак - реально існуючий чуттєво-сприйнятний предмет, подія або дія, що в процесі людського спілкування виступає як представник іншого предмета, властивості, відношення й використовується для збереження, зберігання та перетворення й передачі інформації, знання.

Знання - відображення дійсності у свідомості, розглядуване з точки зору результату.

Ідеал (гр. idea - вид, образ, поняття) - взіреть, що мисленно визначає ступінь досконалості предметів та явищ оточуючого світу.

Ідеалізація - спосіб наукового пізнання, що полягає у створенні абстрактних об'єктів.

Ідеалізм - філософське вчення, що розглядає ідеальні чинники - дух, ідею, свідомість першоосновою всього сущого. Виділяють суб'єктивний (абсолютизує поняття, інтуїцію, відчуття людини) та об'єктивний (визнає наявність та первинність об'єктивно існуючих ідей) ідеалізм.

Ідеальне - сукупність ідей, внутрішній світ людини, суб'єктивний образ реального світу.

Ідеологія (гр. ideo - вигляд, образ, поняття, logos - вчення) - сукупність ідей та поглядів, що в теоретичній і систематизованій формі відо-

пільством, необхідна умова для формування абсолютної істини.

Відображення - всезагальна властивість реальних предметів та явищ, реагування будь-якого явища на взаємодію з іншим явищем.

Відчуття - початковий етап здійснення процесу відображення, результат впливу зовнішнього середовища на органи чуття людини. Відчуття відображають лише певні сторони та властивості об'єкта пізнання.

Властивість - філософська категорія для позначення певного моменту виявлення сутності предметів та явищ у їх відношенні з іншими предметами та явищами.

Воля - психічний процес, що відображає здатність людини до підпорядкування своєї діяльності свідомо обраним завданням, переборюючи зовнішні та внутрішні перешкоди.

Генеza - поняття, що визначає виникнення, формування та процес розвитку предметів і явищ.

Географічне середовище - сукупність предметів та явищ природного походження, котра являє основу функціонування та розвитку людського суспільства.

Герменевтика (гр. hermeneutike - тлумачити) — спосіб філософського осмислення світу базований на процесі розуміння, сукупність правил та методів пояснення текстового матеріалу.

Гіпотеза (гр. hypotesis - основа) - форма наукового пізнання, котра полягає у висуненні та наступному доведенні наукового передбачення з метою пояснення певного явища.

Гносеологія (гр. gnosis - знання, logos - вчення) - філософська теорія пізнання. Розділ філософії, у якому вивчаються проблеми природи та можливостей процесу пізнання, відношення знання до дійсності, виявляються умови достовірності та істинності знань.

Гуманізм (лат. humanus — людський) - система поглядів, яка базується на визнанні пріоритетності людських цінностей в розвитку суспільства.

Громадська думка - стан вияву масової свідомості. Ідо відображає відношення людей до важливих подій та фактів суспільної дійсності.

Дедукція (лат. deductio - виведення) - метод наукового пізнання, який базується на виведенні знання про окремі властивості предметів та явищ на основі знання про їх загальні властивості.

Детермінізм (лат. determinio - визначаю) - вчення, побудоване на визнанні абсолютності причинно-наслідкових зв'язків у природі та суспільстві. Один з основних принципів діалектичного методу пізнання.

Діалектика (гр. dialegomai - веду бесіду) - вчення про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення, всезага-

вати». Та й чи знаємо ми сьогодні взагалі, що таке «здивування»? Чи вміємо взагалі дивуватися по-справжньому? Мабуть, все-таки і знаємо, і вміємо, проте тільки всупереч реальним обставинам нашого повсякденного життя, яке при найменшій скруті чи просто утрудненні послужливо «видає» готову відповідь — інструкцію, рецепт, правило, формулу. І це починається з раннього дитинства, з батьківських коротких категоричних «можна» — «не можна», «добре» — «погано», «роби так» — «не роби інакше» і т. п. Потім готові відповіді дає школа. Аналогічна ситуація, принаймні з багатьох дисциплін, склалася у вищій школі. Приходячи після закінчення вузу на виробництво, молодий спеціаліст помічає, що тут багато чого не відповідає правилам (інструкціям, формулам).

Звичайно, ще з раннього дитинства людина стихійно чинить опір системі інструкцій-заборон та інструкцій-дозволів цілою зливою «чому?», «чому?», «чому?»..., на які не можна дати відповіді-інструкції. Через те всі ці питання здаються наївними, і від них, зрештою, з досадою відмахуються. Однак з часом і сам індивід поступово доходить висновку, що жити «за інструкцією» спокійніше, простіше і безпечніше (ми всі з вами конформісти), хоча внутрішнє «чому» не згасає в людині остаточно. Постійне прагнення знати все про, здавалося б, найзвичайнісінькі буденні речі, здатність дивуватися навіть найбуденнішим явищам деякі люди проносять крізь усе своє життя.

Як приклад цього, дуже цікавою є зустріч платонівського вчителя Сократа з софістом Гіппієм - людиною самовпевненою і хвальковитою, яка вражає повсякденну свідомість своїм «всезнайством» і апломбом. Сократ ставить перед Гіппієм, здавалося б, просте питання: що таке прекрасне? Гіппій відповідає: прекрасним є прекрасна дівчина. Якщо це так, міркує Сократ, то прекрасна дівчина і є те, що робить будь-яку річ прекрасною. Але ж, продовжує він, ми можемо говорити і про прекрасну кобилу, і про прекрасну ліру і навіть про прекрасний горщик, та яке ж відношення до них має прекрасна дівчина. Більше того, продовжує Сократ, якщо дівчина є прекрасною у відношенні, скажімо, до горщика, то у відношенні до прекрасної богині вона буде потворною — хіба ж можна називати прекрасним те, що в якомусь плані не є таким? Збитий з пантелику Гіппій заплутується в суперечностях, і, по суті, ухиляється від подальшої бесіди з Сократом. Діалог цей, однак, не закінчується перемогою Сократа, більше того, Сократ заявляє, що сам він не знає відповіді на питання і тому буде продовжувати шукати цю відповідь. Проте, твердить Сократ, безперечною є користь від його бесіди з Гіппієм, оскільки завдяки цій бесіді він зрозумів важливість питання про прекрасне.

Цей приклад є типовим для творчості Платона, який показує, що філософське знання може існувати як бесіда, діалог, поліфонія (багатого-

лося). Зауважую, що жоден-з діалогів Платона не завершується перемогою когось з учасників, адже кожен висловлює і обґрунтовує свою думку, залишаючись після закінчення діалогу на своїх позиціях. Проте це не означає догматичної непримиренності учасників діалогу до будь-якого «інакомислення». Залишаючись на своїх позиціях, кожен його учасник збагачується через інші погляди.

Отже, філософське мислення, на відміну від повсякденної унітарності й догматизму, є принципово плюралістичним, толерантним, діалогічним. Тому філософія передусім вчить мислити, вчить проблемному, творчому підходу до своєї тематики.

Предметне самовизначення філософії. Розгляд питання про предмет філософії пов'язано із з'ясуванням відношення філософії і приватних наук. Спочатку філософія містила в собі все знання: зачатки наук про природу, про людину, про суспільство. Строгого розподілу наук у той час не існувало. Звідси і назва філософії - любов до мудрості. І не випадково, що багато дослідників називають філософію „праматір'ю наук”. Але поступово набирає силу процес розвитку наук, відбувається їхня диференціація (поділ) і відділення від них філософії. Особливо інтенсивно йде цей процес у Новий час, у XVII - XVIII століттях, коли відбуваються великі відкриття в області математики, механіки, астрономії.

Але ще в XVII столітті багато учених фізику, наприклад, називали "натуральною філософією" (Декарт, Ньютон). Це свідчить про те, що знання усе ще ототожнювалося з філософією. Процес диференціації наук продовжувався і пізніше. У другій половині XIX ст. стала самостійною психологія, проблеми якого з найдавніших часів були в компетенції філософії.

Що ж зберігалося за філософією, яким міг бути її предмет в умовах, коли дорослі діти – науки знайшли самостійність, залишили рідний дім філософії? А. Віндельбанд взагалі говорив: „Філософія наче король Лір, який роздав своїм дітям все своє майно і якого потім, як злидня, викинули на вулицю.” Огюст Конт, який жив у XIX ст., взагалі не знайшов місця філософії у класифікації наук. На його думку, філософія не може мати особистого предмета пізнання, а тому і бути самостійною наукою. Якщо О.Конт і визнавав якусь „філософію”, то саме таку, яка виступає вченням про науки взагалі та про методи приватних наук. Тобто, з його погляду, філософія повинна переборювати предметну ізольованість окремих наук (у кожної науки свій специфічний предмет, своя сфера вивчення) і виявляти принципи й закони, загальні для них. Вона повинна бути інтегративною, узагальнюючою галуззю знання.

Філософія подібна з науками і разом з тим відмінна від них. У них загальний "інструментарій": і філософія і наука користуються здібностями

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

Абсолютна істина - повне, точне, вичерпне знання про предмет чи явище, цілісне відображення об'єкта пізнання людиною та суспільством.

Абстракція (лат. abstractio - віддаляти, відволікати) - один із моментів процесу пізнання, який полягає у виділенні основних, істотних рис, зв'язків та ознак предметів і явищ з одночасним відкиданням несуттєвих рис, зв'язків та ознак. Результатом абстракції є формування понять.

Агностицизм (гр.- agnostos - непізнаваний) - вчення про реальність недоступних пізнанню речей, яке вважає неможливим пізнання суті предметів та явищ.

Аксіологія (від гр. axios - цінність та logos - вчення) - вчення про цінності, сформоване на початку XX століття (німецький філософ Е.Гартман). Цінності розглядаються аксіологією як нормативна категорія, яка розкриває суть речей та явищ, що здатні задовольнити будь-які потреби людини та суспільства.

Аналіз (від гр.- analisis розчленування) метод наукового пізнання, який полягає в мисленному розчленуванні предметів та явищ на складові елементи, вивчення яких дозволяє пізнати реальний світ.

Аналогія (гр. analogia- подібність) –метод наукового пізнання, що базується на вивченні схожості пізнаваних об'єктів з уже пізнаними речами.

Антропогенез (гр. antropos - людина, genesis виникнення) - процес виділення людини з тваринного світу в результаті фізіологічного розвитку та впливу соціальних факторів.

Атрибут (лат. attributo - наділяю) - необхідна, суттєва властивість предмета чи явища, без якої неможливим є реальне його існування.

Буття – філософська категорія для позначення реального, об'єктивно існуючого світу.

Взаємодія – всезагальна форма зв'язку предметів та явищ оточуючого світу, яка здійснюється в результаті їх взаємних змін.

Взаємозв'язок – категорія для позначення стану перебування предметів та явищ у незліченних зв'язках між собою.

Виробництво – перетворююча діяльність людини та суспільства, спрямована на задоволення їх матеріальних і духовних потреб.

Виробничі відносини - відносини між людьми в процесі виробництва, обміну та розподілу матеріальних та духовних благ.

Відмінність - відношення нерівності, неподібності та неоднаковості як окремої речі самої до себе, так і до інших речей.

Відносна істина - неповне, неточне та часткове знання про оточуючий світ, приблизне відображення оточуючої дійсності людиною та су-

конкретного матеріалу та відповідати йому.

Включена у список література повинна бути пронумерована від першого джерела до останнього арабськими цифрами.

Завершується робота над рефератом його стилістичним редагуванням.

людського розуму, розвиваються в процесі осмислення дійсності. І наука і філософія в цьому змісті - раціональні (від лат. *ratio* - розум). Головна відмінність філософії від окремих наук - у її предметі. Якщо конкретні науки вивчають ту чи іншу сферу буття, ту чи іншу форму руху матерії, то філософія зухвало орієнтується на пізнання "світу в цілому".

Отже, предметом філософії є світ у цілому (природа, суспільство і мислення) у своїх найзагальніших закономірностях, розглядуваний під кутом зору суб'єкт-об'єктивного відношення. Інакше кажучи, предметом філософії є не світ сам по собі, не людина сама по собі, а відношення "людина-світ". Ця система при первинному розподілі розпадається на дві відносно протилежні, але взаємопов'язані підсистеми – „світ” – „людина”.

Ми з вами вже розглянули одну із особливостей філософії – те, що у порівнянні її з іншими науками – філософія є узагальнюючою теоретичною галуззю знань. Інша її особливість складається в специфіці досліджуваних проблем, її тематиці. Тільки філософія ставить і обговорює спеціально так називане **основне питання філософії**. Основними питаннями філософії Платон називає: Істину – Благо – Красу. У них відображається властивість всього існуючого. У Новий час Кант сформулював ці питання так:

- Що я можу знати? (метафізика).
- Що я повинен робити? (мораль).
- На що я можу сподіватися? (релігія).
- Що є людина? (антропологія). Причому останнє питання включає всі інші.

Ф. Енгельс визначив це питання як питання про відношення мислення до буття, свідомості до матерії, духу до природи. Подібні формулювання є в Людвіга Фейєрбаха й в інших філософів. За Енгельсом, це питання має двох сторін: перша - що вважати вихідним, первинним, приймати за першооснову. Цей аспект називають проблемою субстанції (субстанція - у філософському значенні = першооснова); і друга - проблема пізнання світу. "Як відносяться наші думки про навколишній світ до самого цього світу? У стані чи наше мислення пізнавати дійсний світ, чи можемо ми в наших уявленнях і поняттях складати вірне відображення дійсності? Безумовно, можна виділити ще деякі аспекти основного питання, що конкретизують дану Ф. Енгельсом формулювання: наприклад, питання про відношення психіки і мозку, "душі і тіла". Але для першого знайомства з філософією варто добре засвоїти виділені вище аспекти (дві сторони) основного питання. Філософи розділилися на два великих табори (пліну), відповідно тому як вони вирішували проблему субстанції. "Ті, котрі затверджували, що дух існував раніше природи... склали ідеалістичний

табір. Ті ж, що основним початком вважали природу, примкнули до основних шкіл матеріалізму.

Рішення другої сторони основного питання філософії також неоднозначне. Більшість філософів, включаючи як матеріалістів, так і багатьох ідеалістів, визнають можливість пізнання світу. Але деякі заперечують можливість одержання достовірного пізнання. Це не виходить, що вони проти науки, проти необхідності пізнання. Їхня позиція зводиться до визнання неминучої обмеженості пізнавальних зусиль людини у зв'язку з неможливістю відокремити суб'єктивні моменти пізнання від об'єктивних у самих актах і результатах пізнавальної діяльності людини. Таких філософів називають скептиками й агностиками, а їхнє вчення - скептицизмом і агностицизмом (від лат. *skeptis* - сумнів, і грецьк.: *agnostos* - недоступний пізнанню).

Говорячи про проблему пізнання світу ми повинні розглянути **методи філософського пізнання**. Метод пізнання – це спосіб побудови та обґрунтування системи філософських та наукових знань, сукупність прийомів і операцій, за допомогою яких здобувається нове знання. Кожна наука, кожна форма освоєння дійсності має свої методи. Найбільш відомими методами філософського пізнання є **метафізика і діалектика**.

До XVII – XVIII століть у філософії та конкретних науках в цілому панував метафізичний метод філософського мислення. Термін метафізика як в історії філософії, так і нині вживається як для позначення теоретичної або спекулятивної філософії (особливо на Заході), так і для позначення філософського методу, протилежного діалектиці. З позиції метафізики і в природі, і в суспільстві, і в духовній сфері об'єкти, процеси, явища існують відокремлено, без взаємного органічного зв'язку, вони не розвиваються. Хоча в них і відбуваються певні зміни, вони не приводять до виникнення якісно нового – “немає нічого нового під сонцем”.

Діалектичний метод у філософії, на противагу метафізиці визнає універсальний зв'язок усіх явищ природного, соціального і духовного вимірів дійсності та розвиток її.

Ну і ще один момент хотілося б пригадати – це відповідь на питання: навіщо потрібна філософія? Аристотель якось підмітив, не має безпорадної науки, ніж філософія, але немає науки, прекраснішої за неї. Якими ж функціями повинна володіти наука, щоби заслуговувати таку парадоксальну характеристику?

Світоглядна функція. Світогляд є сукупністю найбільш загальних поглядів і їх уявлень про сутність навколишнього нас світу і місті людини в ньому. Філософія - наука світоглядна. Це означає, що суперечності й проблеми розвитку суспільства вона вивчає через визначення місця і ролі в них людського чинника, відношення знання до людини, і навпаки.

ДОДАТОК 2.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НАПИСАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ РЕФЕРАТІВ

Написання рефератів з проблем філософії є однією з найважливіших форм самостійної роботи.

Підготовка до написання реферату, передусім, має на меті розширити, поглибити теоретичні знання студентів. Підготовка реферату вимагає від студента значних витрат часу, ретельності, наполегливості в пошуках матеріалу, продуманого його узагальнення, акуратного оформлення та вміння відстоювання своїх спостережень, висновків при захисті реферату на семінарі.

Обсяг реферату в рукописному варіанті – 12-15 стандартних аркушів (або розгорнутих аркушів учнівського зошита), у машинописному – 10-12 стандартних сторінок (текст друкується через два, а посилання – через півтора інтервали). Свідомо збільшувати обсяг роботи не слід. Цінність визначається не кількістю сторінок, а змістом, самостійністю обґрунтованих суджень. Аркуші потрібно пронумерувати. На титульній сторінці вказують назву вузу, факультет, курс, групу, прізвище та ініціали студента, тему роботи, прізвище й ініціали викладача, під керівництвом якого виконано роботу.

Реферат повинен включати в себе такі структурні елементи:

1. Зміст, в якому послідовно наводяться всі пункти плану.
2. Вступ, в якому передусім уточнюється, з якою значною проблемою пов'язана тема, дається коротко преамбула (постановка питання).
3. Текст роботи – розгляд подій основної теми реферату.
4. Висновки теми реферату.
5. Список використаної літератури.

Приступаючи до написання реферату, автор повинен визначити головну мету твору, а потім перейти до характеристики літератури, на підставі якої він збирається досягти поставленої мети.

Далі студент переходить до викладу матеріалу за планом. Успіх реферату значною мірою залежить від добре обміркованого плану.

В основу розбивки реферату на пункти плану можуть бути покладені різні критерії. По-перше, можна розділити матеріал на розділи за хронологічною ознакою. По-друге, можна розглянути матеріал у проблемному плані. По-третє, не виключається комбінований (проблемно-хронологічний) підхід до розподілення матеріалу.

На наступному етапі роботи – у висновках – необхідно зробити узагальнення, сформулювати найважливіші положення, що є результатом вивчення обраної теми. Вони мають органічно впливати з розглянутого

ДОДАТОК 1.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарські заняття - активна форма підведення підсумків самостійної роботи студентів з оволодіння курсу. Значення семінарського заняття полягає в тому, аби допомогти студентам глибоко розібратися в ключових питаннях курсу "Філософія", навчити їх самостійно працювати з рекомендованою літературою, зрозуміло і стисло викладати свої думки, переконливо та логічно обґрунтовувати їх, творчо аналізувати й узагальнювати факти, сформулювати уявлення про існуючі точки зору на ті чи інші питання, робити узагальнення та висновки з різних аспектів даної науки.

На семінарські заняття виносяться найважливіші теми курсу. Підготовку до занять треба починати з ознайомлення з планом занять та рекомендованою літературою (зазначеною після кожної теми семінарського заняття). Після цього слід уважно прочитати конспект лекції, відповідні розділи підручника. У них викладені основні питання теми, вказані напрямки роботи над курсом. Після цього настає найбільш важливий і складний етап підготовки до семінару - вивчення та конспектування рекомендованої літератури. Уміння правильно скласти конспект, який допоможе в оволодінні курсом, - це вміння виділити головне.

Поряд із традиційною формою роботи на семінарі - розгляді питань теми у вигляді відповідей студентів на поставлені питання - існують й інші форми. Однією з них є заслуховування й обговорення студентських рефератів та коротких повідомлень з того чи іншого читання, передбаченого планом. При цьому важливо, аби студент не тільки вмів написати реферат, але й удало виступити з ним перед сокурсниками: переконувати слухачів, викладати думки літературною мовою, чітко й аргументовано, а також укладатися у відведений викладачем час. Для цього потрібно не тільки уважно прочитати конспект лекцій, вивчити рекомендовану літературу, але й скористатися тими порадами та рекомендаціями щодо оволодіння програмним матеріалом, які дає студентам викладач на групових та індивідуальних консультаціях.

Слід мати на увазі, що однією з дієвих форм роботи на семінарі є дискусія, яка дозволяє розвинути вміння використовувати в ході колективних пошуків істини всю гамму принципів наукового пізнання взагалі й у той же час на практиці сформулювати такі важливі якості, як наукова об'єктивність, критичність і повага до чужої думки, здатність доводити своє бачення передумов, суті тих чи інших релігій тощо.

Центральною проблемою філософії є проблема людини: сенсу її буття у світі, цілей та головної мети життєдіяльності. Жодна гуманітарна дисципліна не вивчає соціальну проблематику в такому ракурсі. Однак це зовсім не значить, що людина «випадає» з поля зору історії, соціології, юриспруденції чи літературознавства. Зазначені науки торкаються цієї теми, але не роблять її безпосереднім предметом теоретичного аналізу. Людина - початок філософських роздумів, їх принцип і кінцевий результат.

Соціально-аксіологічна функція. Вона розчленовується на ряд підфункцій – ціннісна, інтерпретаторська, критична. Зміст ціннісної функції у розробленні уявлень про цінності, такі як, Добро, Справедливість, Правда, Красота. Цінності як філософська категорія відображають певні сторони явищ дійсності, пов'язані з соціальною і культурною діяльністю людини і суспільства. Оцінка одного й того ж явища, наприклад руйнування будинку, житла чи то внаслідок землетрусу, чи то під час війни, може збігатися, а може відрізнятись у людей. Філософія грає роль такого ціннісного селектора. Інтерпретація і критика пов'язані з орієнтацією на цінності, суспільні ідеали, з оцінкою соціальної дійсності під відповідним кутом зору. Філософ постійно стикається з тим, що соціальна дійсність не сходиться з ідеалами. Міркування над соціальною дійсністю, її зіставлення з суспільним ідеалом призводять до критики цієї дійсності. Філософія критична по своїй суті, вона керується принципом “піддавай усе сумніву”.

Пізнавальна функція. У цій функції філософія демонструє свої знання, нагромаджує і поглиблює знання, служить джерелом достовірної інформації. Філософія є складною динамічною інформаційною системою, створеною для збору, аналізу і переробки інформації з метою отримання нової інформації. Така інформація концентрується у філософських поняттях (категоріях), загальних принципах і законах, що утворюють цілісну систему.

Евристична функція. Сутність цієї функції полягає в сприянні приросту наукових знань, в тому числі у створенні передумов для наукового відкриття. Забезпечує приріст знань філософський метод (певна річ, у філософській сфері).

Методологічна функція. Філософський метод є система найбільш загальних принципів підходу до теоретичного дослідження дійсності. Ці принципи можуть бути різні. Можна, наприклад, підійти до одного і того ж явища як такого, що розвивається, а можна підійти до нього як до незмінного, на весь час даного. Залежно від цього і результати теоретичного дослідження і практичні висновки з нього будуть різнитися. Головні методологічні принципи філософії ми розглядали в попередньому питанні.

Логіко-гносеологічна функція. Вона полягає в розробленні самого філософського методу, його нормативних принципів. Вироблення інформації, необхідної для вдосконалення елементів всезагального методу, поєднується з прийняттям її для розвитку загальнонаукових методів пізнання, наприклад, системного підходу, методу моделювання.

Гуманістична функція. Гуманістична функція направлена на виховання особистості в дусі гуманізму. Гуманістична функція покликана здійснювати функцію індивідуальної терапії, яка особливо важлива в періоди нестабільного стану суспільства, коли колишні кумири та ідеали руйнуються, а нові не встигли сформуватися чи завоювати авторитет, коли людське існування перебуває в “пограничній ситуації”, на межі буття і небуття, і кожен повинен робити свій нелегкий вибір, який порою призводить до трагічного кінця. Не випадково, що вперше цю інтелектуально-терапевтичну функцію філософії виокремив Епікур саме в період кризи давньогрецького полісу. “Пусті слова того філософа, - писав він, - якими не лікуються ніякі страждання людини. Як від медицини не має ніякої користі, як що вона не лікує хвороби тіла, так і від філософії, як що вона не лікує хвороби душі”. У Г. Успенського в нарисі „Випрямила” Венера Мілосська дозволила сільському вчителю Тяпушкіну покинути ведмежий кут сонного провінційного прозябання і знайти в собі особистісне, високе. Сьогодні ця функція не тільки не втратила свого значення, але набула більшу актуальність. На жаль, багато філософів не надають цій функції достатньої поваги.

Культурно-виховна функція. Цю функцію філософія виконувала з моменту свого існування. Уже Цицерон з повним правом заявив, що “культура духу є філософія”. Тем більше це справедливо для нашого часу. Без перебільшення можна сказати, що філософія являється сьогодні важливим елементом духовної культури людства. Коли ми ставимо перед собою питання: “що мені дає філософія, що мені дасть її вивчення?”, неможливо скидати з рахунків її культурно-виховну функцію. Ніколи не вважалася культурною людини, філософськи неграмотна і невідгодована. Тим більше це стосується часу, в якому ми живемо. З іншого боку, в порядку зворотного зв'язку зауважимо, що за ставленням людини до філософії можна судити і про її загальну та професійну культуру. І як що вона, подібно фонвізінському Мітрофанушці, запитує: “Навіщо мені філософія?”, тоді ніяких додаткових досліджень її культурного рівня не потрібно.

Розглянувши функції філософії, повернемося до аристотелівської характеристики філософії як найбільш безпорадної і одночасно найбільш чарівної науки. Так, вона безпорадна в плані вузькоутилітарному, бо філософія не може навчити пекти пироги, плавити метал, броварному ре-

справедливість 242
сприйняття 179
стратифікація 213
структуралізм 144
сублімація 113
субстанція 157
судження 180
суспільні відносини 221
теорія 186
техніка 281
технологічна революція 284
технологія 283
умовивід 180
уява 180
феноменологія 123
філософія життя 105
філософія непомітного зла 72
філософія серця 71
філософія щастя 68
формація 200
цивілізація 200, 201
час 161, 162

мислення 179
 мистецтво 261-265
 мобільність 213
 мова 285-286
 моделювання 189
 модус 157
 націанольна культура 258-259
 некласичність 56, 57
 неопозитивізм 119
 несвідоме 171-172
 онтологія 151
 парадигма 56
 пізнання 175
 позитивізм 116
 політична влада 226
 політична культура 230
 політична свідомість 229
 політична система 226
 політичні групи 227
 політичні організації 230
 політичні суб'єкти 227
 поняття 179
 постмодернізм 148
 постпозитивізм 121
 правова аксіологія 240
 правова антропологія 241
 практика 184
 прогностика 293
 простір 161, 163
 психіка 171
 психоаналіз 171
 рух 160
 самосвідомість 171
 свідомість 171
 світова культура 258
 семантика 121
 синтез 188
 слав'янофільство 82, 83
 слово 287
 спілкування 286
 спостереження 187-188

меслу і т.ін. Більш того – вона не може підмінити собою жодну з конкретних наук, вирішуючи за них специфічні проблеми. З історії філософії відомо, наскільки марними були багатовікові спроби розглядати філософію як “науку наук”, втискуючи всі останні науки в своє прокрустове ложе і заміняючи їх. І тільки здобувши свої специфічні функції, філософія перестає бути безпорадною: вона дає конкретним наукам те, що вони самі синтезувати не можуть – світогляд і методологію. Що ж стосується “чарівності” філософії, то дійсно, що може бути чарівніше, ніж прилучення до цінностей духовних, до розуміння сенсу життя, свого місця у світі, своїх взаємин з іншими людьми?! І реалізується це в гуманістичній і загальнокультурній функціях філософії, які увесь час є квінтесенцією своєї доби.

Питання для самостійної підготовки

1. У чому полягає сутність картини світу?
2. Назвіть і охарактеризуйте основні складові світогляду як інтелектуальної форми людського самоусвідомлення?
3. Які фактори впливають на формування та розвиток світогляду людини?
4. Окресліть та розкрийте зміст основних особливостей філософського мислення.
5. Визначте предмет філософії та обґрунтуйте його розуміння.
6. Які ви знаєте загальнофілософські методи, у чому полягає їх відмінність?
7. Розкрийте зміст основних функцій філософії.
8. Яку роль відіграє філософія в розвитку конкретних наук, зокрема юридичної?

ТЕМА 2. ІСТОРИЧНІ ТИПИ ФІЛОСОФІЇ. СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Мета заняття – розкрити особливості та характерні риси філософських систем.

Основна проблема – процес виникнення та формування філософських систем.

Основні поняття та категорії: веди, сансара, карма, ортодоксальні школи (веданта, міманса, йога, вайшешіка, санкхья, ньяя), неортодоксальні школи (чарвака-локаята, буддизм, джайнізм), конфуціанство, інь, янь, дао, натурфілософія, космізм, апейрон, атом, софістика, апорія, неоплатонізм, стоїцизм, схоластика, патристика, універсалії, реалізм, номіналізм, томізм, антропоцентризм, геліоцентризм, гуманізм, пантеїзм, деїзм, дуалізм, монізм, субстанція, модус, атрибут, емпіризм, раціоналізм, предмет, розвиток, явище, система знання, “річ у собі”.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Філософія Стародавнього Світу.
2. Філософія Середньовіччя та доби Відродження.
3. Філософія Нового часу та Просвітництва (XVII - XVIII ст.)
4. Німецька класична філософія.
5. Зміна парадигми філософського мислення у XIX поч. XX ст.

Теми рефератів та повідомлень

1. Основні принципи періодизації історико-філософського процесу.
2. Філософсько-світоглядне значення проблеми “Схід-Захід” в її сучасному окресленні.
3. Давньоіндійська філософія і сучасність.
4. Сучасна оцінка провідних ідей даосизму.
5. Поняття душі у філософії Аристотеля.
6. Провідні ідеї розвиненої схоластики та їх історичне значення.
7. Гуманізм Відродження і сьогодні.
8. Філософські ідеї європейського Просвітництва та їх сучасне значення.
9. Вчення Г. Гегеля про абсолютну ідею.
10. Філософія Л. Фейєрбаха та її вплив на європейську філософію.

Рекомендована література

абсурдність 141-142
акциденція 157
аналіз 189
антропологічний матеріалізм 56
архетипи 113
атрибут 157
верифікація 120
виробництво 216-222
виробничі відносини 222
відображення 178
відчуження 131
відчуття 179
власність 123-124
герменевтика 124
гіпотеза 186
глобалістика 294
гносеологія 175, 184
громадянське суспільство 230
дедукція 189
екзистенціалізм 127
екологічна криза 295
експеримент 188
емпіріокритицизм 118
западничество 82, 84
ідея 185
індукція 189
інтелект 175
інтенціональність 124
істина 182-185
концепція 186
космізм 82, 87
культура 252-254
культурологія 253
лінгвістичний аналіз 120, 121
матеріальне буття 217
матеріальні блага 221-222
матерія 149
махізм 118-119
метод 187, 189

47. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М., 2002.
48. Хартх Х. Концепція права. – К., 1998.
49. Хёффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. – М., 1994
50. Хвильовий М. Твори: У 2-х томах. – К., 1992.
51. Хомский Н. Язык и мышление. – М., 1992.
52. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. – К., 1991.
53. Шевченко Т.Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землянам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє // Кобзар. – К., 1972.
54. Шелер М. Ресентимент в структуре морали. – СПб., 1999.
55. Шопенгауер А. Мир как воля и представления: Собрание сочинений. – М., 1992. - Т. 1.
56. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. – М., 1998.
57. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990.
58. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

1. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. - М., 2000.
2. Спиркин А.Г. Философия: Учебник. - М., 1998.
3. Тягло О.В., Кривуля О.М., Воропай Т.С. Філософія: У 2 кн. - Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – Кн. 1: Хронологічно-тематичний огляд.
4. Кириленко Г.Г., Шевцов Е.В. Философия. Справочник студента. - М., 1999.
5. Философия: учебник для высших учебных заведений / Отв. ред. В.П. Кохановский. - Ростов н/Д, 1999.
6. Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / За ред. І.В. Бичка - К., 1994.
7. Філософія: Навч. посібник / За ред. І.Ф. Надольного. - К., 1998.
8. Філософія: Навч. посібник / За ред. О.П. Сидоренка. - Одеса, 2000.
11. Філософія: Підручник / За ред. Н.Я.Горбача. - Львів, 1995.
12. Цибра М. Ф., Кавалеров А. І. Філософія: Курс лекцій. -1997.
13. Читанка з історії філософії. У 6 кн. / Під ред. Г. І. Волинки. - К., 1992. – Кн. 1: Філософія Стародавнього світу
14. Шаповалов В. Ф. Основы философии. От классики к современности: Учеб. пособие для вузов. - М., 1999.

Навчально-методичний матеріал до теми

Філософія Стародавнього Світу. Проблема “Схід—Захід”, на думку багатьох дослідників культури, є однією з наскрізних для людства. Уже давньогрецькі історики фіксували її у своїх творах, привертаючи увагу до суттєвих відмінностей між Сходом і Заходом: у способах життя, характері політичного правління і, головне, у способі світорозуміння. Сутність проблеми “Схід—Захід” полягає в тому, що людство, будучи єдиним анатомічно та фізіологічно, постає різне відмінним і несхожим у своїх східних і західних соціокультурних проявах. І ця несхожість змушує, з одного боку, розширювати і збагачувати наші уявлення про людину та її можливості, а з іншого — намагатися зрозуміти її причини, шукати шлях людського взаємоприйняттого спілкування.

Для філософії проблема “Схід-Захід” постає, перш за все, як проблема пошуку глибинних засад та механізмів діяльності людського інтелекту, адже з точки зору фізики ми, всі люди, живемо в єдиному космосі, проте виявляється, що сприйматися, розумітися та осмислюватися він може неоднозначно. В історії філософствування особливості західного та східного типів мислення зводять до більш загальних особливостей типів цивілізацій, а останні Р. Генон класифікував як традиціоналістські (східні) та прогресистські (західні). Західні цивілізації – це відносна автономність різних сфер суспільного життя (політика, економіка та ін.); відда-

ність новаціям, цінування нового, орієнтація на майбутнє (прогресизм); активізм, прагнення змінювати дійсність; домінування індивідуального над загальним; раціональне, аналітичне, логічно послідовне мислення. Східні цивілізації – це наявність єдиного духовного канону життя, якому підпорядковані всі основні сфери; відданість традиціям, цінування старого, освяченого віками, орієнтація на минуле (традиціоналізм); самозаглиблення, прагнення віддатися природному ходу речей; домінування цілого (загального) над індивідуальним; образний, притчовий, афористичний стиль мислення. Наведене порівняння засвідчує існування досить контрастних відмінностей у самому фундаменті того способу життя, який сформувався та розвинувся у вигляді різних типів цивілізації. Зазначені відмінності ведуть, врешті, до дещо іншої, а інколи принципово іншої людської поведінки.

Усі зазначені характеристики можна віднести і до особливостей західної та східної філософій. Так східна філософія орієнтується на вихідні канонічні джерела, що регламентують функціонування всіх сфер суспільного життя (Коран, Веди, китайське П'ятикнижжя), найбільш цінує те, що освячене віками, намагається підпорядкувати індивідуальне цілому або навіть підкорити індивідуальне світовому цілому. При цьому стиль східної філософії ближчий до художньо-образного, ніж до наукового, а сама філософія максимально наближена до морального повчання та навіть техніки людського удосконалення в певному способі життя. Західна філософія, навпаки, тяжіє до раціонально-логічних та аналітичних досліджень, теоретичних систематизацій, має абстрактно-понятійний характер і виходить із певної автономності основних сфер як індивідуального, так і суспільного життя. У зв'язку із цим, західна філософія має переважно індивідуальне спрямування і постає саме індивідуально-особистісним способом життєвого самоутвердження.

Історично філософія розвивалася в контексті саме цього протистояння цивілізацій: відомо, наприклад, що деякі філософи Стародавньої Греції мали контакти зі східними мудрецьми; не виключено, що й вони справляли на них певний вплив. Відомо також і те, що в інтелектуальному обігу античного світу функціонували деякі образи та міфологеми Стародавнього Сходу. Тому співставлення вихідних ідей східної та західної філософій допомагає нам глибше зрозуміти джерела філософського мислення та його фундаментальні особливості.

Через розглянуті відмінності стає зрозумілим, чому саме західна філософія сприяла виникненню сучасної науки, а східна філософія сформувала привабливий образ “гуру” — духовного вчителя, наставника життя; чому західна філософія цінувала оптимістичний активізм, а східна була більше просякнута відстороненим життєвим спогляданням, сповне-

14. Гулыга А.В. Принципы эстетики. – М., 1987.
15. Дейвис Б. Вступ до філософії релігії. – К., 1996.
16. Джеймс У. Воля к вере / Пер. с англ. – М., 1997.
17. Долгов К.М. От Киркегора до Камю. Очерки европейско-эстетической мысли XX века. – М., 1990.
18. Донців Д. Націоналізм. – Лондон, 1986.
19. Іваньо І.В. Філософія і стиль мислення Г.Сковороди. – К., 1983.
20. Ильенков Э.В. Философия и культура. – М., 2001.
21. Зеньковский В.В. История русской философии. – Л., 1991.
22. Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990.
23. Кимелев Ю.А. Философия религии. Систематический очерк. – М., 1998.
24. Коган М.С. Философия культуры: Становление и развитие. – СПб., 1995.
25. Козлова М.С. Философия и язык. – М., 1992.
26. Культурология. 20 век: Антология. – М., 1995.
27. Кувакин В.Н. Религиозная философия в России: Начало XX в. – М., 1980.
28. Лосский Н.О. История русской философии. – М., 1991.
29. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. – Екатеринбург., 2000.
30. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - Т.13.
31. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - Т. 3.
32. Марксистская теория человека // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XIX в. – М., 1995.
33. Мир философии. Книга для чтения: В 2-х ч. – М., 2004.
34. Ницше Ф. Сочинения: в 2 т. – М., 1990.
35. Огороднюк І.В. Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К., 2000.
36. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства. – М., 1991.
37. Ролз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск, 1995.
38. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. – М., 2000.
39. Світогляд і духовна культура. – К., 1993.
40. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. – Львів, 1985.
41. Філософська і соціологічна думка. – К., 2000-2007.
42. Философия. Логика. Язык. – М., 1987.
43. Флоренский П.А. Столп и утверждение истины. – М., 1990.
44. Франкл С.Л. Смысл жизни // Вопросы философии. 1990. - № 6.
45. Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1990.
46. Фуллер Л. Анатомія права. – К., 1999.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС

Основна використана література

1. Бичко А.К. Леся Українка. Світоглядно-філософський погляд. – К., 2000.
2. Горський В. Історія української філософії. – К., 2004.
3. Історія філософії: Підручник / За ред. В.І. Ярошовця. – К., 2002.
4. История философии. Учебник / За общ. ред. Н.И.Горлача, В.Г. Кремень, В.К. Рыбалко. – Харьков, 2002.
5. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс. – М., 2001.
6. Кульчицкий О. Основы философии и философских наук. – Мюнхен-Львів, 2001.
7. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М., 2002.
8. Радугин А.А. Хрестоматия по философии: Учебное пособие. – М., 2002.
9. Філософія: Навчальний посібник / За ред. В.Л. Петрушенко. – К.-Львів, 2006.
10. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М., 2004.
11. Філософія: Навчальний посібник / За ред. І.Ф. Надольного – К., 2001.
12. Філософія: Підручник / За ред. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. – К., 2007.

Рекомендована література для поглибленого вивчення курсу

1. Адорно Т. Проблемы философии морали. – М., 2000.
2. Алексеев С.С. Философия права. – М., 1998.
3. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1994.
4. Бафни Н.А. Философия искусства. – М., 1989.
5. Берман Г. Вера и закон: примирение права и религии. – М., 1999.
6. Бичко А.К. Леся Українка. Світоглядно-філософський погляд. – К., 2000.
7. Бердяев Н.А. Классический марксизм и марксизм русский // Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
8. Бердяев Н.А. О русской философии. – Уральский университет, 1991.
9. Булгаков С.Н. Героизм и подвижничество // Вехи. Из глубины. – М., 1991.
10. Витгенштейн Л. Философские работы. – М., 1994. – Ч. 1.
11. Вернадский В. Размышление натуралиста. – М., 1977.
12. Горський В. Історія української філософії. – К., 2004.

ним зачарування грандіозністю світобудови як у просторі, так і в часі.

Протистояння “Схід—Захід” не вичерпує всієї строкатої картини життя сучасного людства, але воно є найвпливовішим і контрастним. Певною мірою із цим протистоянням пов'язана й історія України: чим далі ми заглиблюємося в минуле, тим тіснішими виявляються її зв'язки зі східною культурою (контакти з хозарами, половцями, кримськими татарами, Туреччиною та ін.), але вже в епоху Нового часу і надалі Україна все більше наближалась до західноєвропейської культури. Отже, розуміння проблеми “Схід—Захід” дає нам змогу уважніше придивитися до певних аспектів української культури і філософії. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Європа відкрила для себе своєрідний, у чомусь екзотичний і багато в чому незрозумілий світ давньосхідної філософії. З того часу інтерес до неї не згасає. У чому секрет цієї привабливості давньосхідної філософії? Який особливий філософський акцент вносить вона у філософію взагалі? Насамперед, не може не викликати симпатій властивий східній думці момент духовного самозаглиблення, якогось невтомного прагнення шукати найціннішого у глибинах людського духу, шукати заради самого пошуку. Ця “зацікавлена відстороненість” - вічна таємниця східної філософії. По-друге, парадоксальним виглядає прагнення східної мудрості досягти стану повного розчинення індивідуального в загальному, прагнення зануритися в якусь первісну порожнечу, первісну світову тишу.

Безперечно, оцінюючи значення філософії Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю, не слід впадати у крайнощі і підкреслювати лише позитивні моменти. Традиціоналізм, консерватизм, які були притаманні мислителям Стародавнього Китаю та Стародавньої Індії, суттєво вплинули на подальший розвиток філософської думки. Скажімо, необхідність “культурної революції” у Китаї 70-х рр. XX ст. обґрунтовувалась посиленнями на авторитет стародавньої філософії. Тому не слід забувати, що давньоіндійська та давньокитайська філософії були продуктами своєї епохи і мали відповідні особливості свого розвитку.

Зародки філософського мислення Індії сягають у глибоку давнину (середина I тис. до н.е.). Проте варто звернути увагу на такий факт: давньосхідна та давньогрецька філософії виникли практично одночасно, але існує давня традиція починати історію філософії саме зі Сходу. Чим це можна пояснити? По-перше, тим, що східна філософія була значно тісніше переплетена з іншими сферами життя та духовної діяльності суспільства: міфологією, релігією, магією, певними традиціями та обрядами. По-друге, філософська думка Стародавнього Сходу спиралася, як уже вказувалося, на деякі попередні традиційні тексти та канонічні духовні джерела, і в цьому сенсі вона сягала своїм корінням значно далі, ніж ан-

тична. Тобто, тут ми маємо можливість “зазирнути” у досить віддалені глибини людської ментальності, побачити якісь первинні зародки людської раціональності.

Відомо, що найдавнішими цивілізаціями, дослідженими сьогодні наукою, були **Шумер** та **Стародавній Єгипет**; знайомство з їх духовною спадщиною дозволяє стверджувати, що саме тут уже були присутні деякі найперші філософеми, тобто зародки майбутніх філософських ідей та концепцій. Зокрема, в Шумері вже існувала перша відома нам універсальна класифікація світових стихій (небо, гроза, вода, земля), відповідно до цього були поставлені боги, властивості людини та характеристики держави. Окрім того, знаменитий епос про шумерського царя Гільгамеша чи не вперше з надзвичайною гостротою та емоційністю змальовує почуття людини, яка раптом просякнулася думкою про неминучість смерті. У Стародавньому Єгипті важливу роль відігравав міф про Осіріса - бога, що вмирав та воскресав, а також існували уявлення про неодномірність людського єства. Проте як вже було сказано, це були лише перші паростки філософської думки. Значно далі вона пішла в Стародавній Індії та Стародавньому Китаї.

Для історії **давньої філософії Індії** характерні хронологічна невизначеність, відсутність точного датування більшості філософських джерел. Першим джерелом інформації про життя (разом з археологічними знахідками) давньоіндійського суспільства є тексти індуської (арапської) культури (приблизно 2500 1700 р. до н.е.) – так названа **ведична література**. Формування ведичної літератури (“веда” – знання, звідси – “відати” – знати) проходило протягом довгого і складного періоду, який починається з появи індоєвропейських арій в Індії, їх поступовим заселенням спочатку її північних і середніх областей і завершується виникненням перших державних об’єднань. Ведична література традиційно поділяється на декілька груп чи різновидів текстів. Перший різновид - Самхити - збірники гімнів на честь богів. Другий різновид – Брахмани (тобто книги, написані брахманами і для брахманів) - це коментарі до Самхитів, мета яких полягала у зміцненні ролі та авторитету жерців, обґрунтуванні кастового поділу суспільства. Аран’яки (буквально — “лісові тексти”) — це збірники правил для пустельників, старців, які намагаються сам на сам пізнати істину та її природу. Перехід від стану домогосподаря до пустельника уявлявся переходом від “шляху діяння” до “шляху знання”.

Четвертий різновид утворюють Упанішади. (санскр. — сидіти біля вчителя з метою пізнання істини). На сьогодні відомо біля 300 різних Упанішад. Більшість з них склалися приблизно у VIII - VI ст. до н.е. Вважається, що ранні Упанішади, як і аран’яки, розроблялися, в основному, зусиллями пустельників-аскетів, які віддалилися від світу і пори-

ється суттєвий момент, пов’язаний з усвідомленням смерті: дехто із філософів вважає, що людину лякає не стільки сама смерть, скільки уявлення про страждання, що її супроводжують. Кожна людина по досягненні приблизно п’яти років знає, що вона смертна; розвинена, сформована людина знає й те, що смерть не відокремлена від життя, а складає її необхідний момент, але, попри все, ситуація виглядає дещо інакше, коли людина не просто про все це знає, а знає останню відміряну їй дистанцію життя. Врешті, якщо ми визнаємо право людини розпорядитися власним життям, то, напевне, повинні визнати і лише її право вирішувати питання про "евтаназію". Все інше - питання про соціальні, моральні, релігійні, сімейні наслідки такого вирішення — вирішується суспільством залежно від його стану та рівня розвитку. Але останнє, як відомо, інколи може значно перевершити право окремої людини.

Питання для самостійної підготовки

1. У чому полягає проблематичність людського буття?
2. Окресліть сучасне розуміння сутнісних сил людини.
3. Зазначте екзистенціальні модуси буття людини.
4. Дайте визначення терміна “полярності людського існування”.
5. Поясніть поняття людського потенціалу та його основні характеристики.

Отже, людина є єдністю вічного і тлінного, скінченного і нескінченного. Як жива істота людина не може не жажатися смерті, не відчувати страху перед нею, проте реальне осмислення феномена людини дозволяє стверджувати, що смерть не постає для людини явищем виключно негативним.

На початку XXI ст. проблема смерті людини виявила себе у кількох нових аспектах: це є проблеми клонування людини (відтворення генетичного "двійника" людини), проблема "евтаназії" ("щасливої смерті").

Сучасні філософи, юристи, лікарі, теологи прагнуть дозволити два фундаментальних питання: чи може евтаназія взагалі мати моральне обґрунтування і якщо так, то при яких умовах вона повинна бути узаконена? При рішенні цих питань багато хто з учених займають антипатерналістську позицію, вважаючи, що найважливішим моральним принципом, що, наскільки це можливо, повинний бути зведений у закон, є право свободи вибору. Вони виходять із того, що втручання у волю дії індивіда, у тому числі в його рішення прискорити настання своєї смерті, морально невиправдане в тому випадку, якщо він цим не приносить шкоди іншим, і акт евтаназії як прояв індивідуальної волі не повинний тоді заборонятися законом.

Міркування антипатерналістів нерідко будуються в такий спосіб: сучасна медична технологія значно збільшила і продовжує інтенсивно збільшувати можливості продовження життя, але умираючі люди іноді самі зауважують поступове руйнування своєї природної природи, усіх форм активності і не тільки піддаються постійним фізичним стражданням, але й усвідомлять свою обтяжливість для своїх близьких. У таких випадках, на думку антипатерналістів, аморально не дозволити людині вмерти.

Учені ж, що схилиються до патерналізму, вважають евтаназію неприпустимою, висуваючи проти моральної правомірності позбавлення людини життя такі основні аргументи. По-перше, людське життя недоторканне, і тому евтаназію не можна застосовувати за жодних обставин. Причини ж звертання до сакраментальності людського життя різні (вони можуть ґрунтуватися на релігійних підставах чи на переконанні, що святість людського життя є стрижнем суспільного порядку, і т.д.). По-друге, при евтаназії можливі зловживання з боку лікарів, членів родини чи інших зацікавлених осіб. По-третє, евтаназія суперечить принципу «поки є життя, є надія», не враховує можливості помилкового діагнозу лікаря. Застосування евтаназії в цих випадках приводить до незворотних наслідків. Крім того, після смерті хворого, до якого застосовували евтаназію, можуть з'явитися нові ліки, здатні вилікувати раніше невиліковне захворювання.

З філософської точки зору важливо те, що через евтаназію прогляда-

нули в умоглядні спекуляції.

У середині першого тисячоліття до н.е. у стародавньому суспільстві успішно розвивається аграрне і ремісниче виробництво, торгівля, поглиблюються майнові розходження між членами варн і каст. Занепадає інститут племінної влади. У III ст. до н.е. під владою Ашоки в рамках єдиної монархічної держави об'єднується практично вся Індія. Традиційний ведичний ритуалізм, стара міфологія вже не відповідають новим умовам. Виникає ряд нових доктрин, принципово незалежних від ідеології ведичного брахманізму, що відкидають привілейоване положення брахманів у культі і по-новому придатних для питання про місце людини в суспільстві. Усеіндійського значення набуває вчення джайнізму і буддизму.

Термін “джайнізм” походить від слова “джина” - переможець. Джайни ведуть своє вчення від міфічних часів, пов'язуючи в реальності фантастичну передісторію джайнізму з діяльністю двадцяти чотирьох проповідників - тиртханкарів (“ведучих через океан буття”). Джайністське вчення тривалий час існувало лише у вигляді усної традиції і тільки в V ст. н.е. був укладений канон. Вчення проголошує дуалізм. Сутність особистості людини двояка: матеріальна (аджива) і духовна (джива). Сполучною ланкою між ними служить карма, що розуміється як тонка матерія, що утворює тіло карми і дає можливість душі об'єднатися з грубою матерією. Об'єднання неживої матерії з душею узами карми веде до виникнення індивіда, а карма постійно супроводжує душу в нескінченному ланцюзі перероджень. І лише коли людина поступово позбудеться карми, відбудеться її звільнення від пута сансари. Звільнення душі від впливу карми і сансари досягається через аскезу і здійснення благих діянь.

У VI ст. до н.е. у Північній Індії виникає буддизм - вчення, засновником якого був Сиддхартха Гаутама (приблизно 583-483 р. до н.е.). Найбільш повні зведення щодо раннього буддизму містяться у збірнику раннебуддистських текстів за назвою “Типітака” мовою упали чи “Трипітака” на санскриті, що означає “Три кошики”. Мовою упали тексти минулого були записані на неміцних пальмових аркушах і займали три кошики. Інша назва цих текстів – Палійський (чи Буддійський) канон. Він був укладений на Цейлоні в III ст. до н.е. і складався з трьох частин: Віная-пітака, Сутта-пітака й Абхидхамма-пітака. Центр буддистського вчення - чотири шляхетні істини: життя є страждання. У “Самьютта-нікое” (“Збори пов'язаних повчань”) говориться: “народження - страждання, пристрасть - страждання, хвороба - страждання, смерть - страждання, розлука з приємним - страждання, неотримання чогось бажаного – страждання”. Причиною страждання є спрага (тршна), що веде через радості і пристрасті до переродження, народження знову. Усунення причин стра-

ждання полягає в усуненні цієї спраги. Шлях, що веде до усунення страждань, - благий восьмирічний шлях - полягає в наступному: правильне судження, правильне рішення, правильна мова, правильне життя, правильне прагнення, правильна увага і правильне зосередження. Відкидається як життя, присвячене чуттєвим задоволенням, так і шлях аскези і самокатування. Припинення страждань настає тоді, коли людина рятується від сліпої прихильності до земного життя, що втягує його у свою вічну течію подій, які безупинно відбуваються і народжують одна одну. Цей стан згасання, загасання, вистигання пристрастей і бажань називається в буддизмі нірваною. І головну увагу буддизм приділяє досягненню цього стану через "праведне" життя і засвоєння істини про вічну мінливість буття.

До початку н. е. в ідеологічній сфері Індії вирішальні позиції завойовує індуїзм, який є продуктом тривалого розвитку і поступового злиття різних культур окремих етнічних груп. Філософське обґрунтування індуїзму полягає в шести системах (шад-даршана), у рамках яких виникає ще цілий ряд шкіл. Серед філософських шкіл Стародавньої Індії провідне місце займали школи: санх'я, вайшешика, н'я, міманса, веданта. Не зважаючи на те, що їхні концепції часто суперечливі, усіх їх пов'язує прагнення знайти шлях, на якому можна досягти спокути (мукти) з пута карми.

У процесі розвитку філософського мислення в Стародавній і Середньовічній Індії виявляються і матеріалістичні тенденції. Найбільш повну інформацію про індійський матеріалізм повідомляє середньовічний філософ Мадхава (XI ст.) у праці "Збори усіх філософій", де він вказує на шістнадцять різних напрямків. Серед них - матеріалістичне вчення локаята ("вчення, спрямоване на (цей) світ"). Ця школа вплинула на сучасні розуми і зруйнувала зачарування минулим. Її судження, вільні від вигадок і теології, направляли думки на основні питання філософії. "Коли люди, звільнившись від забобонів і релігійних марновірств починають міркувати, вони легко сприймають матеріалістичне вчення, але при глибшому міркуванні вони відходять від нього".

Китай – країна стародавньої цивілізації і багатої філософської спадщини. Історія філософської думки починається з першого тисячоліття до н.е. та сягає своїм корінням міфологічного мислення. У китайській міфології ми зустрічаємо обожнення неба, землі і всієї природи як реальності, що формує середовище людського існування. Найвищий принцип, який керує світом, найчастіше представляється словом "небо". Звідси загальнокультурна традиція називати Китай "Піднебесною країною". Одна з версій, що мала важливе значення для китайської культури, - світ утворив першопредок Пань-Гу, який, розколовши первинне яйце, відділив Небо від Землі. На Небі запанували ідеальні закони буття, на Землі на-

Закінчимо словами автора тієї ж книги: "Вогонь любові, у якому згорає людина, це — вогонь життя, вогонь вічного відновлення. Моралісти із задоволенням загасили б цей вогонь, з яким вони не знають, що робити і якого бояться, почувавши його силу і владу. І вони дують на нього, не розуміючи, що це — початок усього... Якщо народження ідей є світло, що йде від любові, то це світло йде від великого вогню. І в цьому безперестанному вогні, у якому горить усе людство, виробляються і тоншають усі сили людського духу і генія». Чим любов вище і безкорисливіше, тим триваліше і повніше щастя люблячого.

Проблема смерті та безсмертя людини у філософсько-світоглядному окресленні. У житті кожної нормальної людини рано чи пізно настане момент, коли вона порушує питання про закінчення свого існування. Людина — єдина істота, що усвідомлює свою смертність і може робити її предметом міркування. Але неминучість власної смерті сприймається людиною аж ніяк не як абстрактна істина, а викликає найсильніше емоційне потрясіння, торкається самих глибин її внутрішнього світу. Першою реакцією, що впливає з усвідомлення своєї смертності, може бути почуття безнадійності і розгубленості, навіть панічної. Переборюючи це почуття, людина, однак, усе життя, що залишилося, існує, обтяжена знанням про прийдешню власну смерть; більш того, це знання, хоча в більшості життєвих ситуацій воно таїться в схованих глибинах свідомості, стає проте основним у наступному духовному розвитку людини.

Якби ми були безсмертні, то могли б спокійно відкладати кожен свій вчинок на безмежний час. Але перед обличчям смерті як абсолютного й неминучого кінця, як межі наших можливостей, ми зобов'язані максимально використати відведений нам час, не втратити жодної можливості наповнити життя сенсом і змістом. У підвалинах сенсу людського існування лежить принцип незворотності, він накладає на людину відповідальність за свою долю, робить цю відповідальність неповторною.

Людина знає про існування смерті, але водночас у ній живе прагнення безсмертя, яке свідчить про те, що не лише смерть, а й безсмертя постає реальним моментом і чинником людського життя. Окреме життя набуває значущості лише тому, що існують інші життя, що із смертю окремої людини не зникає людство, а в разі останньої події - не зникає та лінія всесвітніх зв'язків, у межах яких життя стало можливим та здійснилося, і т. ін. Можна назвати такі виявлення безсмертя: історичне, яке внаслідок незворотності минулого робить унікальним те місце, що його займає кожна людина в історичному процесі життя; соціальне, що постає як реальність впливу життя людини на думки і вчинки своїх сучасників і прийдешніх поколінь.

— у відносинах статей. Звичайно відносини чоловіків і жінок розглядають як необхідність, що випливає з необхідності продовження людського роду на землі. Народження — це творчість любові, любові з релігійної, моральної і наукової точки зору Але в дійсності творчість полягає не в одному тільки продовженні життя, а насамперед і найбільше у творчості ідеї. Любов є величезною силою, що робить ідеї, що будить творчу здатність людини. Для двомірних істот, що живуть на площині і рухаються по двох напрямках — виробництва і споживання, існує жажливий "статеве питання". Для людей існує питання про любов. Любов — це індивідуалізоване почуття, спрямоване на визначений об'єкт, на одну чи жінку на один чоловіка. Інша чи іншої не можуть замінити улюбленого».

«Статеве почуття» — це не індивідуалізоване почуття, тут годить усякий більш-менш придатний чоловік, усяка більш-менш молода жінка. Любов — знаряддя пізнання, вона зближає людей, відкриває перед однією людиною «душу іншого, дає можливість заглянути в душу природи, відчутти дію космічних сил. Любов — це ознака породи. Це знаряддя удосконалювання раси. Коли з покоління в покоління люди люблять, тобто шукають краси, почуття, взаємності, то вони виробляють тип, що здатний на любов, тип, що еволюціонує. Коли з покоління в покоління люди сходяться так-сяк, без любові, без краси, без почуття, без взаємності, або з міркувань, сторонніх любові, з розрахунку, з економічної вигоди, в інтересах «справи» чи «господарства», то вони втрачають інстинкт любові, інстинкт добору. Замість «любові» у них виробляється «статеве почуття», яке байдужне і не служить добору, не тільки не зберігає і не поліпшує породу, але навпаки, втрачає її. Тип дрібніє, фізично і морально вироджується. «Любов — знаряддя добору. Статеве почуття — знаряддя виродження».

Необхідно провести через свідому моральну культуру всі свої відносини до ближніх, до членів своєї родини, до товаришів, знайомих і, можливо, найбільше — до своєї коханої. У любові чоловіка до жінки і жінки до чоловіка, як у сильному світловому фокусі, сходяться всі емоції любові. У променях цього світла людина тимчасово перетворюється: вона робиться гарніше, сміливіше, глибше, шляхетніше, під їхнім життєдайним впливом проясняється її розуміння, поглиблюється її співчуття. Таке розцвітання і покращання неминує в людини закоханих; але воно спалахує на короткий час і швидко вгасає...

Чому закохана людина гарнішає? Тому що через неї починає просвічуватися те світло Божественної Любові, у якому і джерело, і таємниця всякої краси, земної і небесної. Те ж світло світить у праведниках і святих, тільки в них він горить яскравіше і не погасає, як у людей недосконалих.

впаки — панують стихійність і випадковість. Китайська держава — це “се-рединне царство”, тобто людина і держава поєднують у собі властивості як Неба, так і Землі. Тому перед людиною відкривається можливість вибору між двома різними типами поведінки. Все на світі є результатом взаємодії двох протилежних початків буття — інь і янь. Інь уособлює темний, вологий, пасивний (жіночий) початок буття, а янь — світлий, сухий, активний (чоловічий). Їх об'єднання дає частину “ці” — щось на зразок атома. Якщо в ній переважає інь, вона зветься інь-ці, якщо янь — янь-ці. Взаємодія інь-ці та янь-ці утворює п'ять стихій: вогонь, воду, землю, дерево та метал. Названі елементи або стихії утворюють усе існуюче. Уся природа жива: кожна річ, місто і явище мають своїх демонів. Духи могли відкрити людині завісу над майбутнім, вплинути на поведінку і діяльність людей. У цей час у Китаї було розповсюджено гадальну практику з використанням магічних формул спілкування з духами. Для цього за допомогою піктографічного (малюнкового) письма наносилися запитання на кості великої рогатої худоби чи черепащачого панцира.

Давньокитайська філософія порівняно з давньоіндійською виглядає стрункішою, деталізованішою та більш зануреною у глибину суперечливого, парадоксального мислення.

У першій половині першого тисячоліття до н.е. і в період ста шкіл (VI–II ст. до н.е.) виникли класичні книги китайської освіти, в яких викладалася стародавня поезія, історія, законодавство та філософія. Загалом це твори невідомих авторів, написані в різні часи. Особливу увагу їм приділяли конфуціанці і, починаючи з II ст. до н.е., вони стали основними в гуманітарному вихованні китайської інтелігенції. Знання їх було достатнім для здачі державних іспитів на посаду чиновника. Мова йде про так зване “П'ятикнижжя” (“У–цзін”). “Книга пісень” — збірник стародавньої народної поезії, культових піснопінь, містичне пояснення походження племен, ремесел та речей. “Книга історії” є збірником офіційних документів, описів історичних подій. “Книга порядку” містить у собі опис правильної організації політичних і релігійних церемоній, норм соціальної та політичної діяльності. Ідеалізується стародавній період китайської історії, який вважається зразком її подальшого розвитку. “Книга весни і осені” є хронікою держави Лу (VII–V стст. до н.е.), пізніше служила як зразок для вирішення етичних і формально літературних питань. “Книга змін” — в якій викладені перші уявлення про світ і людину в китайській філософії.

Серед усіх філософських шкіл Стародавнього Китаю (давні джерела нараховували до ста, хоча конкретно називали лише шість) найважливішими були дві (**конфуціанство і даосизм**). Філософсько-етичне вчення **Конфуція** (Кун Фуцзи) виникло в VI ст. до н.е. на території Китаю. Погляди Кун Фуцзи були викладені його учнями у книзі “Лунь-юй” (“Бесіди і

судження”). Конфуцій народився і жив у епоху великих соціальних і політичних потрясінь, коли Китай перебував у стані тяжкої внутрішньої кризи. Руйнувалися патріархально-родові норми, у жорстоких міжусобицях гинула родова аристократія, на зміну їй приходила централізована влада правителів окремих царств, що спиралася на адміністративно-бюрократичний апарат із незначного служилого чиновництва. Виступивши з критикою своєї епохи і високо оцінюючи минуле, Конфуцій на основі цього протиставлення створив власний ідеал удосконаленої людини — Цзюн-цзи. Високоморальний Цзюн-цзи, сконструйований Конфуцієм, володіє двома важливими гідностями: гуманністю і почуттям обов'язку. Поняття "гуманність" (жень) включало в себе багато якостей: скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей. Обов'язок — це моральне зобов'язання, яке гуманна людина завдяки своїм доброчесностям накладає на себе сама. Почуття обов'язку, як правило, зумовлене знанням і вищими принципами, але не розрахунками. Конфуцій вчив: "Гуманна людина думає про обов'язок, низька людина турбується про вигоди." Конфуцій розробив і ряд інших понять, включаючи вірність і щирість, благопристойність і дотримання церемоній та обрядів. Конфуцій щиро прагнув створити ідеал лицаря доброчесності, який бореться за утвердження високої моралі, проти існуючої навколо несправедливості.

У будь-який момент життя, на будь-який випадок, завжди й в усьому існували чітко фіксовані й обов'язкові для всіх правила поведінки: у щасті і скруті, при народженні і смерті, при вступі до школи чи призначенні на службу. Був укладений детальний збірник правил зовнішньої ввічливості і церемоніал-трактат Лин-зи. Усі записані в цьому обряднику правила належало знати і застосовувати на практиці, причому з тим більшим сумлінням, чим вище становище займала людина в суспільстві.

Конфуцій сформулював основи такого соціального порядку, який хотів би бачити в Піднебесній: "Хай батько буде батьком, син — сином, цар — царем, чиновник — чиновником і т. п., хай все в цьому світі хаосу і мішанини стане на свої місця, всі будуть знати свої місця, права і обов'язки, робити те, що їм належить". Упорядковане таким чином суспільство повинно складатися з двох категорій: верхів і низів — тих, хто думає, управляє, і тих, хто працює і підкоряється. Критерієм поділу на верхи і низи мусили служити не знатність походження і тим більше не багатство, яке Конфуцій зневажав, а лише знання та чесноти, а точніше - ступінь близькості людини до ідеалу Цзюн-цзи. Однією з найважливіших основ соціального порядку, за Конфуцієм, було суворе підкорення старшим. Будь-хто зі старших (чи батько, чи чиновник, чи імператор) є безперечним авторитетом для молодшого, підкореного, підданого. Конфуцій розробив учення про Сяо — синівську пошану. Сяо — це основа гуманності.

бові; жалість і благоговіння в з'єднанні з почуттям сорому створюють емоційну основу цього третього виду любові.

Отже, ми зупинимося на любові між чоловіком і жінкою. У статті Владимира Соловйова є цікаве визначення любові. Він говорить, що самотність людини, її відокремлення від іншого світу — тимчасове. Воно зберігається її егоїзмом, її яскравим почуттям своєї центральності стосовно всього, що не я, що буде щільну стіну між нею і іншим світом. Зруйнувати цю стіну важко. Потрібна велика сила, щоб пробити в ній пролом. Цю велику силу, цей великий вогонь, що спалює оплот, яким наше я відгородилося від іншого світу, ми маємо в любові між чоловіком і жінкою. «Зміст людської любові взагалі є виправдання і порятунок індивідуальності через жертву егоїзму».

Хто любив щирою любов'ю, той знає, яке глибока зміна відбувається в самих надрах людської істоти, коли її самотність кінчається й у неї могутньою животворящою хвилею вливається інше життя: яким світлим розширенням розсовуються замкнуті до того межі серця, з якою тонкою чуйністю тремтять усі її струни, як розцвітають усі кращі сили людини, доти для неї самої невідомі. Хто любив, той переживав цей великий досвід, і для того звучать не як порожні слова твердження знайомих про те, що знищення егоїзму і злиття з життям світу спричиняє велике просвітління і велике щастя для людського серця.

Моралісти висувають як єдину мету і виправдання любові продовження людського роду, але це далеко не пояснює всіх явищ любові. Є щось інше, що відбувається не у фізичному плані, що складає найцінніший бік людської любові: це той внутрішній духовний обмін, що відбувається на вищих планах між люблячими один одного чоловіком і жінкою. З цього приводу є дуже цікава сторінка в книзі П.Д. Успенського «*Tertium organum*», книгу цю можна взагалі рекомендувати як надзвичайно оригінальну і цікаву спробу перекласти мовою наших звичайних понять вищу свідомість людини. Він говорить: «Мистецтво йде далі звичайного людського зору, і тому є сторони життя, про які може і має право говорити тільки мистецтво. Таке питання любові. Тільки мистецтво вміє підходити до любові, тільки мистецтво вміє діяти про неї. Любов завжди була і є головна тема мистецтва. І це цілком зрозуміло. Тут сходяться всі нитки людського життя, всі емоції через любов людини стикаються з майбутнім, з вічністю, з расою, до якої вона належить, з усім минулим людства і з усією прийдешньою долею. У зіткненні статей, у їхньому потязі друг до друга лежить велика таємниця життя, таємниця творчості. Ставлення прихованої сторони життя до ясного, тобто прояв реального життя в нашої удаваний, особливо яскраво вимальовується в цієї вічно трактованої й вічно обговорюваної сфери, що не розуміється,

систематизації знань, норм, стереотипів поведінки. Однак поява в цій системі протиріч, що зумовлюють виникнення і функціонування перетворень, можуть привести до трансформації ціннісних установок і, власне, всієї системи цінностей.

Філософія про сенс любові. Доля любові в сучасному суспільстві. Розглядаючи проблеми аксіології, тобто цінності, треба сказати, що головною умовою духовного сходження людини є любов, тем більше, що тема людської любові, статевої відносини особливо хвилюють студентів і увесь час сприймаються з зацікавленістю.

Багато говорять у наш час про знецінювання життя. Що це значить? Це значить, що зміст життя міг би бути дорогоцінно, але якісь умови понизили високу цінність життя і зробили її нецікавою, непривабливою до повної байдужості до неї, до бажання піти з її. Звідси — всіх епідемія самогубств, що лякає. Серед інших причин, яких я зараз стосуватися не буду, знецінювання життя відбулося оттого, що свідомість минулого століття привчилася нас розглядати життя тільки в одному її фізичному розрізі. І звичка ця провела такі глибокі борозни у свідомості сучасних інтелегентних людей, що вони розучилися розуміти життя у всій її складній повноті.

Крім фізичного розрізу, — правда, найбільш видного і зрозумілого для середнього розуму, — у житті є ще великі глибини і великі висоти, яких матеріалістичне світорозуміння зовсім не бере до уваги.

Але пишатися отут чимось. Навпаки. Завдяки тому, що увага людей так довго фіксувалася на одному тільки нижчому плані життя, сучасна свідомість закрилася для вищого сенсу життя і стала до того спрощеною і плоскою, що в тонко відчуваючих людях викликало тугу і навіть відразу до самого життя. Залежно від цієї площини свідомості і відбулося зниження всього рівня людської творчості, що ми так важко переживаємо в усьому: і в суспільній діяльності, і в літературі і мистецтві, а найбільше, — тому що це вінець людської психіки, — у любові.

У статті Вл. Соловйов „сенс життя” визначає любов як «потяг одушевленої істоти до іншої для з'єднання з нею і взаємним заповненням життя». З обопільності відносин він виводить три види любові. По-перше, любов, що більше дає, ніж одержує, чи спадна любов. По-друге, любов, що більше одержує, ніж дає, чи висхідна любов. По-третє, коли те й інше урівноважене. У першому випадку це батьківська любов, вона заснована на жалості, містить турботу сильних про слабких, старших про молодших, переростаючи родинні відносини, вона створює батьківщину. Другий випадок — любов дітей до батьків, вона ґрунтується на почутті подяки і благоговіння; за межами родини вона народжує уявлення про духовні цінності. Повнота життєвої взаємності досягається в статевій лю-

бути чемним сином зобов'язаний кожен, а особливо — людина письменна, освічена, гуманна, яка прагне до ідеалу Цзюнь-цзи. Оповіді про визначні вчинки Сяо, зібрані у збірнику "24 приклади Сяо", перетворилися на об'єкт захоплення і наслідування. Виховання розпочиналося з сім'ї, з дитинства, з привчання до культу предків і норм сяо, до суворого дотримання церемоніалу в сім'ї, особливо на людях, у суспільстві.

Конфуціанство — це також і політика, і адміністративна система, і верховний регулятор економічних і соціальних процесів. словом, основа всього китайського способу життя, принцип організації китайського суспільства, квінтесенція китайської цивілізації. У II ст. до н.е. при імператорі У-ді принципи конфуціанства були канонізовані і проголошені офіційною ідеологією. Сам же Конфуцій був обожнений.

Важливим напрямком розвитку філософської думки в Китаї наряду з конфуціанством був **даосизм**. Засновником даосизму був філософ **Лао-цзи**, який жив у VI-V стст. до н.е. Його погляди знайшли відображення у книзі "**Дао-де-цзин**", написаній у IV-III стст. до н.е.. Головна ідея його вчення — це поняття "дао" — природного закону, який не залежить ні від бога, ні від людей і є загальним законом руху і змін світу. Утверджується також існування субстанції "ці" (повітря, ефір), яка разом із "дао" складає основу всіх речей. Лао-цзи визнає розвиток явищ, можливість переходу їх у свою протилежність. "Одні речі ідуть, інші приходять, одні розквітають, інші в'януть, одні з'являються, інші руйнуються. Неповне стає повним, криве прямим, пусте стає наповненим, ветхе змінюється новим". Це закон самого життя, бо протилежність є дією "дао".

Філософія Середньовіччя та доби Відродження. Античною філософією прийнято називати сукупність філософських вчень, які розвивалися в суспільстві Стародавньої Греції і Риму з VI ст. до н.е. до VI ст. н.е. В її історії виділяються наступні етапи: становлення філософії Стародавньої Греції (VI-V ст. до н.е.; філософи: Фалес, Геракліт, Пармені, Піфагор, Анаксагор); класична грецька філософія (V-IV стст. до н.е.) — вчення Демокріта, Платона, Аристотеля; еліністично-римська філософія (з кінця IV ст. до н.е. до VI ст. н.е.) — концепції епікуреїзму, скептицизму, стоїцизму, неоплатонізму.

Саме в цей період мудреці-філософи протиставляють міфологічно-релігійним уявленням наївно-стихийний філософський світогляд. Філософія в Елладі виникає як світогляд промислово-торговельної частини населення, що почала боротися за владу, відбираючи її в аристократів-землевласників. Зв'язок із виробництвом, бурхливий розвиток якого був пов'язаний, насамперед, із застосуванням заліза, розвиток товарно-грошових відносин, зростання культури, соціальне протистояння і перехід від авторитарних аристократичних форм державного управління до

тиранічних, а через них до демократичних — все це сприяло становленню і розвитку особливої філософії.

Біля джерел формування наївно-стихійної філософії у Стародавній Греції стояла **Мілетська школа**, засновником якої був **Фалес** (640—562 рр. до н.е.). Фалес був одним із “семи мудреців”. У своєму розумінні світу Фалес піднявся до поняття першопочатку, яким, на його думку, була вода. Вона в усьому і під усім. Все, що є у світі, походить від “води” і ґрунтується на цьому першопочатку. Воно відрізняється від простої води - це вода божественна, жива. Земля, як усі предмети, просякнута цією водою. У “нескінченній воді” Фалеса міститься потенціал подальшого розвитку. Усе останнє виникає шляхом “згущення” чи “розрідження” цієї першоматерії. Земля, як вважав Фалес, має форму диска, який плаває в нескінченній воді. Вона має пори і отвори. Землетруси він пояснював як коливання Землі на схвильованій воді. Вирішення проблеми пізнання Фалес також ґрунтує на принципі єдиного початку (води). Усі знання він зводить до єдиної основи. І цією основою є мудрий пошук і гарний вибір.

Учнем і послідовником Фалеса був **Анаксимандр** (611—546 рр. до н.е.). Він першим серед старогрецьких філософів створив філософську працю “Про природу”. Саме назви цієї та інших праць свідчать, що перші старогрецькі філософи, на відміну від староіндійських і старокитайських, були, передусім, натурфілософами. Анаксимандр першим дійшов категоріального визначення того, що лежить в основі існування речей. Такий початок Анаксимандр назвав “апейроном”. Апейрон, за Анаксимандром, — це щось безкінечне, всеохоплююче і безмежне, незникаюче і таке, що перебуває у вічній активності і русі. За Анаксимандром, Земля вільно підноситься, не будучи нічим зв’язана, та утримується, бо скрізь вона однаково відділена. У цій думці є зародок геоцентричного світогляду на всесвіт.

Учень і послідовник Анаксимандра **Анаксимен** (585—524 рр. до н.е.) бачив першоосновою всього сущого повітря, яке він вважав найбільш безликим із чотирьох стихій. Всі речі виникли з повітря і є його модифікаціями, які утворюються шляхом його згущення чи розрідження. Інші мінливі властивості речей (наприклад, тепло і холод) є вихідними від цього основного процесу. У космогонічному вченні Анаксимена в результаті згущення повітря (наглядно зіставленого з валянням вовни) першою виникла дуже плоска земля. Вона висіла в повітрі, немов осідлавши його. Потім виникають море, хмари та інші речі. Найцікавішим у філософії Анаксимена є розуміння ним душі. Фалес і Анаксимандр мало говорили про душу і свідомість. А от Анаксимен бачив у безмежному повітрі початок і тіла, і душі. Душа - це повітряне явище і, маючи властивості повітря, вона здатна до творіння, творчості.

Якщо ретельно підійти до питання про те, що уявляють собою цінності, то філософи пропонують ряд відповідей. Цінності розглядаються як реальні предмети, що мають функціональну значимість для людей. Цінності трактуються як ідеальні сутності (почуття й ідеали), що виражають позитивне відношення суб’єкта до дійсності. Цінності розглядаються як щось значиме взагалі (або, у позитивному, або в негативному аспектах). Останнє з розглянутих трьох трактувань нейтралізує крайнощі перших двох, виступаючи в якості “примирливого” трактування ціннісного феномена.

При розгляді поняття “цінність” із погляду її психологічного змісту підкреслюється залежність як якісних, так і кількісних характеристик цінностей від потреб людини, яка живе в суспільстві. Вона сама при цьому виступає як ціннісний суб’єкт, а цінності трактуються як елементи структури свідомості особистості. Як синонімічні їм поняття при цьому виступають інтереси і переконання.

Не менше відомий фахівець з даної проблематики Мілтон Рокич, який узагальнив і систематизував результати дослідження цінностей у різних аспектах, зокрема, у філософському (Ч.Моррісом), у психологічному (Б.Смітом), соціологічному (Р.Віллінсом) та ін., запропонував визначати цінності як “абстрактні ідеї позитивні або негативні, не зв’язані з визначенням об’єктом або ситуацією, що виражають людські переконання про типи поведінки і кращі цілі”. При цьому він виходив із таких припущень: загальне число значимих і мотивуючих цінностей у людини невелике; всі люди в основному мають схожі цінності, які відрізняються ступенем значимості для кожного; всі цінності організовані в системи; джерела людських цінностей простежуються в культурі, суспільстві, соціальних інститутах особистості; цінності впливають на багато феноменів, які є предметом дослідження ряду наук.

М. Рокич виділив, як відомо, два класи цінностей: цінності-цілі і цінності-засоби, однак цей розподіл має дуже умовний характер. Усі цінності соціально схвалюються. М. Рокичем була встановлена залежність ціннісних орієнтацій від цілого ряду чинників: рівня прибутків респондентів, їхньої статті, віку, раси, освіти, релігійних і політичних переконань.

Як бачимо, формування системи цінностей відбувається, як можна припустити з різних досліджень і їхніх інтерпретацій, шляхом залучення і пристосування індивідуума до системи цінностей і норм соціального середовища через значимі для нього референтні групи. У цілому, ціннісні орієнтації сприяють самоствердженню особистості, реалізації її здібностей і соціальних очікувань. Наявність в індивідуума сформованої системи цінностей забезпечує гармонізацію його внутрішнього світу, сприяє

Філософія враховує зазначені типізації особистості, проте не зупиняється на жодній з них чи їх сукупності. Вона формує свій власний підхід, що ґрунтується на таких критеріальних засадах, як: ставлення людини до власності та влади, місце та роль людини в системі соціальних, передусім матеріальних відносин, діяльна участь у громадському житті суспільства тощо.

За цими критеріями особистість постає як представник тієї чи іншої соціальної спільності й, насамперед, як повноважний представник суспільного класу, нації, народності. Раб, рабовласник, феодал, буржуа, селянин, пролетарці - це своєрідні соціальні типи особистості. Вони уособлюють всі характерні ознаки класу, поділяють його історичну долю, живуть і виражають його потреби, страждання, надії. Індивід з молоком матері засвоює національну самосвідомість, психологію, характер. Усе це реалізується в соціальних діях, що є яскравим свідченням величчя або падіння особистості за тих чи інших соціально-історичних умов.

Цінності, їх класифікація і роль в житті людини. Для людської індивідуальності (як і для будь-якої людини) велике значення мають ціннісні орієнтири. Поняття цінностей позначає не стани чи властивості речей самих по собі (або в контексті реальних предметних співвідношень), а їх якісні прояви щодо людини. Цінність — це значущість чогось для людини.

Поняття цінностей у певному сенсі протистоїть поняттю знання; людина може знати, що певна річ нічого не варта в аспекті її предметних співвідношень, але для неї може бути надзвичайно цінною як спогад, родина, реліквія та ін. Цінність постає як цілісний, інтегральний мотив діяльності та характеристика людських вчинків у тому сенсі, що вчинок вказує на те, що для певної людини постає її справжніми цінностями. З одного боку, це тому, що людина досить часто не може раціональними аргументами довести, чому певні речі (або стосунки) є для неї цінностями. З іншого боку, реальні ситуації життя (особливо так звані "критичні ситуації") досить часто можуть виявити, навіть несподівано для самої людини, її справжні, глибинні ціннісні орієнтації, які можуть не збігатися із свідомими уявленнями про них.

Хоча цінності мають індивідуалізований характер, до найголовніших людських цінностей можна впевнено віднести: насамперед найвищу цінність — саме людське життя - визнання життя людини найвищою цінністю постає вихідним принципом сучасного гуманізму (людина - завжди мета, але не засіб). Із такого визнання органічно випливає у значенні другої за важливістю цінності право людини на вибір життєвого призначення. Це означає, що перше право розпорядитися життям належить самій людині; якщо це так, то наступною цінністю для людини є свобода.

Іншим видатним центром як торгового і політичного, так і культурного життя малоазійської Греції був Ефес. Тут також приблизно у друга пол. VI ст. до н.е. виникає сильна філософська школа **Геракліта Ефеського**. Саме Геракліт уперше вводить у філософську мову термін "логос", який у нього означає загальний закон буття, основу світу. Все існуюче, вказує Геракліт, завжди було, є і буде вічно живим вогнем, який із часом то спалахує яскравіше, сильніше, то згасає. Логос у Геракліта — це закон всесвіту. Відповідно до цього закону все абсолютно змінне, у світі нічого не повторюється, все минуле та одноразове — "все тече" (panta rei). Геракліт - один із перших філософів, хто помітив, що одне і те саме є, водночас, відмінне і навіть протилежне. Він вказував, що суттєва зміна — це зміна у свою протилежність, що одна протилежність виявляє цінність іншої, суперечливість зближує протилежності. У світі все відносне. Гераклітівський вогнелогос притаманний не тільки всій світобудові, а й людині, її душі. Душа має при цьому два аспекти: мовленнєво-натуральний і психічно-розумовий. Завдяки тому, що душа вогняна, вона має самозростаючий логос.

У соціальній філософії Геракліта закладені основи демократії. Він підкреслює, що народ у державі вище за все має ставити закон, він має боротися за нього, як за свій власний дім. А це необхідно робити тому, що всі людські закони живляться від єдиного божественного закону — Логосу.

Після завоювання Іонії персами центр античної філософської думки переміщується до "Великої Греції" (сукупність грецьких полісів на о. Сицилія і на півдні Апенінського півострову). Першу філософську школу тут заснував **Піфагор** (584-500 рр. до н.е.). Ранній піфагорейзм був тайним вченням. Піфагорійці вважають загальними перші чотири числа арифметичного ряду: одиницю, двійку, трійку, четвірку. У геометричній інтерпретації цим цифрам послідовно відповідають: крапка, пряма, квадрат, куб. Сума цих загальних чисел дає число "десять", яке піфагорійці вважали ідеальним числом і надавали йому божественну сутність. На число десять, за піфагорійцями, можна перевести всі речі і явища світу з його протилежностями.

Разом із піфагорійською школою існувала **елейська школа**, отримавши назву за назвою міста Елеї (Південна Італія). Засновником її був **Ксенофан**, в історії філософії висловив думку, що всі боги — плід людської фантазії, що люди вигадали богів до своєї подобі, надавши їм усі свої фізичних рис і моральних недоліків. Антропоморфічному політеїзму, традиційному для античної міфології, Ксенофан протиставляв філософське поняття єдиного бога. Такий Богофілософ править світом завдяки силі своєї думки, без будь-яких фізичних зусиль. Такий Бог є найвищим

проявом цілісності, а в основі такої цілісності — думка, розум. Тут Ксенофан уперше в історії світової філософії фактично проголошує думку, що будь-яка філософія - ідеалізм, бо вона діє силою мислення (понять, категорій тощо), тобто силою ідеального. Ця сила передається Богофілософом людям, і саме завдяки мудрості люди шукають істину.

Філософські ідеї Ксенофена розвивав його учень **Парменід**. У центрі уваги Парменіда були дві найголовніші філософські проблеми: питання про співвідношення буття та небуття і питання про співвідношення мислення і буття. І обидва ці питання, вважав Парменід, вирішуються розумом шляхом доведення. Тут Парменід уперше в історії філософії використовує метод доведення філософської тези, а не простого її проголошення, як це робили філософи до нього. Парменід вказує, що небуття не існує тому, що його неможливо ані пізнати, ані словесно оформити, бо те, чого немає, — немислиме. Парменід визнає існуючим тільки те, що мислиме і що має здатність виразитися словом. Тому для Парменіда зрозуміло, що думка про предмет і сам предмет - це одне і те саме, що буття і мислення тотожні і як процес, і як результат.

Учнем Парменіда був його названий син **Зенон Елейський** (його акме припадає на 460 р. до н.е.). Зенон був талановитим вчителем і оратором. Молодість прожив тихо, на самоті з навчанням. Від Парменіда навчився презирливо ставитися до розкоші. Його нагородою був голос власного серця. Все його життя — боротьба за істину і справедливість. Вона закінчилась трагічно, але велася не даремно. Із багатьох праць Зенона (“Суперечки”, “Проти філософів”, “Про природу”) залишилися тільки деякі фрагменти. Зенона називають винахідником діалектики, яка постає в нього як мистецтво міркування і суперечок. Міркування Зенона дістало назви “епіхейрема” (“епіхерема”), тобто стислий умовивід, а також апорія — непрохідність, безвихідне становище.

Сучасником Зенона був **Емпедокл** (бл. 484—424 рр. до н.е.) — автор філософських поем, оратор, ритор, лікар, інженер, самотній поет і філософ. Емпедокл приймає як першопочаток світу всі чотири традиційні стихії: землю, воду, повітря й вогонь. Ці першопочатки в Емпедокла не переходять одне в одне, вони пасивні. А тому, за Емпедоклом, джерелом Всесвіту є боротьба двох психічних початків: любові і ненависті. Любов — космічна причина єдності і добра. Ненависть — причина роздрібненості і зла. Цікаві спостереження Емпедокла щодо людського пізнання. Емпедокл стверджував, що все пізнається таким, яким його людина мислить. Так космічну любов і ненависть людина пізнає через свою любов і ненависть. Предмет пізнання, за Емпедоклом, — світ, як ціле. Але людина пізнає тільки ту частину світу, яку здатна охопити її думка.

Величезний вплив на античну філософію справив **Сократ** (469—399

можна ними нехтувати. Разом із тим у багатьох людей (соціальних груп) є багато соціально спільного, тобто такого, що має суттєве значення для суспільства. Саме воно й постає як основа типізації особистості, розгляд якої дає змогу проникнути ще в один канал дивовижної єдності суспільства.

Одна з перших типізацій особистості була здійснена на основі тотожності характеру, темпераменту людей. Її витоки — у творах з медицини, що належать Гіппократу. Пізніше ці ж ідеї розвивав німецький філософ І.Кант, поділяв і науково обґрунтовував І.Павлов.

У наш час типізацію особистості на основі особливостей психічної діяльності людей (темпу, швидкості, ритму, інтенсивності психічних процесів) обстоював відомий психолог Б.Теплов. Згідно із зазначеними параметрами психіки прийнято виділяти чотири головні типи особистості:

сангвінічний - висока нервово-психічна активність, різноманітність та багатство міміки, емоційна вразливість і виразність, лабільність тощо;

холеричний - надзвичайно висока нервово-психічна активність і енергійність дій, різкість і стрімкість рухів, висока імпульсивність, яскравий вираз емоційних переживань, певна неврівноваженість, нестриманість, запальність;

меланхолійний - стриманість та приглушеність моторики, значна емоційна реактивність, глибина та стійкість почуттів при слабкому зовнішньому їх вираженні;

флегматичний - низький рівень активності поведінки й стриманість, повільність дій, спокійність міміки, мовлення, постійність та глибина почуттів і настрою.

На сучасному рівні розвитку науки, особливо психології, неможливо провести більш-менш визначені межі основних типів нервової системи. Тому більш поширеною є типізація особистості за цими ж ознаками на інтравертів (звернених на себе) та екстравертів (звернених на зовнішній світ).

Досить цікаву типізацію особистостей запропонував у 70-х роках психолог Б.Додонов. Взявши за основу типізації головний вид діяльності людини, від якої вона отримує максимальне задоволення, вчений виділив такі типи особистості: альтруїсти (одержують задоволення від допомоги іншим); практичний тип (максимум задоволення від продуктивно-корисної праці); гностичний тип (задоволення в пізнанні, науці, спостереженні).

Приблизно таку саму типізацію особистості пропонує психолог Е. Шаров. Досліджуючи особливості життя та навчання студентів, він виділив такі типи особистості: гедоніст - головний принцип життя - отримати задоволення; діловий тип; інтелектуал.

тість. У неї лише «проклеюється» особистість, вона ще повинна стати нею. Якщо ж порушуються соціальні зв'язки людини чи відбуваються патологічні процеси в організмі (душевні розлади і т. ін.), особистість розпадається цілком чи частково залежно від сили такого роду несприятливих і трагічних обставин.

Таким чином, особистість — це суспільний індивід, якому притаманні соціально значущі риси, що утворюють стійку систему. Соціально значущих якостей в індивіда багато. Особистість же являє собою певну цілісність, систему багатоманітних якостей, рис індивіда.

Ми часто з вами ставимо питання: а що таке Я? Так ось наше Я — це інтегральне ядро духовного світу людини, його регулятивний центр. У певному розумінні можна погодитися з думкою У. Джемса, який вважає, що важко провести межу тим часом, що людина називає самим собою і своїм. Особистість складає і сума всього того, що людина «може назвати своїм»: не тільки її фізичні і душевні якості, але також її плаття, її будинок, дружина, діти, предки, друзі, її репутація і праці. До цього можна було б додати: і своє ім'я і прізвище. Усе це її власність і все це кристалізується в ідею особистості. Скажемо, ім'я людини не є тільки щось зовнішнє для неї: воно немов зрослося з нею і стало одним з елементів, що конституують її Я. Таким чином, межі особистості значно ширше меж не тільки тіла людини, але і її духовного світу.

Особливим компонентом особистості є її моральність. Моральна сутність особистості «перевіряється» на багато чому. Соціальні обставини нерідко призводять до того, що людина, поставлена перед вибором, не завжди дотримує сама собі, етичному імперативу своєї особистості. У такі моменти вона перетворюється на маріонетку соціальних сил, і це завдає непоправної шкоди цілісності її особистості. Люди по-різному реагують на випробування: одна особистість може «сплющитися» під ударами молота соціального насильства, а інша — загартуватися. Тільки високоморальні і глибоко інтелектуальні особистості випробують гостре почуття трагізму від свідомості своєї «не-особистості», тобто нездатності робити те, що диктує таємний зміст Я. Тільки особистість, яка вільно виявляється, може зберегти почуття власного достоїнства. Міра суб'єктивної свободи особи визначається її моральним імперативом і є показником ступеня розвиненості самої особистості.

Розмаїття індивідуально-особистісного в людині відбивається в так званій типології особистості. Всі люди водночас унікальні й неповторні. Різні природні задатки, свідомість, діяльність, ставлення до життя, світогляд, потреби, цілі кожної людини врахувати неможливо. Одна людина висока, інша - низька; одна - кучерява, інша - лиса. Одна - темпераментна, інша - флегматична. Усі ці ознаки характерні для кожної людини, і не

рр. до н.е.). Сократ — перший афінський (за народженням) філософ, сучасник Демокрита. Він цікавий не лише своїм вченням, а й усім своїм життям, оскільки його життя стало втіленням його вчення. Сократ ніколи нічого не писав, знання про його світогляд черпають із творів Платона і Ксенофонта. Аналіз цих джерел показав, що ніякої філософської системи у Сократа не було. За своєю подобою Сократ не був схожий на філософа у традиційному розумінні. Скоріше він був народним мудрецем, образ життя і поведінка якого викликали не менше захоплення, ніж зміст його висловлень. Проводячи майже весь час на майданах, Сократ вступав у співбесіду з будь-ким, хто хотів говорити з ним. У центрі філософії Сократа — людина. Але вона ним розглядається, насамперед, як моральна істота. Тому філософія Сократа — це етичний антропологізм. Інтересам Сократа були чужі як міфологія, так і метафізика. Філософія Сократа народжувалася під двома основними девізами: “Пізнай самого себе” і “Я знаю, що я нічого не знаю”. Перший девіз був написаний над входом у храм Аполона у Дельфах, авторство другого надається Сократу. При філософському дослідженні етичних проблем Сократ користувався методом, який він називав майєвтикою. Мета майєвтики — всебічне обговорення будь-якого предмету, визначення поняття. Сократ першим підніс знання до рівня понять. Якщо до нього філософи і користувались поняттями, то робили це стихійно. І тільки Сократ звернув увагу на те, що, якщо нема поняття, то немає і знання.

Головна мета його філософії — встановити авторитет знання, який похитнули софісти. Переконавання Сократа в існуванні об'єктивної істини приводить його до висновку, що існують об'єктивні моральні норми, що відмінність між добром і злом не відносна, а абсолютна. Поставивши в центр своєї філософії людину, Сократ стверджує, що пізнати світ людина може, тільки пізнавши себе, свою душу, справи, і в цьому основне завдання філософії.

Платон (427—347 рр. до н.е.) — один із найвидатніших філософів в історії людства - походив з афінського аристократичного роду. Перш за все, філософія Платона є оригінальним вченням про ідеї. Відповідно до цього вчення, світ чуттєвих речей не є світом дійсно існуючого: чуттєві речі весь час змінюються, то виникаючи, то гинучи. Усьому тому, що є в них справді існуючим, чуттєві речі зобов'язані своїм безтілесним прообразам, які Платон називає ідеями. Ідеї вічні, незмінні, безвідносні; вони не залежать від умов простору і часу. Щодо чуттєвих речей ідеї є одночасно й їхніми причинами, і тими зразками, за якими були створені ці речі. Водночас, ідеї є також метою, до якої прагнуть істоти чуттєвого світу. Платонівська ідея або, як часто її називав Платон, “ейдос” — фактично об'єктивоване поняття. Ідеальний світ Платона протистоїть зви-

чайному світові не тільки як абстрактне конкретному, сутність явищу, оригінал копії, але й як добро злу. Тому ідеєю всіх ідей, найвищою ідеєю Платона виступає ідея добра як такого — джерело істини, краси і гармонії. Ідея добра безлика (хоча неоплатоніки вважали платонівську ідею добра Богом). Ідея добра виражає безликий аспект філософії Платона, у той час, як Бог-творець — особисте начало. Бог і ідея добра дуже близькі. Ідея добра увінчує піраміду ідей Платона.

Філософія Платона характеризується також своєрідним протиставленням тіла і душі. Тіло смертне, а душа безсмертна. Тіло істоти створене з часточок вогню, землі, води і повітря, позичених у тіла космосу. Призначення тіла — бути тимчасовим вмістилищем душі, її рабом. Як і тіло, душа створена богами. Душі творяться із залишків тієї суміші, з якої Бог створив душу космосу. За Платоном, індивідуальна душа складається із двох частин: розумної і нерозумної. За допомогою першої частини людина здатна мислити, а друга сприяє почуттям: завдяки їй людина закохується, відчуває голод і спрагу, буває охоплена іншими почуттями.

На протиставленні тіла і душі ґрунтується гносеологія Платона. Суть теорії пізнання Платона полягає в тезі, що “знання — це пригадування (анамнез)” того, що колись душа знала, а потім забула. Метод анамнезу — метод сходження до ідей, до загального не шляхом узагальнення часткового та одиничного, а шляхом пробудження в душі забутого знання, знаходження його в ній. Найголовнішим у методі анамнезу є мистецтво логічного мислення, філософської бесіди, питань і відповідей і т.д.

Оригінальні думки Платона у трактуванні такого явища як держава. Спостерігаючи недосконалість державного устрою, Платон висуває власний зразок державної досконалості, який в історії філософії отримав назву “ідеальна держава Платона”. Будуючи власний зразок держави, Платон зауважує, що всі існуючі види державного устрою недосконалі не тому, що вони ґрунтуються на соціальній нерівності, а тому, що ця соціальна нерівність не відповідає природній нерівності людей. В ідеальній державі існує три групи громадян, три стани і така держава сповнена чеснот: вона мудра мудрістю своїх правителів-філософів, мужня мужністю своїх стражів, розсудлива слухняністю землеробів і ремісників. Ця держава найбільш справедлива, бо в ній усі служать їй, як певній цілісності і всі займаються своїми справами, не втручаючись у справи інших.

Аристотель — теж один із найвидатніших давньогрецьких філософів (384—322 рр. до н.е.). Він прожив складне і цікаве життя. Двадцять років пробув у “Академії” Платона. Вважаючи себе учнем Платона, Аристотель був самостійно мислячим філософом, саме йому належать відомі

впливу середовища на стан організму, психіки, що визначає почуття комфорту чи дискомфорту.

Проблема особистості. Проблема особистості в соціальній філософії описується категоріями “людина”, “індивід”, “особистість”. Що таке особистість? Особистість — це перш за все людина. Але не просто людина, а окремо взятий представник людського роду, який означається поняттям “індивід”. Індивід — це окремо взятий представник людського роду, якому властиві неповторні природні і соціальні якості. Отже, особистість — це людина, індивід. Але він являє собою одночасно і соціоприродну, і соціальну істоту. А це означає, що одиничний, окремий представник людського роду втілює в собі єдність індивіда соціобіологічного та індивіда соціального.

У понятті особистості відтіняються насамперед інтегративні соціально-психологічні особливості людини: світогляд, самооцінка, характер, почуття власного достоїнства, ціннісні орієнтації, принципи способу життя, моральні і естетичні ідеали, соціально-політичні позиції і переконання, стиль мислення, емоційна середовище, сила волі і т.д. Будучи вищим ступенем ієрархічного розгляду людини, поняття особистості разом з тим більше конкретно і більш змістовно, чим поняття людини взагалі. Але іноді поняття «людина» і «особистість» різко розводяться і навіть протиставляються. З цим не можна погодитися. Будь-яка людина є тією чи іншою особистістю.

Особистість є людина, яка володіє самосвідомістю і світоглядом, досягла розуміння своїх соціальних функцій, свого місця у світі, осмислює себе як суб'єкта історичної творчості, як ланка ланцюга поколінь, у тому числі родинних, один вектор яких спрямований у минуле, а інший — у прийдешнє. Особистість є індивідуальний осередок і вираження суспільних відносин і функцій людей.

Особистісні якості людини є похідні від двох моментів: від її самоусвідомлюючого розуму і від її соціального способу життя. Поле прояву особистісних властивостей служить їй соціальне життя. Щоб проілюструвати залежність особистісного становлення людини від розвиненості її самосвідомості і навколишнього його соціуму, думкою зазирнемо в глиб століть. Коли з'являється особистість у філософському розумінні цього слова? Разом із появою людини як біологічного виду? Ні. Наш віддалений предок, що перебував в умовах первісної орди і початкових стадій формування свідомості, ще не був особистістю, але вже був людиною. Особистість — це суспільно розвита людина. Не тільки історично, але й генетично людина стає особистістю по мірі створення соціальної і розумової культури і в міру свого індивідуального прилучення до неї. Дитина, особливо в ранньому віці, — це, зрозуміло, людина, але ще не особис-

людського суспільства можливі існування і розвиток нормальної людської психіки і що, навпроти, відсутність спілкування, ізоляція індивіда веде до порушень стану його свідомості, а також емоційно-вольової сфери. Таким чином, ідея людини передбачає іншу людину, або, точніше, інших людей.

Дитина з'являється на світ вже з усім анатомофізіологічним багатством, накопиченим людством за минулі тисячоріччя. Але дитина, що не всотала в себе культури суспільства, виявляється найбільш непристосованою до життя з усіх живих істот. Відомі випадки, коли в силу нещасливих обставин зовсім маленькі діти потрапляли до тварин. І що ж? Вони не опанували ані прямої ходи, ані членороздільним мовленням, а вимовлені ними звуки походили на звуки тих тварин, серед яких вони жили. Їхнє мислення виявилось настільки примітивним, що про нього можна говорити лише з певною часткою умовності. Це яскравий приклад того, що людина у власному розумінні слова є істота соціальна.

Ще Аристотель визначав людину як «політичну тварину», тим самим підкреслюючи наявність у неї двох начал: біологічного і соціального, тобто людина – не просто біологічний вид, а в першу чергу суб'єкт суспільних відносин. Уже з моменту свого народження людина не залишається наодинці із собою, у чотирьох стінах свого індивідуального кола; вона долучається до всіх здійснень минулого і сьогодення, до думок і почуттів усього людства.

Кожна здорова людина володіє слухняними її волі пальцями, вона може взяти пензель, фарби і почати малювати. Але це не зробить її справжнім живописцем. Точно так само і зі свідомістю, що не є нашим природним надбанням. Свідомі психічні явища формуються прижиттєво в результаті виховання, навчання, активного оволодіння мовою, світом культури. Таким чином, суспільне начало проникає через психічне середовище біології індивіда, що у такому перетвореному вигляді виступає основою (чи матеріальним субстратом) його психічної, свідомої життєдіяльності.

Поряд із розглянутими вимірами людини можна говорити і про його космічний вимір: ми існуємо саме такими тому, що такий Всесвіт. Хто з нас не чує злиття із природою, не чує потаємний зміст природних стихій?! Ми щомиті випробуємо відчуття єдності нашого буття і космічної безмежності. Людина не може розглядати себе як істоту, вільну від відносин, що панують у природі: адже сама вона є і природною істотою — її соціальна сутність не знімає її природного начала. Людина, як і будь-яка інша жива істота, має своє середовище мешкання, що своєрідно переломлюється в ньому у взаємодії всіх його складових. Останнім часом у науках про людину дедалі більш починає усвідомлюватися факт

слова: “Платон мені друг, але істина дорожча”. Як і Платон, Аристотель залишив після себе велику творчу спадщину, яку можна поділити на вісім груп: праці з логіки, загальнофілософські, фізичні, біологічні, психологічні, етичні, економічні та мистецтвознавчі. Породженням Аристотеля є логіка. Наука про мислення та її закони викладені великим вченим у ряді його творів, які об'єднані під спільною назвою “Органон” (“Знаряддя”). Головною ж його філософською працею є “Метафізика”. У Аристотеля закони мислення є одночасно і законами буття. У “Метафізиці” Аристотель дає визначення основного закону буття, подаючи його у двох формах: короткій і повній. Коротке формулювання проголошує, що одночасно існувати і не існувати не можна, а повне стверджує, що неможливо, щоб одне і те ж одночасно було і не було притаманним одному і тому ж в однаковій мірі.

Оригінальним у Аристотеля було вчення про душу. Душу може мати тільки природне, а не штучне тіло. Причому це тіло має бути здатним до життя. Здійснення можливості життя природного тіла Аристотель називає душею. Аристотель розрізняє три різновиди душі. Два з них належать до фізичної психології, оскільки вони не можуть існувати без матерії. Третій вид — метафізична, розумна душа.

Вчення Аристотеля про пізнання. За Аристотелем, розумна душа притаманна людині і Богові. Вона не залежить від тіла, бо мислення вічне. Але коли споглядають розумом, необхідно, щоб у той же час споглядали і через уяву, зауважує Аристотель. А це означає, що реальне пізнання неможливе без чуттєвого пізнання. Предмет науки — загальне, те, що досягається розумом. Але загальне існує лише в одиничному, яке чуттєво сприймається і пізнається через нього. Людина пізнає загальне тільки за допомогою відповідної уяви. Але уява не просто переробляється в поняття, а тільки сприяє тому, щоб закладені в душі форми буття перейшли зі стану потенції в стан акту. Щоб перевести знання загального зі стану потенції в стан акту, потрібен розум.

До наших днів зберігають цінність більшість ідей Аристотеля з питань соціальної філософії. Полемізуючи із Платоном, Аристотель відстоював ідею приватної власності, оскільки саме вона відповідає природі людини, вказує на оптимальні форми правління державою. Найвищими формами державної влади Аристотель вважав форми, за яких виключалась можливість корисливого використання влади і за яких влада служить усьому суспільству.

Філософія Аристотеля завершує найбільш змістовний період в історії філософії, який часто називають філософією класичної Греції. Ця філософія високо цінувалась ще за античних часів, відігравала визначальну роль в епоху Середньовіччя, справила значний вплив на європейську фі-

лософію Нового часу і сучасну філософську культуру.

В елліністсько-римський період античності (кінець IV ст. до н.е. — V ст. н.е.) найбільш відомими були такі філософські школи: епікурейська, скептична, стоїчна і неоплатонівська.

Філософія Середньовіччя та доби Відродження. Під Середньовіччям, зазвичай, розуміють період розвитку суспільства, що охоплює ряд сторіч від Давнього світу до Нового часу. У соціально-економічному плані цей період співвідноситься з епохою феодалізму, з поширенням і зміцненням суспільного ладу, прогресивнішого, ніж рабовласницька організація суспільства. Для філософії це був період, коли змінилися мета і характер філософствування. Античності не було притаманне, у цілому, підпорядкування філософствування тим чи іншим політичним режимам чи якійсь монотеїстичній релігії. Філософи могли вільно створювати свої світоглядні концепції як в області онтології, так і в гносеології, етиці, естетиці, соціальній філософії. Середні ж століття характеризувалися, крім іншого, тим, що до цього часу вже закінчувався перехід від політеїзму до монотеїстичної релігії.

У філософії Середньовіччя виділяються два періоди, названі патристикою (IV - VIII ст.ст.) і схоластикою (VI - XV ст.ст.). Патристика (від лат. pater - батько) - це система теолого-філософських поглядів "отців церкви", які обґрунтовували і розробляли ідеї християнства. В історії патристики виділяють кілька етапів: апологетика (II - III ст.ст.); класична патристика (IV - V ст.ст.); завершальний етап. Патристика поділилася на західну, де писалися праці латинською мовою, і східну, де добуток створювалися грецькою мовою.

На ранньому етапі свого розвитку патристика набула характеру апологетики (II—III ст. ст.): перші християнські мислителі зверталися до римських імператорів або широкого загалу з посланнями на захист християн (давньогрецькою мовою "апологія" — захист). У таких зверненнях апологети почали розглядати та розробляти важливі світоглядні ідеї, такі як розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природи та сутність віри, співвідношення віри і знання. Від самого початку рання патристика (апологетика) поділилась на два напрями в питанні ставлення до попередньої язичницької (античної) мудрості: позитивний та негативний.

Прихильники позитивного ставлення – Юстин Мученик (бл. 100—165 рр. н.е.), Афінагор (II ст.), Климент Олександрійський (150—215 рр. н.е.), Ориген (185—254 рр. н.е.) — вважали, що грецькі філософи прямували шляхом істини, але не могли досягнути її, тому що вона ще не явила себе в особі Христа. Тому філософію треба використовувати, підпорядковуючи її теології.

лкани, готового до виверження, але ще бариться, що чекає останніх, вирішальних поштовхів внутрішньої енергії. Згодом людина стає в центр філософського знання, від якого йдуть нитки, що зв'язують його через суспільство з усім неосяжним Всесвітом.

Ось такі дуже різні визначення людини в історії філософії. На основі всього сказаного зазначимо основні визначення людини. Людина - частина природи. Вона живе в природному середовищі. Матеріалізм обґрунтовував цей аспект від Фалеса до Л.Фейєрбаха й К.Маркса. Людина - діяльна істота. Завдяки діяльності вона перетворює природу, виготовляє засоби для існування. Діяльність людини має предметний, а не лише духовний характер, як вважали Й.Фіхте й Г.Гегель. Діяльність є предметною, тому що її результатом є матеріальні предмети. Духовність визначає її спрямованість, сутність, але ж природа перетворюється на продукти споживання лише практично! Завдяки діяльності людина вирізняється з природного середовища. Людина - предметна істота. У предметах, що є результатом її діяльності, людина втілює своє розуміння світу, свій розум, властивості, інтереси, потреби, почуття. Світ, що оточує людину, - це світ створених нею предметів. Людське буття - предметне. В предметах людина відтворює свій внутрішній світ. Людина - мисляча істота. Вона свідомо ставиться до свого буття, пізнає світ. Свідомість - виключно людська ознака. Людина – суспільна істота. Вона входить у свій природно-предметний світ разом з іншими. Спілкування формує мову, розвиває мислення, почуття. Таким чином, людина постає у декількох основних визначеннях, які мають бути поєднані.

Треба відмітити також, що сутність людини складається з чотирьох різних вимірів: біологічним, психічним, соціальним і космічної.

Біологічне виражається в анатомофізіологічних, генетичних явищах, а також у нервово-мозкових, електрохімічних і деяких інших процесах людського організму. Причини біологічного характеру визначають індивідуально-неповторні особливості людей: набір генів, одержуваних від батьків, унікальний. Він несе інформацію, що визначає розгортання властивих лише даній людині ознак: особливості темпераменту, характеру, риси особи і узагалі весь тілесний вигляд. У житті хоч і бувають схожі люди, але вони далекі від тотожності. Навіть однойцеві близнюки, яких у дитинстві сприймають майже як нерозрізнених, згодом здобувають індивідуально-особливі риси.

Під психічним розуміється внутрішній душевно-духовний світ людини – його свідомі і несвідомі процеси, воля, переживання, пам'ять, характер, темперамент і т.д. Але жоден аспект окремо не розкриває феномен людини в його цілісності. Психологічна наука дає багатий експериментальний матеріал, що свідчить про те, що лише в умовах нормального

перебільшував її значення, переносив на визначення людини в цілому. Наприклад, Арістотель вбачав у людині політичну істоту, що розкриває й реалізує свою природу лише в державі. Фома Аквінський наголошував на божественній сутності людини. На його думку, людині притаманні органічна єдність душі та тіла. Це істота, що перебуває між світом тварини і світом ангелів. М.Монтень піднімав ідею рівності всіх людей у суспільстві. Він вважав, що душі імператорів і черевичників скроєні на один і той же копил. Р.Декарт однозначно пов'язував сутність людини з її мисленням: «Мислю - значить існую». За Ж.Ламерті, людина - це машина, що має двигун, відповідні механізми тощо. І.Кант підкреслював моральний характер природи людини. Г. Гегель вважав її духовною істотою, продуктом світового розуму. За Й. Фіхте головна ознака людини полягає в її діяльності. Л.Фейєрбах вбачав у людині природну істоту, суть якої визначається любовним ставленням до ближнього. За К.Марксом сутність людини визначається сукупністю суспільних відносин. М.Бердяєв бачить в ній духовну істоту, сутність та глибина якої обумовлюється рівнем її свободи.

Через це досить складно віднайти та визначити якісь однозначні норми, які можна було би застосовувати до людини з метою встановлення „міри людяності” певної конкретної людини. В історії людства можна знайти колосальну кількість прикладів, які свідчать, що певні якості, які деякий час вважаються необхідною та невід’ємною людською характеристикою, раптом переходять, зникають, а те, що вважалося раніше неможливим для людини, раптом перетворюється на норму та, навіть, престижну якість.

В античній філософії людина розглядалася переважно як мікрокосм, у своїх людських проявах підлеглий вищому началу - долі. У системі християнського світогляду людина стала сприйматися як істота, у якій споконвічно нерозривно і суперечливо пов'язані два начала: душу і тіло, а також людина і Бог. Філософія Нового часу бачила в людині (слідом за християнством) насамперед його духовну сутність. Ми дотепер черпаємо з кращих створінь цього періоду алмазні розсипи найтонших спостережень над внутрішнім життям людського духу, над змістом і формою операцій людського розуму, над таємними, прихованими в особистісній глибині пружинами людських помислів і діянь.

Філософія XIX – початку XX ст. гіпертрофувала духовний початок у людині, зводячи в одних випадках його сутність до раціонального початку, а в інші до ірраціонального. Хоча розуміння дійсної сутності людини часто вже проглядалося в різних теоріях, більш-менш адекватно формулювалося тими чи іншими філософами (наприклад, Г. Гегелем), але цілісного навчання про людину ще не було. Цей процес походив на стан ву-

Другий напрям апологетики – напрям негативного ставлення до античної філософії, представлений іменами Татіана (125 — 175 рр. н.е.), Тертуліана (160 — 220 рр. н.е.), Арнобія (260 — 327 рр. н.е.) - наполягав на рішучому відкиданні античної мудрості як такої, що, порівняно з божественним виявленням, постає як безумство. Філософські міркування, поперше, безпідставні, бо філософи можуть довести все, що завгодно; по-друге, ведуть до розбещеності та гріху; по-третє, складні та заплутані. Божественна мудрість та віра живуть у простих душах тому, що вони не підлягають розумному осмисленню та обґрунтуванню, а потребують відданості, любові, щирого почуття до Бога.

Видатним християнським мислителем періоду патристики і найбільш видатним з “отців церкви” був **Августин Блаженний** (Аврелій Августин), який вважається найбільшим філософом і богословом періоду патристики, який здійснив істотний вплив на всю середньовічну культуру і на наступний розвиток філософії. Крім теоретичного значення, його діяльність мала і практичне значення: він, зокрема, обґрунтував необхідність церковної організації як посередника між Богом і віруючими. Вагома теоретична спадщина Августина: збірники його творів нараховують більше сорока томів. Головні його праці: “Про град Божий”, “Про ширину релігії”, “Сповідь”, “Про Трійцю”, “Про безсмертя душі”, “Про єресь”, “Про вільну волю”. Августин ретельно проаналізував безліч положень християнського віровчення, усунув явні протиріччя між деякими з них чи дав нове їхнє тлумачення; він провів величезну роботу із систематизації релігійного знання, прагнув представити його в якості єдиної, цілісної концепції. У своїх творах ґрунтувався на положенні, відповідно до якого “широка філософія і широка релігія - те саме”. З філософів він високо цінував Сократа, Платона, спирався на більшість його філософських тез.

Продовженням патристики стала схоластика, але таким продовженням, що виникло ще в період патристики на основі відповідних навчань, і поступово з IV ст. стало домінувати в культурі середніх віків. Саме поняття схоластики мало в середні століття позитивне значення. У перекладі з латинської і грецької це слово означає: “школа”, “шкільний”, “вчений”, “вченість” і обіймало своїм значенням “викладання” і “дослідження”, що велися в усіх школах, у тому числі у вищих - університетах. Відповідний зміст вкладався й у поняття “схоластична філософія”, значення якого було переважно орієнтоване на раціоналістичне обґрунтування положень християнського віровчення. Центральною проблемою, навколо якої йшли дискусії протягом декількох сторіч і яка розділила філософів на два табори - реалістів і номіналістів, була, як зазначалося, проблема “універсальності”. Прихильники реалізму вважали, що загальні поняття - універсалії мають справжню реальність: існують “дерево взагалі”, “людина взагалі”

і т.п. окремо від одиничних речей, як їхні духовні сутності, прообрази; саме вони породжують одиничні речі, їхні первинні утворення, що потім, так би мовити, тиражуються. Позиція ж представників номіналізму полягала в обґрунтуванні тези: “універсалії суть імена після речей”. Реальні лише одиничні речі, наприклад, конкретні дерева, люди, а “дерево взагалі” чи “людина взагалі” - це лише слова чи назви, що узагальнюють у вид одиничні предмети. Загальні поняття, вважали помірні номіналісти, відбивають подібні риси в одиничних речах.

Видатним реалістом був представник ранньої схоластики **Іоанн Скотт Ерієгена** (бл. 810-877 рр. н.е.). Його називали “першим батьком схоластики”. Одним із перших він висунув тезу, що відноситься до всієї схоластики: справжня релігія є і справжньою філософією і навпаки, сумніви, висунуті проти релігії, спростовують і філософію. Наступним батьком схоластики був **Ансельм Кентерберійський** (1033-1109 рр.). У словах “вірю, щоб розуміти” чітко визначена позиція схоластика. Віра повинна бути вихідною точкою і метою раціонального мислення, але віра повинна бути виключена з операцій мислення, вона не може бути аргументом. Святе писання вказує, що є істиною, але не пояснює, чому воно є істиною. Розум вільний і самостійний, але в межах догм. Девізом Ансельма було: “віра шукає розум”.

Номіналізм, як плин, представлений такими іменами, як Беренгар Турський (1000 – 1088 рр.), Росцелін, Альберт та ін. Найбільш яскравий з них - Росцелін із Комп'єня (1050 - 1110 рр.) - французький філософ-теолог, який викладав логіку (яка тоді називалася діалектикою). Його твори до нас не дійшли, тому що вони за рішенням католицького собору в Суассоні (1092 р.) зазнали знищення. Саме вчення Росцеліна зазнало осуду, його змусили зректися своїх поглядів. Церква переслідувала і засуджувала номіналістів.

П'єр Абеляр (1079-1142 рр.) - один з найяскравіших представників духовного життя Середньовіччя, видатний оратор, тонкий до витонченості логік-діалектик, незламний переможець публічних філософсько-богословських змагань. Сучасники називали його Сократом Галлії, Платоном Заходу, Аристотелем своєї епохи, який мандрує лицарем діалектики. Він уславився як поет, музикант, нарешті, як герой зворушливого роману, що зробив ім'я його улюбленої Елоїзи популярним далеко за межами вченого світу. Він вміло захищав оригінальну позицію в суперечках про універсалії. Позиція Абеляра полягала в захисті істотно пом'якшеного номіналізму, іменованого концептуалізмом, суть якого в тому, що реальними є окремі предмети, але загальні ідеї - не порожній звук: вони відповідають тому поняттю (концепту), що утворить наша духовна реальність.

РОЗДІЛ 5. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

ТЕМА 23.

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

Мета заняття – розкрити сутність поняття людського потенціалу і його основних характеристик.

Основна проблема - людина в онтологічному вимірі.

Основні поняття та категорії – модуси буття людини, самореалізація, індивідуалізація, самооцінка, відчуження, конформізм.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Специфіка філософського підходу до проблеми людини.
2. Проблема особистості.
3. Цінності, їх класифікація і роль в житті людини.
4. Філософія про сенс любові. Доля любові у сучасному суспільстві.
5. Проблема смерті та безсмертя людини у філософсько-світоглядному окресленні.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Сутність гуманістичного підходу до особистості.
2. Філософський аналіз категорії „комунікація”.
3. Феноменологічна інтерпретація людини й її критичний аналіз.
4. Проблеми самореалізації особистості.
5. Соціобіологія про природу та сутність людини.

Рекомендована література

1. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М., 1993.
2. Кутырёв В.А. Человек 21 века: уходящая натура... // Человек. – 2001. - № 1.
3. Кривуля О.М. Філософія: Світ-Людина-Дух: Навчальний посібник. – К., 2002.
4. Марков Б.В. Философская антропология. – М., 1997.
5. Несторенко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1995.
6. Проблема человека в западной философии. – М., 1998.

Навчально-методичний матеріал до теми

Специфіка філософського підходу до проблеми людини. Майже кожен філософ пов'язував сутність людини з тією чи іншою ознакою,

чити населення, що подвоюється кожних 20—30 років, матеріальними і культурними благами. Безумовно, демографічна політика належить до національної компетенції незалежних держав. Однак їхні труднощі при вирішенні демографічних проблем уже нині відбиваються на міжнародних відносинах в цілому і можуть призвести до катастрофічних наслідків не лише для них самих, а й для світової економіки й політики.

Список глобальних проблем, дійсно не закінчується перерахованими вище, багато вчених як в нашій країні так і закордоном включають в нього й другі: міжнародний тероризм, розповсюдження наркоманії і алкоголізму, розповсюдження СНІДу, проблеми освіти і соціального забезпечення, культури моральних цінностей.

Зміни, що відбуваються сьогодні у світі, — важливий крок на шляху переходу людства до нової цивілізації, яка може бути сформована на шляхах розв'язання глобальних проблем.

Питання для самостійної підготовки

1. Розкрийте зміст понять „глобалізація” і „глобалізм”.
2. Окресліть основні аспекти філософського розуміння цивілізації.
3. Дайте критичну оцінку сьогоденного стану цивілізації?
4. У чому полягає гуманістична місія передбачення майбутнього?

Найзначнішим філософом-схоластом XIII ст. був **Фома Аквінський** (лат.-Томас). Він народився у сім'ї італійського аристократа біля містечка Аквіно Неаполітанського королівства. Серед проблем, на які була звернена його увага, була проблема співвідношення філософії і теології. Він вважав, що за своїми предметами філософія і теологія фактично не розрізняються, обидві вони мають предметом Бога і те, що він створює; тільки теологія йде від Бога до природи, а філософія - від природи до Бога. Вони відрізняються одна від одної, насамперед, методом, засобом його збагнення: філософія (а сюди відносилися тоді і наукові знання про природу) спирається на досвід і розум, а теологія - на віру. Теологія може взяти щось від філософських дисциплін, але не тому, що відчуває в цьому необхідність, а лише заради більшої дохідливості викладених нею положень.

Інша проблема, що знаходилася у фокусі уваги Фоми Аквінського, - це проблема існування Творця світу і людини. З погляду Аквінського, філософія і теологія розробляють спільно свої докази існування Бога:

1. У світі все рухається, тому повинен існувати “першодвигун”, яким і є Бог.
2. Одна природна річ обумовлює іншу; у світі існує загальна причина обумовленість. Такою “першопричиною” є Бог.
3. Світ також складається з випадкових явищ. Ці явища не можуть існувати самі по собі, вони повинні породжуватися необхідною причиною, тобто Богом.
4. Різні речі містять у собі й різні “ступені вдосконалення”. Про них можна говорити лише у порівнянні з чимось більш досконалим. Такою абсолютною досконалістю є Бог.
5. Розвиток світу підпорядкований якійсь певній меті. Отже, повинен існувати початок, що визначає напрям розвитку світу до означеної мети. Таким початком є Бог.

В онтології Фома Аквінський приймає аристотелівську концепцію форми і матерії, пристосовуючи її, як, втім, і багато інших трактувань проблем Аристотелем, до завдань обґрунтування догматів християнської релігії. Для нього всі предмети природи є єдністю форми і матерії; матерія пасивна, форма активна. Є безтілесні форми - ангели. Найвищою і найдосконалішою формою є Бог; він є чисто духовною істотою. Своєрідним етапом розвитку філософської думки пізнього Середньовіччя є творча спадщина Роджера Бекона, Дунса Скотта та Уільяма Оккама.

XIV — поч. XVII ст.ст. в історії Європи прийнято називати епохою Відродження, Ренесансу (від фр. “renaissance” — відродження). Цей термін уживається на означення відродження античної культури під впли-

вом суттєвих змін у соціально-економічному та духовному житті Західної Європи. Епоха Відродження на перше місце ставить Платона. Філософія Платона спрямовується проти католицької теології та авторитету Аристотеля у схоластичному його тлумаченні, широко впливає на утвердження філософського ідеалізму в його новій, звільненій від середньовічної схоластики, формі і відкрито виступає проти матеріалістичних тенденцій у філософії.

У цілому, філософське мислення цього періоду прийнято називати антропоцентричним, у центрі його уваги була людина, а Античність зосереджувала увагу на природно-космічному житті, а в середні віки за основу брався Бог та пов'язана з ним ідея спасіння. Саме людина з її тілесністю вперше в епоху Відродження усвідомлюється і змальовується такою, якою вона є насправді: не носієм гріховності, а як вища цінність і онтологічна реальність. У розвитку світоглядних і філософських ідей європейського Відродження простежується тенденція переходу від ідей раннього гуманізму (XIV ст.) до ідей натурфілософії (кін. XVI — поч. XVII ст. ст.). Якщо ж розглядати цю тенденцію докладніше, то можна виділити в її розвитку три періоди: гуманістичний (антропоцентричний) період (сер. XIV — сер. XV ст. ст.); платонічний (онтологічний та пантеїстичний) період (сер. XV — перша третина XVI ст. ст.); натурфілософський період (др. пол. XVI — поч. XVII ст. ст.)

У формування гуманістичного антропоцентризму зробив свій внесок видатний поет і мислитель Італії **Данте Аліґ'єрі** (1265-1321). Міркування Данте спрямовані на обґрунтування цінності і значущості життя людини. Хоч поет і визнає подвійну природу людини — тілесну і духовну, він прагне довести, що корінь людського буття лежить у свободі, волі, а останню можна реалізувати лише через реальне діяння.

Розпочату Данте лінію на возвеличення людини продовжував інший поетичний геній Італії — **Франческо Петрарка** (1304—1374), син флорентійського нотаря. Петрарка рішуче постав проти схоластичної, значною мірою на той час формалізованої освіченості. Він гордовито називає себе невігласом у справах титулованих докторів і виставляє на перший план так звану “*Studia humanitatis*”, тобто комплекс учень і роздумів про людину. І хоча для духу першим предметом міркувань є Бог, головне для людини — уславити себе земними вчинками. Звідси і протест проти дотримання якоїсь однієї лінії життя або традиції, а також захоплення античністю, яка, на думку Петрарки, надавала людині можливість бути щирою в різних своїх виявленнях.

Гуманізм в Італії більше орієнтувався на Платона. Ця тенденція була вмотивована необхідністю виступити проти схоластичного Аристотеля, його інтерпретації томізму. Значними фігурами серед платоників XV ст.

У системі сучасної глобалістики важливе місце посідають проблеми війни і миру. Якісно нові умови, нова ситуація владно вимагає нового підходу до вирішення питань безпеки. У наш час ядерна війна неприпустима: її не можна виграти, у ній не буде ні переможців, ні переможених. Тому найскладніші проблеми, глибокі розбіжності й конфлікти сучасного світу можна і треба вирішувати не військовою силою, а тільки політичним шляхом.

Проблеми екології. В останній третині XX ст. різко погіршилась якість середовища, що оточує людину: забруднюються повітря, річки, озера, моря; зростають шумові навантаження, особливо в містах; зашарашуються великі території різноманітними відходами; знищуються багато видів флори і фауни. Нагромадження вуглекислоти в атмосфері, запиленість зросли у багатьох містах світу в десятки разів. Внаслідок утворення навколо Землі шару вуглекислого газу виникла загроза несприятливої зміни клімату із порушенням енергетичного балансу і поступовим підвищенням температури. Це призведе до танення полярної криги й затоплення великих прибережних масивів і багатьох міст. Збільшилося забруднення Світового океану. Велику загрозу природі і самому існуванню людини становлять “кислотні дощі”, які виникають унаслідок викидів в атмосферу різних хімічних сполук.

Дедалі гострішого характеру набувають на нашій планеті проблеми “водного голоду” і забезпечення людства мінеральною сировиною та енергією, а також демографічна проблема.

Із середини XX ст. у світі відбувається безпрецедентне зростання чисельності населення: у 1950 р. воно становило 2,5 млрд. осіб, а в 1987 р. досягло 5 млрд., тобто зросло за третину століття більше, ніж за попередні півтора століття. Нині народжується щороку 130 млн. осіб, помирає близько 50 млн. приріст становить майже 80 млн. осіб. 9/10 приросту зумовлені демографічним вибухом, що спостерігається в країнах Африки, Азії і Латинської Америки. За даними спеціалізованих організацій ООН, до 2025 р. населення світу зросте на 3 млрд. осіб, причому в Латинській Америці, наприклад, воно подвоїться. Це означає, що до наявних фондів споживання треба додати принаймні стільки ж продовольства, житла, лікарень, шкіл, товарів повсякденного попиту, скільки є нині. Причому зробити це необхідно лише для того, щоб не знизити сучасного рівня життя. Але мета розвитку молодих країн — не збереження вкрай низького рівня життя, а його неухильне піднесення.

Сучасна демографічна ситуація являє собою глобальну проблему передусім тому, що стрімке збільшення населення відбувається у країнах Азії, Африки, Латинської Америки. Водночас ці держави через відсталість в економічній, соціальній, культурній сферах неспроможні забезпе-

го масиву, їх джерелами є: періодична преса, політичні огляди і звіти, статистичні дані, звіти про зарубіжні відрядження спеціалістів, дані анкетних опитувань експертів, радіопрограми, політичні заяви, ноти урядів, особові характеристики політичних лідерів, монографії, дисертації.

Прогнози розробляються з допомогою певних методів прогнозування, які являють собою сукупність способів і процедур відбору й аналізу емпіричної інформації з метою складання прогнозу. Австрійський футуролог Еріх Янч нараховує понад 200 наукових методів, спеціальних методик, логічних і технічних засобів пізнання майбутнього. Однак у практиці використовується не більше 15—20 методів прогнозування. Усі вони досить умовно можуть бути поділені на п'ять груп: 1) екстраполяція; 2) експертні оцінки; 3) моделювання; 4) історична аналогія; 5) сценарії майбутнього. Кожний з цих методів пророкування майбутнього має свої переваги і недоліки.

Глобальним проблемам сучасності Широкий міжнародний резонанс викликали ряд доповідей Римського клубу, в яких пильна увага приділялася **глобальним проблемам сучасності**, розв'язання яких вимагає спільних і невідкладних зусиль усіх держав і народів. Глобальні проблеми загострились настільки, що без них неможливо нині скласти реалістичне уявлення про сучасні тенденції суспільного розвитку, про майбутнє людства.

Що охоплюється поняттям "глобальні проблеми"? Мінерально-сировинна проблема (зумовлена зростанням потреб держав). Тісний взаємозв'язок у відносинах між людиною і природою, суспільством і природою став виступати як загальна закономірність. Перехід людства від кошового скотарства до осілого землеробства, тобто від споживання до виробництва продуктів, ознаменувався етапом перетворення природи в предмет і знаряддя життєдіяльності людини. Але прогрес розвитку продуктивних сил супроводжувався і негативними результатами, шкідливими і навіть згубними для людини.

У науковій літературі наводяться цікаві історичні приклади. Коли в Греції, Малій Азії та інших місцях люди викорчували ліси для одержання в такий спосіб орної землі, вони не уявляли, що тим самим поклали початок нинішньому запустінню цих країн, позбавляючи їх центрів нагромадження і збереження вологи. Те ж саме відбувалося в Північній Італії, де на південному схилі Альпійських гір люди вирубували хвойні ліси і не передбачали, що знищують умови для розвитку місцевого скотарства. Це факти із стародавньої історії. А період науково-технічного прогресу нового часу, коли людство залучило до своєї діяльності практично всі ресурси нашої планети, вже дали чимало трагічних прикладів такого типу.

були Марсіліо Фічіно, Піко делла Мірандола.

Марсіліо Фічіно (1433-1499) - блискучий перекладач Платона і неоплатоників, названий друзями "другим Платоном". Значний інтерес представляють міркування Фічіно про всі загальній релігії. Такі думки Фічіно викладав із церковної кафедри. Це було свого роду заклик до віротерпимості.

У "Коментарі на "Бенкет", "Платоні" філософ викладає своє розуміння краси і любові. Краса, визначає Фічіно, є "деякою гармонією, що народжується найчастіше від поєднання якомога більшої кількості частин". Можлива краса душ, тіл і голосів. Гармонія в душах виникає від поєднання багатьох чеснот: у тілах народжується зі згоди фарб і ліній; гармонія у звуках - зі згоди безлічі голосів. "Отже, краса трояка: краса душ, тіл і голосів. Краса душ осягається розумом, тіл сприймається зором; голосів - тільки слухом". Тільки ці здібності і почуття мають відношення до збагнення краси. Ні нюх, ні смак, ні дотик, згідно з Фічіно, не дають пізнання краси. Любов є бажанням краси, прагненням до краси. Фічіно розуміє сутність краси як духовність, вищим ступенем краси мислить Бога, а вищою формою любові вважає любов до Бога. Фічіно і земну плотську любов розглядає в дусі релігійного світогляду. "Плотське шаленство, - пише він. - схиляє до розгнужданості, до неподобства; любов же - до краси. Усякий, хто має здоровий глузд, повинен остерігатися і не переносити божественне ім'я любові на низовинні пристрасті".

У роботі Академії брав участь геніальний філолог і філософ **Піко делла Мірандола**. У його творчості продовжувалося осмислення і розвиток ідей Фічіно. У молодому віці в 1486 р. підготував "900 тез з філософії, кабалістики і теології", в яких захищав ідею єдиної релігійної істини. Існуючі релігії розглядав лише як етапи до її повного пізнання. У творах Піко стверджувалося, що основою релігії могли бути не тільки традиційні релігії (раціональне в них), але й перський зороастризм і єгипетські вірування, і, звичайно, філософські вчення Платона та Аристотеля.

Вчення Піко, як і вчення Фічіно, - ренесансний неоплатонізм. Але на відміну від Фічіно Піко засвоїв філософію Аристотеля. Піко писав навіть трактат "Згода Платона та Аристотеля", що залишився незакінченим. Відповідно до концепції неоплатонізму Піко вважає Бога надсвітовою сутністю, яка реалізує себе у творчості природи. Сутність Бога, згідно зі вченням Піко, непізнана, невимовна в понятті і слові.

Найбільшу популярність принесла його "Мова про достоїнство людини", в якій гуманістична ідея набула яскравого втілення і подальшого розвитку. Піко вже не обмежується констатацією влади людини над нерозумною природою, він стверджує, що головна перевага людини, дана

йому богом, - це воля самоствердження, що дозволяє йому не тільки бути вищим над всіма іншими істотами, але й формувати себе як особистість, реалізувати себе у творчості і пізнанні. Людина за власною волею може опуститися до рівня тварини, а може наблизитися до Бога.

Нарешті, ще один напрям ренесансної філософії - натурфілософія, тобто філософствування, спрямоване на розуміння сутності природи і Всесвіту.

Ренесансна натурфілософія була представлена іменами Миколи Кузанського, Телезіо, Джордано Бруно та ін.

Микола Кузанський (1401-1464) - уродженець Південної Німеччини. Його справжнє ім'я – Кребс. У трактаті "Про учене незнання" Кузанський викладає своє розуміння природи і Бога, висловлюється в дусі процесуальності, нескінченності пізнання істини. Теїзм, тобто вчення про Бога як творця світу, поєднується тут з елементами пантеїзму. Бог, за Кузанським, існує до світу і разом із тим у світі. "Якщо розглядати речі без нього, вони - ніщо, як число без єдності. Якщо розглядати Бога без речей, то він існує, а речі не існують". Бог є "абсолютний максимум", а світ, космос - "обмежений максимум". "Абсолютний максимум - один, тому що він - усе, у ньому усе є, тому що він - вища межа. Світ виникає з божественного "абсолютного максимуму" шляхом його "розгортання". Подібно тому, як лінія є розгортанням крапки, час - розгортанням миті, рух - спокою, так увесь світ є розгортанням власної сутності, згорнутої в Бозі. "Усі видимі речі суть образи невидимих речей...". Таке абстрактне розуміння Бога означало, по суті, його деперсоналізацію, тобто відхід від представлення Бога в подібності людини. Оскільки Бог нескінченний, то і сам процес розгортання, тобто творення, світу стає нескінченним. Кузанський пориває з аристотелівським уявленням про кінець Всесвіту і Землі як центрів світобудови.

Людина мислиться як мікрокосм, малий світ, "стягуючий у себе весь Всесвіт". "У людстві, - зазначає Кузанський, - усе зведено до вищого ступеня".

Джордано Бруно (1548 - 1600) народився в родині збіднілого дворянина в місті Нола, біля Неаполя. Найбільш значні філософські твори Бруно – діалоги: "Про причину, початок і єдине", "Про нескінченність у Всесвіті і світах", "Вигнання звіра, який торжествує" та ін. Головна заслуга Бруно – у розкритті філософського значення вчення Коперніка і подальшому розвитку космології. Виходячи з геліоцентричної системи Коперніка, Бруно робить сміливі висновки щодо відносності самого поняття "центр", про рух Землі, про нескінченність Всесвіту і безлічі світів. Сонце - центр нашої сонячної системи, воно лише одна з численних зірок, що мають свої планети. Бруно відкидає вчення Аристотеля про Зем-

відповіді на запитання, коли цього слід чекати, які форми майбутнє здобуде і яка ймовірність даного прогнозу.

Яке ж майбутнє нас чекає? Дізнатися про це і сьогодні дуже важко, практично не можливо. У нас усі прогнози соціально-економічного розвитку пильно охороняються відомствами, тримаються у таємниці. Хоча, наприклад, у США документи такого ряду друкуються в газетах і журналах, розголошуються і широко обговорюються громадкістю шляхом референдумів. Парадоксально, але факт: сьогодні, коли дедалі більше дізнаємося про наше минуле, таємним залишається наше майбутнє. Хоча, експерти ООН вважають однією з найважливіших функцій прогностики – це вчасне інформування широких кіл громадськості про проблеми, що можуть виникнути в окремій країні чи перед людством взагалі, про шляхи досягнення певних цілей соціально-економічного розвитку на різних рівнях.

У західному світі теоретичним розробленням та обґрунтуванням різних варіантів розвитку суспільства і людини в майбутньому займається – **футурологія** (від лат. Futurum – майбутнє і гр. Logos – мова, вчення) – "наука про майбутнє". Футурологія стало модною в країнах заходу з кінця 60-х – початку 70-х рр. "Футурологічний бум" характеризувався появою сотень державних спеціалізованих науково-дослідних центрів, інститутів і приватних установ з розробки соціально-економічних, науково-технічних і військово-політичних прогнозів. Створені великі міжнародні асоціації, видаються численні футурологічні журнали, регулярно проводяться з'їзди і конференції.

Особливе місце серед футурологічних організацій посідає Римський клуб – міжнародна неурядова організація, створена у квітні 1968 р. на зустрічі 30 західноєвропейських вчених, бізнесменів, громадських діячів в італійській столиці, які зібралися з метою неформального обговорення перспектив розвитку людства. Сьогодні її членами є понад 100 авторитетних діячів науки і культури із 47 країн світу. Члени клубу дотримуються різних світоглядних концепцій, але їх об'єднує турбота про майбутнє людства, зацікавленість у розв'язанні глобальних проблем на основі співробітництва всіх країн. За роки свого існування члени Римського клубу виконали понад 15 фундаментальних досліджень перспектив розвитку сучасної цивілізації.

Проблеми прогнозування, на Україні, його теорією, займається **прогностика** – ще зовсім молода наука, що вивчає закони, принципи і методи прогнозування, розробляє проблеми логіки і класифікації різних типів прогностичних досліджень. Значний внесок у розвиток прогностики зробили українські вчені В.М. Глушков, О.Г. Іваненко, Г.М. Добров, В.В. Косолапов. Соціальне прогнозування базується на аналізі інформаційно-

ТЕМА 22

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

Семінар проводиться у формі теоретичної мініконференції

Мета заняття – оцінити прояви глобальних проблем сучасної цивілізації в сучасному українському суспільстві.

Основна проблема – сутність проблем сучасної цивілізації.

Основні поняття та категорії – цивілізація, глобалістика, комфорт, індустріальна цивілізація, “гідне мислення”, екологічна криза, прогностика.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Основні виміри “страху перед майбутнім”.
2. Чи є перспективи в цивілізації?
3. Ваша стратегія майбутнього?

Рекомендована література

1. Волкогонов О.Д. Приоткрывая завесу времени: о социальном предвидении будущего. – М., 1999.
2. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и фр. – М., 2001.
3. Дмитриев А.Н., Кочергин А.Н. Шансы на выживание. – М., 1992.
4. Зелінський М.Ю. Людина майбутнього: прогнози і пророцтва. – К., 1990.
5. Тоффлер А. Третья волна. – СПб., 1999.
6. Тоффлер А. Футурошок. – СПб., 1997.

Навчально-методичний матеріал до теми

Соціальне прогнозування та сучасна глобалістика. Передбачення – це знання про майбутнє, тобто про те, чого не має в дійсності, але що потенційно одержиться у вигляді об’єктивних та суб’єктивних передумов очікуваного ходу розвитку. Основою наукового передбачення є пізнання суб’єктивних внутрішніх зв’язків предметів та явищ, законів, що розкривають цей внутрішній, істотний і сталий зв’язок явищ і конкретних умов їхнього існування. Майбутнє можна зрозуміти тільки в результаті аналізу минулого і сучасного, оскільки воно з’являється на основі їх діалектичної зміни.

Наукове передбачення і соціальне прогнозування мають дати відповідь не тільки на питання про те, що може реально здійснитися, а також і

лю як нерухомий центр, замкнутий сферами світу, за межами якого знаходиться першодвигун.

Бруно сприйняв вчення Кузанського про наявність, перехід одна в іншу і збіг протилежностей, як фундаментальної особливості природи. У максимумі і мінімумі протилежності збігаються. “Одна протилежність є початком іншої... Знищення є нічим іншим як виникнення, і виникнення є нічим іншим, як знищення; любов є ненавистю; ненависть є любов’ю... Що служить для лікаря більш зручною протиотрутою, ніж отрута? Кулясте має межі в рівному, увігнуте заспокоює і перебуває в опуклому...”

Мінімальною величиною матерії є, відповідно до вчення Бруно, атом; у математиці мінімум – крапка; у складних тілах - монад, що є єдністю фізичних і психічних властивостей. Якщо сполучити ідею єдності світу і тезу про збіг максимумів і мінімумів, то неминуче народжується висновок: “Усі в усім”. Цю дивну для недосвідченого у філософії розуму тезу варто розуміти в значенні можливості перетворення одного в інше, у значенні потенційної здатності матерії бути в різних станах. Іскра є мінімумом вогню, але вона ж є вогонь. У мінімумі - можливість максимуму. “Усяка річ є в усякої речі”.

На зламі XV – XVI ст. ст. процеси, характерні для Відродження, поширюються майже по всій Європі. Центр активності гуманістичного руху пересунувся на північ Європи. Тут виділяється, насамперед, така особистість як Еразм Роттердамський, справжнє ім’я Герхард Герхардс (1469-1536), який народився в м. Роттердамі. Еразм відчув на собі сильний вплив ідей морального удосконалення, що йшли від громади “братів загального життя” та інших єретичних вчень. Свій світогляд він називав “Філософією Христа”, сутність якого полягала у відродженні ідеалів раннього християнства, “поверненні до джерел”.

У 1516 р. Еразм на замовлення Карла V пише книгу “Християнський государ”, в якій відстоює ідеї гуманного правління, заявляючи, що государ повинен правити, спираючись на любов підданих, а не на почуття страху перед владою.

У період нескінченних війн Еразм виступає з книгою “Скарга світу”, в якій пропагує ідею миру між народами. “Велика частина народу, - сказано в книзі, - ненавидить війну і молить про мир. Лише деякі, чиє підле благополуччя залежить від народного горя, бажають війни”. Еразм виступає за розвиток світського утворення, у тому числі і для жінок.

Одним із близьких друзів Еразма був знаменитий Томас Мор, якому Еразм присвятив свій найвизначніший світський добуток “Похвальне слово дурості”. Цей добуток - за жанром сатира на церковно-схоластичну ідеологію і панівні класи сучасного Еразму суспільства.

Еразм критикує монархів, дворян, придворних, ченців, філософів-схоластиків і навіть первосвящеників - римських пап. Дістається від нього і юристам, і різного роду псевдовченим, засуджує Еразм і національну обмеженість, чванство окремих народів.

Мислителі Відродження піддають перегляду також середньовічні погляди на суспільство. Робляться перші спроби теоретичного обґрунтування ідеї громадянського суспільства, незалежного від релігійно-теологічних настанов. Видатним мислителем епохи Відродження був італієць **Ніколо Макіавеллі** (1469-1527). Він мав певний досвід суспільно-політичної діяльності: близько чотирнадцяти років обіймав посаду секретаря Ради десяти Італійської республіки, виконував важливі дипломатичні доручення. Після перевороту, що повернув владу Медічі, Н. Макіавеллі запідозрили у зраді і змові. Він був звільнений з усіх посад, і останні роки прожив у своєму маєтку поблизу Флоренції. Там Н. Макіавеллі написав більшість своїх творів, головним з яких є загальновідома праця "Государ". В її основі лежить природний егоїзм, що зумовлюється матеріальним інтересом. Егоїзм підштовхує людину до гріховності. Щоб цього не сталося, її треба виховувати. Найбільш ефективний механізм виховання – держава, а не церква, як вважали теологічні філософи. Служіння державі, зміцнення її позицій - мета і сенс буття людини. У цьому ж Макіавеллі вбачав запоруку реалізації людського щастя.

Ідею земного походження держави і суспільства підхопив і розвинув французький соціолог і юрист **Ж. Боден** (1530-1596). Як і Н. Макіавеллі, він тривалий час працював у державних установах, був депутатом від третього стану на Генеральних штатах в Блуа і на власному досвіді пересвідчився в суперечливості політичних стосунків між людьми, складності їх вирішення і регуляції. Боден стверджував, що суспільство формується під впливом природного середовища і є системою (союзом) кровнородових зв'язків. Якщо у природі спостерігається коловорот, одні стани змінюються іншими, то в суспільстві - прогрес. Як і Н.Макіавеллі, Ж.Боден заперечував божественне походження держави і влади. Він обґрунтував ідею монархії, державного суверенітету, захищав віротерпимість, підкреслював чільність законів, обмежуючих можливу сваволлю монарха. Ж.Боден визнавав право народу на вбивство тирана. Причину ж державних переворотів і соціальних катаклізмів він вбачав у майновій нерівності.

В епоху Відродження з'являються перші ідеї утопічного соціалізму. Найяскравіше вони висвітлені у творах Томаса Мора і Томазо Кампанелли.

Томас Мор (1478-1535) – англійський гуманіст, державний діяч, філософ і письменник. Увійшов у історію як автор загальновідомої "Уто-

має численні комбінації матеріальних кодів, за допомогою яких вона здійснює фіксацію пізнаного і освоєного, обмін знаннями, судженнями, думками і почуттями. Якщо раніше був відомий один єдиний код — людська мова як вираження процесу і результату мислення, то після відкриття, наприклад, біологічних кодів, мовний апарат людини представ як найрозвинутіший, але все-таки частковий вид коду. Мова як "дійсність думки" не тільки не охоплює всього обсягу відображуваного, психічного, ідеального, але й сама думка на рівні внутрішньої мови може залишатись не вираженою у звуковій або графічній формі, тобто не перетвореною комунікативно. Навіть в науці, де все чітко визначено, доведено, спостерігаються такі "неформалізовані операції", в яких окремі ланки вислизують, а знання стає нелогічною проблемою. Установлено, що більша частина відображеного, психічного, ідеального, яким володіє суб'єкт, не оформлена в слові (інвербалізована). Зокрема, "інвербалізованою" залишається емоційно-особистісна сфера, яку неможливо зафіксувати за допомогою звичайних мовних форм або наочних схем. Існування неусвідомлених і неадекватно усвідомлених "непредметних" почуттів, емоцій, переживань свідчить про наявність у духовному світі людини широких "полів невизначеності", які тим не менше відіграють в житті людини цілком визначену і важливу роль, наприклад бажання, потяги, схильності, симпатії і антипатії тощо. Людина, як зауважує англійський лінгвіст Ж. Вандерс, виробила таку систему знаків і надала їм таку об'єктивну значимість, що одержала можливість змінювати їх до нескінченності завдяки її умовності.

Застосування спеціальної символіки, особливо штучних систем, формул, створює для науки величезні переваги. Наприклад, застосування знаків, з яких складаються формули, дає можливість у скороченому вигляді фіксувати зв'язок думок, здійснювати спілкування в міжнародному масштабі. Штучні знакові системи, у тому числі мови-посередники, використовувані в техніці, є доповненням природних мов і існують лише на їхній основі.

Питання для самостійної підготовки

1. Дайте визначення поняття „мова”.
2. Проаналізуйте основні аспекти походження мови.
3. Яке, на Вашу думку, значення мови для формування культури людства?
4. Визначте функції мови.
5. Що значить сприйняти і розуміти висловлену думку?

рія, виробнича діяльність, матеріальні цінності, а й духовні цінності, традиції, ідеали, почуття спорідненості, що зафіксовано і проявляється насамперед у мові. Мова — це не тільки голос народу, а й один з чинників спадкового механізму, один із проявів архетипності і всього того, що вирізняє ту чи іншу спільноту у всесвітньому багатоголоссі народів і їх культур. Вимирання або згасання мови є водночас вимиранням культури нації і самої нації. Генріх Бюль говорив, що мова може стати і початковим щаблем свободи, і її єдиним втіленням, і останньою твердиною. Не випадково мовні проблеми часом стоять в центрі політики і навколо них ведеться запекла боротьба. Не випадково проблема чистоти національної мови, наприклад у Франції, ставиться на рівень державної політики. Цілком зрозуміло, чому поневолення одних народів іншими включало і включало ліквідацію мови, як це мало місце в Україні, спочатку у зв'язку з "ополячуванням", а згодом з "русифікацією".

Але не все можна висловити за допомогою мови. Таємниці людської душі настільки глибокі, що невимовно звичайною людською мовою: тут потрібна і поезія, і музика, і весь арсенал символічних засобів.

Мова і знак. Мова і символ. Людина одержує інформацію не тільки за допомогою звичайної мови, але і за допомогою різноманітних подій зовнішнього світу. Дим сигналізує про те, що горить багаття. Але той же дим набуває характер умовного знака, якщо люди заздалегідь домовилися про те, що він буде означати, наприклад, «обід готовий».

Знак — це матеріальний предмет, процес, дія, що виконують у спілкуванні роль представника чогось іншого і використовувані для придбання, збереження, перетворення і передачі інформації.

Вихідною знаковою системою є звичайна, природна мова. Серед немовних знаків виділяються: знаки-копії (фотографії, відбитки пальців, відбитки копалин тварин і рослин і т.п.); знаки-ознаки (озноб — симптом хвороби, хмара — провісник наближення дощу і т.п.); знаки-сигнали (фабричний гудок, дзвоник, оплески і т.п.); знаки-символи (наприклад тризуб на гербі України символізує українську державність); знаки-спілкування — уся сукупність природних і штучних мов.

До знаків штучних систем належать, наприклад, різні кодові системи (абетка Морзе, коди, використовувані при складанні програм для комп'ютерів), знаки формул, різні схеми, система сигналізації вуличного руху й ін. Будь-який знак функціонує тільки у відповідній системі. Будову і функціонування знакових систем вивчає семіотика.

Знаки завжди однорідні, сталі, незмінні, завжди умовні і, будучи за формою матеріальними, в змістовому аспекті є "заступниками" інших об'єктів. Тільки "живе споглядання" безумовне, будь-яка ж знакова система — умовна. Людина як істота численних форм активності і відносин

пії" - опису ідеального суспільного устрою на неіснуючому острові.

Іншим видатним утопістом цієї епохи був італійський поет, філософ і політичний діяч, син шевця **Томазо Кампанелла** (1568-1639). Т. Кампанелла створив десятки творів із філософії. Найвідомішим його твором була геніальна утопія "Місто сонця" (1602р., опублікована в 1623р.). Як і Т. Мор, Т. Кампанелла змальовує утопічну картину ідеального міста, де немає приватної власності та індивідуальної сім'ї. Нове суспільство базується на праці, що є найповажнішою справою. Вона триває не більше чотирьох годин. Мета цього суспільства - земне щастя "солярійців" (так звалили жителі міста) на основі рівності, добробуту і культури. Надзвичайно великого значення філософ надає розвитку науки і техніки. Він розглядає їх як основне джерело розвитку суспільства. На думку Кампанелли, керувати суспільством, яке він називає комуністичним, має вченожрецька каста.

Філософія Нового часу та Просвітництва (XVII - XVIII ст.). Говорячи про Європу Нового часу, ми можемо сприймати її як добре знайому і майже сучасну нам, бо й справді в цю епоху сформувались деякі засади та елементи європейського цивілізованого життя, які діють і до сьогодні, а деякі з них — майже без змін. Йдеться, перш за все, про формування основ індустріального суспільства. За часом ця епоха охоплює період із XVII ст. до кінця XIX ст. ст.; після цього починається період так званої "новітньої історії", що триває і сьогодні. Проте філософія цього періоду завершується першою третьою XIX ст., що є прикладом випереджаючого розвитку духовних процесів порівняно з політичними та соціально-економічними.

Філософія Нового часу зазнає суттєвих внутрішніх диференціацій (розподілів): виникають національні та релігійні філософії, які тепер пишуться не єдиною церковною мовою, а національними мовами. Саме тому, починаючи із XVII — XVIII ст. ст., ми говоримо не просто про "європейську (або "східну" чи "західноєвропейську") філософію, але й (в їхніх рамках) про філософію "англійську", "французьку" "німецьку". Формуються деякі наявні філософські дисципліни, такі як гносеологія, історія філософії, методологія та ін. На перший план у філософії Нового часу висуваються проблеми теорії пізнання. Перед філософами цього періоду постає питання про сутність, характер самого пізнання, що приводить до підвищеної значимості гносеологічної орієнтації нової філософії. Головне своє завдання філософія Нового часу вбачає в розробці та обґрунтуванні методів наукового пізнання. На цій основі формуються у філософії XVII ст. два протилежні напрямки: емпіризм та раціоналізм.

Емпіризм проголошує, що основний зміст наукового пізнання отримує із чуттєвого досвіду, у знаннях немає нічого, чого б раніше не було в

чуттєвому досвіді суб'єкта. Розум не дає ніякого нового знання, а лише систематизує дані чуттєвого досвіду. Раціоналізм наголошує, що основний зміст наукового пізнання досягається через діяльність розуму, тямити та інтелектуальної інтуїції, а чуттєве пізнання лише підштовхує розум до діяльності. Ідеалом знання є емпіризм, так і раціоналізмом відповідно до духу епохи вважали математику, а основними характерними рисами істинного знання визнавали загальність, необхідність, суттєвість.

Засновник емпіризму – англійський філософ **Френсис Бекон**. Він дає яскраву порівняльну характеристику основних філософських методів. “Ті, хто займається науками, — говорить він, — були емпіриками чи догматиками; емпірики, подібно комахам, тільки збирають і користуються зібраним. Раціоналісти, подібно павуку, із самих себе створюють тканину». Справжній же вчений повинен бути подібним бджолі, яка обирає “середній спосіб: вона витягає матеріал із квітів саду і поля, але розташовує і змінює його власним умінням”. Сам же Бекон підкреслював, що найефективніше наукове знання може з'явитися тільки в результаті поєднання досвіду і міркування, аналізу і синтезу, індукції і дедукції. Будучи “царством наук”, досвід може дати гідне знання про світ лише тоді, коли свідомість ученого буде вільна від помилок (ідолів). Соціально-політичні погляди Ф. Бекона, його ставлення до релігії знайшли відображення в “Новій Атлантиді”. Бекон був прибічником абсолютної монархії, військової і політичної могутності національної держави і її торгово-промислового розвитку.

Томас Гоббс – англійський філософ-матеріаліст. Філософія Томаса Гоббса складається з: матеріалістичної онтології, номіналістично-емпіричної гносеології, теорії суспільного договору (індивідуалістична теорія держави і суспільства). Суть матеріалізму Гоббса: світ - сукупність тіл, підлеглих законам механічного руху; заперечення існування душ як особливих субстанцій; матеріальні тіла - єдина субстанція; віра в бога - плід уяви; знання добувається з відчуттів за допомогою порівняння, сполучення і поділу; визнання індукції і дедукції як наукових методів. Найбільше значення мають соціально-політичні погляди Гоббса. Вони містяться в його роботах “Про громадянина”, “Левіафан”. У фокусі філософських інтересів Гоббса стояла людина. Гоббс підкреслював егоїстичну природу людини. В основі її поведінки лежить прагнення до самозбереження, спрага пошани і вигод, власна користь, любов до себе, а не до інших. Основа людського життя - складна гра інтересів. Утилітаризм в етиці. Добро і зло виражають тільки ситуації, пережиті людьми в конкретних випадках. Словом “добро” вони позначають усе те, що їм подобається, що їм корисно, до чого вони прагнуть, а словом “зло” - протилежні стани.

Видатний філософ-матеріаліст XVII ст. — **Джон Локк** (1632—1704).

Коли ми перейнялися ідеєю, коли розум, говорить Вольтер, добре опанував своєю думкою, вона виходить з голови цілком озброєною потрібними висловленнями. Зв'язок між свідомістю і мовою не механічний, а органічний. Їх не можна відокремити один від одного, не руйнуючи того й іншого.

За допомогою мови відбувається перехід від сприйняття і уявлень до понять, протікає процес оперування поняттями. У мові людина фіксує свої думки, почуття і завдяки цьому має можливість піддавати їх аналізу як ідеальний об'єкт. Виражаючи свої думки і почуття, людина чіткіше усвідомлює їх сама: вона розуміє себе, тільки випробувавши на інших зрозумілість своїх слів. Недарма говориться: якщо виникла думка, треба викласти її, тоді вона стане ясніше, а дурість, укладена в ній, — очевидніша.

Мова — це не мислення, інакше, як відзначив Л. Фейєрбах, найбільші базиси повинні були б бути найбільшими мислителями.

Мова і свідомість утворюють суперечливу єдність. Мова впливає на свідомість: його історично сформовані норми, специфічні в кожного народу, у тому самому об'єкті відтіняють різні ознаки. Наприклад, стиль мислення в німецькій філософській культурі інший, ніж, скажімо, у французькій, що певною мірою залежить і від особливостей національних мов цих народів.

Мова впливає на свідомість, мислення й у тому відношенні, що вона надає думці деяку примусовість, здійснює свого роду «тиранію» над думкою, направляє її рух по каналах мовних форм, ніби вганяючи в їхні загальні рамки постійно переливчасті, мінливі, індивідуально неповторні, емоційно забарвлені думки.

Як свідомість, особливо її "теоретичний поверх" — мислення несе в собі риси загальності і інтернаціональності, мова ж своєю лексикою, фонетикою, граматичним ладом — національна. У наш час у світі нараховується близько 3000 мов, що володіють власними структурами і системами. Мова менше зазнає змін і більш консервативна, тому вона дещо "припізнюється" з оформленням нового змісту свідомості, інколи в старі мовні форми вкладається новий зміст. Відомий мовознавець XIX ст. О. Потебня пише, що слово "миша" спочатку означало "злодій", "крадій", а слово "обов'язково" - "люб'язно". Мова як формальна сторона надає думці якусь примусовість, здійснюючи над нею певну "тиранію". "Людина, що говорить двома мовами, - пише О. Потебня, — переходячи від однієї мови до другої, змінює разом з тим характер і напрямок своєї думки".

Історія кожної мови невіддільна від історії народу, який породив її і володіє нею. У мові в концентрованому вигляді зафіксовані історичний досвід нації, її менталітет і культура. Людей єднають не просто терито-

думаємо, спілкуємося, поділяємося горем і радістю, несемо людям добро, але з його допомогою ми приносимо людям зло. Вона є знаряддям, яким можна поранити і навіть убити. За образним висловлюванням Г. Гейне, подібно тому як пущена стріла, розставшись з тятивою, виходить з-під влади стрільця, так і слово, що злетіло з вуст, уже не належить тому, хто сказав його.

На підтвердження ідеї про діючу силу слова наведемо один яскравий приклад. От що згадував адвокат А.Ф. Коні про знамениту мову Ф.М. Достоевського: «Величезна зала московських дворянських зборів переповнена публікою, що зібралася туди на літературне читання, присвячене пам'яті Пушкіна. Усі одушевлені тим радісно святковим настроєм, що викликано щойно відкриттям пам'ятника Пушкіну... Серед такого настрою, що дедалі зростало, на естраду сходять людина середнього росту, яка стоїть на порозі старості, із блідим, схудлим обличчям, тихим голо- сом, стриманим жестом. Вона починає говорити про Пушкіна і вся перетворюється, її голос звучить на всю залу, очі горять захватом, жест стає наказовим, і з перших же слів вона здобуває у свою владу всю юрбу, що зібралася, і тримає її в зачаруванні свого натхнення понад годину. Це Достоевський. Можна не погоджуватися з деякими положеннями цієї промови, але той, хто чув її, той не може забути враження, нею зробленого, і почуттів, нею викликаних, той може зрозуміти, яку силу може мати живе слово, коли в ньому з'єднуються воедино полум'яна щирість, любов до того, що говориш, і вільне володіння багатством рідної мови. Усі були так захоплені цією промовою, що настало по закінченні її хви- линне мовчання, начебто нікому не хотілося вірити, що останнє слово вже сказане, і тільки потім відбувся вибух оплесків, вітань, супроводжу- ваних сльозами; багато кинулися до естради, прагнучи обійняти Досто- євського чи поцілувати в нього руку — хвилювання в одного з тих, що підбігли, було таким сильним, що з ним зробилося зле, а Іван Аксаков, який мав говорити слідом за цим, заявив, що говорити щойно після Фе- дора Михайловича неможливо, і просив відстрочки».

Єдність мови і свідомості. Свідомість і мова утворюють єдність: у сво- єму існуванні вони передбачають одне одного, як внутрішній, логічно оформлений ідеальний зміст передбачає свою зовнішню матеріальну фо- рму. Мова є безпосередня діяльність думки, свідомості. Вона бере участь у процесі розумової діяльності як її почуттєва чи основа знаряддя. Сві- домість не тільки виявляється, але і формується за допомогою мови. На- ші думки будуються відповідно до нашої мови і повинні їй відповідати. Справедливо і зворотне: ми організуємо нашу мову відповідно до логіки нашої думки. «Образ світу, у слові виявлений». Ці слова Б. Пастернака ємко характеризують суть єдності думки і слова.

Його праці: “Досвід про людське розуміння” (1690), “Два трактати про державне управління” (1690), “Думки про виховання” (1693), “Розум- ність християнства” (1695). Основне завдання своєї філософії Локк уба- чає в дослідженні пізнавальних здібностей людини, у виявленні джерел походження людського знання. Дослідження даних проблем він починає із критики теорії вроджених ідей Декарта. Локк доводить, що всі ідеї і поняття людини виникають внаслідок дії речей зовнішнього світу на ор- гани чуття людини. Він розробляє сенсуалістичну теорію пізнання, згід- но з якою джерелом усіх знань є відчуття. Душа людини від природи є “чистою дошкою” (*tabula rasa*), на якій “чуттєвий досвід малює свої візе- рунки”. Важливим елементом гносеологічних поглядів Локка є концеп- ція первинних та вторинних якостей. Дія речей зовнішнього світу на на- ші органи чуття, на думку Локка, може давати адекватні та неадекватні уявлення про них. Наприклад, наші ідеї про рух, спокій, фігури, маси, числа, тривалість і т.д. — це адекватні ідеї, які є копіями властивостей речей (нинішнього світу), це первісні якості. Виникнення вторинних яко- стей пов'язане зі специфікою наших органів чуття, за допомогою яких сприймаємо запахи, кольори, смаки, тепло, звуки і т.д. Вторинні якості не існують незалежно від суб'єкта і тому є неадекватними, вони не відо- бражають адекватно властивості самих речей. У речей є тільки здатність викликати в нас ці відчуття. Хоч і первинні, і вторинні якості є результа- том дії речей на наші органи чуття, проте за своїм значенням вторинні якості є суб'єктивними і, тому тут виникає загроза відриву чуттєвих об- разів від матеріального світу. Поділ усіх якостей на об'єктивні та суб'єк- тивні, первинні та вторинні є характерним для філософії Нового часу і відображає рівень розвитку науки того часу. Об'єктивними та дійсними вважалися механіко-геометричні властивості речей, усі інші відносились до сфери суб'єктивної уяви. Проте Локк дає матеріалістичне тлумачення вторинних якостей. Відчуття викликаються в органах чуття людини реал- ьними силами, хоч і не відображають адекватно об'єктивної природи цих сил.

Основоположником раціоналізму був французький філософ **Рене Де- карт**. Його основні погляди викладені у працях „Міркування про метод”, „Роздуми про першу філософію”, „Початки філософії”. Найбільш харак- терною рисою філософії Р. Декарта був її різко виражений дуалізм. Він визнає існування двох зовсім незалежних одна від одної субстанцій. Пе- рша з них — матерія, фізично тривала субстанція, друга — дух, який ми- слисть субстанція. Ці дві субстанції, за Декартом, не можуть мати між со- бою нічого спільного, не можуть взаємодіяти один з одним. Будучи ро- доначальником раціоналізму в пізнанні, Декарт вважав за необхідне по- передньо сумніватися в усьому явно існуючому з метою знаходження

безумовно достовірного початку. Таким початком Декарт вважав положення: “Я мислю, отже, існую”. Значне місце в роботах Декарта займає розробка проблеми методу наукового пізнання.

Бенедикт Спіноза. Спіноза рішуче відкидає декартівський дуалізм і визнає лише єдину субстанцію. “У природі речей не може існувати двох субстанцій. Одна субстанція не може бути причиною іншої”. Субстанція існує вічно і нескінченно. У вченні про пізнання Спіноза продовжує лінію раціоналізму. Вищим видом інтелектуального знання він вважав безпосередній розсуд істини чи інтуїцію розуму. Спіноза заклав основи наукової критики Біблії. Страх, за Спінозою, є причиною релігійних марновірств. Антиклерикалізм Спінози пов'язаний з усвідомленням їм політичної ролі церкви як найближчого союзника монархічного правління. На думку Спінози, Біблія зайва для “вільної людини”, яка керується тільки розумом, але необхідна для більшості людей, для “юрби”, що живе лише пристрастями. Тому інший видатний філософ цього часу, Г. Лейбніц, відвідував Спінозу таємно, ховаючи свою дружбу з небезпечним мислителем.

Вільгельм Лейбніц народився в сім'ї професора моралі Лейпцизького університету. Центральна проблема філософії Лейбніца - проблема субстанцій. Розробляючи її, Лейбніц прагнув до компромісу між релігією і наукою, прагнув обґрунтувати ідеалістичний світогляд аргументами науки, він бачив своє завдання в тому, щоб “примирити філософію форми і філософію матерії”, філософію Демокрита і Аристотеля.

У філософії Лейбніца є вчення про монади, як прості неподільні субстанції. Монад - безкінечна кількість. Кожна монада — самостійна одиниця буття, здатна до активної діяльності. Монада є духовною. Монади вічні, вони не виникають і не зникають природним шляхом. Монади є індивідуальними і неповторними, незалежними одна від одної, вони не можуть впливати на внутрішнє буття одна одної. Єдність та узгодженість монад є результатом передбаченої Богом гармонії, яка перетворює кожную монаду на “живе дзеркало Всесвіту”. Лейбніц розрізняє три види монад, залежно від їхньої досконалості, встановленої Богом: 1) найнижчі, які характеризуються пасивною здатністю до сприйняття; 2) монади-душі, які можуть мати відчуття та більш яскраві уявлення; 3) монади-духи, які характеризуються найвищим ступенем розвитку, мають свідомість, здатність до міркування та рефлексії. Кожна монада завдяки внутрішній активній діяльності прагне удосконалення і містить у собі своє минуле, сучасне і майбутнє. Монади самі по собі не мають просторових характеристик, тому вони недоступні для чуттєвого сприйняття, а досягаються лише розумом. Тіла ж, речі, які ми сприймаємо за допомогою чуттєвого досві-

виконує роль загального інтерпретатора. Так, неможливо, минаючи мову, «перекласти» музичний добуток, скажемо, у математичні форми.

Близькість мислення і мови, їх тісне споріднення приводить до того, що своє адекватне (чи найбільш наближене до такого) вираження думка одержує саме в мовленні. Ясна за своїм змістом і струнка за формою думка виражається в дохідливій і послідовній мові. «Хто ясно думає, той ясно і говорить», — говорить народна мудрість. За словами Вольтера, прекрасна думка утрачає свою ціну, якщо дурно виражена, а якщо повторюється, те наводить нудьгу. Саме за допомогою мовлення, письмової мови думки людей передаються на величезні відстані, по всій земній кулі, переходять від одного покоління до іншого. По тому, як людина говорить, видно взаємозалежність мислення і мовлення, а також загальну культуру мовця. Якщо для звичайного спілкування достатньо і 2000 слів, то словниковий фонд, зокрема Пушкіна нараховував близько 15000, а Л.Толстого – 25000 слів.

Що значить сприйняти і зрозуміти висловлену думку? Сама по собі вона нематеріальна. Думку неможливо сприйняти органами почуттів: її не можна ані побачити, ані почути, ані сприймати дотиком, ані спробувати на смак. Вираження «люди обмінюються думками за допомогою мови» не слід розуміти буквально. Усвідомлення слів залежить від рівня культури слухаючого, читаючого. «...Те саме повчальне висловлення у вустах юнака, що розуміє його зовсім правильно, не має тієї значимості і широти, що воно має для духу навченого життєвим досвідом зрілого чоловіка; для останнього цей досвід розкриває всю силу укладеного в такому висловленні змісту». Взаємне розуміння настає лише в тому випадку, якщо в мозку слухаючого виникають уявлення і думки, що їх висловлює мовець. Якщо ж у мозку не виникає думок, що відповідають думкам мовця, то взаємне розуміння неможливе. Прикладом комічного взаємного нерозуміння людей є вірш О.С. Пушкіна про розмову трьох глухих. У науці цей принцип спілкування зветься принципом натякання, відповідно до якого думка не передається в мовленні, а лише індукується (як би збуджується) у свідомості слухача, приводячи до неповного відтворення інформації. Звідси теорії, у яких принципово відкидається можливість повного взаємного розуміння співрозмовників.

Звертаючись до інших людей, мовець не просто повідомляє їм свої думки і почуття, він спонукує їх до тих чи інших учинків, переконує їх у чому-небудь, наказує, радить, відмовляє їх від яких-небудь дій і т. ін. Слово — велика сила. Гостре слово — єдина ріжуча зброя, яка від постійного вживання стає ще гостріше. І ми часом не знаємо, які фатальні наслідки ховаються в наших словах. Згадаємо слова знаменитого Езопа: мова — це найбільш гарне і найгірше на світі — за допомогою мови ми

домити одна одну, не вимагає мови. Багато тварин ведуть стадний спосіб життя, мають голосові органи, наприклад шимпанзе можуть вимовляти 32 звуки. Складна система сигналізації спостерігається в дельфінів. Тварини мають і міміко-жестикуляторні властивості взаємної сигналізації.

Так уважається встановленим, що бджоли володіють особливою сигнальною системою, що складається з різних просторових фігур. За допомогою комбінування різних фігур у цілий танець (тобто завдяки особливому «синтаксису») бджола «розповідає» усьому рою про місце розташування знайденого нею джерела їжі і про шлях до нього.

Однак усі ці засоби сигналізації мають принципову відмінність від людської мови: вони служать вираженням суб'єктивного стану, викликуваного голодом, спрагою, страхом тощо. Змістом спілкування тварин завжди є наявна в даний момент ситуація.

Людська ж мова «відірвалася» разом зі свідомістю від своєї ситуативності. У людей існує потреба щось сказати один одному. Ця потреба реалізується завдяки відповідній будові мозку і периферичному мовному апарату. Звук із вираження емоцій перетворився на засіб позначення образів предметів, їхніх властивостей і відносин.

Мова виконує багато функцій, а саме: позначає, називає предмет, явище чи дію, виділені людиною із тотальності сущого; є засобом мислення, засобом вираження предметного змісту знання; об'єктивує ідеальну за своїм способом існування свідомість; є засобом спілкування людей, обміну досвідом, переживаннями, почуттями; зберігає та передає інформацію для прийдешніх поколінь, тим самим сприяючи соціально-історичному розвитку; є засобом управління як поведінкою людини, так і колективними діями.

Обмін думками, переживаннями за допомогою мови складається з двох найтіснішим образом зв'язаних між собою процесів: вираження думок (і всього багатства духовного світу людини) того, хто говорить чи пише, і сприйняття, розуміння цих думок, почуттів слухаючим чи читаючим. (Необхідно зауважити й індивідуальні особливості, що спілкуються за допомогою слова: читаючи одне і те ж вичитують різне.)

Людина може виражати свої думки найрізноманітнішими засобами. Думки і почуття, наприклад, музиканта, виражаються в музичних звуках, художника — у малюнках і фарбах, скульптора — у формах, конструктора — у кресленнях, математика — у формулах, геометричних фігурах і т.п.

Думки і почуття виражаються в діях, учинках людини, у тому, що і як людина робить. Якими б іншими засобами не виражалися думки, вони в кінцевому рахунку так чи інакше переводяться на словесну мову — універсальний засіб серед використовуваних людиною знакових систем, що

ду, — це поєднання монад із матерією, що відрізняються залежно від того, з якими монадами поєднується матерія. Тіла неживої природи містять монади нижчого рівня - монади-перцепції. Живі тіла містять монади-душі. Людина — це поєднання монад із матерією, де провідна роль належить монадам-духам. Поєднання монад із матерією не є випадковим, це результат передбаченої Богом гармонії.

Розглядаючи філософію XVIII ст., хотілося б наголосити, що в епоху Просвітництва увага філософів переміщується з проблем методології та субстанційних основ буття на проблеми людського буття, буття суспільства, історії та перспектив розвитку людства.

Один із перших французьких філософів-просвітників **Шарль Луї де Монтеск'є** у своїй праці “Про дух законів” намагався пояснити буття людини і суспільства, виходячи з природного буття, відмежовуючись від будь-яких релігійно-схоластичних побудов, традиційної “божественної зумовленості”. Монтеск'є визнає Бога лише “творцем та охоронцем” природи, який, створивши світ, більше не втручається в його справи (деїзм.) Він підкреслює, що людина є частиною природи і підкоряється її об'єктивним законам, тому досягнення гідного і щасливого життя, справедливого і розумного суспільного устрою залежить від пізнання світу та від ефективності просвітницької діяльності. Закони історії тлумачаться як втілення розуму, що пізнав закони природи і діє відповідно до них.

Монтеск'є наголошує на пріоритеті впливу природних географічних обставин на історичний розвиток народів, перш за все клімату, характеру ґрунту, ландшафту, площі і т.д.

Незаперечною заслугою Монтеск'є є також детальна розробка локківської ідеї поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Лише за умови такого поділу, на його думку, можливий державний лад, за якого нікого не примушуватимуть робити те, до чого не зобов'язує закон, а робити лише те, що закон дозволяє.

Найбільш яскравою фігурою епохи Просвітництва був **Вольтер** (справжнє ім'я — Франсуа Марі Аруэ) — великий французький письменник, історик, публіцист, але, насамперед, мислитель і політик. У поемі “Про руйнування Лісабона”, у філософській повісті “Кандид” Вольтер розірвав з колишньою наївною прекраснодоушністю: світ — це велика бойня, а той, хто вірить у всемогутню гармонію, подібний каторжанину, який розважається власними ланцюгами (через десять років Гольбах іронічно назве теорію “загального оптимізму” “любовним сп'янінням”). Кандид бачить світ зла, він не може прийняти “летаргію нудьги” за повнокровне життя, за освіту себе і навколишніх: “треба обробляти наш сад”.

Важливе місце у філософії Вольтера посідають роздуми про людину як суспільну істоту. Він стверджує, що суспільні моральні норми, юри-

дично-політичні закони, які регулюють відносини між людьми, створюються самими людьми, а не Богом. Вольтер вважає, що існують фундаментальні універсальні принципи моральності, які є необхідним результатом осмислення людьми свого життєвого досвіду і функціонують у будь-якому людському суспільстві. Так, на його думку, виникає той “природний закон моральності”, що виражається у сформульованому стародавніми мудрецами “золотому правилі”: чини з іншими так, як ти хотів би, щоб чинили з тобою. Вольтер підкреслює земні, людські мотивації моральної та правової поведінки людей, вважаючи їх достатніми та ефективними, що не потребують ніяких надприродних причин та спонукань для свого функціонування.

Вольтер був видатним істориком XVII ст., створив школу просвітницької історіографії, намагався будувати історичну науку на достовірних письмових свідченнях та матеріальних пам'ятках минулого.

Видатним представником просвітництва був французький мислитель **Жан-Жак Руссо** (1712—1778). Його основні філософські ідеї викладені у працях: “Міркування про науки та мистецтва” (1750), “Міркування про походження та основи нерівності між людьми” (1755), “Юлія, або Нова Елоїза” (1761), “Про суспільний договір” (1762), “Еміль, або Про виховання” (1762).

Центральною проблемою у творчості Руссо була проблема нерівності між людьми та шляхи її подолання. Він критикує сучасну йому цивілізацію нерівності і відстоює тезу про те, що розвиток науки не сприяв удосконаленню моральності, звичаїв, життя людей у цілому. Основою суспільного життя Руссо вважав матеріальні, “тілесні” потреби людей, а духовні потреби - їхнім наслідком, які лише опосередковано можуть впливати на суспільне життя. Руссо одним із перших виявив, що розвиток культури створює “штучні” потреби, задоволення яких має дуже суперечливий характер. Крім того, він вважає, що культура та мистецтво належать панівним соціальним верствам і є чужими для більшості людей. Джерело суспільних проблем та конфліктів він вбачав у соціальній нерівності, яку розумів передусім як нерівність майнову. На відміну від Вольтера, Руссо вважав, що нерівність між людьми існувала не завжди, а виникла лише на певному етапі історичного розвитку людства з майнових відносин між людьми. Майнова нерівність, поділ на бідних та багатих, на думку Руссо, є першим щаблем нерівності. Другий щабель нерівності він пов'язує з виникненням держави. На певному етапі суспільного розвитку, на його думку, багаті та бідні уклали договір, що привів до встановлення державної влади, яка мала б бути гарантом справедливості і миру. Нерівність між багатими і бідними, отже, піднімається на новий щабель, перетворюється на нерівність між пануючими та підлеглими.

4. Розкрийте зміст поняття технології та зростання значення технології в сучасному суспільстві.

5. Наведіть варіанти сучасних періодизацій історії людства, що базуються на врахуванні впливу науки і техніки на хід історії.

6. Дайте характеристику сучасним оцінкам впливу техніки на розвиток суспільства.

ТЕМА 21 ФІЛОСОФІЯ МОВИ

Мета заняття – розглянути мову як засіб спілкування і взаємного розуміння людей.

Основна проблема – сутність мови.

Основні поняття та категорії – мова, слово, спілкування, лінгвістика.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Мова як засіб спілкування та взаєморозуміння людей.
2. Єдність мови і свідомості.
3. Мова і знак. Мова і символ.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Філософські аспекти походження мови.
2. Значення мови для формування культури людства.
3. Сучасні проблеми філософії мови.
4. Роль мови в подоланні кризових явищ в суспільстві.

Рекомендована література

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1994.
2. Блумфильд Л. Язык. – М., 1968.
3. Витгенштейн Л. Философские работы. – М., 1994. – Ч. 1.
4. Козлова М.С. Философия и язык. – М., 1992.
5. Философия. Логика. Язык. – М., 1987.
6. Хомский Н. Язык и мышление. – М., 1992.

Навчально-методичний матеріал до теми

Мова як засіб спілкування та взаєморозуміння людей. Мова така ж давня, як і свідомість: «Одна тільки людина з усіх живих істот обдарована мовою». У тварин немає свідомості в людському розумінні слова. Немає в них і мови, рівної людській. Те деяке, про що тварини хочуть пові-

ведінки інших програм — комп'ютерних вірусів, здатних до свавільного копіювання (розмноження), а також до зовсім інших дій, незалежних від волі людини, іноді — й у супереч їй.

Чи означає це, що людина створює певне нове життя, своєрідний «дух у людині»? Цю точку зору обстоює прихильник біхевіористської інформаційної теорії пізнання К. Сейр. У своєму дослідженні «Кібернетика та філософія розуму» він стверджує, що комп'ютер чи комп'ютерна програма здатні до дій та цілеспрямованої поведінки, типової для людини. Вони можуть мати свідомість, що, зрештою, призводить до заперечення якісних розбіжностей між природою фізичних і духовних явищ.

Протилежний погляд означає, що машина чи програма створюються людиною і в цьому сенсі є відображенням мети, яка попередньо поставлена людиною і для реалізації якої ця програма мала виконуватися. У такому разі здатність програми до цілеспрямованої поведінки визначається її творцем.

Врешті-решт питання про можливість створення штучного інтелекту, який був би рівним або навіть переважав людський розум, зводиться до традиційного філософського питання про природу людського розуму взагалі. Без його вирішення навряд чи можливе створення штучного інтелекту. В цьому контексті Г. Дрейфує, автор книги «На що спроможний комп'ютер? Межі штучного інтелекту», зазначає: «Те, що ми дізнаємося про межі розуму комп'ютера, засвідчить нам багато й про людський інтелект». Відомий польський письменник-фантаст і філософ С. Лем запропонував незвичне вирішення цієї дилеми, припустивши, що магістральним шляхом розвитку для комп'ютерів буде моделювання не інтелекту, а інстинктів і тропізмів. На його думку, розвиток штучного інтелекту суперечить одній із головних домінант усього технічного прогресу — принципу доцільності. І оскільки більшість цілей, які поставили перед розробниками сучасних інформаційних систем, можуть бути досягнуті без звернення до принципу штучного інтелекту, остільки створення самого штучного інтелекту стає другорядним завданням.

Отже, сама постановка проблеми про наслідки створення штучного інтелекту є не досить коректною. Але відповідь на питання, чи здатні машини до самостійного мислення, ще довго бентежитиме думку філософів.

Питання для самостійної підготовки

1. Які соціально-практичні передумови виникнення науки?
2. Окресліть коло питань філософії, науки та техніки; поясніть причини появи цього напрямку філософських досліджень.
3. Розкрийте зміст поняття техніки в його основних значеннях.

Третій шабель нерівності в суспільстві є результатом перетворення законної влади на деспотизм. Якщо раніше народ був одурений державою та законом, то деспот обманює і закони, і народ. Цей третій шабель нерівності створює і нову рівність — перед деспотом усі люди стають рівними у своєму безправ'ї. Таким чином, Руссо намагається обґрунтувати та морально і юридично виправдати право народу на бунт проти деспота.

Природним станом людського життя Руссо вважає такий стан, коли людина є самодостатньою, незалежною від інших людей ані як виробник, ані як споживач. У цьому природному стані всі люди були рівними, не знали, що таке майно, що таке приватна власність. Основною рисою цього природного стану була моральна досконалість, бо там, де немає приватної власності, не може бути і несправедливості. Руссо вважав, що новий суспільний лад не може будуватися на насильстві. Засобом подолання соціальної несправедливості і нерівності може бути лише суспільний договір: за яким сувереном, єдиним правителем суспільства має бути об'єднаний народ. У суспільному договорі Руссо шукає також реалізацію свободи, яка, на його думку, є свободою вищого типу, ніж природна свобода, тому що підкорення лише одним бажанням є рабством, а підкорення закону, який люди самі встановили, — це справжня, реальна свобода.

Людину Руссо розуміє як природну істоту, усі здібності та здатності якої обумовлені природою. Перевагу серед них він віддає почуттям, а не розуму, підкреслюючи, що міркування не звеличує душу, а лише втомлює. Людину звеличує моральна гідність, яка походить не від розуму, а від серця. Велику надію у вирішенні суперечностей природи і цивілізації, суспільного життя в цілому Руссо покладав на просвітництво та виховання. Він підкреслює, що в людей буде все, якщо вони виховують гідних громадян, а без цього всі, навіть правителі, будуть лише жалюгідними рабами.

Одним із визначних представників просвітництва був французький мислитель **Жюльєн Офре де Ламетрі**. Свої ідеї він розкриває у працях: «Трактат про душу», «Людина-машина», «Анти-Сенека, або Роздуми про щастя».

Видатним філософом-матеріалістом XVIII ст. був французький мислитель **Дені Дідро**. Його основні ідеї викладені у працях: «Думки про тлумачення природи», трилогії «Розмова Д'Аламбера з Дідро», «Сон Д'Аламбера», «Продовження розмови», «Філософські принципи щодо матерії та руху».

Особливе місце в системі поглядів просвітителів-матеріалістів посідає творчість **Поля Гольбаха**. Головна праця П. Гольбаха «Система природи» була своєрідним колективним кредо французького матеріалізму, де з енциклопедичною скрупульозністю подані основні принципи та висновки матеріалістичного осмислення дійсності у XVIII ст. Гольбах конкретизує

та обґрунтовує вчення про субстанцію, наголошуючи, що субстанцією може бути лише матерія, вічна, безкінечна і самопричинна. У світі немає нічого, крім матерії. У Гольбаха ми знаходимо одне з перших визначень матерії: матерія — це те, що, діючи на наші органи чуття, викликає відчуття.

Французький філософ-матеріаліст **Клод Адріан Гельвецій**. Головні праці “Про розум” та “Про людину”. Завдання своєї філософії Гельвецій убачає в пошуку можливого суспільного стану, який би забезпечив умови для втілення моральності й досягнення щастя.

Любов до себе, на думку Гельвеція, є первинним мотивом усіх наших дій. Він виділяє три головні чинники, які виникають на основі любові до себе: пристрасті, прагнення до щастя та інтереси. Гельвецій розрізняє три групи інтересів: інтереси індивідів (особистісні), інтереси соціальних груп (спільні) та інтереси суспільства (суспільні). Єдиний шлях до суспільства доброго, справедливого — це узгодження особистих та суспільних інтересів. Необхідно, щоб суспільні інтереси стали для громадян особистими, щоб служіння суспільству стало вищим особистим інтересом і пануючою пристрастю. На думку Гельвеція, все це цілком можливо реалізувати в сучасному йому суспільстві шляхом втілення в життя розумного законодавства, просвітництва та відповідного виховання.

Німецька класична філософія. Уявімо собі, що фахівцям у галузі світової філософії поставили запитання: Якщо була б гіпотетична можливість зберегти лише одну історичну форму філософії, яку б саме ви залишили за умови, щоб із неї можна було відродити основну проблематику та найважливіші надбання людської думки? Без сумніву, більшість назвала б німецьку класичну філософію. Існує думка, що німецька класична філософія уособлює філософію як таку. Значною мірою це пояснюється тим, що німецька класична філософія постала закономірним результатом попереднього кількатисячолітнього розвитку філософської думки. Німецька класична філософія була останньою формою класичної європейської філософії; після неї розпочався розвиток некласичної філософії. Тобто німецька класична філософія сконцентрувала і водночас вичерпала інтелектуальний потенціал філософської думки класичного типу. Зрештою, саме тому її виділяють в окремий і особливий етап розвитку новоевропейської філософії.

Німецька класична філософія збагатила філософію і науку цілою низкою ідейних надбань, до яких треба віднести, насамперед, чотири провідні принципи, які широко використовуються сучасною наукою:

1. Активності або діяльності: в основі всіх знань, понять і думок лежить людська активність; ми знаємо лише те і настільки, що і наскільки увійшло в контекст нашої діяльності.

все, що може виробити, не повинно робити всього, на що спроможне, і, звідси, не одразу ж після відкриття нових технічних можливостей.

Крім суто філософських суперечок про онтологічний та гносеологічний характер сучасної техніки, філософія техніки зосереджується на таких проблемах, як наслідки застосування комп'ютерів, зокрема, можливість створення штучного інтелекту; зростаюча складність сучасної техніки та пов'язана з цим необхідність її оцінки; взаємозв'язки між технікою і суспільством, наукою і природою; шляхи й перспективи розвитку техніки та ін.

Проблема наслідків комп'ютеризації суспільства і створення штучного інтелекту є однією з головних у сучасній літературі з філософії техніки. У цій сфері виділяють певні напрями. Передусім, це праці про соціальні наслідки комп'ютеризації. На Заході цьому феномену присвячено сотні томів. Головна увага звертається на те, що із застосуванням сучасних комп'ютерних засобів докорінно змінилися всі сфери життя сучасного суспільства — від державного управління до освіти й культури. Широко обговорюються й проблеми, зумовлені цими змінами: перетворення інформації на своєрідний глобальний ресурс людства, потенційна можливість зростання відчуження людини в інформаційному суспільстві, зміни соціальних засад такого суспільства. Філософи, які займаються цими проблемами, намагаються сягнути соціопрогностичного рівня, не тільки аналізуючи суспільство, а й прогнозуючи його соціальний розвиток. Класичним прикладом цього напрямку є концепція «глобального села» Г. Маклюєна.

Певною мірою осторонь фігурують роботи, присвячені проблемі створення штучного інтелекту, що безпосередньо пов'язана з головними пластами філософської проблематики. Можливості сучасних технічних систем в обчисленні, розпізнаванні образів, перекладі, цілеспрямованій поведінці такі значущі, що потребують перегляду традиційної межі між людським «духом» і машиною.

Реакція філософів на цю проблему складається з констатації того, що навіть за найточнішого моделювання сутнісні риси людини зникають при спробах їх відтворення в комп'ютерній програмі. Однак традиційним є й контраргумент про невичерпні можливості розвитку апаратних засобів і програмного забезпечення, які невдовзі зроблять таке відтворення можливим.

Сучасні програмні засоби спроможні не тільки навчатися та самонавчатися, а й здатні до так званої інтерактивної поведінки й корекції помилок, до самостійного пошуку та отримання інформації. Така поведінка може розглядатися як свідома, що само по собі спричиняє певні труднощі. До більших проблем може призвести філософська інтерпретація по-

праці відомого російського інженера П. Енгельмейсера («Теорія творчості», 1910 р. та «Філософія техніки», 1913 р.), а також англійських філософів, які розробляли технічну проблематику. Однак це були окремі, розрізнені дослідження.

Справжня зацікавленість у філософському тлумаченні проблем техніки почалася із всесвітніх філософських конгресів у Відні (1968), у Варні (1973) та у Дюссельдорфі (1978). З того часу кількість друкованих праць, присвячених цій проблематиці, почала стрімко зростати, хоча й пізніше висловлювались сумніви щодо філософських проблем техніки.

Філософія техніки — галузь філософського знання, предметом дослідження якої є феномен самої техніки і її вплив на процеси життєдіяльності індивіда і суспільства загалом. Досліджує вона особливості буття людини, культури, науки в епоху науково-технічної, інформаційно-технологічної революції, зумовлені ними проблеми самозбереження цивілізації, духовної самоцінності особистості.

Нині не існує чіткого та однозначного визначення поняття «техніка», хоча нібито всі розуміють його значення. Можна спробувати виділити найсуттєвіші ознаки техніки й побудувати філософське визначення на їх основі. Німецькі філософи-техніки Х. Ленк та Г. Рополь здійснили аналіз прикмет техніки, виявлених у німецькій філософській літературі, яких налічується більше десятка — від „прикладного природознавства” до „прагнення до влади і підкорення природи”.

Французький філософ Ж. Еллюль трактував техніку як «суму раціонально напрацьованих методів, яким властива безумовна ефективність... у будь-якій сфері людської діяльності». Як бачимо, і тут йдеться про «техніку-технологію».

Розвиток техніки — об'єктивна передумова вдосконалення людської діяльності. Звісно, кам'яна індустрія первісної епохи, ремісницька майстерність багатьох тисячоліть та сучасне високотехнологічне виробництво — це різні етапи в бутті техніки та її ролі в людському житті.

Проблеми дослідження у філософії техніки. Однією з найважливіших проблем, якою займається філософія техніки, є проблема і концепція людини, що створює та використовує техніку. Особливість цієї проблеми пов'язана нині зі стрімким зростанням потужних технологій. При цьому кількість людей, які зазнають впливу технічних заходів та їхніх вторинних ефектів, значно зростає. Потерпають і природні системи, що стають об'єктом людської діяльності, оскільки порушується їхня рівновага, що нерідко призводить до руйнування цих систем. Ніколи раніше людина не мала таких потужних важелів, щоб бути здатною знищити життя у певній частині екологічної системи і навіть у глобальному вимірі.

Тому суспільство не повинно без попередньої експертизи виробляти

2. Системності знання: будь-яке знання набуває свого обґрунтування, достовірності та виправдання лише в системі знань.

3. Розвитку: у світі все пов'язано з усім; цей загальний зв'язок резюмується єдиним результатом — розвитком.

4. Рефлексії: розвиток пізнання відбувається через рух від неусвідомленого до усвідомленого, від усвідомленого частково до усвідомленого повніше та ін.

Початок німецької класичної філософії пов'язаний з діяльністю **Іммануїла Канта** (1724— 1804), який народився і прожив усе життя у пруському місті Кенігсберзі (тепер Калінінград). У філософській діяльності Канта виділяють три періоди. У докритичний період своєї діяльності І. Кант розробив космогонічну гіпотезу, згідно з якою Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності. Тут уперше поняття еволюції було поширено на космічні явища (до Канта панував погляд на Космос як на сталу й незмінну систему тіл і рухів). Ця гіпотеза була розглянута у праці “Всезагальна природна історія та теорія неба”. Оскільки праця вийшла анонімно, то в історії науки гіпотеза стала називатися теорією Канта-Лапласа: вона стала широко відома саме завдяки діяльності Лапласа, який через сорок років обґрунтував її, використовуючи апарат математики і природознавчих наук.

Найважливіші ідеї філософії Канта були розроблені у критичний період (назва пов'язана з першим словом у титулі трьох основних праць цього періоду — “критика” - дослідження самих підвалин). На першому плані в цей період перебуває ідея так званого “коперніканського перевороту” у філософії. До Канта вважали, що пізнання є результатом дії на людину зовнішніх чинників. При цьому людина сприймає (тобто перебуває пасивною), а світ діє на неї. Кант “перевернув” це співвідношення: він проголосив, що пізнання і знання постають результатом людської (насамперед розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання, вибудовує розумові гіпотези та конструкції: “Природознавці зрозуміли, що розум бачить лише те, що сам створює за власним планом, що він за принципами своїх суджень повинен йти попереду... і змушувати природу відповідати на його запитання. Розум повинен підходити до природи, з одного боку, зі своїми принципами, з іншого—з експериментами, щоб черпати із природи знання, але не як школяр, якому вчитель підказує все..., а як суддя, що змушує свідка відповідати на запропоновані запитання”. Аналогія з наслідками відкриття М.Коперніка тут досить очевидна: Копернік ніби зрушив Землю (яку до того розглядали нерухомим центром Всесвіту), а Кант зрушив людину, поклавши край її пасивності.

У чому полягає значення цього перевороту? У відповідь на це запи-

тання І Кант окреслює концепцію пізнавального процесу, яка починається з визначення джерел пізнання. І. Кант вважав, що найпершими джерелами знання постають чуття, через які реальність нам надається та які постачають матеріал для знання і пізнання, та розумом, за допомогою якого відбувається мислення. Розум мислить, а це, за І. Кантом, значить, що він продукує форми інтелектуальної діяльності та вміє ними оперувати. Чуття, за Кантом, дають нам матеріал, сам по собі неоформлений і невпорядкований, але не в тому значенні, що чуття не дають нічого визначеного, а в тому, що самого факту бачення, відчуття, дотику, запаху недостатньо задля того, щоб через це вже отримати знання. Отже, щодо знання матеріал чуття має майже нульовий зміст. Розум, володіючи формами думки, упорядковує та оформлює матеріал чуття накладанням на нього своїх форм. Названі форми - категорії, за Кантом, притаманні розуму за самою його природою і тому постають як "апріорні" — переддосвідні, позадосвідні, тобто розум їх у собі віднаходить.

Розробляючи проблеми гносеології, Кант відштовхувався від концепції „речей у собі”, більш точний переклад: „річ сама по собі”, що є об'єктивним існуванням предметів пізнання. Речі у собі, діючи на наші органи чуття, викликають відчуття, які не дають ніякого знання про речі як такі. Світ людини, вважає Кант, це предмети та явища, які упорядковуються людською свідомістю. Отже, у Канта виникає два світи: перший — світ явищ, якій існує в нашому досвіді; другий — світ речей у собі, який не досліджений пізнанням і перебуває за межами людської свідомості. Цей останній Кант визначає як трансцендентальний світ.

Не менш цікавою є соціально-політична концепція І. Канта. Побудову суспільно-філософської концепції І. Кант розпочинає із твердження, навіяного творами Ж.-Ж. Руссо, про суверенітет особистості та об'єднану волю народу, представлену як суспільний договір у формі держави. Для суспільної злагоди потрібні дві речі: правова держава і категоричний моральний імператив. За Кантом, правова держава ґрунтується на поєднанні волі осіб, що складають народ. Кожен громадянин має право голосу і має підкорятися лише тим законам, на введення яких він дав згоду. Державна влада повинна мати таку структуру: а) законодавча; б) виконавча; в) судова. Цим вимогам якнайкраще відповідає республіканський устрій. І. Кант обґрунтовує ідею рівності всіх перед законом. Іншою засадою суспільної злагоди є моральне вдосконалення громадян за принципом “чини так, як ти хотів би, щоб інші чинили щодо тебе”. Цей принцип філософ іменує “золотим правилом моральності”. Він убачає в ньому універсальний засіб розумної організації суспільства й приборкання одвічно злої природи людини.

Ідеї І. Канта із захопленням сприйняв **Йоганн-Готліб Фіхте** (1762—

знання самі по собі, ні матеріальні блага не є метою розвитку людини. Вони слугують лише основою для вирішення фундаментальнішого завдання — всебічного розвитку людських сутнісних сил.

Наука в сучасних умовах характеризується тим, що чим далі, тим більше вона стає співвідносною з людськими потребами, що виражаються не лише у вигляді соціальних цілей, а й безпосередньо. Досягається це завдяки підвищенню ролі людини як суб'єкта наукової діяльності. Крім того, наука дедалі більше проникає не лише в суспільне, а й в індивідуальне життя людини, суттєво перетворюючи його. У результаті цього наука стає ще більш залежною від суспільства, але разом з тим цей зв'язок індивідуалізується, набуваючи особистісного характеру.

Перед людством усім ходом об'єктивного розвитку історії поставлено завдання, від вирішення якого залежить і майбутнє науки — змінити соціальну спрямованість розвитку науки і зробити її органічним елементом гуманістично орієнтованої культури. Наука дедалі більше стає тією культурною силою, яка в поєднанні з художньо-практичним освоєнням світу і поглибленням моральних засад суспільства виступає одним із найважливіших і найнеобхідніших факторів не тільки перетворення зовнішніх умов людської життєдіяльності, а й творчого розвитку самої людини, її потреб і здібностей. Тісний внутрішній інтегративний зв'язок між розвитком індивіда та розвитком сучасної науки стає в даний час очевиднішим.

Наука для людини — лише така гуманістична орієнтація створює основу для оцінки науки з точки зору її впливу на людину, підпорядкування її іманентних цілей загальній меті соціального розвитку, в яких реалізація сутнісних сил людини стає самоціллю. Тому виникає питання не лише про цінності наукової істини, а й про її ціну, причому "точкою відліку" тут знову є людина.

Історія становлення та предмет вивчення філософії техніки. Філософія техніки є однією з наймолодших гілок філософського знання. Філософія, переймаючись найзагальнішими, фундаментальними проблемами, тривалий час не потребувала вивчення проблем техніки. Учені-філософи не лише вважали, що ці проблеми не варті уваги, а й розглядали техніку як таку, що не є складовою предметного поля філософії.

Перші праці, присвячені філософському розумінню проблеми техніки, вийшли у світ понад сто років тому. В 1877 р. у Брауншвейзі було видано книгу філософа-антрополога Е. Каппа «Засади філософії техніки», яку й прийнято вважати початком систематичного філософського опанування проблем техніки. Приблизно тієї пори у Франції А. Еспінас працював над побудовою загальної теорії техніки, що спиралася на філософські засади й категорії. Завершено її було в 1897 р. На межі XIX—XX ст. виходять

туту.

У рамках духовного виробництва вихідними для розуміння і аналізу сутності науки виступають уже не самі наукові знання, а діяльність щодо їх виробництва – наукова праця. Тому аналіз науки як системи знання має бути доповнений її дослідженням як специфічного виду духовної праці. Наука — не лише сума знань, це система знань, що постійно розвивається і одночасно є специфічним видом духовного виробництва. Як система знань наука існує і як реальний факт, передусім у самому процесі наукової діяльності, і як результат наукової діяльності. Соціологічний аналіз науки передбачає також розгляд її як певного соціального інституту. В науці як складній соціальній системі закладено свій механізм розвитку. Тому поняття "соціальний інститут" має сприяти виявленню внутрішньої суперечливості науки і механізмів її розвитку.

Аналіз інституціоналізованої науки як форми організації суспільних відносин у науковій діяльності дає змогу виділити такі її основні сторони. Наука як соціальний інститут являє собою організацію людей, що займаються науковою діяльністю. Внутрішньонаукові стосунки набувають характеру зв'язку між суб'єктами наукової діяльності а також щодо матеріальних засобів її здійснення.

Тому наука як соціальний інститут є організацією не тільки людей, що займаються науковою діяльністю, а й організацією її матеріально-технічної бази. Люди, професійно зайняті науковою діяльністю, і матеріальні засоби здійснення цієї діяльності є тими елементами, які необхідно організовувати в соціальний інститут.

Отже, наука як соціальний інститут являє собою об'єднання професійно зайнятих науковою діяльністю людей і матеріальних засобів її здійснення у вигляді системи організацій і установ для виконання функцій свідомого і цілеспрямованого керування науковою діяльністю.

У сучасних умовах наука все більше перетворюється із засобу технічного прогресу, в органічну частину соціального і культурного розвитку, що охоплює не лише ставлення людини до природи, а й її ставлення до інших людей і до самої себе. Тут поєднуються технологічні, культурні та гуманістичні потенції науки.

Результатом цього процесу є зростання продуктивності суспільної праці, причому не лише за рахунок нової техніки, а й за рахунок її поєднання з підвищенням культури праці. Тому технічне застосування наукового знання виступає культурною силою, культурним феноменом, оскільки воно одночасно є і процесом розвитку самої людини.

Безпосереднім завданням науки є досягнення об'єктивно правильного знання про дійсність і на основі цього — створення більш ефективних та доцільних засобів і джерел виробництва матеріальних благ. Однак ні

1814), який ще більше підсилив ідею активності суб'єкта (людини) у процесі пізнання. Фіхте вважав, що з міркувань Канта можна без будь-яких втрат вилучити "річ у собі", адже вона не мала ніяких визначень. Тому весь зміст пізнання або ж зміст наших уявлень можна вивести з активності „Я”. Це „Я” він трактує двояко: по-перше, як „Я”, яке кожна людина відкриває в акті самосвідомості, тобто „індивідуальне або емпіричне „Я”; по-друге, „Я” як деяка первинна всеохоплююча визначальна реальність, недосяжна цілком нашої свідомості, з якої шляхом її саморозвитку народжується весь універсал — „абсолютне Я”. І оскільки єдиною реальністю є лише Я, то воно може розмежуватися тільки із самим собою: Я відрізняє себе від себе ж самого у вигляді не-Я. Із цього протистояння починає розгортатися зміст усієї реальності Я. Насамперед, це просторово-часові окреслення дії: реальність Я — це крапка, його відхід від себе — лінія, заперечення лінії — площа, рух площини — обсяг.

Щодо людини, то Фіхте вважав діяльність її — першим і основним визначенням: “Діяти! Діяти! — ось для чого ми існуємо”. Яка людина, така і її філософія, підкреслює Фіхте. Воля мислячого Я у традиціях європейської освіти завершується визначенням: “Тільки той вільний, хто хоче все зробити навколо себе вільним”. Є у Фіхте енциклопедичне: доведене до поняття утворення (конструювання) визначення людського розуму і свободи мислення. Тому свою філософію Фіхте називає філософською педагогікою: вона ставить людину “на свої власні ноги” і вчить формуванню цілісної людини. Не випадкове почуття, що пов'язує діяльність і волю, він називає, подібно Мартинові Лютеру й Іммануїлу Канту, совістю. Совість не помиляється. Вона є суддею всіх переконань. Совість вимагає визнання людей такими ж вільними істотами, як і він сам. Тому мета, що стоїть перед людиною, завжди співвідноситься із цілями людей. Вимога чинити так, а не інакше, пропонується людиною (Я) до самої себе, ґрунтується на відповідальності й обов'язку. “Кожен індивід повинен те, що повинен Він, і тільки Він може, тільки Він, і ніхто інший; і якщо Він цього не зробить, то в цій, принаймні, незмінній громаді індивідів напевно нічого не буде зроблено”.

Людина розглядається як “безумовно моральна істота”: життєвий шлях людини, безумовно, повинен бути моральним, оскільки відмінними рисами людини є свідомість і воля в їхній єдності. Жоден індивід не народжується моральним, а повинен себе таким зробити. Моральність - продукт абсолютного волевиявлення людського Я. У сучасному світі, під впливом своєї совісті, людина формує святу волю, що дозволяє рятуватися від аморальності. Коли воля стає твердою і незмінною, людині відкривається шлях у майбутні світи. Історія підкоряється у Фіхте світовому плану, що визначається ним як поняття єдності всього земного життя людства.

Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775-1854). У 1801 р. Фрідріх Шеллінг заявляє про “свою систему”, в основу якої покладений принцип тотожності ідеального і реального. Повний і послідовний виклад шеллінгівської системи знаходимо в лекційному курсі філософії, прочитаному Шеллінгом у Вюрцбурге і виданому лише після його смерті. Курс філософії поділений на три частини: загальна філософія, натурфілософія та ідеальна конструкція світу. У вступній, загальфілософській частині мова йде про принцип тотожності ідеального і реального, котрий потім конкретизується в натурфілософії. Справжня суть речей – не душа і не тіло, а тотожність того й іншого.

Фрідріх Шеллінг формулює три принципи натурфілософії. По-перше, природа і матерія - єдині. У ній немає абсолютних якісних розходжень, які називали колись різними субстанціями чи нерозкладними першоелементами, якими з давніх-давен звикли вважати повітря, воду, вогонь. По-друге, природа розвивається і змінюється. По-третє, в основі вчення про природу лежить принцип загальної подвійності. Життя - єдність двох процесів: розпаду і відновлення речовин. Подвійність у кожному живому тілі постійно підтримує відновлення матерії. Звичайно ж, природа (матерія) для Шеллінга - це єдине ціле, що розвивається, подвійність якого є джерелом його постійного відновлення. Природа – основа всього існуючого – “велика філософська таємниця”.

Фрідріх Шеллінг говорить, що природа робить у розвитку коло: її розвиток є одночасно і пізнанням природою самої себе. Природа повертається до себе в людському розумі - інтелігентності. “Розумні людські правила”, насамперед “правовий порядок”, він називає другою природою. Своє ж завершене вираження продуктивна сила природи знаходить у художній творчості. Художня творчість, мистецтво, стоїть значно вище науки і філософії.

Головний недолік філософії в тому, що вона не може бути загальнодоступною, вона перебуває поза межами звичайної свідомості, а естетичне доступно будь-якій свідомості. Крім того, філософія захоплює лише частину людини, піднімаючи її до висот, тоді як мистецтво здатне підняти вгору цілісну людину. Ідеал Шеллінга – єдність мистецтва і філософії, науки і поезії, подібно тому як в античній міфології.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель вирішуючи питання про вихідну основу буття, Гегель синтезував ідеї своїх попередників. Він вважав, що основою світу є духовна субстанція – абсолютна ідея, яка є єдністю свідомості та самосвідомості. Водночас, це не лише субстанція, а й суб’єкт, тобто діючий розум. Абсолютна ідея є активною і діяльною, вона мислить і пізнає себе, проходячи в цьому розвитку три етапи: 1) до виникнення природи і людини, коли абсолютна ідея перебуває поза часом і

інтеграція виявляється результатом зближення раніше незалежних наук і сприяє міжнауковим взаємодіям, формуванню інтегративних наук (наприклад, кібернетики, біохімії, молекулярної біології).

Важливим стимулом розвитку наук і їх інтеграції є практична суспільно-виробнича діяльність людей. Наука як система знання виступає в той же час і як тип діяльності, пов’язаний з перетворенням світу. Таким чином, інтегративні тенденції породжуються і потребами соціально-економічного характеру.

Філософія, з одного боку, узагальнює інтегративні тенденції в окремих науках, а з іншого, — виконуючи методологічні функції пізнання, здійснює як синтез знання в окремих наукових дисциплінах, так і “зовнішній” синтез між дисциплінами та їхніми основними підрозділами. Філософія, що є ядром таких інтегративно-загальнонаукових форм пізнання, як методологія, світогляд, наукова картина світу безпосередньо через них справляє великий вплив на зближення наук про природу і суспільство, на розвиток техніки.

Аналіз науки як цілісної системи зумовлений її багаторівневою сутністю. Сучасна наука досліджується у найрізноманітніших аспектах: політико-економічному, історико-науковому, наукознавчому, державознавчому, етичному, естетичному, прогностичному, психологічному та ін. Вирішальне значення для правильного визначення шляхів подальшого розвитку науки мають філософський, особливо логіко-гносеологічний і соціологічний аспекти дослідження.

Із позицій логіко-гносеологічного підходу, наука розглядається як система знань. Наукове знання являє собою ідеальне утворення, специфічне духовне явище, необхідний компонент науки, без якого вона не існує як цілісність. Однак наукові знання — це ще не наука в справжньому розумінні. Такою наука стає лише тоді, коли здійснюється процес створення нового знання. Продуктом науки є нові знання.

Дослідження процесу виникнення нового наукового знання в цьому аспекті передбачає свій підхід до проблеми, інший, ніж той, який необхідний при логіко-гносеологічному аспекті аналізу того ж процесу.

Розуміння науки як системи знання цілком правомірне, оскільки її функцією є пізнання. І, звичайно, такий підхід до науки може бути цілком придатним для логіки науки. Але його обмеженість відразу виявляється, як тільки підійти до науки як до складного явища, спробувати з’ясувати її закономірності і соціальні функції.

При вирішенні цих питань логіко-гносеологічний підхід виявляється не достатнім, і його потрібно доповнити соціологічним аналізом науки. Соціологічний аналіз науки призводить до розуміння її як форми наукової діяльності, галузі духовного виробництва, певного соціального інсти-

гічна революція, індустріальне суспільство, технотронне суспільство.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Специфіка наукового пізнання світу. Закономірності розвитку науки.
2. Історія становлення та предмет вивчення філософії техніки.
3. Проблема досліджень у філософії техніки.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Основні проблеми сучасної філософії науки.
2. Буденне та наукове пізнання: сфери перетину в житті людини.
3. Концепція розвитку науки Т.Куна.
4. Вплив техніки на розвиток історії людства.
5. Поняття інформаційного суспільства.

Рекомендована література

1. Волков Г. Эра роботов или эра человека. – М., 2001.
2. Горохов В.Г. Розин В.М. Введение в философию техники. – М., 1998.
3. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1995.
4. Ленк Х. Размышление о современной технике. – М., 1996.
5. Митчем К. Что такое философия техники?
6. Мельник В.П. Філософські проблеми технікознавства. – Львів, 1994.
7. Поппер К. Логика и рост научного зрения. – М., 1996.
8. Современная философия науки: Хрестоматия. – М., 1996.
9. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986.

Навчально-методичний матеріал до теми

Специфіка наукового пізнання світу. Закономірності розвитку науки. Зростання ролі науки в суспільстві, її соціального престижу ставить високі вимоги до знань про науку. За сучасних умов ці вимоги стрімко зростають, стимулюючи поглиблення досліджень сфери науки в більш повному обсязі, в єдності всіх її сторін.

Для сучасної науки характерним є посилення взаємозв'язків між великою кількістю різноманітних галузей, інтегративних тенденцій у розвитку кожної із них.

Інтеграція охоплює чітко відокремлені одна від одної науки і означає процес, пов'язаний з підпорядкуванням окремих наук, що виділяються, цілісній структурі концептуального каркасу висхідного знання. Водночас

простором у стихії “чистого мислення” і виступає як система логічних понять та категорій, як система логіки; 2) це духовне начало із самого себе породжує природу, яку Гегель називає “інобуттям” абсолютної ідеї; 3) третій етап розвитку абсолютної ідеї — це абсолютний дух. На цьому етапі абсолютна ідея залишає створену природу і повертається до самої себе, але вже на основі людського мислення (самопізнання ідеї).

Гегель сформулював також основні принципи діалектики: принцип переходу кількісних змін у якісні і навпаки, принцип тотожності протилежностей, принцип заперечення. Аналізуючи поняття кількості та якості, Гегель показує, що зміни буття є не лише переходом однієї величини в іншу, а й переходом якісного в кількісне і навпаки. Досліджуючи зростання якості у кількісних категоріях, Гегель приходить до категорії міри. Міра — це єдність якості і кількості.

На думку Гегеля, через пізнання співвідношення тотожності та відмінності виявляється суперечність, що лежить в їх основі. Сама суперечність, з точки зору Гегеля, є коренем будь-якого руху як саморуху, коренем життєвості, саме вона є всезагальним принципом саморозвитку. Із вченням Гегеля про суперечність органічно пов'язане і його розуміння заперечення. Діалектичне заперечення (“зняття”) або перехід в інше як своє є однією з найважливіших категорій логіки Гегеля. Своє вчення про заперечення Гегель зображує у вигляді тріади: теза — антитеза (заперечення) — синтез (заперечення).

Якщо Кант пропагує і прогнозує людству вічний мир, то Гегель відстоює “високе призначення війни”, яка “зберігає моральне здоров'я народу”. У Гегеля є теза про так зване “підхльостування” народних мас в історії. “Руські жінки скаржаться: якщо чоловіки не б'ють їх, то вони їх не люблять. — писав Гегель. — Це і є світова історія. Народи також прагнуть батога”. Розпочавши викладацьку діяльність, він критикує погляди Канта та Фіхте і стоїть на прореволюційних позиціях. Пізніше, коли він став професором Берлінського університету і набув визнання як офіційний філософ, Гегель скочується до реакційних позицій: прославляє Пруську державу, її уряд, підкреслює виключність німецької нації як єдиного спадкоємця і продовжувача загальносвітової культурної традиції, виправдовує війни.

Суспільно-політичні погляди Гегеля відбилися у багатьох його працях. Найбільш повно вони викладені у “Філософії права” (1821р.) та лекціях із філософії релігії, філософії історії, опублікованих після його смерті. Вчення про громадянське суспільство ґрунтується на ідеї праці, що є визначальним чинником становлення людини. Гегель бачив суперечності праці: праця не тільки розвиває людину, але й калічить її. Розмірковуючи над побудовою суспільства, він не міг не побачити соціальну нерівність,

несправедливість, гноблення. Спосіб їх скасування він убачав у заснуванні колоній. Разом із тим філософ визнавав право колоніальних народів на боротьбу за визволення.

У вченні про державу: головна функція держави - усувати суперечності між монархічним принципом та народом. Найкраща держава - Пруссія, найкращий народ – німецький, вважав Гегель.

Людвіг Андреас Фейєрбах (1804 – 1872) після навчання в Гейдельберзі (теологічний факультет) та в Берліні (філософський факультет) став палким прихильником та одним із кращих учнів Гегеля. Деякий час він був викладачем філософських дисциплін. Наприкінці 30-х рр. у Німеччині ім'я Людвіга Фейєрбаха стає відомим завдяки анонімно виданому сміливому памфлеті “Думки про смерть і безсмертя”. Автор був розкритий, підданий гонінням, його добуток конфіскований. Основний зміст памфлету йшов врозріз із догматикою християнства. Фейєрбах заперечував особисте безсмертя і доводив, що життя окремої людини тимчасове, минуле: людина смертна. Віра в загробне життя таїть у собі велику шкоду, тому що вона принижує в очах людини цінність його реального життя. Необхідно, “щоб людство однастайно, усім серцем зосередилося на самому собі, на своєму світі і на своєму сьогодні”. Вічні і безсмертні родовий людський розум, родове мислення, родова свідомість.

У 1841 р. була надрукована основна праця Фейєрбаха “Сутність християнства”, де родове мислення, родова свідомість визначаються як “антропологічний принцип”, з позиції якого філософ переосмислює всю історико-філософську традицію і пропонує критичний аналіз християнського світогляду. Замислившись над причинами панування релігії в суспільній думці, Фейєрбах дійшов висновку, що релігія втілює віковічні людські мрії та ідеали, змальовує досконалий світ, виконує функції компенсації людської немічності, недосконалості, страждання. Отже, суть і значення релігії (за Фейєрбахом) вичерпуються тим, що охоплює сутність людини, її свідомість та самосвідомість. У релігії немає власного, особливого змісту. Якщо релігія є сутністю людини, якщо вона є свідченням людської необхідності, то, за Фейєрбахом, слід повернути людині всю повноту її життя, піднести, звеличити людину. Усе через людину, і тому справжньою філософією може бути лише антропологія. Фейєрбах вимагав від філософії повернення до реальної людини, до реалій людини, до її справжніх проявів. Мислить, за Фейєрбахом, не душа, не мозок, а людина: „У палацах мислять інакше, ніж у хатинках...” Якщо ж ми повертаємося до реальної людини, тоді істинною діалектикою стає „не монолог окремого мислителя із самим собою; це діалог між Я і Ти”.

На місці любові до Бога Фейєрбах закликає поставити любов до людини, на місце віри в Бога – віру людини в саму себе. На думку Фейєрба-

ально сушим, джерелом усіх ідеалів і нових можливостей.

Філософсько-антропологічні обґрунтування існування Бога здійснюються через осмислення образу людини, насамперед її богоподібності. Усі антропологічні вчення і концепції спрямовують свої зусилля на осмислення цього твердження, покликаною охарактеризувати сутність людини. Оскільки в християнській традиції Бог «трансцендентний» стосовно світу, то й такі фундаментальні структурні компоненти образу людини, як дух, душа, повинні також виявити певні аспекти такої здатності, тобто якусь «трансцендентність». Ці компоненти подаються в такій філософській концептуалізації, що постають як такі, що важко піддаються поясненню у параметрах природно-історичної реальності. Вони розглядаються як такі, що мають надприродне походження і можуть бути пояснені тільки з позицій існування іншої, трансцендентно-божественної реальності.

Філософська антропологія, за словами М. Бердяєва, розпізнає природу людини як образ і подобу Абсолютного буття, як мікрокосму, як верховний центр буття і проливає світло на таємничу двоїстість природи людини. Подібне її бачення наявне в антропологічних концепціях М. Шелера, Б. Паскаля, Г. Плеснера, А. Гелена, М. Бубера.

Отже, буттєвість феноменів Бога, релігії доводиться прибічниками різних філософських напрямів із позицій їхніх сутнісних теоретичних засад і засвідчує, що кожен із них зокрема не може претендувати на вичерпне й повне осягнення природи Бога, з одного боку, а з іншого — будь-яке осягнення Бога, його сутнісних властивостей слід розуміти як обмежене за охопленням і глибиною.

Питання для самостійної підготовки

1. Дайте визначення релігії в розвитку цивілізації та культури.
2. У чому сутність релігійно-моральних та естетичних цінностей?
3. Як співвідносяться релігія і мистецтво?

ТЕМА 20 ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

Мета заняття – розглянути причини виникнення та завдання філософії науки і техніки як особливого напрямку сучасної філософії; розглянути основні оцінки впливу техніки на суспільство.

Основна проблема – наука і техніка як потужні чинники сучасних суспільних процесів.

Основні поняття та категорії – наука, техніка, технологія, техноло-

Найперший зразок викладу цього доказу містить трактат Цицерона «Походження богів», у якому один із персонажів — Луцілій — доходить думки, що Всесвітом має в якийсь спосіб правити або спричиняти його вищий розум. Тобто порядок у природі не може бути випадковим. На цій ідеї ґрунтуються всі версії телеологічного доказу або, як його ще називають, доказу за задумом.

У версії доказу за задумом у сенсі закономірності домінуючою є ідея високого рівня впорядкованості Всесвіту, який можна пояснити тільки дією розумної сили або розумної причини — наділеної розумом. Версію доказу за задумом в аспекті мети найбільш повно репрезентує Вільям Пейлі (1743—1805), який навколишню доцільність Всесвіту, складну систему існуючих на Землі взаємодій пояснює за аналогією з годинником, різні частини якого виготовлені й зібрані до купи з певною метою: для продукування руху, а цей рух розмірюється так, щоб відміряти години доби. Всесвіт, за Пейлі, нагадує годинник і тому має пояснюватися через діяльність розумної та цілеспрямованої сили.

Сучасні спроби розробки телеологічного доказу спрямовані переважно на дослідження умов виникнення життя, передусім людини. Поєднання структурних компонентів та еволюційних процесів Всесвіту, що є спеціальними умовами виникнення життя людей, набувають інтерпретації, яку доцільніше назвати провіденційною (лат. *providentia* — передбачення, провидіння). Ці умови утворюють надзвичайно складний зв'язок, щоб їх можна було пояснити простим випадковим збігом обставин або неорганічною та органічною еволюцією. Такий зв'язок може бути здійснений тільки мудрою силою Бога, що реалізує певний задум.

Усі ці докази існування Бога певною мірою постають з більшості філософсько-теологічних учень про Бога, які можна поділити на дві загальні групи: філософсько-теїстичну і філософсько-антропологічну.

Філософсько-теїстична концептуалізація природи Бога виходить з ідеї Бога як прооснови світу. У ньому закорінено все, оскільки все походить від нього як першопричини і прагне до нього як до кінцевої мети. Сама ж прооснова закорінена тільки в самій собі. Перша і остання причина всього мусить бути причиною самої себе. Бог як така причина існує в силу абсолютної необхідності своєї власної сутності. Він є буття із самого себе. Тому в ньому повністю збігаються сутність і наявне буття. Бог не тільки має буття як суще, тобто те, що має буття, а й є саме буття. Отже, саме буття Бога є вся повнота буття. Звідси випливає його нескінченність, трансцендентність стосовно конкретного сущого. Найбільш повно така версія природи Бога відображена у філософському вченні про Бога, створеному одним із найвидатніших філософів XX ст. Альфредом Норт-ом Вайтхедом (1861—1947). У його філософській концепції Бог є акту-

ха, філософія любові здатна витіснити релігію як перекохану форму людського самоусвідомлення. Єдиним Богом для людини постає тільки і тільки людина. А людське спілкування із природою та собі подібними стає основним людським скарбом.

Зміна парадигми філософського мислення у XIX – поч. XX ст. У 20—30-х роках XIX ст. філософія Г. Гегеля набула в Європі тріумфального поширення, а в Німеччині її було проголошено офіційною філософією, особливо корисною для зміцнення соціального порядку та виховання молоді. Але якраз на вершині визнання Гегель раптово помер (14 листопада 1831 р.), і в європейському філософському житті на деякий час запанували розгубленість і невизначеність: було незрозуміло, куди і як повинна далі розвиватися філософія. Адже гегелівська філософія набула системно завершеного характеру, увібравши в себе як найцінніші здобутки попередньої європейської філософії, так і результати філософського осмислення основних напрямів людської життєдіяльності.

Здавалось, що завдання філософії тепер зводилось до деяких незначних доповнень і деталізацій. Не один європейський філософ ставив у цей час перед собою запитання: чи можлива філософія після Гегеля? Тому, коли Ф. Шеллінг, колишній друг Гегеля, оголосив про намір прочитати курс лекцій з філософії принципово іншого характеру, ніж гегелівська, його аудиторія зібрала велику кількість слухачів, серед яких була група видатних осіб, таких як С. К'єркегор, М. Бакунін, Ф. Лассаль, Ф. Енгельс та ін. Лекції Ф. Шеллінга не задовольнили його слухачів. Але згодом з'ясувалось, що початки справді нової філософії з'явилися у Європі ще за життя Гегеля. У 1819 р. вийшов друком перший том праці А. Шопенгауера «Світ як воля та уявлення», який і вважають першою працею нової філософії.

Поступово процес формування засад нового філософствування став набувати сили і визначеності: виникла некласична філософія, особливості якої остаточно визначилися у XX ст. А явище некласичності поширилось і на інші сфери життя, такі як мистецтво, наука, культура. Якими ж були особливості некласичної філософії? Відповідь на це запитання отримаємо, розглянувши особливості некласичної філософії, яка: вийшла далеко за межі академічних аудиторій; постала досить сильно інтегрованою у системі загальної (а не лише спеціальної) освіти; отримала широке розповсюдження через різного роду видання, публічні лекції, симпозіуми та семінари, діяльність філософських товариств; відчутно змінилася мова філософії: звернена до широкого загалу; змінилися також її змістові та предметні орієнтації: можна стверджувати, що для філософії XX ст. не існує заборонених тем або зон; їй властива колосальна різноманітність, строкатість, насиченість різновидами та варіантами; вона не замикається

лише на тому змісті, який виник у XX ст., а, навпаки, ніби актуалізує усю попередню філософію; відбулася досить радикальна переоцінка ідей, уявлень та цінностей, нарошувалась тенденція мінімалізму у філософії, тобто відмовлення від абсолютів.

Важливо також врахувати й те, що симптоми та ознаки неklasичності проявили себе не лише у філософії. У літературі їх пов'язують із творами німецьких та австрійських романтиків. У живопису - із появою спочатку імпресіонізму, а потім - абстракціонізму, супрематизму та ін. Подібні ж тенденції спостерігались у музиці.

В науці вже у 60-х роках XIX ст. австрійський фізик Е. Мах вперше сформулював принцип відносності, стверджуючи, що в світі не існує привілейованих систем відліку. Все це свідчило про те, що поступово ставились під сумнів та ніби розмивались здавалося б такі красиві та кристалево чисті принципи класики і перш за все тому, що вони, попри їх привабливість, не дуже узгоджувались із життям. Останнє засвідчувало себе скоріше відносним, ніж абсолютним, скоріше неоднозначним, ніж навпаки, та ін.

Зазначений процес переходу до неklasичної філософії не був тотально одноманітним: далеко не всі філософські напрями однозначно та не-заперечне у нього вписувались; проте це була пануюча тенденція. Так само не існує і єдиної оцінки цього процесу; скоріше певні переваги нової філософії супроводжувались і неминучими втратами. Напевне тому в подальшому розвитку філософії її неklasичність уживалась із певними елементами класики.

Засновник неklasичної філософії **Артур Шопенгауер** (1788-1860) народився у Данцигу (тепер Гданськ) у сім'ї комерсанта. 1813 р. він захистив докторську дисертацію, присвячену логіці, а в 1819 р. вийшло авторське видання його основної філософської праці «Світ як воля та уявлення» (перший том). Книга не мала попиту, але завдяки її виходу А. Шопенгауер отримав посаду доцента в Берлінському університеті. Його наміри позмагатися з Гегелем у справі залучення слухачів на лекції закінчилися сумно: не маючи охочих прослухати курс його лекцій, Шопенгауер був змушений облишити викладацьку діяльність. Лише в 50-ті роки XIX ст. його ідеї почали знаходити зацікавленість і поширення. Ці ідеї полягали у наступному: світ, не можна розуміти як щось, що існує десь за межами нашого сприйняття; світом ми називаємо те, що сприймаємо як дійсність; наше уявлення про світ у стані стабільності утримує те, що світ водночас постає і як воля; все, що являє себе як таке, що існує, тримається на пориві до буття, до самоздійснення; воля не підлягає розумовому поясненню; це просто сліпе поривання; оскільки все пронизано во-

Бог має існувати, тому що Всесвіт повинен був мати свій початок і здійснити це міг тільки Бог. Таке судження тісно пов'язане з переконанням: все, що виникло, повинно мати якусь причину. Філософською мовою це можна висловити так: якщо дещо існує, то мусить існувати і безумовно необхідна, надреальна сутність. Оскільки все, що виникає, має причину свого існування та оскільки Всесвіт виник, він має причину свого існування, якою і є Бог.

Існує кілька версій космологічного доказу (за випадковістю, за задумом), та найсуттєвішим є «доказ за першопричиною», що міститься у перших трьох із так званих «п'яти доказів», розроблених Фомаю Аквінським (Аквінатом) у праці «*Somma Theologica*». Його аргументація розпочинається з трактування змін (руху) у світі. Не викликає сумніву, твердить він, що все змінюється під дією чогось іншого. А ця зміна може статися лише тоді, коли існує щось таке, що справляє вплив на істинну сутність певної речі, досягнуту внаслідок змін.

Тому, на думку Аквіната, має бути першопричина всіх змін, яким підлягають речі. Адже не може існувати нескінченний ланцюг речей, замінюваних іншими речами, бо кожна зміна в низці взаємопов'язаних змін є лише опосередкованим ініціатором змін і сама потребує ініціації ззовні. Має бути щось таке, що спричинює зміни в речах, а саме не підлягає змінам ззовні. Мусить існувати незмінний ініціатор змін, яким і є Бог.

Згідно з другим доведенням Аквіната, одна природна річ зумовлює іншу, у світі існує загальна причинна зумовленість. Але в такому разі мусить бути перша причина або щось таке, що не завдячує своїм існуванням нічому іншому. Ми ніколи не спостерігали і не могли спостерігати щось таке, що мало б причину в самому собі, бо це означало б, що ця річ передує собі самій, а це — неможливо. Такі низки причин, за логікою мислення Фоми, мусять десь доходити до краю. Впорядковані низки причин повинні мати першу ланку, відправну основу, якою і є Бог.

Згідно з третім доказом світ складається з необхідності та випадковості. Будь-яка необхідна сутність або завдячує своєю необхідністю чомусь іншому, або ні. Але оскільки ми, як твердить Аквінат, змушені покласти край низці причин, що породжують наслідки, так само ми повинні зробити й з низкою необхідних сутностей, які черпають свою необхідність ззовні. Десь ми мусимо зупинитись і впровадити необхідну сутність *per se* (у перекладі з лат. означає «само по собі») — джерело необхідності для всіх інших. Таким джерелом визнається Бог.

Теологічний доказ. У його основу існування Бога, який, за словами Канта, заслуговує на те, щоб про нього говорили з повагою, покладено ідею про те, що порядок в навколишній природі, Всесвіті загалом є результатом задуму і дії розумного всемогутнього зодчого.

Бог, за Ансельмом, існує не лише в умі, а й у дійсності, бо якби він існував лише в умі, то можна було б припустити, що в дійсності може бути й дещо величніше.

Подібну версію онтологічного доказу обґрунтовували Н. Малькольм, Е. Плантінга і особливо Декарт, який у «Роздумах про першу філософію» під поняттям «Бог» розумів «украї досконалу істоту». А таке визначення «Бога», на думку Декарта, дає підстави твердити, що Бог справді існує, оскільки, вважає філософ, існування — це «своєрідна досконалість». Якщо Бог — щось украї досконале і якщо його існування — досконалість, то звідси випливає, що Бог існує, і заперечувати це означає вступати у суперечність із собою.

Іншими словами, Бог уявляється найдосконалішою істотою. Якщо ця істота не має ознак буття, то вона недостатньо досконала, і людина вступає в суперечність із собою, усунути яку можна, лише визнавши існування Бога. Такі загальні риси онтологічного доказу в його класичній формі, який було піддано корекції, удосконаленню з допомогою нових філософсько аргументативних і логічних засобів. Був він і об'єктом критики та контраргументації. Кант, зокрема, висунув два заперечення онтологічному доказові. Перше з них таке: якщо в однотипному судженні я відкидаю предикат і зберігаю суб'єкт, то виникає суперечність, через це я кажу, що в однотипному судженні предикат неодмінно підпорядковується суб'єктові. Але коли я відкидаю суб'єкт разом з предикатом, то суперечності немає, бо «вже не залишається нічого», чому щось могло б суперечити. Навести як приклад трикутник і водночас заперечувати, що він має три кути, — суперечність, хоча заперечення трикутника разом з його трьома кутами не містить в собі ніякої суперечності. Те ж саме можна сказати й про абсолютно необхідну сутність. Якщо відкидається її існування, то відкидається й сама ця сутність з усіма її предикатами.

У другому запереченні Кант доводить, що «буття» — не реальний предикат, тобто воно не є поняття про щось таке, що можна було б додати до поняття якоїсь речі. Воно тільки покладання речі або певних визначень, що існують самі по собі. В логіці це служить лише зв'язкою в судженні. Якщо взяти суб'єкт (Бога) з усіма його предикатами (до яких належить і всемогутність) і казати: «Бог є» або «Є Бог», то ми не долучаємо нічого нового до поняття Бога, а тільки покладаємо суб'єкт сам по собі з усіма його предикатами й при тому як предмет відносно мого розуміння. В обох випадках, підсумовує Кант, зміст повинен залишатися тим самим. Іншими словами, дійсне містить у собі не більше, ніж просто можливе. Сто наявних талерів не містять у собі ні на гріш більше, ніж сто можливих талерів.

Космологічний доказ. Його основоположна ідея полягає в тому, що

лею, світ являє собою нещадну боротьбу за існування на рівні людини воля усвідомлена (але не стає розумною).

У міркуваннях Шопенгауера присутні всі основні характеристики не-класичного типу філософствування. Цікаво також відзначити, що його етичні висновки в дечому подібні до життєвих настанов буддизму: людина повинна пригасити сліпі пориви волі.

Питання для самостійної підготовки

1. Порівняйте основні характеристики цивілізацій східного та західного типів.
2. Окресліть світоглядні ідеї давньокитайського «П'ятикнижжя».
3. Розкрийте сутність гуманізму давньокитайської філософії.
4. Окресліть основні світоглядні ідеї «Вед», як духовного канону Стародавньої Індії.
5. Які характерні риси філософії Стародавньої Греції?
6. Охарактеризуйте найважливіші особливості філософії Геракліта Егейського.
7. У чому проявляються особливості філософії Платона?
8. У чому полягає вклад Аристотеля у розвиток античної філософії?
9. Поясніть особливості та здобутки філософських шкіл пізньої античної філософії.
10. У чому полягає гуманізм і драма філософії Відродження?
11. Розкрийте, у чому полягають особливості ренесансного платонізму.
12. Окресліть основні особливості розвитку філософії в епоху Нового часу.
13. Порівняйте гносеологічні висновки Ф.Бекона та Р.Декарта. У чому їх подібність та відмінність?
14. Охарактеризуйте пізнавальні ідеї Дж. Локка, Т. Гоббса, Д. Юма.
15. Порівняйте погляди на субстанцію Б. Спінози і Г. Лейбніца.
16. Порівняйте основні положення філософії І. Канта «докритичного» та «критичного» періодів.
17. Що таке предмет і «річ в собі» у філософії І. Канта? Як вони співвідносяться?
18. Як Г. Гегель пояснює природу розвитку навколишнього світу?
19. У чому полягає антропологізм філософії Л. Фейєрбаха?

ТЕМА 3 УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ

Мета заняття – розкрити особливості розвитку філософської думки в

Україні в контексті становлення світової культури.

Основна проблема – філософська думка в Україні як відображення історичної реальності.

Основні поняття та категорії – українське Відродження, українське Просвітництво, філософія серця, філософія щастя, антропологічний принцип.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Загальні особливості української філософії.
2. Провідні філософські джерела та філософські ідеї часів Київської Русі. Поява професійної філософії в Україні.
3. Особливості філософських курсів Києво-Могилянської академії. Філософська діяльність Г.Сковороди.
4. Особливості розвитку української філософії XIX – XX ст.ст.
5. Тенденції розвитку філософії в сучасній Україні.

Теми рефератів та повідомлень

1. Світова та українська філософія: аспекти та перспективи взаємозв'язків.
2. Провідні філософські джерела Київської Русі про людину, суспільство та історію.
3. Філософські ідеї українських гуманістів та їх сучасне значення.
4. Вчення Г.Сковороди про людину.
5. Філософсько-світоглядні ідеї Т.Шевченка.
6. Вихідні філософсько-світоглядні ідеї В.Вернадського.
7. Розвиток філософії в українській діаспорі в XX ст.

Рекомендована література

1. Бичко А.К. Леся Українка. Світоглядно-філософський погляд. – К., 2000.
2. Вернадский В. Размышление натуралиста. – М., 1977.
3. Горський В. Історія української філософії. – К., 2004.
4. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон, 1986.
5. Іваньо І.В. Філософія і стиль мислення Г.Сковороди. – К., 1983.
6. Історія філософії: Підручник / За ред. В.І. Ярошовця. – К., 2002.
7. История философии. Учебник / За общ. ред. Н.И.Горлача, В.Г. Кремень, В.К. Рыбалко. – Харьков, 2002.
8. Огороднюк І.В. Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К., 2000.
9. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. – Львів, 1985.
10. Філософія: Навчальний посібник / За ред. І.Ф.Надольного. – К.,

немо зрозуміти життя і самих себе. Зокрема, деструктивна сила таких почуттів, як страх, ненависть, відома кожному. Їм протистоять методи їх нейтралізації й водночас розвитку благотворних емоцій, зокрема любові та співчуття, що сприяють повільній, але неухильній зміні нашого емоційного життя і розвитку емоційної мудрості. Або, наприклад, практика свідомого сприяння іншим людям, яка гальмує такі руйнівні спонукання, як жадоба, ненаситність, і виховує позитивні якості — добро і безкорисливість.

Духовні традиції великих релігій акцентують на трьох якостях розуму і містять такі практики їх розвитку: практики розвитку етики, концентрації та мудрості. Етика є неодмінною умовою, бо коли людина живе неетично і цілеспрямовано шкодить іншим людям, то вона шкодить і собі, оскільки її розум починають охоплювати страх і провина. Концентрація необхідна для того, щоб втихомирити наш неспокійний розум і вивільнити його від численних клопотів, невідчепних думок, які нас часто переслідують. За допомогою мудрості досягають власні глибини і глибини навколишнього світу.

Буття Бога у філософській інтерпретації. До основоположних проблем філософії релігії, зокрема філософської теології (як конфесійної, так і позаконфесійної) належить також ідея Абсолюту, ідея Бога. Їхні функції спрямовані на створення такого філософського вчення, яке б давало змогу продемонструвати або підтвердити існування Бога, за можливості визначити його природу, охарактеризувати відносини між Богом і світом, Богом і людьми.

Філософське обґрунтування існування Бога полягає в наданні філософських аргументів на користь реальності буття Бога.

Серед доказів, що демонструють історичну стійкість, чіткість аргументації та широке визнання, виокремлюються «онтологічний доказ», «космологічний доказ», «телеологічний доказ», які відповідають трьом традиційним теїстичним доказам — онтологічному, космологічному й телеологічному.

Онтологічний доказ. Обґрунтовує існування Бога на основі його розуміння як реальності, нічого досконалішого від якої неможливо помислити.

Найперший широковідомий виклад онтологічного доказу містить трактат А. Кентерберійського «Прослогіон», у якому йдеться про те, що Бог — це «буття в дійсності», це «дещо таке, величнішого від якого помислити неможливо». Але припустимо, що хтось заявляє, що Бога немає. Ця особа, пояснює Ансельм, «розуміє почуте, а те, що вона зрозуміла, залишається в її умі». З цього він робить висновок, що Бог знаходить собі місце навіть в умі такої людини, яка заперечує його існування. Однак

ісламі вживається назва *din*, що в сучасному розумінні означає безумовне підпорядкування Аллаху і його безмежній владі, віддання себе Богові, вдосконалення ширості віри. Відповідно *din* це: іман (віра, вірити), іслам (покірність), ісхан (совісність, чистосердечність — вдосконалення в ширості віри). Отже, не існує єдиного слова для позначення явища, яке здебільшого позначають латинським словом «*religio*». Однак усі сходяться на тому, що релігія як феномен нерозривно пов'язана з людським буттям, сутністю людини. Один із засновників філософської антропології М. Шелер стверджував, що справжня людина починається з «Богошукача», С. Франк наголошував, що «людина є людиною тому, що вона є щось більше, ніж емпірично природна істота, ознакою людини є сама її боголюдська природа. Людина не тільки знає Бога. Ці знання — релігійна свідомість — є її суттєвою ознакою, тому людину можна прямо визначити як істоту, яка має свідомий внутрішній зв'язок із Богом. Таким чином, людина пов'язана з релігією, але визначення рівня, глибини цього відношення є справою нелегкою.

Отже, і дати універсальне визначення релігії, яке б розкривало її природу, багатоманітну функціональність та історичну змінність неможливо, хоча всі релігії (особливо домінуючі) мають багато спільного. Головним, без чого не могла б існувати жодна релігія, є визнання (віра) своєрідної надлюдської реальності (надприродного), про яку, як зазначав відомий британський філософ і культуролог К.-Г. Доусон, людина щось знає і на яку орієнтується все своє життя.

Ще одним чинником, який поєднує якщо не всі, то принаймні абсолютну більшість релігійних систем, є ідея визволення, порятунку (спасіння), засноване на вірі у безсмертя душі. Релігія, як зазначав православний богослов і філософ П. Флоренський (1882—1937), рятує нас від нас, рятує наш внутрішній світ від хаосу, що причаївся в ньому. Якщо онтологічно, розмірковував він, релігія є життя нас у Бозі і Бога в нас, то феноменологічно — релігія є система таких дій і переживань, які забезпечують душі порятунок, рівновагу душевного життя.

Сучасні дослідники феномену релігії вважають, що всі великі релігії, зокрема буддизм, християнство, іслам, мають спільну сутісну основу релігійного знання, яку називають вічною мудрістю або вічною філософією. Це не що інше, як глибинне осягнення сутності життя, яке з плином часу залишалося незмінним у різних культурах і наявне у вченнях великих мудреців усіх часів і народів. Безмежна за обширом і бездонна за глибиною ця скарбниця вічної мудрості містить численні роздуми про природу життя і любові, здоров'я і щастя, страждання і спасіння.

Духовні практики сприяють розвитку глибоких станів свідомості й таких якостей, як мудрість і любов. Вони є необхідними, якщо ми праг-

2000.

11. Філософія: Навчальний посібник / За ред. В.Л. Петрушенко. — К.-Львів, 2006.
12. Хвильовий М. Твори: У 2-х томах. — К., 1992.
13. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. — К., 1991.
14. Шевченко Т.Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землянам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє // Кобзар. — К., 1972.
15. Юркевич П.Д. Философские произведения. — М., 1990.

Навчально-методичний матеріал до теми

Загальні особливості української філософії. Українська філософія в реальному своєму існуванні постає складовою частиною загальносвітового філософського процесу, більш точно - процесу розвитку європейської філософії: українська філософія не зароджується в поступовому русі власної культури (як, наприклад, у Греції чи Китаї), а запозичується із Візантії вже в досить розвиненому стані. І хоча вона набуває певних конкретно-культурних рис та забарвлень, по сьогоднішній день існують сумніви щодо реальності такого феномена, як українська філософія. Ще один із перших дослідників української філософії, колишній ректор Вільного українського університету у Празі Д. Чижевський казав про те, що українській філософії ще тільки належить проявити себе і що, можливо, писати її історію ще зарано. Він уважав, що підставами для такої оцінки реального стану української філософської думки слугує те, що не існує таких філософських ідей, систем чи теорій, створених українськими філософами, які б набули визнання, прийняття та поширення як явища світової культури. І хоча тут існують деякі винятки (наприклад філософія Г. Сковороди, деякі ідеї О.Потебні та В.Вернадського), в цілому із цим твердженням не можна не погодитись. Але, з іншого боку, не можна не звернути увагу й на те, що в цивілізованій історії України не існує таких періодів, на яких би не була присутня філософія чи філософська думка. Тобто, в цілому філософія супроводжує усю цивілізовану історію України. Звідси можна зробити виправданий висновок про те, що українська філософія - це явище переважно внутрішнє у відношенні до української культури, тобто, що вона виражала, концентрувала, виводила на рівень осмислення деякі важливі риси національного характеру та світосприйняття українців.

У наш час питання національної самоідентифікації, національного самоусвідомлення набули особливої значущості тому, що йдеться про свідомий вибір подальшої історичної долі народу. Тому питання про український національний характер має своє виправдання як у плані усвідомлення особливостей української філософії, так і в плані їх сучасного зву-

чання. На основі численних досліджень та осмислень, можна стверджувати про існування таких основних особливостей українського національного характеру.

Емоційність та чутливість в позитивному виявленні постають в якості співчуття, зацікавленого ставлення до людей та справ, проте в негативному прояві вони приводять до певного нехтування докладних раціональних обґрунтувань, послідовних осмислень життєвих ситуацій, продукування розлогих та деталізованих програм дій.

Сентиментальність та естетизм позитивно проявляють себе як любов до краси в усіх її виявленнях, як бажання прикрасити життя, але, в той же час, вони приводять до певної поверховості, схильності до пишнот та декоративізму; останній момент Д.Чижевський характеризує як "схильність більше здаватися, ніж бути насправді".

Психічна рухливість українців приводить до їх вміння швидко адаптуватись до різних ситуацій життя, але може також проявлятися у певній психічній нестабільності, схильності до психічного панікування.

Шанування індивідуальної свободи, як відомо, історично проявлялася у небажанні українців коритися насильству, іноземному пануванню, проте саме ця риса проявляє себе і негативно - у вигляді розбрату, неузгодженості дій, невміння об'єднувати сили для вирішення складних проблем.

Українська релігійність була відзначена навіть спостереженнями за історією сумнозвісних сталінських концтаборів; саме вона допомагала переживати трагічні колізії радянських часів. Але ця релігійність також залишається певною мірою пов'язаною із декоративізмом, вона в основному теоретично не заглиблена, теологічне не деталізована.

Ставлення до Землі та природи із любов'ю також далеко не завжди набуває характеру свідомо запровадженого у життя принципу, тому поруч із ретельним догляданням Землі та природи можна зустрітися на Україні також із фактами знищення лісів (з метою наживи), забруднення річок та ін.

Слід сказати, що реальність явища національного характеру визнається далеко не всіма культурологами та соціологами: дехто вважає, що можна знайти факти наявності більших відмінностей між окремими людьми в межах того ж самого народу (чи етносу), ніж між представниками різних етносів. Проте навряд чи варто відкидати (не брати до уваги) провідні тенденції у типах поведінки, уподобаннях, звичаях та ціннісних орієнтирах представників різних націй, народів, етносів, культур. Просто слід враховувати, що це є саме провідні тенденції, а не реальні властивості, що обов'язково повинні бути притаманними кожному окремому представнику даного народу.

ним є знання про дійсність (Е. Едамс, Д. Вібі); визначення категоріальної належності релігійних вірувань, зокрема питання їх входження до категорії гіпотез, принципів (В. Крістенс, Д. Кінгарлоу, Д. Віттейкер); проблеми обґрунтування раціональності релігійних вірувань, єдності науки і релігії, тобто пошук філософського підтвердження відповідно тих чи інших релігійних вірувань прийнятим стандартам раціональності (Я. Барбур, Д. Стейнсбі, Е. Шен).

У сучасному філософському дослідженні релігії помітне місце посідає проблема особливостей і сенсу мови релігії, що з огляду на домінування мовних компонентів у релігійній ідеології, теорії та практиці є цілком закономірним. Філософські зусилля спрямовуються на визначення статусу мови релігії, на те, як її розуміти: чи як особливу «релігійну мову», чи як «релігійне використання мови» (П. Донован, В. Юст), на визначення критеріїв усвідомлення мовних виразів релігії, вплив співвідношення свідомого і несвідомого, усвідомленого й істинного або хибного, осмисленого і граматично правильного тощо (Л. Вітгенштейн, І. Дерт, Е. Флу, К. Нільсен).

Феномен релігії. Особливості релігійної віри. Оскільки основним предметом вивчення філософії релігії є релігія, то цілком закономірно постає питання змісту цього поняття. На сьогодні існує не лише різне його змістове наповнення, а й кілька варіантів етимологічного тлумачення латинського слова «religio». В їх основу, як відомо, покладено варіанти Цицерона (106—43 до н. є.) і ранньохристиянського мислителя Лактанція (прибл. 250 — після 325). Перший виводив цей термін від латинського слова «telegege», що означає йти назад, повертатися, обдумувати, збирати, споглядати, боятися і характеризує релігію як богобоязливість, страх і пошанування богів. Лактанцій вважав, що слово «religio» походить від латинського слова «religare» — в'язати, зв'язувати, прив'язувати, а стосовно релігії означає зв'язок із Богом, служіння йому і покору через благочестя. Його точка зору й закріпилася принаймні у християнській культурі.

Сучасні українські словники (зокрема, Політичний енциклопедичний словник. — К., 1998) латинське слово «religio» тлумачать як набожність, святиня, предмет культу, вони близькі до тлумачення цього слова російськими виданнями (Краткая философская энциклопедия. — М., 1994). Щоправда, в «Латинсько-російському словнику» О. Петрученка (М., 1994) подається дещо інше значення цього слова: 1) совісність, добросовісність; 2) совісне ставлення до чого-небудь священного, в тому числі релігійне почуття, благочестя, набожність, богошанування, культ.

У китайській мові для позначення того, що в європейській культурі охоплено терміном «релігія», використовують ім'я Chiao — вчення. В

способу. Таким чином, з позицій Гегеля, філософія утверджує долю духу в її загальності, а не підносить на цю висоту суб'єкт у його індивідуальності. За Гегелем, предметом філософії, як і релігії, є вічна істина в її об'єктивності, Бог і ніщо, окрім Бога й пояснення Бога. Філософія не є пізнанням зовнішньої маси емпіричного наявного буття і життя, а є пізнанням того, що вічне, що є Бог і що пов'язане з його природою. Власне, цим Гегель і визначив основні контури змісту філософії релігії: природа і сутність Бога й релігії.

Починаючи з Нового часу, у філософії релігії виокремлюються два чітко окреслених напрями, варіанти її існування й розвитку: філософське дослідження релігії та філософська теологія. Звідси й беруть початок дві основні сучасні форми філософії релігії: філософське релігієзнавство і філософська теологія.

Філософське релігієзнавство основну увагу звертає на релігійне ставлення людини до дійсності, передусім до Божої реальності, а філософська теологія апелює до конструктивного осмислення основного об'єкта релігії — реальності Бога. Незважаючи на деяку специфічність акцентів, їх не слід характеризувати тільки як філософування про релігію чи як філософування про Бога. Обидві форми взаємопов'язані: філософське дослідження релігії не може не стосуватися об'єкта релігії, а філософська теологія завжди передбачає певну концептуалізацію дійсного чи нормативного ставлення людини до Бога.

Попри відсутність однастайності в розумінні природи і функцій філософії релігії, вона має об'єктивно визначену предметну сферу, до якої належать проблеми ірраціонально-чуттєвих витоків релігійної віри, що розкривають сутність релігії, проблеми людини і Бога, вічний час, «ніщо» і абсолют, проблема богопізнання, докази буття Бога, існування священного тощо. Отже, проблемне поле філософії релігії насамперед становлять онтологічні питання, що дають змогу виявити онтологічний статус реалій і явищ релігії, осягнути її буттєві форми.

Однією з головних рис філософії релігії є її людиномірність, оскільки суттєвим у системі релігійного світовідчуття, світорозуміння і світоусвідомлення, у релігійному комплексі загалом є відношення «людина — надприродне». Звідси й роль і місце праксеології у філософії релігії, у функціонуванні її складників, зокрема питання сенсу життя, провіденції та свободи волі, священного і профанного, добра і зла, тобто діяльнісних аспектів функціонування феномену релігії (мотиви, особливості дій, наслідки реалізованих суб'єктом концептів та уявлень релігійного тощо).

У сучасній філософії релігії стрижневою є епістемологічна проблематика, зокрема проблема змісту релігійної істини, тобто того, чи є релігійні міркування та релігійні висловлювання знаннями подібно до того, як

Таким чином, окреслена своєрідність української філософії приводить до того, що замість терміну "українська філософія" досить часто вживається термін "українська філософська думка" - саме тому, що вона часто поставала органічною складовою ширшого культурно-історичного процесу.

Провідні філософські джерела та філософські ідеї часів Київської Русі. Поява професійної філософії в Україні. Філософія як особливий напрям інтелектуальної діяльності з'явилася на території України в часи Київської Русі, і занесеною сюди вона була разом із християнством із Візантії - православної грецької держави, що утворилася на Балканському півострові після розпаду Римської імперії (Стародавня Греція входила у склад Римської імперії із 146 р. до Р.Х. під назвою "провінція Ахайя"). На час хрещення Русі християнська думка у Візантії набула вже розвинутого, деталізованого та витонченого характеру. А оскільки Візантія була прямою спадкоємницею Стародавньої Греції, то у її філософському вжитку весь час перебували класичні твори давньогрецьких філософів. Разом із християнством та книжковою премудрістю вони стали елементом духовної культури Київської Русі.

Звертаючись до джерел філософської думки Київської Русі, ми повинні згадати найперший давньоруський літопис - **"Повість минулих літ"**: тут містилися не лише історичні відомості, а й описувались звичаї та світоглядні людські уявлення. Цікаво відзначити й те, що цей літопис починається із звернення до історії світу в цілому (його творення та ін.); це свідчило про те, що історія русичів розглядалася в контексті загальної всесвітньої (та, навіть, — світової!) історії. В цьому літописі переповідається основний сюжетний зміст Біблії, проводяться порівняння вірувань різних країн та народів. Тут же містяться надзвичайно цікаві та характерні повідомлення про те, як відбувався вибір державної віри князем Володимиром.

Авторство **"Слова про Закон і Благодать"** — належить, видатному мислителю і публіцисту вітчизняного середньовіччя Іларіону. Іларіон був першим митрополитом Київської Русі, введеним у сан без згоди візантійського патріарха. Обрання його було приурочене до завершення будівництва Софійського собору й знаменувало проголошення незалежності Київської церкви від Константинопольської. "Слово" було виголошено митрополитом перед князем Ярославом Мудрим і його оточенням у Софійському соборі. На думку Іларіона, Старий Заповіт — це закон тільки для одного народу — іудеїв. Новий Заповіт — це благодать для всіх народів, які прийняли християнство. "Слово про закон і благодать" — високопатріотичний пам'ятник, що схвалює рідну землю, яка славилась і до прийняття християнства, а прийняття його Руссю як державної релігії

— це добровільний акт.

Клим Смолятич — другий після Іларіона український митрополит Київської держави, обраний на цю високу посаду поза волею константинопольського патріарха. Клим — продовжувач лінії Іларіона, його наступник у боротьбі за незалежність Української Церкви від Візантії. Він є автором **"Послання пресвитеру Фомі"**, у якому чи не єдиний раз в усій тогочасній літературі відстоюється думка про можливість використання філософії для кращого розуміння Святого Письма. При тому уточнюється, що філософія перш за все необхідна для пояснення божественних істин простим людям, бо клірики розуміють їх на більш високому рівні. Проте найважливішим у справі застосування філософії постає необхідність доходити повчальних моральних висновків, серед яких найпершим є такий: справжнє благо полягає не в багатстві і не у владі, а у "стяжанні мудрості".

Оригінальним документом XI ст. стало **"Повчання дітям"** Володимира Мономаха. Володимир Мономах наполегливо закликає князів закінчити княжі роздори і зберегти єдність Русі в умовах феодалної роздробленості. Жити в мирі, не проливати крові, піднятися вище особистих інтересів — такий лейтмотив повчання Володимира Мономаха.

Наприкінці XIV та у XV ст. в історії України відбуваються суттєві зміни: після татарської навали занепадають міста, знижуються виробнича активність та внутрішня суспільна комунікація. Унаслідок того Україна втрачає свою незалежність: спочатку більша частина її території входить до складу Великого князівства Литовського, а дещо пізніше — Речі Посполитої — об'єднаної польської та литовської держави. І хоча спочатку ця окупація України не була занадто обтяжливою (давньоруська мова використовувалася вільно, українська шляхта мала широкі права, втручання у процеси життя були незначні), все ж, по-перше, населення та територія України тепер були поділені на різні частини, а, по-друге, була втрачена можливість цілеспрямованого аутентичного духовного розвитку.

Ще за часів Київської Русі мали місце відрядження здібної молоді на і навчання до Візантії, що сприяло ознайомленню з античною філософією, духовними пошуками християнства. У XIV-XV ст. в Україні набули поширення домашні школи, в яких діти заможних громадян отримували ґрунтовні на той час знання. Тоді охоче вивчали латинську мову: вона відкривала доступ до навчальних закладів Європи, мережа яких стрімко зростала, починаючи від XI ст. У європейських університетах велику увагу приділяли вивченню філософії. Вихідці з України з'явилися в європейських університетах майже відразу після їх заснування. Стародавні записи містять прізвища багатьох студентів із Рутенії (саме так іменува-

чітко означені межі. Кожний індивід, оскільки він пов'язаний із духом свого народу, переймає з народженням віру батьків, і вона є для нього святинею й авторитетом.

Водночас від індивіда вимагається активне ставлення до віри, релігія — не просто теорія, її практична конкретність — культ. У культі, як зазначає Гегель, Бог знаходиться по один бік, а «Я» — по інший, і його призначення полягає в тому, щоб «Я» злився з Богом у самому собі, знав би себе в Богові як у своїй істині й Бога в собі. Це і є «конкретна єдність». Гегель звертає увагу й на іншу єдність — єдність релігії та держави. У нього вони — єдине ціле: «тотожні в собі й для себе». Держава мусить спиратися на релігію, оскільки тільки в ній надійність способу думання і готовність виконувати свій обов'язок перед державою стають абсолютними. За будь-якого іншого способу думання люди легко відмовляються від своїх обов'язків, знаходячи для цього різноманітні приводи, винятки, аргументи. Це свідчить, що релігійний культ, тобто ритуальні дії, що регламентують життя народу, закладають основи державної дисципліни.

Для Гегеля релігія — сфера свідомості, в якій розкрито всі таємниці світобудови, усунуто всі суперечності глибинної думки, де затихає весь біль почуттів. Вона є сферою вічної істини, вічного спокою, вічного миру. Людину робить людиною, стверджував філософ, думка як така, конкретну думку або, точніше, те, що вона є дух. Як дух людина творить науку в усій її різноманітності, мистецтво, інтереси політичного життя, стосунки, пов'язані зі свободою, тощо. Та всі ці різноманітні форми і всі складні переплетіння людських стосунків, дій, насолод, усе те, що людина цінує і вшановує, в чому вона вбачає своє щастя, славу і гордість — все це, на думку Гегеля, знаходить своє найвище завершення в релігії, в думці, у свідомості, в почутті Бога. Бог є начало і кінець всього. Він є тим осередком, який у все вносить життя, одухотворяє та одушевляє всі формоутворення життя, зберігає їхнє існування. У релігії людина ставить себе у певні стосунки щодо цього осередку, які поглинають усі інші її зв'язки. Завдяки цьому вона підноситься на вищий рівень свідомості, у сферу, вільну від будь-якого співвідношення з іншим, є повністю самодостатньою, безумовною, вільною й є кінцева мета самої себе. Тому релігія як занурення в цю кінцеву мету абсолютно вільна і є самоціллю, оскільки до цієї кінцевої мети повертаються всі інші цілі. А те, що раніше мало значення, зникає в ній, знаходячи там своє завершення.

Завдання філософії, на думку Гегеля, і полягає в тому, щоб розглянути, дослідити, пізнати природу релігії. Філософії належить показати необхідність релігії в собі і для себе, зрозуміти, що дух рухається через усі інші способи свого воління, уявлення і відчуття до цього абсолютного

ставлення думки до позитивної релігії слід назвати періодом критичної філософії релігії.

Спіноза був чи не першим дослідником у світовій філософії, який наблизився до проблем аналізу природи релігії, будучи абсолютно об'єктивним, відмовившись від належності до будь-якої означеної конфесії. У «Божественно-політичному трактаті» він прагне довести, що Біблію можна тлумачити так, що з'явиться можливість поєднати її з ліберальною теологією, тобто допускає можливість її інтерпретації в контексті філософської істини. На відміну від Декарта і його ідеї про три субстанції (Бог, дух, матерія), Спіноза визнає тільки одну субстанцію — «Бога, або Природу». Індивідуальні душі й окремі фрагменти матерії для нього тільки означення; вони не речі, а вияви божественної істоти. Всім керує абсолютна логічна необхідність. У своїй «Етиці» Спіноза наголошував, що найвище добро душі — пізнання Бога, найвища чеснота душі — пізнавати Бога, найкращі ліки — любов до Бога і доходив висновку: «Мудра людина як така навряд чи взагалі коли-небудь бентежиться душею; усвідомлюючи себе, Бога і речі, вона завдяки певній вічній необхідності існує завжди і ніколи не втрачає істинної вдоволеності духу. Якщо вказаний мною шлях, що приводить до цього результату, видається надміру важким, знайти його все-таки можна. Він і має бути важким, бо знаходять його дуже рідко. Хіба ж могли б усі люди гребувати спасінням, якби воно було так близько під руками і досягалось без великих зусиль? Але все прекрасне таке ж важке, як і рідкісне».

І все ж особлива роль у розвитку філософії релігії належить Юму, Канту і Гегелю, творчість яких істотно вплинула на зміст і напрями сучасних філософських теорій релігії. У них філософія релігії досягає повноліття й посідає належне місце серед основних частин філософії. Найбільше це стосується лекцій з філософії релігії Гегеля. Вони містять грандіозну для свого часу спробу осмислити історію релігійних вірувань від так званих природних релігій (в яких ідея Бога постає як абсолютна сила природи, перед якою людина усвідомлює себе убогою) до світових релігій, зокрема християнства, яке Гегель називає абсолютною і нескінченною релігією, яка вже не може бути перевершеною, де нарешті відбулося примирення Бога і людини, де релігія досягла самосвідомості.

Гегель раціоналізував віру в Бога. Полемізуючи зі Шлейєрмахером, який обмежував релігію сферою почуттів, він, не відкидаючи необхідності релігійних переживань, вказував на їхню недостатність для повноти віри. Будь-яке почуття суб'єктивне, індивідуальне, а Бог мусить бути пізнаним у його загальності. Релігія, на думку Гегеля, індивідуальна лише тією мірою, якою індивід належить якомусь цілому — сім'ї, нації, державі. Що б не уявляв індивід про свою самостійність, він не може вийти за

ли Україну в середньовічній Європі). Повертаючись на Батьківщину, українці - вихованці європейських університетів, - приносили на рідну землю не лише знання (що було важливо й само по собі), а й прагнення до творчості, до пошуку істини, сучасні філософські погляди і, зрештою, - ідеї європейського гуманізму, що стали ядром світогляду доби Відродження.

Так у найстарішому Болонському університеті здобув вищу освіту **Юрій Дрогобич (Котермак, бл. 1450—1494)**. Юрій Котермак народився в Дрогобичі на Прикарпатті в родині ремісника Михайла Доната (Котермака). 1468 року його ім'я було внесене до списків студентів Краківського університету. На честь рідного міста він взяв псевдонім Дрогобич, з особливою гордістю підкреслюючи своє походження. Уже в 1470 р. він отримав ступінь бакалавра, а в 1473 — магістра. Далі він вирушив до Італії, у Болонський університет — один з найуспішніших у Європі. Викладали тут відомі вчені, філософи, університет мав багаті культурні традиції.

Юрій Дрогобич викладав астрономію в Болонському університеті протягом 1478/79 навчального року, а у 1481-1482 рр. його обрано ректором цього університету. У 1480—1482 роках написав першу наукову працю — "Прогностична оцінка стану небесних світил протягом березня-грудня 1478 року", яка була опублікована у Римі того ж року. Це своєрідний астрологічний трактат, у якому вказані дні зміни фаз місяця, прогноз погоди, схема розташування планет у дванадцяти "небесних домах". На той час подібні астрономічні календарі користувалися великою популярністю серед італійської знаті. Юрій Дрогобич сподівався знайти багатого замовника і отримати гроші, що були необхідні для продовження навчання. Закінчивши один університет і отримавши ступінь доктора філософії в іншому, вчений продовжував навчання — відвідував медичні студії.

З багатьох його робіт найвідомішою є друкована праця "Прогностична оцінка поточного 1483 р. магістра Юрія Дрогобича із Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету". У науковій праці з точністю до години передбачено затемнення місяця 22 квітня і в ніч з 15 на 16 жовтня 1483 року; дається перелік днів, годин і хвилин основних фаз місяця протягом року; визначено географічну довготу багатьох міст, у тому числі, вперше, рідного Дрогобича, а також Москви і Вільно. Зроблено астрологічні прогнози щодо стану справ Священної Римської імперії: тут йдеться і про політичні події, про становище вір і сект. Складено також метеорологічний прогноз і прогноз епідемій. Книга написана на високому науковому рівні і свідчить про глибокі та різноманітні знання автора.

Юрій Дрогобич — перший вітчизняний автор друкованої книги. Його наукова діяльність була відомою в багатьох країнах Європи, його праці зберігаються в бібліотеках та архівах Франції, Німеччини, Італії, Польщі.

Інший славетний український поет-гуманіст, педагог — **Павло Процелер (Русин)** походить з міста Кросно (нині воєводство Польщі). Він вчився і викладав у Краківському університеті, мав вчений ступінь магістра, який давав йому право очолювати кафедру римської літератури. Магістр Павло з Кросна читав студентам Краківського університету лекції про Овідія, Вергілія, Лукіана та інших поетів. Крім того, він перекладав твори згаданих авторів та писав власні вірші. Павло Процелер з особливою гордістю підкреслював своє слов'янське походження, навіть взяв собі псевдонім — Русин.

Займався він також і видавничою справою; здійснив видання творів хорватсько-угорського письменника Яна Паннонія, брав участь у роботі типографії Швайпольта Фіоля з видавництва кириличним шрифтом перших книг слов'янською мовою. Серед них був часословець для навчання дітей грамоті в Україні, Білорусії та Росії. Це його безпосередній внесок у розвиток освіти в Україні. В 1509 р. були видані "Пісні Павла Русина з Кросно". Це найцікавіша літературна пам'ятка. У ній сконцентровано всю поетичну спадщину Павла Русина. Вірші цієї збірки різноманітні за тематикою, але переважають в них ренесансні й гуманістичні мотиви.

До видатних українських гуманістів належить і **Станіслав Оріховський-Роксолан**.

Початкову освіту він здобув у Перемишлі, а далі навчався в Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському університетах. Після сімнадцятирічного перебування за кордоном повернувся на Батьківщину. Найвизначнішими працями Станіслава Оріховського є "Про турецьку загрозу слово I та II", видане у Кракові в 1543 р., "Про целібат", "Напучення польському королеві Сигізмунду Августу", "Промова на похоронах Сигізмунда I". Він був талановитим оратором, публіцистом, істориком, філософом. Переважна більшість вчених вважає саме Станіслава Оріховського засновником полемічної літератури. У полеміці з католицьким теологом Яном Сакраном з Освенціма він став на захист православної віри, хоча сам був католиком.

Зачинателі української гуманістичної культури Юрій Дрогобич, Павло Русин з Кросна, Станіслав Оріховський, Григорій Чуй та інші зробили вагомий внесок у розвиток правознавчої науки, в числі перших у європейській філософській думці вони заперечували божественне походження влади, висловлювали ідеї освіченої монархії, обмеження її влади законом, виступали проти підпорядкування світської влади духовній.

Особливості філософських курсів Києво-Могилянської академії.

людській особі. Видатний український мислитель В. Вернадський зазначав, що немає жодного народу, стосовно якого була б неспростовно доведена відсутність релігійних вірувань. На думку Гегеля, немає жодної людини, яка була б повністю позбавлена релігійних почуттів незалежно від форми вияву, оскільки людина внутрішньо пов'язана з релігією. Немає жодної людини, за словами Е. Фромма, яка не відчувала б потреби в релігії.

Широкомасштабність впливу релігії, абсолютність її поширення, функціонування на всіх етапах людської історії закономірно породжували й породжують питання про природу цього духовного явища, неминучу силу його впливу як на світ внутрішніх людських потреб, так і духовну культуру людства загалом.

Відповіді на ці складні й неоднозначні питання завжди прагнула і прагне дати філософія. Філософія завжди виявляла невідому зацікавленість до релігії, проблем її природи і сутності, значення та сенсу, що постали в різноманітних філософсько-релігійних установах, теоретичних конструкціях, вченнях і теоріях, які живлять одну з найважливіших сфер філософсько-теоретичної діяльності — філософію релігії.

Впродовж багатьох століть філософія не лише вносила раціонально дискурсивний аспект у теологію, а й була єдиною інстанцією, у межах якої релігія поставала як об'єкт дослідження.

Як особливий тип філософствування у формі інтерпретативного осягнення релігії в її граничних поняттях філософія релігії чітко сформувалась у Новий час, коли стала очевидною і усвідомленою буттєва відокремленість релігії як специфічної «даності досвіду» від інших сфер духовно-практичної життєдіяльності людини, а філософія набула статусу самостійного дослідницького явища, найвищого виду пізнання. Таке дистанціювання від релігії сприяло формуванню об'єктно-пізнавального ставлення до неї, адже в змістовому відношенні філософія релігії постає лише тоді, коли релігія як об'єкт її вивчення стає проблемою, яку вона прагне розв'язати за допомогою рацію, почуттів та інтуїції.

Філософія релігії — сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу.

Одним із фундаторів філософії релігії як специфічного типу філософських знань є Б. Спіноза, у творчості якого феномен релігії вперше постає як проблема, набуває відповідного концептуального оформлення. Ще наприкінці XIX ст. відомий знавець історії філософії Отто Пфлейдерер у праці «Історія філософії релігії» зазначав, що неупереджене філософське дослідження релігії вперше наявне у Спінози, що від його творчості починається перший період філософії релігії, який з огляду на критичне

Основна проблема – релігійно-моральні цінності людства.

Основні поняття та категорії – релігія, мистецтво, філософія релігії, мораль, добро, зло.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Особливості філософських досліджень релігії. Предмет філософії релігії.
2. Феномен релігії, особливості релігійної віри.
3. Буття Бога у філософській інтерпретації.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Особливості релігійної свідомості.
2. Любов як метафізичний принцип християнського світорозуміння.
3. Філософські проблеми моралі.
4. Добро і зло в природі людини.
5. Природні та соціальні чинники схильності людини до зла.

Рекомендована література

1. Адорно Т. Проблемы философии морали. – М., 2000.
2. Дейвис Б. Вступ до філософії релігії. – К., 1996.
3. Джеймс У. Воля к вере / Пер. с англ. – М., 1997.
4. Кимелев Ю.А. Философия религии. Систематический очерк. – М., 1998.
5. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. – Екатеринбург., 2000.
6. Рассел Б. Почему я не христианин. – М., 1987.
7. Шелер М. Ресентимент в структуре морали. – СПб., 1999.

Навчально-методичний матеріал до теми

Особливості філософських досліджень релігії. Предмет філософії релігії. У духовному житті людства неможливо знайти феномен, який протягом тисячоліть, а точніше, впродовж усього його земного існування відігравав би вагомішу роль, ніж релігія. Від кам'яного віку і до сьогодення, зазнаючи дивовижних метаморфоз, живе вона в нерозривному зв'язку з людським духом як надбанням світової культури.

Релігія була вирішальним мотивом та імпульсом у багатьох соціально-історичних рухах і процесах. Прийняття Азією буддизму, поширення християнства в Європі, експансія ісламу, реформація католицизму стали віхами в житті людства, які значною мірою визначили масштаби, темпи, тенденції світового розвитку.

І все ж найміцнішу опору, найповнішу сферу вияву релігія знайшла в

Першим вищим навчальним закладом Східної Європи була Києво-Могилянська колегія (братство дало згоду вважати Могила за її фундатора), яка згодом перетворилася на академію. У 1633 р. П. Могила став київським митрополитом, таким чином опинившись біля керма всього культурного процесу в Україні.

У колегії зберігалися національні традиції української школи, але навчання здійснювалось латинською мовою, знання якої вважали за ознаку освіченості. Окрім того, вивчалися грецька, церковнослов'янська і польська мови. Навчальна програма передбачала вивчення так званих сімох вільних наук: граматики, риторики, поетики, філософії, математики, астрономії та музики, як це було в єзуїтських колегіях. Увесь курс навчання тривав 12 років, іспити проводилися тричі на рік. Існувала система восьми класів – нижчі, середні й вищі.

У 1701 р. Києво-Могилянська колегія стає академією. З часом програма навчання модернізується, до неї вводяться нові предмети. У стінах академії народилося багато кантів, псалмів, дум народною мовою, які переспівувалися в народі — українська мова набувала свого розвитку. Твори студентів академії польською мовою на українську тематику сприяли їх поширенню поза межами України. Згодом, у XVIII ст. в академії стали викладати французьку та німецьку мови, а на курсах богослов'я — давньоєврейську. Багато уваги приділялося вивченню музики та малярства, завдяки чому у Києві народилася ціла мистецька школа.

Особливе місце відводилося вивченню філософії. Як правило, цей предмет викладали професори, що закінчили студії в європейських університетах. Свого часу ці курси трактувалися як схоластичні, однак дослідження стану викладання філософії у Києво-Могилянській академії, проведені останнім часом, видання перекладів цих курсів українською мовою свідчать про високий рівень викладання цього предмета. Тут вивчалися не тільки богословські курси томізму, а й твори Арістотеля, Платона, інших античних вчених, твори таких світичів епохи Відродження, як Еразм Роттердамський, згодом філософські трактати Декарта, Спінози, система Коперника і Галілея. А вихованець академії Григорій Сковорода зробив великий внесок у розвиток прогресивної гуманістичної філософської думки XVIII ст.

Велике значення для навчального процесу мала бібліотека академії, до якої надходили книги з Рима, Парижа, Венеції, Амстердама, Кракова, Відня та інших книговидавничих центрів Європи. Але найбільшу частину книгозбірні становили власні друки. Величезну увагу книгозбірні академії приділяв Петро Могила, він придбав для неї твори античних авторів, просвітителів-гуманістів середньовіччя Еразма Роттердамського, сучасних йому інших європейських філософів-мислителів. Свою власну

бібліотеку за заповітом П. Могила залишив академії. Книгозбірня академії у XVIII ст. вважалася однією з найкращих у Європі. Однак до нашого часу вона не збереглася — пожежі 1780 і 1811 рр. знищили понад 10 тис. томів книг, тоді ж загинули унікальні джерела до історії України.

Зі стін академії вийшли видатні політичні діячі, вчені, письменники, композитори, художники. Діяльність академії мала великий вплив і на сусідні країни, особливо на Московщину, де подібного наукового центру не було. Московщина впродовж майже 200 років дуже вдало експлуатувала українську культуру, черпаючи з академії високоосвічені кадри, серед яких були Стефан Яворський, Данило Туптало (Димитрій Ростовський), Феофан Прокопович. Саме українці заклали 1649 р. в Москві першу школу. Могутній вплив мали на піднесення рівня культури у Московщині й українські книжки. Творчі і наукові зв'язки з Києво-Могилянською академією у різний час підтримували такі країни, як Угорщина, Молдавія, Болгарія, Сербія.

Філософська діяльність Г.Сковороди. Своєрідну систему філософсько-поетичного світосприйняття розробив найвідоміший вихованець академії **Григорій Савич Сковорода** (1722—1794), який висловив свої погляди на виховання в трактаті «Благодарний Еродій» (1787). Він був одним з найвидатніших українських педагогів, філософів і письменників. Він народився у сім'ї достатньо заможного вільного козака на Лубенщині. Вищу освіту здобув у Києво-Могилянській академії, майже три роки був співаком придворної капели в Петербурзі, потім відвідав ряд країн Європи. У 1751 р. Сковорода повернувся на батьківщину. Тривалий час працював домашнім вчителем, а згодом викладачем Переяславського і Харківського колегіумів. Проте світська і церковна влада переслідувала мислителя за його філософське вчення, яке розходилося з офіційними концепціями православної церкви. А тому він змушений був у 1769 р. остаточно залишити педагогічну роботу.

Сковорода пише свої твори у вигляді діалогів, в яких проповідує глибокий антропологізм як основу філософської концепції. Людина, на його погляд, є головним ключем до розв'язання найважливіших загадок життя, а самопізнання — основним засобом досягнення цієї мети. Згідно з його поглядом, людина — це мікрокосмос, малий світ, в якому наче в дзеркалі відбивається великий світ. Отже, щоб пізнати Всесвіт, треба йти від самопізнання, і тому Сковорода ставив на чолі свого вчення девіз Софократа: «Пізнай самого себе».

Ідеями внутрішнього щастя, самовдоволення пройняті як філософські праці Сковороди («Діалог, или разглагол о древнем мире»; «Наркісс. Разговор о том: узнай себе»; «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни» тощо), так і літературні твори («Байки Харківські», «Вбогий

Таке історія мистецтва переживало неодноразово, починаючи з античності. Еротизація мистецтва XX ст. в чомусь те ж, що й ренесансні прояви, коли після середньовічних заборон приголомшений світ знову відчув смак гедонізму, у різних формах збережений у класицизмі, рококо і романтизмі. Слова Бердяєва про те, що «усе справді геніальне еротичне», має вагоме підтвердження. Правда, XX ст. в цьому відношенні часто був далеким від художніх висот попередніх часів.

У наш час дуже поширеною стала тривога і занепокоєння з приводу кризи культури. Уперше про цьому голосно заявили Руссо, Шпенглер, Бердяєв, Ортега-і-Гассет. Дійсно, молюх цивілізації, спокуса матеріальними цінностями і глобальні проблеми дедалі агресивніше дають про себе знати. Але адже саме цим і зумовлена різка переоцінка цінностей у культурі і мистецтві. Чи не свідчить це про прихід на зміну колишній — іншої, нової культури, цінності якої нами поки ще смутно усвідомлюються, часом здаються далекими. Чи не поспішні в такому випадку висновки про кризу культури?

Круті зміни в суспільному житті викликали настільки ж адекватну реакцію культури. Вона адаптується до нової епохи і, як було завжди, здатна впливати на нові цивілізаційні процеси. Й. Бродський написав: «Епоха на колесах не наздожене босого поета». Що це — вигук розпачу? А можливо, він має рацію і можна вірити поету, що написав ці рядка, і... тому поету, про кого вони написані.

Є два роди цінностей, що духовно освітляють людське життя — релігійні і естетичні. Одні даровані тим, хто сповідує віру, інші — усьому людству. Вони не висохнуть, поки живе на землі хоч одна людина.

Питання для самостійної підготовки

1. Окресліть основні аспекти філософського розуміння культури.
2. Дайте критичну оцінку теорії цивілізації О.Шпенглера.
3. Окресліть основні аспекти взаємозв'язку національних культур та світової культури.
4. Що таке духовна культура, який її основний зміст?
5. Як співвідносяться поняття цінності і культура?
6. Які види мистецтва ви знаєте?

ТЕМА 19 ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

Мета заняття — розглянути роль релігії та моралі в розвитку цивілізації та культури.

церква, з іншого боку — світські інститути (образотворчі музеї) з однаковою ретельністю пред'являють свої майнові права на культові цінності. Примітний, зокрема, в останні роки непримиренний спір між Третьяковою і Патріархією про долю знаменитої ікони Владимирської Божої Матері.

Історично склалося так, що вона стала надбанням музею, однак православні ієрархи наполягають на переведення її в лоно церкви. Мистецтвознавці обґрунтовують свою безкомпромісну позицію, посиляючись на художньо-естетичні якості іконописних створінь. Служителі церкви, навпроти, акцентують культові, ритуальні функції ікон. Культура ними класифікується як щось вторинне стосовно релігійних пам'яток. Вітчизняні богослови підкреслюють, що культура є наслідком релігії. «Культура, — писав П. Флоренський, — бічні пагони культу».

Такий підхід до розглянутого питання не має нічого спільного з реальною практикою спілкування широких людських мас із найбільшими цінностями споконвічно сакральної властивості. Зашореність церковного чиновництва з'ясовна лише претензіями на особливу автономність релігійної свідомості. Є в цьому чималий парадокс, коли богослови в декларованій ідеології розводять релігію і мистецтво, у той час як на практиці з метою посилення релігійно-емоційного і психологічного впливу на паству, церква не регламентує себе в залученні художньо-образотворчих засобів. А говорити про аскетизм православної церкви стосовно краси тим більше недоречно.

Звичайно, церква, як і колись, буде прагнути підкорити собі мистецтво. Але якщо це мистецтво велике, воно розсовує межі свого споконвічного служіння і стає самодостатнім.

У світі духовного є три сфери людського буття, не знаючи логіки, вільні від неї. Логіка їм просто протипоказана. Це - краса, віра і моральність. Що було на початку, у джерел культури, відкіля пішли її перші втечі? Ніхто на це однозначно не відповість. Очевидно одне — ці прародительки муз навічно лягли в основу культури.

Один приходить до своєї ікони в храм, інший іде на зустріч із нею до музею. Так нехай же вони знаходять те, що шукають там, де в силу історичних обставин знайшли свій притулок предмети їхнього поклоніння.

У практику сучасного мистецтва активно вторгаються нові форми, перероджуються колишні його риси.

Мистецтво дедалі частіше звертається до камерних форм — явище симптоматичне не тільки з художньої, але і з економічної точки зору. У театрах спостерігається виразна тенденція до дроблення, скороченню труп, появи малих сцен; віддається перевага відповідному репертуару.

Ознакою часу стала еротизація. Мистецтво знову звернулося до тіла.

жайворонок», або «Сад божественних пісень»). «Світ ловив мене, та не впіймав» — такі слова заповідав Сковорода вибити на своєму надмогильнику. У цих словах життєве кредо, здійснити яке о тій порі було так само важко, як і нині.

Університетська філософія в Україні XIX ст. Філософські ідеї в українській літературі та громадсько-політичних рухах. У другій половині XVIII ст. Україна остаточно втратила рештки своєї державної автономії та колишню військову славу. Її територія була поділена на окремі частини: до 80% її входило до складу Російської імперії, а Галичина, Закарпаття, Північна Буковина були включені в імперію Габсбургів. Проте втрата можливостей проявляти зовнішню активність спричинила до певної міри інтерес до самоосмислень, внутрішніх заглиблень, у тому числі - інтерес до власної історії, культури, прояснення історичного становища України та її етнічних самоідентифікацій. В цей час основними регіонами культурного життя постають Київ, Львів, Слободянщина (Харків та Полтава), Південь (Миколаїв та Одеса), Закарпаття. У світоглядному плані це був період розроблення та поглиблення ідей просвітництва та ознайомлення із новими віяннями західноєвропейської філософії.

На початку XIX ст. українська громадськість починає знайомитися із ідеями та концепціями німецької класичної філософії; існує припущення, що, можливо, Г. Сковорода слухав лекції І.Канта. У 1803 р. в Миколаєві виходить перший переклад праці І.Канта "Пролегомени до всякої майбутньої метафізики" (рос. мовою), у 1833 р. в Одесі видається переклад твору Ф.Шеллінга "Вступ до уможлядної фізики".

Звичайно, за умов відсутності автономного культурного розвитку, українська філософська думка не могла розвиватись та поширюватись вільно і самовладне, тому значною мірою саме через це, а частково - внаслідок окреслених вище інтелектуальних традицій, філософська думка в Україні XIX ст. виражала себе не лише в прямій формі, а й через літературу, громадсько-політичні погляди та у програмах різних соціально-політичних рухів.

У XVIII-XIX ст. у царині класичної філософської проблематики працювали викладачі Київської духовної академії, а пізніше - і університетів, що функціонували на території України. Частина з них зробила вагомий внесок у обґрунтування та поширення ідей просвітництва.

Вихованець Київської академії та Петербурзького університету **Яків Ковельський** (1728 -1794) у праці "Філософські пропозиції", зосередившись на аналізі визначень філософії та різних рівнів наукового пізнання, відносив до теоретичної філософії логіку, онтологію та психологію; до практичної філософії - етику, право, політику. Вважав, що завдання філософії полягає в дослідженні причинно-наслідкових зв'язків між пред-

метами та явищами дійсності.

Петро Лодій (1764-1829), виходець із Закарпаття, викладав філософію, логіку та метафізику у Львівському, Краківському та Петербурзькому університетах (1787-1821). У своїй головній праці ("Логічні настанови") автор навів поширені у той час визначення філософії. У душі кантівської філософії він визначав коло головних світоглядних проблем, а саме: Що таке людина? Що людина може знати? Що повинна робити? На що може сподіватися? П.Лодій особливо підкреслював високе соціальне призначення філософії. На його думку, саме філософія звільнила людину від рабства, перемігши фанатизм і деспотію. Він акцентував відому ще з античності думку про те, що добре складаються справи саме в тих державах, в яких філософи є правителями, або ж правителі є філософами.

Українські просвітники **С.Десницький** (1740-1789) та **В.Капніст** (1758-1823) прагнули осмислювати соціальні процеси; зокрема, В. Капніст шукав засоби для розв'язання суспільних суперечностей. Оптимальний шлях до оздоровлення суспільства вбачав у розквіті національної самосвідомості.

У XIX ст. українська філософська думка вийшла на новий рівень своїх проявів: академічна філософія тепер викладається у світських навчальних закладах.

Після відкриття у 1803 р. Харківського університету на викладання філософії до нього був запрошений німецький філософ Йоган Шад (1758-1834), учень І.-Г.Фіхте. Він перебував на посаді професора філософії Харківського університету із 1806р. по 1816р. Й.Шад був прихильником філософії І.Канта, проте вносив у неї свої власні новації, використовуючи частково ідеї І.-Г.Фіхте та Ф.Шеллінга. Зокрема, Й.Шад намагався наблизити теоретичний розум до практичного, а також поставав проти відриву форм знання від досвіду. Особливу увагу приділяв пізнанню протилежностей, котрі внутрішньо притаманні кожній речі. Світ у його розумінні становить собою велетенське поле взаємодії позитивних і негативних сил. Наполягав на потребі еволюційного розвитку суспільства, що уможливило б гармонізацію суспільних та особистих інтересів.

Йосип Михневич (1809-1885) викладав філософію в Одеському Рішельєвському ліцеї. В праці "Досвід простого викладу системи Шеллінга" розглянув основні стадії розвитку свідомості, що відповідали головним етапам у формуванні людських потреб, громадського виробництва, вдосконалення науки, мистецтва і загалом духовного життя.

У 1834 р. був відкритий Київський університет Св. Володимира. Перший ректор університету, особистий приятель Т.Г. Шевченка, **М.Максимович** (1804-1873) певний час захоплювався ідеями Ф. Шеллінга, що надихало його на уважне ставлення до народної культури, народних ві-

Фактично ту ж роль грає фактор випадковості у мистецтві. Художник має намір створити ілюзію випадкових обставин і доль, несподіваних сюжетних поворотів, конфліктів, розв'язок. Унаслідок цього художне сприйняття знаходить повноту відчужень і переживань. Кант писав: «Доцільність у творі витонченого мистецтва хоча і навмисна, проте не повинна здаватися навмисної, тобто на образотворчі мистецтва треба дивитися як на природу, хоча й усвідомлять, що воно мистецтво». Письменник на цей рахунок висловлюється по-своєму: «Щоб у книзі можна було б жити — вона, як гарний будинок, повинна бути дещо неприбраною». Гранично узагальнено і коротко сказав кінорежисер С. Герасимов: «Необов'язкове — повітря мистецтва». Почасти це той же різновид «завіси» — «ненавмисність», неприбраність», «необов'язковість».

«Мистецтво нам дано, щоб не умерти від істини», — є в цій фразі Ніцше раціональне зерно. Художник не претендує на істину, по-своєму інтерпретуючи її, обіграючи, іронізуючи, він не несе за це ніякої відповідальності. У своїх відносинах до неї він зовсім вільний.

Безвідносно до власне естетичної значимості, було б помилково недооцінювати змістовні аспекти мистецтва. Тим більше, що через свою поліфункціональність, воно у відомій мірі являє цінність комунікативну, пізнавальну, морально-виховну й ін. А це насамперед змістовна сторона мистецтва. Не випадково тому з метою поширення політичних, моральних, релігійних ідей так часто звертаються до мистецтва.

Цікаво, під таким кутом зору звернутися до ікони і розглянути на її прикладі ситуацію зближення естетичних і релігійних цінностей при явній різнонаправленості їхніх функціональних властивостей.

Іконографічне зображення — біфункціональне, у ньому органічно співіснує культове і художнє. Але в іконі очолює релігійний зміст. Естетичне безумовно є присутнім, але не воно визначає значимість ікони. На цьому наполягають практично всі богослови. Теза «іконою не любуються, їй моляться» є магістральним у відношенні всього культового мистецтва — і архітектурного, і скульптурного, і мальовничого, і музичного. Отець Павло (Флоренський), автор знаменитої роботи «Іконостас», категорично затверджує: «Глибоко хибний той сучасний напрям, за яким в іконописі підлягає бачити древнє мистецтво...»

Культовий здобуток не завжди може бути художньо цінним. Одні ікони — витвори Рубльова і Дионісія, інші — товар богомаза, простого ремісника. Як у народному прислів'ї: «зіпсував Божу Матір, бороду причепимо, буде Микола Угодник, не пропадати ж добру». І добро не пропаде.

У наші дні гостро дискутується питання про статус історичних культурних пам'яток, релігійно-церковної атрибутики. З однієї сторони

сців, музикантів, архітекторів і т.п.), що володіє до цього природними і придбаними задатками і здібностями;

- вплив на суспільне буття мистецтво робить створенням як художніх творів, що виховують естетичний смак людей, так і художніх образів майбутнього природного і суспільного буття.

Атмосфера спілкування з мистецтвом передбачає самотність і інтимність, таємницю переживань, радостей і тривоги. При всій публічності того, що відбувається в театрі, при повному аншлагу кожний із присутніх на спектаклі залишається наодинці із самим собою і мистецтвом. Чи треба говорити про особливий, граничний випадок тайнства самоти з книгою, коли читання стає самосповідальним актом, глибоким зануренням у себе. Звичайно ж, цей дарунок самозанурення даний не кожному читачу, глядачу. Для одних (їхня більшість) мистецтв — широке розкрите вікно у світ, для інших — це розумом незбагненний шлях до себе, «дорога до храму», що відкривається в тобі.

І ті й інші відповідно до своїх устремлінь знаходять духовну свободу. Це їх поєднує, як і можливість такого знаходження тільки через усамітнення з мистецтвом, у якому приховано від усіх розігрується уява і драма переживань.

У ньому дорослі продовжують дитячі ігри, мимоволі імпровізують життєві обставини. Там цінності володіння змінюються цінностями уявлення, грою уяви.

Здавалося б, що заважає грою уяви і фантазії в реальному житті підмінити мистецтво з усіма його дарунками? Цього не відбувається через відсутність чуттєво-виразної, споглядальної форми, тобто підстави, першопричини будь-якої естетичної цінності, включаючи художню. Художня форма є цілісне і ємне мовне утворення, що народжує гру змістів (часом досить парадоксальну): «пишное природы увяданье» (Пушкін), «живий труп» (Толстой), «жар холодних чисел» (Блок), «мама, ваш син прекрасен хворий» (Маяковский). У поезії це називається «оксюморон», що в перекладі з грецького, буквально — «гостра дурість».

У Б. Брехта в п'єсі «Людина є людина» живої Галі Гай виголошує прощальну промову над труною мертвого Галі Гаю: людина поховала саму себе, поховала все людське в собі, усе те, що могло перешкодити їй стати солдатом-убивцею. В іншій п'єсі, зло насміхаючись над трагікомічністю і безглуздістю мобілізації, коли війна вже програна, Брехт показує, як мертвий солдат раптом, надягнувши каску, у супроводі повій і духівництва відправляється на фронт.

Що це як не формою викликані почуття, відчуття, часто неясні, важко вловимі чи заново відроджені, перетворені думки й уявлення, начебто вперше пізнавані, хоча давно і добре знайомі.

рувань та переказів. Він немало зробив для збирання та збереження народної української мудрості. Згодом у Київському університеті набули поширення ідеї Г.Гегеля.

Орест Новицький (1806-1884) був професором філософії Київського університету. В історії української філософії він постав як один із найбільш полум'яних пропагандистів філософії. Спираючись на вчення Гегеля, він виклав у праці "Про дорікання, що робляться філософи в теоретичному і практичному відношенні, їх силу і важливість" своє бачення сутності філософії. За оцінкою деяких філософів, чотиритомна праця О.Новицького "Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень", в якій викладено його філософські ідеї, була найвищим філософським досягненням того часу.

Памфіл Юркевич (1826-1874) справив особливий вплив на духовне становлення своїх сучасників, викладав філософію в Київській духовній академії, а з 1863 р. — у Московському університеті, де очолив кафедру філософії. За життя філософа були надруковані 12 його праць, серед них: "Ідея", "Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з вченням Слова Божого", "3 наук про людський дух", "Матеріалізм і звядання філософії".

За оцінкою багатьох дослідників, П.Юркевич являв собою одне із найбільш помітних явищ на філософському горизонті Росії того часу.

Філософські позиції та погляди П.Юркевича: вважав філософські ідеї Платона та Канта найбільш продуктивними в історії філософії; високо оцінював і філософію Гегеля, не приймаючи проте його діалектики; критикував як однобічні крайні філософські позиції як матеріалізм, так і ідеалізм: ідеалізм - за нехтування реальністю, матеріалізм - за приниження значення духовного; поза відношенням до духовного неможливою постає людська моральність; розробив вчення про серце, яке філософ розглядав трояко: як центр людської тілесної організації; як центр духовної діяльності людини: як осередок морального життя людини. У певному сенсі П. Юркевич продовжував лінію "кордецентризму" (від латинського "corde" - серце), започатковану працями Г. Сковороди. Теоретичний спадок Л. Юркевича часто визначають як "філософію серця".

Коли йдеться про українську літературу, першим постає перед нами ім'я **Миколи Васильовича Гоголя** (1809-1852). Незважаючи на те, що Гоголя зараз інколи подають в рубриці "зарубіжна література", аж ніяк не можна забувати того, що про Україну, її життєві типи, її природний та побутовий колорит як уся Росія, так і Європа (а, може, і весь світ) довідалася саме завдяки знайомству із творами М.Гоголя. Мало хто знає, що окрім письменництва Гоголь ще й викладав історію всесвітньої літератури у Петербурзькому університеті, а також постав відомим через свої

оригінальні світоглядні ідеї, які, до речі, викликали певну громадську полеміку. Світоглядні ідеї М.Гоголь виклав у працях "Вибрані місця із листування із друзями" та "Арабески". Ці праці, як і літературні твори Гоголя, свідчать про його оригінальну світоглядну позицію і, навіть, можна сказати, про його своєрідну філософію, яку можна назвати "філософією непомітного зла". Незначні, нескінченно малі відхилення від добра постають у підсумку великим злом. У знаменитій поемі "Мертві душі" М.Гоголь і зображує таких-мертвих за життя - персонажів. Лише наївний читач думає, що мертві душі - це душі тих померлих селян, які купляє Чичиков; жажливіше інше: всі живі персони вже давно мертві, а Чичиков, що їх черговий раз спокушає, постає уособленням диявола.

По сьогодні вражає моторошне пророцтво М.В.Гоголя щодо долі Росії: в знаменитому епізоді із "російською трійкою" він зображує, як Чичиков-диявол спрямовує її біг у безвість.

Як відомо, своє особисте призначення М.Гоголь вбачав у здатності "наводити мікроскоп" на непомітне зло та робити його помітним. Але врешті, внаслідок душевних перенапружень, він почав сумніватися у тому, кому він, власне, служить, якщо бачить зло гам, де його ніхто не помічає. Це внутрішній розлад привів Гоголя до захворювання та смерті.

Інша велична постать в українській літературі, що відчутно вплинула на культуру та світогляд, - це **Т.Шевченко** (1814-1861), який звернувся у своїх думках та творчості до пам'яток національної історії. Торкаючись цього явища, поет писав у обґрунтуванні структури альбому "Мальовнича Україна". Т.Шевченко, як ніхто інший, влучно та переконливо репрезентував ідею соборності України, єдності усіх її земель всупереч історичній недолі, що роз'єднала різні частини колись єдиного краю, розкидавши їх по різних державах.

Серед інших світоглядних ідей Т.Шевченка варто виділити такі:

1. Ідея глибинної спорідненості людини із природою: у творах поета людина і природа живуть єдиним диханням та єдиними почуттями; людина вкорінена в природу, а природа, своєю чергою, є не мертвою, а одухотвореною.

2. Ідея народу як єдиного суверенна своєї історії та своєї життєвої долі: ніхто не може вирішувати його долі, він є єдина животворча сила історії.

3. Ідея віри у справедливого Бога; інколи здається, що Шевченко чи то атеїст, чи то еретик, проте в його творах чітко проводиться розрізнення того Бога, що його малюють у церквах та ім'ям якого чиниться насильство, та справжнього Бога, як гаранта здійснення вищої справедливості.

4. Ідея насильницької народної революції; вона інколи постає осно-

дійсності.

Культурологічна література оперує ще одним терміном для позначення явищ та процесів, що не підпадають під однозначне визначення культури. Це – **контркультура, некласична культура**. Прибічники контркультури заперечують методи класової боротьби, не визнають дисципліни, систематичної просвітительської роботи в масах. Найбільш ефективним засобом подолання культурного протистояння вони вважають безпосередню дію, що поєднується з шокуючим публіку порушенням громадських норм, правил поведінки, пристойності взагалі: „Вся влада уяві!”, „Рай – негайно!”, „Будьте реалістами – вимагайте неможливого!” – такі гасла відігравали в контркультурі роль свого роду психологічного стимулу, що вказував на зв'язок історичної творчості і уяви з естетичними критеріями прекрасного.

Пропагуючи антропологічну теорію емансипації індивіда, теоретики некласичної культури мріяли про нову гармонійну культуру, що подолає технократію, сциєнтизм, споживацтво і прагматизм, що врешті-решт відповідатиме природі і сутності людини.

Мистецтво і майбутнє людства. Конденсація чуттєвих образів, емоційних станів, їх передання від одного покоління до іншого відбувається за допомогою мистецтва. Мистецтво як духовна сфера суспільства містить у собі:

1) сукупність художніх суб'єктів (індивідів, спільнот, інститутів, організацій), їхньої художньої свідомості, навичок і прийомів художньої діяльності;

2) художню діяльність і відносини між художниками;

3) художні блага (цінності — живописні, музичні і т.п.).

Як художню свідомість мистецтво розглядається безвідносно до своїх суб'єктів як сукупність художніх благ, способів їх сприйняття, методів художньої діяльності. Таким чином, мистецтво є і духовною сферою, і інститутом, і суспільною свідомістю. У силу цього воно робить своєрідний безпосередній і опосередкований вплив на суспільне буття:

- представляє естетичне ставлення людини до природного і суспільного буття, що існує у свідомості художників у формі естетичного ідеалу;

- відтворює природне і суспільне буття у формі художніх образів, що є єдністю типового в індивідуальному, естетичного ідеалу в конкретному. Таким, наприклад, є образ Чичикова з «Мертвих душ» Гоголя;

- у художніх образах художники відтворюють свій естетичний ідеал, інтереси і потреби, тому художній образ є не відтворення природного і суспільного буття, а його художнє перетворення;

- є результатом духовної діяльності художньої інтелігенції (живопи-

Деякі вчені в структуру культури включають **субстанціональні і функціональні елементи**, що характеризують сутність культури. Так, згаданий американський вчений Л. Вайт у структурі культури виділяє три підсистеми:

- технологічну, до якої належать знаряддя праці і техніка їх використання (знаряддя праці, сировина, технологія виробництва, засоби нападу і захисту);
- соціальну, яка включає стосунки між людьми і відповідні типи поведінки (економічна, політична, моральна, військова і професійна культури);
- ідеологічну, до якої входять знання, ідеї, філософія, наука, художня культура, міфологія, звичаї і традиції, релігія. Визначальною, на думку вченого, є технологічна система, оскільки від неї залежить вся життєдіяльність людей.

Відомий російський культуролог Л.Н. Коган виділяє два блоки в системі культури: субстанціональний і функціональний. Субстанціональний блок включає цінності культури, тобто речі і твори, що опредмечують культуру даної епохи, а також норми культури і вимоги, які пред'являються до кожного члена суспільства. Сюди ж входять норми права, моралі, релігії, норми повсякденної поведінки та спілкування людей (етикет). Лише неухильне виконання названих норм і вимог дає право людині претендувати на звання культурної. Субстанціональний блок складає основу культури. До функціонального блоку входять традиції, обряди, звичаї, різні заборони (табу), що забезпечують функціонування культури. Ці засоби не узаконені правовими нормами і в народній культурі вважалися головними.

Коли культура втрачає гуманістичний характер і фактично перетворюється на **антикультуру**. Термін „антикультура” включає такі суспільні явища, процеси, ідеї та відносини, які суперечать відшліфованим суспільно-історичною практикою принципам гуманізму і людяності. Визначити те чи інше суспільне явище як антикультуру досить легко і водночас надзвичайно важко. Наприклад, наркоманії, алкоголізму, пияцтву, злочинству та брехливості всі народи дають однозначно негативну оцінку, тобто класифікують як анти цінність, анти культуру. Як антикультуру людство позначає сталінській геноцид проти „малих” народів і „ворогів народу”, фашистську політику і практику Гітлера, різні форми расизму.

Відокремити культуру від анти культури часом буває надзвичайно важко. Істина відкривається людству не відразу, не водночас і не повністю. Розуміння багатьох речей може не відповідати їхньому дійсному значенню. Багатьом історичним явищам згодом дають іншу, навіть протилежну оцінку. Усе це зумовлює необхідність виваженого підходу до

вою для звинувачення поета у оспівуванні насильства; проте слід сказати, що ця ідея була дуже поширеною у XIX ст.; тут Шевченко не був ні новатором, ні оригінальним; якщо ж ми поставимо питання про те, чи прийнятна ця ідея зараз, то відповідь, звичайно, буде негативною.

5. У творах Шевченка досить виразно проведена думка про важливу роль у суспільному житті та історії прогресу знань, науки, освіти.

6. Нарешті, через усю творчість Шевченка проходить своєрідний культ жінки-матері: для поета вона постає уособленням і сили життя, і його чарівної краси.

Іван Франко (1856-1916) - унікальна постать у вітчизняній культурі. Видатний поет, письменник, громадський діяч, публіцист, він був ще й талановитим вченим, доктором філософії. Докторську дисертацію "Варлаам і Йоасаф, старо-християнський духовний роман і його літературна історія" (1896) було виконано у Віденському університеті під керівництвом вченого світової слави, хорвата Ватрослава Ягіча (1838-1923) – засновника славістики як науки, завідувача кафедри славістики Віденського університету. Науковий ступінь доктора філософії був присуджений І.Франкові сенатом Віденського університету на початку липня 1893 р. Знання, набуті ним під час роботи над дисертацією, співробітництво з провідними вченими Відня поглибили зацікавлення вченого філософською проблематикою і спонукали його до формування власних філософсько-світоглядних ідей.

І. Франка ще на зорі комуністичного руху зумів розглядати в ньому симптоми можливих соціальних потрясінь. Мислитель геніально прозрівав тоталітарну сутність комуністичного руху: на його думку, "програма державного соціалізму", при всіх можливих її варіантах, "аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя він міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій".

Леся Українка (1871-1913) належала до відомої в Україні інтелігентної родини. Племінниця М.Драгоманова, донька письменниці О. Пчілки, вона товаришувала з І. Франком, М.Павликом, М.Лисенком та іншими провідними діячами вітчизняної культури. Під їх впливом, а також завдяки наполегливій самоосвіті сформувався її світогляд, який загалом можна визначити як позитивістський. Майбутня поетеса цікавилась філософією, особливо найновішими її течіями, а серед них - і позитивізмом. Під його впливом вона зміцнилась у довірі до науки, людського розуму, раціональному осмисленні дійсності: перш за все - соціальної.

Світоглядні позиції Л.Українки: виступала проти спрощених тривіальних інтерпретацій у співвідношенні релігійної віри та життєвих реалій; закликала до усвідомлення суперечливості та безмірної складності люд-

ського ставлення до світу; засуджувала песимістично-безнадійні настрої; категорично не згоджувалась із життєвою позицією без міри покірливих і терплячих людей; проблему людини окреслювала як проблему вибору одного з декількох можливих варіантів життєвих дій; вважала, що людина лише тоді живе справжнім життям, коли прислухається до голосу свого серця, залишається вірною собі; вірила, що наука і художня інтелігенція спроможні і зобов'язані "просвічувати шляхи в майбутнє".

Своєрідні світоглядні ідеї були у XIX ст. сформульовані в програмних творах представників громадсько-політичного руху, де на першому плані перебуває діяльність **Кирило-Мефодіївського товариства** (1846-1847), створеного в Києві університетською інтелігенцією. До його складу входили професори, студенти та співробітники Київського університету, серед них: М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко та інші.

Важливий внесок у розвиток соціальної філософії, зокрема, філософії української національної ідеї зробив видатний діяч української культури, історик і етнограф **Михайло Драгоманов** (1841-1895). В основі його світогляду лежить суміш ліберально-демократичних, соціалістичних й українських патріотичних елементів з позитивним філософським підґрунтям: проголошував ідею безупинного людського поступу, мета якого - досягнення добровільної асоціації гармонійно розвинених осіб; ратував за обмеження до мінімуму елементів примусу, усунення авторитарних рис у суспільному житті; відстоював пріоритет громадянських прав і вільних політичних установ над соціально-класовими інтересами та універсальних людських цінностей осіб; національність розглядав як необхідний будівельний матеріал демократії і свободи; шляхом національної освіти і культури закликав до піднесення національної самосвідомості; вбачав, що істина лежить в площині раціонального розуму; всяка істина повинна визначатись в межах логічного Закону тотожності; був рішучим противником як ідеалістичного, так і матеріалістичного монізму.

Окрім розглянутих представників української філософської думки XIX ст. Варто назвати також **О. Потебню** (1835-1891), професора Харківського університету, що зробив вагомий внесок у дослідження співвідношення мислення та мови, мови та народної історії, мови та формування людської психіки та людської особистості.

Особливості розвитку української філософії XX ст. На початку XX ст. українська культура, як і культура Російської імперії в цілому, перебувала у стані бурхливого розвитку та оновлення. В Україні поширювались ідеї найновітніших західних філософських концепцій (неокантіанства, феноменології), виникали нові напрями розвитку гуманітарної думки. Проте, як відомо, цей процес був перерваний Жовтневим переворо-

господарювання тощо.

В умовах наростаючої економічної інтеграції все інтенсивніше стає обмін матеріальними і духовними цінностями між народами і націями. Академік Д. С. Лихачов писав: «Я переконаний, що в майбутньому нас чекає відсутність національних кордонів, нас чекає народження єдиної культури людства, оскільки вона повинна бути доступна всім, і розуміти її зможуть тільки люди, не ворожі один одному».

А деякі вчені говорять про психологічну несумісність народів, а також культур, про неможливість діалогу між ними. («Захід є Захід, Схід є Схід, і разом їм ніколи не зійтись».) Навпроти, у сучасній, досить непростій міжнародній обстановці діалог між культурами різних країн — це необхідність розвитку світової культури. Перш за все світове значення мала культура Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. У наш час таке значення притаманне культурам Англії, Франції, Німеччини, Америки. Світового звучання поступово набуває й українська культура.

На основі різновидностей людської діяльності сучасна наука виділяє дві форми культури: **матеріальна і духовна**. Зрозуміло, що цей поділ доволі умовний, оскільки в реальному житті ці форми культури взаємопов'язані. До матеріальної культури належать такі її різновиди: культура праці й матеріального виробництва; культура побуту; культура регіону і місця проживання; особиста культура; фізична культура. Це і знаряддя праці, житла, предмети повсякденного побуту, засоби транспорту і зв'язку тощо. Духовна культура охоплює сферу свідомості, духовного виробництва (пізнання, моральність, виховання й освіта, включаючи право, філософію, етику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію).

На думку багатьох фахівців, існує чимало різновидів культури, які належать і до матеріальної, і до духовної сфери. Вони по вертикалі пронизують всю систему духовної культури. До таких різновидів відносять політичну, економічну, екологічну та естетичну культури.

По впливі на людей культуру поділяють на **прогресивну** (від лат. progressus — рух уперед) і **реакційну**. Якщо прогресивна культура духовно збагачує особистість, сприятливо впливає на суспільство, то реакційна культура духовно збіднює і спотворює особистість, створює в суспільстві нездорову атмосферу недовіри і ворожнечі, а саме суспільство прирікає на застій. Прикладів тому в історії чимало. Висока культура європейських народів стала однією з найважливіших умов їх поступального економічного і соціально-політичного розвитку. Навпроти, нелюдська, звірина «культура» фашизму, нав'язана народам Німеччини, Італії і Японії, привела ці країни до національної катастрофи, а народи Європи й Азії — до небаченого руйнування матеріальних і духовних цінностей, загибелі десятків мільйонів людей.

або демократичної республіки. Досягнувши вищого ступеня розвитку, людство знову падає на нижній.

Концепція циклічності у розвитку культури дістала дальший розвиток у працях М. Данилевського (1882—1885), О. Шпенглера (1880—1936), А. Тойнбі (1889—1975) та інших вчених.

Серед культурологічних теорій помітне місце посідають теологічні концепції культури. Основна суть цих концепцій зводиться до розгляду релігії як базової основи розвитку культури. Так, на думку німецького богослова С. Пуфендорфа, культура — це проміжна ланка між Богом і людиною. Її розвиток відбувається по волі Всевишнього.

Теологічні концепції культури були започатковані ще основоположниками і провідними богословами християнства. Так Аврелій Августин (354—430) у своїх працях "Сповідь" і "Про град Божий" пише, що тільки Божа благодать здатна вивести людину з гріховного стану і забезпечити її спасіння. Православна культурологія ґрунтується на принципі, що культура виникла з релігійного культу. На думку М. Бердяєва, культура зв'язана з культом предків, обрядами, міфами, традиціями.

Активно в наш час розвивається ісламська культурологія, яка вирішальну роль у розвитку культури, науки, етики відводить Корану. У 1980 р. іслам був проголошений "цивілізаторською релігією". При цьому підкреслювалось, що мусульманський світ зобов'язаний саме ісламу будівництвом міст як осередків поклоніння Богу, центрів розвитку знань, науки і культури.

Вагомий внесок у розвиток концепцій культурно-історичного процесу зробили українські вчені. Вони створили ряд оригінальних концепцій культури, основною тезою яких була ідея самоцінності національної культури і її взаємозв'язку з культурами інших народів.

Структурні частини культури. Культура, антикультура, контр-культура.

Сучасній науці вдається виявити і проаналізувати структурні частини культури (типологія культури). Структурні частини культури в наш час прийнято виділяти на основі її носіїв. На цій підставі в культурі виділяють світову і національну культури.

Світова культура — це синтез кращих зразків національних культур різних народів, що стали загальнолюдським надбанням.

Національна культура є синтезом цінностей, створених різними соціальними групами людей і класами даного суспільства. Своєрідність національної культури, її неповторність та оригінальність виявляються в духовній сфері, перш за все в мові, літературі, музиці, живописі, філософії, традиціях, релігії. Матеріальну сферу національної культури складають лад економічного життя, традиції праці й виробництва, культура

том у Росії (за офіційною радянською версією - соціалістичною революцією). Проголошення Української Народної Республіки (1918) створило небачені раніше можливості для розвитку української науки. Протягом 1918 р. одна по одній засновувались вітчизняні наукові інституції: Державний архів, Археологічний інститут, Археологічна комісія, Академія наук. У навчальних закладах були утворені кафедри української мови, історії, права. Усе це дозволило започаткувати на систематичних засадах гуманітарні дослідження, у тому числі - й філософського спрямування. У цей час плідно працювали видатні діячі української науки М. Грушевський, В. Винниченко, В.Вернадський, І.Огієнко, С. Єфремов, А.Кримський та багато інших. Однак, цей період виявився дуже короткочасним. Установлення радянської влади в Україні обірвало природний процес формування національної державності й відповідних їй наукових інституцій. Значна частина вітчизняної інтелігенції була змушена емігрувати. У різних країнах Європи, в яких вони знайшли притулок (передовсім у Чехії, Австрії, Польщі, Німеччині, Франції), їм вдалося продовжити розпочаті на Батьківщині наукові дослідження.

Отже, у XX ст. українська філософська думка, переживши короткий період зльоту, надалі розвивалась трьома потоками: в Україні (радянській та Західній) та в діаспорі - за межами України. В цілому за межами України українцями було створено 46 навчальних та наукових закладів, у тому числі - Український вільний університет у Відні (1920 р.), пізніше перенесений у Прагу, а потім - у Мюнхен.

Всесвітнього значення набули ідеї **Володимира Вернадського** (1863-1945) - видатного українського природознавця, академіка, першого президента Української академії наук в 1919-1921 рр. Працював в галузі мінералогії, геохімії, біогеохімії, біології, геології, гідрогеології. Результати наукових досліджень вчений виклав у численних працях (усього понад 400).

В. Вернадський створив принципово нове вчення про біосферу, яку він визначав як "організовану оболонку земної кори, нерозривно пов'язану із життям". На його думку, близько 4 млрд. років тому геологічні утворення на Землі підпали під дію певних (катастрофічних) змін, унаслідок яких утворилась жива речовина. Завдяки цьому геосфера перетворилась у біосферу, що спричинило якісно новий стан земної оболонки. Завдяки новоутвореній живій речовині стало можливим ефективне засвоєння енергії Сонця, а це, у свою чергу, прискорило еволюційні процеси на Землі. Структурний елемент біосфери. - жива речовина. Середовище її збереження становить собою так зване "поле існування життя". Завдання науки полягає в тому, щоб визначити необхідні для фізичного збереження "поля життя" параметри. У XIX-XX ст. людство перетвори-

лось у загальнопланетну силу, дія якої співмірна із дією геологічних планетних сил.

Діяльність суспільна організованих розумних істот привела до утворення надскладної системи - "ноосфери" (від грецького слова "ноос" - розум), центральною ланкою якої є наділена розумом людина. За цих умов виключно загострилась ситуація в біосфері - постала проблема збереження біосферних процесів, які були і є головною умовою збереження життя на землі. Порушення цих процесів з неминучістю приведе до руйнування природних об'єктів. Саме цей процес лежить в основі сучасної екологічної ситуації й зобов'язує людство вжити всі можливі заходи для припинення нищення біосфери.

В. Вернадський передбачив у зародку ще одну проблему - виснаження природних ресурсів. Як можливий варіант розв'язування цієї проблеми вчений бачив розробку механізмів штучного виконання у стислі терміни тих геохімічних процесів, на які природа затрачує тисячі років (останні думки вченого набули реального значення лише сьогодні). Особливого значення за сучасних умов набуло питання про моральну відповідальність вченого за наслідки своєї наукової діяльності. "Питання про моральний бік науки" самим життям поставлене на порядок денний. Це, на думку В.Вернадського, зобов'язаний усвідомлювати кожен дослідник. Усвідомлення цієї обставини, розуміння того, що наука може служити "для блага людства", а може стати і засобом у руках соціально небезпечних сил, "повільно й неухильно змінює наукове середовище".

У радянській Україні філософія, як і інші гуманітарні науки, перебувала під особливим контролем партійних органів і була перетворена ними у засіб обґрунтування комуністичних догм. Опрацювання класичної філософської проблематики стало неможливим. Філософію оголосили "класовою наукою", теоретичною і методологічною основою марксизму. Усе, що не вписувалось у марксистську систему ідеологічних координат, переслідувалось і радикально винищувалось. Те саме стосувалось і усіх інших сфер духовного життя. Красномовний приклад: в період між 1930 і 1938 рр. з 259 українських письменників публікувалися лише 36. Куди поділися інші – невідомо.

Проте і за таких умов філософи, що залишились в Україні, продовжували розпочаті раніше дослідження. Перш за все вони вивчали погляди Г. Сковороди, суспільно-політичні позиції Кирило-Мефодіївського братства, методологічні засади природознавства. Достатньо активно опрацьовувались проблеми логіки та соціології. Далеко не всі вчені поділяли погляди фундаторів комуністичної доктрини. Значна частина університетської інтелігенції висловлювала незгоду з матеріалістичним розумінням історії, марксистськими законами суспільного розвитку, а саме це й

тиництва, Вольтера, Ж. Ж. Руссо, Г. Е. Лессінга, І. Канта.

Основоположник німецької класичної філософії Іммануїл Кант (1724—1804) бачив основу культури не в самій природі людини, а в сфері її морального існування. У кантівському розумінні культура — це здатність індивіда піднятися від тваринного існування, при якому мета його поведінки визначається зовнішнім світом, до морального існування, яке дозволяє йому вільно діяти в ім'я цілей, які він сам перед собою висуває, зважаючи на веління морального обов'язку.

Своєрідну спробу розв'язати кантівську суперечність між природним та моральним, зробив великий німецький поет і драматург Фрідріх Шіллер (1759—1805). Завдання культури, на думку Шіллера, полягає в гармонійному примиренні фізичної і моральної природи людини, чуттєвого і розумового, насолоди й обов'язку. Позбавити людину від суперечностей може мистецтво. На думку Шіллера, саме у мистецтві примирюються та згладжуються протилежності фізичного й морального життя людства.

Сутність культури, за Гегелем (1770—1831), визначається не природною людською поведінкою і не творчою фантазією видатних осіб, а прилученням індивіда до філософсько-теоретичного знання. З погляду Гегеля, справжній зміст культури становить розвиток мислення.

У працях американського вченого Л. Моргана (1818—1881) і англійського історика Е. Тейлора (1832—1917) та інших дослідників представлена еволюціоністська теорія культури. Сутність еволюціоністської концепції культури полягає в єдності людського роду та спорідненості потреб різних народів у формуванні культури.

Аналізуючи культуру первісного суспільства, Е. Тейлор дійшов висновку, що розвиток того чи іншого народу відбувається прямолінійно, від простого до складного.

Л. Морган у розвитку суспільства виділяє такі основні стадії: дикість, варварство, цивілізацію. На різних ступенях розвитку народи живуть окремо і відповідно створюють власну культуру. Але посилення контактів між державами, зближення народів, обмін досягненнями культури зумовлює спільність культурних цінностей.

Основоположником концепції циклічного розвитку культури (або циклічного коловороту) вважається італійський філософ Дж. Віко (1668—1744). Кожний народ проходить цикл розвитку, що складається з трьох епох:

- а) дитинство або бездержавний період де праведна роль належить жерцям;
- б) юність, для якої характерне формування держави і підкорення героям;
- в) зрілість людського роду де створюється представницька монархія

Особливий інтерес викликає теоретична спадщина **Ібн Халдуна** (1332—1406) — видатного арабського соціолога та історика культури, ім'я якого в нашій країні маловідоме. Мухаммед Ібн Халдун увійшов до історії філософії та культурології головним чином своєю працею «Мукаддима». У «Мукаддимі» Ібн Халдун висловив низку положень щодо закономірностей культурно-історичного процесу та соціально-економічного життя суспільства, ідеї, які на кілька століть випередили аналогічні досягнення європейської думки.

Власне дослідження Ібн Халдун протиставляє традиційній арабській історіографії, котра обмежувалася викладом документів, переліком імен та описом подій. Такий спосіб пізнання історії суспільства він називав «зовнішнім». Своє завдання вчений вбачав у поясненні внутрішніх причин історичних подій.

Спрямованість праці Ібн Халдуна на дослідження внутрішніх причин культурно-історичного процесу, його закономірність дала підставу автору «Мукаддими» стверджувати, що він заклав підвалини «нової науки», яку набагато пізніше назвали соціологією. В житті суспільства Ібн Халдун виділяв три етапи:

- 1) первинний стан дикунства;
- 2) «сільське життя», до якого він відносив життя в степах, пустелях і горах;
- 3) «міське життя».

Перший етап арабський мислитель розглядав, як стан, близький до тваринного, і тому практично на ньому не зупинявся. Сільське життя він характеризував як малопродуктивне господарство з низьким рівнем культури. У свою чергу, «міському життю» властиві різноманітне виробництво, високий рівень життя та розвинута багатогранна культура. Два останні етапи людського суспільства знаходяться у постійній боротьбі між собою, що проявляється як боротьба між «містом» і «степом», «культурою» і «пустелею». Ця боротьба, згідно з Ібн Халдуном, є головним фактором зародження і загибелі держав і цивілізацій.

Автор «Мукаддими» вважає кочовиків найактивнішою руйнівною і одночасно творчою силою. Войовничі, добре організовані, з міцною родовою свідомістю вони порівняно легко підкоряють осіле населення багатих міст, яке втратило свої войовничі якості і погрузло у індивідуалізм, розкоші та розпусті. Завойовники засновують нові династії і держави. Однак через три, чотири покоління, прилучаючись до культури та цивілізації осілих народів і самі стають об'єктом нападу нових кочовиків. Такий повний цикл, на думку Ібн Халдуна, дорівнює приблизно 120 рокам.

Суттєве значення для вивчення світової культури мають методологічні аспекти видатних представників європейської культури епохи Просві-

було визначене офіційними колами як предмет філософських досліджень.

Провідними філософськими установами в Україні у 30-х роках стали: кафедра філософії Українського інституту марксизму-ленінізму, на якій працювали В. Юринець, В. Асмус, Р. Левик, Я. Розанов, та кафедра соціології того самого інституту, співробітниками якої були С. Семківський, Т. Степовий, Ю. Мазуренко, А. Хвиля, П. Демчук. Філософські пошуки поживались після того, як 1937 р. був створений Інститут філософії природознавства, що проіснував до 1939 р. Проте доля більшості вчених складалася трагічно: вони були репресовані як фактично і майже вся українська інтелігенція.

Найпомітнішим явищем у духовному житті України 30-х років стала знаменита літературна дискусія, започаткована М. Хвильовим, та "українізація", натхненником якої став М. Скрипник.

Микола Хвильовий (1893-1933) - провідний український письменник тридцятих років. Окрім прозових творів йому належать "Думки проти течії", у яких викладена далекоглядна культурологічна концепція. Письменник вів мову про болючі проблеми національного буття, шляхи національно-духовного відродження України. 30 квітня 1925 р. він видрукував у газеті "Культура і побут" (Харків) статтю "Про сатану в бочці", яка й започаткувала літературну дискусію, вершиною якої став заборонений радянською владою памфлет "Україна чи Малоросія" (1926). М.Хвильовий у цих працях гранично чітко поставив питання про світоглядну орієнтацію України. Запропонований ним варіант-це "психологічна Європа", край грандіозної цивілізації. Батьківщина таких геніїв, як Гете, Дарвін, Байрон, Ньютон. Перспективи для дійсного відродження України він вбачав в утвердженні так званого "романтичного віталізму", тобто своєрідного відчуття життя, наділеного активною, творчою одухотвореністю. Україна має можливість реалізувати цю перспективу, вона не розтратила свій духовний потенціал.

Послугуючись марксистською термінологією, автор спробував обґрунтувати право України на незалежність. Він писав, що "самостійна Україна" може існувати тому, що "цього вимагає залізна й непереборна воля історичних законів". На думку М.Хвильового, інтелігенція мусить "негайно стати на боці активного молодого українського суспільства..."

Літературна дискусія набула гострого політичного забарвлення. До спростування М.Хвильового підключились партійні ідеологи (В. Затонський, В. Чубар, А.Хвиля та інші). Особисто Й.Сталін скерував в Україну листа (24.04.1926), сповненого різких оцінок як самої дискусії, так і особисто М.Хвильового. "Дискусію" перевели в площину цькування української інтелігенції, що скінчилось фізичною розправою з її учасни-

ками. Гнаний владою, М.Хвильовий покінчив життя самогубством.

На західноукраїнських землях у міжвоєнний період опрацьовував історіософську концепцію **В'ячеслав Липинський** (1882-1931). У працях "Листи до братів-хліборобів", "Релігія і церква", "Хам і Яфет", у дослідженнях доби Б.Хмельницького він виклав своє бачення історичного процесу. Головним державотворчим чинником, на його думку, можуть бути та й завжди були елітарні аристократичні кола, котрі зобов'язані, спираючись на свої знання й організаційні можливості, сприяти розв'язанню суспільних проблем. Оптимальною для України формою державного устрою мислитель вважав монархію, яка успадкувала б аристократичні традиції княжої Київської Русі та шляхетні засади часів козацтва. Одночасно він високо оцінював духовний потенціал селянства, розуміючи його як носія національної ідеї, безкомпромісну суспільну силу, основу майбутнього відродження України.

Видатним історіософом був **Юрій Липа** (1900-1944), уродженець Одеси, що зростав і навчався у Кам'янець-Подільському, Познані, Варшаві й був убитий єнкаведистами на Львівщині наприкінці війни. Прижиттєву славу дарували авторові філософські праці: "Українська доба" (1936), "Українська раса" (1937), "Призначення України" (1938), "Чорноморська доктрина" (1940), "Розподіл Росії" (1941).

Центральним поняттям у його теоретичних побудовах було поняття "раса", котру він розумів як певний психологічний тип людини, етнопсихологічні якості, зрештою - як духовне начало в людині. Фундаментом його творчості стала настанова Г.Сковороди "Пізнай самого себе". З позиції власного "Я" можна і слід зрозуміти дійсність і утвердити себе в ній як представника певного роду і народу. Автор застерігав від пристосування до української дійсності чужих (сторонніх) ідеологічних доктрин, які не мають шансів прижитися на вітчизняному ґрунті і спричиняють неадекватне (спотворене) трактування української минувшини, дійсності та майбутнього. Коли береться чужий взірєць за норму, українці обов'язково видаються "якимись не такими". Саме в цьому полягає причина одвічної української біди - комплексу меншовартості, синдрому "малоросійства".

Відчутний вплив на вітчизняну суспільно-гуманітарну думку справив глибокий аналітик і дуже своєрідний мислитель **Дмитро Донцов** (1883–1973). Уродженець півдня України (Мелітополь), він жив, навчався, працював у різних країнах. Невпинні життєві мандри безперечно надали йому можливість порівнювати різні системи правління, ідеологічні та світоглядні концепції, зрештою, суспільні звичаї та національні пріоритети. Д.Донцов був організатором і головним редактором журналу "Літературно-науковий вісник" (Львів, 1922-1932), у якому друкувався увесь цвіт

ням у сиву давнину. На жаль, дослідники мають досить обмежені уявлення про світорозуміння тих далеких часів. Насамперед вчені спираються на стародавню міфологію, яка частково дійшла до сьогодення. Сучасні знання про ті часи мають здебільшого фрагментарний характер. Про деякі цивілізації є тільки побічна інформація. Тому спроби реконструкції світоглядних концепцій того періоду дуже тяжка справа.

Розглянемо з вами деякі культурні концепції які дослідженні науковцями. Так антична філософія спочатку розглядала людську діяльність, її наслідки, в контексті культури і природи, моралі й політики. Традиція ця бере свій початок від Сократа (470—399 до н. е.). Проте найбільш виразно цей підхід був сформульований софістами, кініками, стоїками та епікурейцями. За їхньою думкою, філософія, спираючись на розум, мусить виховувати у людини прагнення повернутися до природи.

Давньогрецькі мислителі зробили і перші спроби сформулювати закономірність культурно-історичного процесу. Найвідомішою з них була концепція **Полібія** (201—120 до н. е.), головна ідея якої полягає в тому, що розвиток суспільства відповідає коловороту явищ природи і підпорядкований зміні форм державного устрою і культури.

На Далекому Сході сучасник Полібія китайський історик **Сима Цянь** (145—86 до н. е.) у фундаментальній праці «Шицзі» («Історичні записки») на основі багатостороннього і детального вивчення культури й історії Китаю та прилеглих територій намагався з'ясувати закономірності і принципи розвитку цивілізації і культури.

Отже, він зробив висновки, що історія постає як циклічний процес, рух по колу.

Проте не концепція історичного коловороту цікавить нас перш за все. «Історичні записки» включають монографії, трактати, життєписи правлячих династій і сучасних їм епох, розкривають різні сторони суспільного і культурного життя. В цих записках йдеться про музику, релігію, календар, науку, гроші, торгівлю, ріки та канали тощо. Праця Сима Цяня (130 розділів) була справжньою енциклопедією тогочасного китайського суспільства. Наслідуючи конфуціанську традицію, автор «Шицзі» досліджував історію не тільки з певної філософської позиції, але й намагався дати усьому моральну оцінку, висловлюючи таким чином своє ставлення до життя китайського суспільства.

Автора «Історичних записок» зробив висновок про мінливість (змінюваність) не тільки культури і господарства, а й правлячих династій. Цей висновок став його вироком – він був засуджений до страти, яка була замінена кастрацією. В історії світової культури Сима Цянь залишився не тільки творцем багатотомної праці «Шицзі», а й першим істориком культури.

діяльності, зокрема на виховання і навчання самої людини.

Так, у листах римського філософа та державного діяча Цицерона (106 р. до н.е. – 43 р. до н.е.) “Тускуланські бесіди” (45 р. до н.е.) трапляється вислів “cultura animi autem philosophia est” (але культура духу є філософія). На думку видатного оратора давнини, дух, розум необхідно плекати так, як селянин плаєє землю. Він казав: “Як плідне поле без обробки не дає врожаю, так і душа. Зрошування душі – це і є філософія: вона виполює в душі пороки, підготовлює душу до прийняття посіву і довіряє їй, так сказати, тільки ті сімена, які, визрів, приносять щедрий врожай”.

Старогрецьке “техне” (“ремесло”, “мистецтво”, “майстерство”, звідси – “техніка”) в принципі означає те ж, що латинське “культура”, людська діяльність, що перетворює матеріальний світ.

Пізніше слово “культура” дедалі частіше починає вживатись як синонім освіченості, вихованості людини, і в цьому значенні воно увійшло по суті у всі європейські мови, у тому числі слов'янські. В “Тлумачному словнику” видатного вітчизняного вченого Володимира Даля: культура – “це освіченість інтелектуальна та моральна.

Існує безліч сучасних визначень поняття «культура». Найбільш точним науковим визначенням культури, поділюваним багатьма видними вченими, є таке:

Культура — це система життєвих сенсів суб'єкта (особи, групи, спільноти), що реалізується у засобах та результатах його діяльності. У кожному акті та результаті людської діяльності поряд з іншими обов'язково присутній і культурний аспект, особлива сфера нашої життєдіяльності.

Це визначення можна проілюструвати на прикладі відомої притчі. Перехожий питає трьох робітників, які везуть тачки з цеглою, що вони роблять. Перший відповідає: «Вожу цеглу», другий: «На хліб заробляю», третій: «Собор мурую», хоча всі вони виконують одне й те ж виробниче завдання (доставляють цеглу) за допомогою того ж знаряддя (тачки). Припустимо, що в них однаковий рівень майстерності (технології), проте сенс їх діяльності у них різний. Лише в останнього його особистий сенс та сенс справи, в якій він бере участь (собор — символ великої справи) збігаються.

Це, звичайно, не означає, що дане визначення поняття «культура» є бездоганим, не має потребу в доробці, деталізації і, можливо, у деякій коректуванні. Якщо зараз в історії культури нараховується приблизно 500 визначень її поняття, то де гарантія, що не з'явиться 501-е? Адже в суперечці народжується істина, яка, за Демокритом, знаходиться «на глибині колодязя».

Структурні частини культури. Культура, антикультура, контр-культура. Практика осмислення людиною своєї діяльності сягає корін-

української нації і який фактично продовжив традицію інтенсивного духовного пошуку, започатковану у Львові Франком та М. Грушевським.

З-під пера мислителя вийшла низка праць; деякі з них стали засадами українського націоналізму. Всі ці праці позначені пристрасною аргументацією, динамізмом, ерудицією, інтелігентністю, переконливістю. Крізь усі праці послідовно проведена ідея самостійної, сепаратистської української держави. У філософському плані Д.Донцов сповідував позицію волюнтаризму, схилившись до думки, що в самій нації вирішальна роль належить еліті, завдання якої полягає у тому, щоби своїми фанатизмом та силою волі змусити народ стати рішучим та незламним.

Досить очевидним постає, спорідненість думок Д.Донцова ідеям радикального ніцшеанства. Посилаючись на Ф.Ніцше, Д.Донцов засуджує "товарищів" як слов'янську рису, а натомість закликає: "Бути неблаганним і твердим до себе, щоб бути неблаганним і твердим до ворожих спільнот, і сил зовнішнього світу, і власної спільноти".

У повоєнний період в галузі філософських досліджень в Україні сталися позитивні зрушення. 1944 року в Київському університеті створили філософський факультет. У 1946 р. відновив діяльність Інститут філософії Академії наук України. Завдяки цьому в Україні виховано декілька поколінь фахівців, котрі давали (і дають зараз) ґрунтовну філософську освіту студентам усіх вищих навчальних закладів.

Ситуація істотно поліпшилась у 60-х роках під час Хрущовської "відлиги" й активної діяльності "шістдесятників". Філософи чи не вперше отримали можливість висловитись із тих питань, котрі раніше підлягали партійній забороні.

Філософський факультет (до речі - єдиний тоді в Україні), а пізніше - Інститут філософії очолив талановитий вчений П.Копнін. Йому вдалось згуртувати довкола себе науковців, яким було притаманне новаторське ставлення до філософських пошуків, прагнення шукати істину, а не служити партійному клану. Саме в цей час були глибоко опрацьовані проблеми теорії пізнання, наукової методології, історії філософії.

У 70-80-і рр. філософська думка в Україні починає розроблятися новою генерацією вчених. Вони почали активно досліджувати світоглядну проблематику, поширюючи її на процеси пізнання, мислення, різні сфери інтелектуальної діяльності, залучаючи до таких розвідок досягнення зарубіжної філософії. Відчутних успіхів у розробленні власних філософських концепцій та підходів досягли доктори філософії В.Шинкарук, В.Танчер, Л.Левчук, В.Босенко, І.Бичко, В.Кудін, Б.Кубланов, М.Попович, В.Колодний, Н.Парнюк та інші.

Наприкінці 90-х рр. багато філософів взяли активну участь в демократичному русі, виступили ініціаторами утворення обласних організацій

національно-демократичних партій. Після здобуття Україною незалежності (1991) переважна частина професійних філософів долучалася до теоретичного опрацювання процесів українського державотворення. Увагу дослідників привернули наступні фундаментальні проблеми: шляхи етногенези та націогенези; шляхи, форми і методи духовного відродження; шляхи розбудови громадянського суспільства; демократичні засади суспільного життя; українська національна ідея; релігійна ситуація в Україні тощо.

Щоправда, за умов певного економічного занепаду, викликаного необхідністю глибинних перетворень у самих засадах економічного життя українського суспільства, даються взнаки і певні негативні для розвитку філософської думки тенденції; так, наука взагалі, а гуманітарні науки особливо, фінансуються за так званим "залишковим принципом".

Питання для самостійної підготовки

1. Поясніть зміст основних особливостей української філософії: естетизму, кордоцентризму, антеїзму, схильності до життєвої настанови та морального повчання.
2. Поясніть, чим була зумовлена змістова спрямованість філософських міркувань, які ми знаходимо у джерелах Київської Русі.
3. Окресліть, що було спільного та відмінного в ідеях західноєвропейського та українського гуманізму.
4. Поясніть, чим саме філософські курси Києво-Могилянської академії відрізнялись від типових схоластичних курсів європейських університетів.
5. Розкрийте зміст основних філософських ідей Г.Сковороди та поясніть, у чому саме проявилась їх оригінальність.
6. Розкрийте зміст та провідну спрямованість вихідних ідей університетської філософії в Україні XIX ст.
7. Поясніть, чому в розвитку української духовної культури велику роль у поширенні філософських ідей виконували література та громадсько-політичні рухи.
8. Розгляньте характерні риси української філософії радянського періоду.
9. Аргументуйте, у чому полягає сучасне значення ідей В.Вернадського.
10. Визначте роль і місце української філософії в розвитку світової культури.

позначилася і на стані властивій цьому суспільству культури, деформацію якої спричинили, насамперед, багатолітнє панування принципів «мета виправдовує засоби» або «план будь-якою ціною», знищення коріння світової та вітчизняної культури, відстоювання пріоритету класових цінностей над загальнолюдськими.

Панування у суспільстві «залишкового принципу» щодо культури призвело до того, що їй приділявся той мінімум уваги та коштів, котрий залишався після розв'язання чисто економічних завдань. При цьому не враховувалося, що економіка, не кажучи вже про людське життя загалом, не може успішно розвиватися на знекультуреному ґрунті. Ось чому не можна погодитися з поглядами, згідно з якими спочатку треба вирішувати питання політичні та економічні, а вже потім культурні.

Економіка, політика та культура — це три основні галузі, без одночасного просування в яких суспільство не має змоги успішно розвиватися. Економіку та політику можна порівняти з важелями, а культуру — з тим «керуючим пристроєм», котрий задає діям цих важелів первісний життєвий сенс. Одні й ті ж технічні можливості за різних вартісних орієнтацій, різне розуміння сенсу життя, суті людських відносин можуть призвести або до загибелі цивілізації, або до її розквіту. Чорнобиль — це не просто наслідок технічних помилок, але й результат культурного занепаду.

Але що розуміти під поняттями «культурне суспільство», «культурна людина»? Відповісти на ці питання має теорія культури, котра мусить знаходити необхідний для цього матеріал, насамперед, в історії культурного процесу, особливості якого знаходять свій вияв у різні епохи, в різних регіонах, у різних народів. Існує загальна скарбниця світової культури, проте кожна нація і кожна особа — не «гвинтики» тоталітарної машини, а самоцінний феномен у всій своїй неповторності.

Неможливо любити людство в цілому, зневажаючи культуру та історію власного народу, адже культура окремої людини формується у живій взаємодії світової та вітчизняної культури. Отже, не дивно, що пропонований курс включає теорію та історію як однієї, так і іншої.

Культура — категорія філософська. Поняття культури, її структура, закономірності розвитку досліджуються філософією історії (соціальною філософією) та філософською антропологією (філософським вченням про людину). **Термін «культура»** (від лат. "культура" — виховання, освіта, обробка ґрунту, її "культивування"). "Cultus" — це землеробська праця (звідси — agri cultura). Класична латинь свідчить саме про таке вживання даного слова. Наприклад, Марк Порцій Катон, автор однієї з перших праць про сільське господарство, яка дійшла до наших днів, назвав свій твір "De agri cultura".

Однак поступово це поняття поширюється і на інші сфери людської

Основна проблема – аспекти явищ культури та мистецтва.

Основні поняття та категорії – культура, мистецтва, “морфологія культури”, культурологія, “культурне життя”, “культурне суспільство”, національна культура, народна культура, світова культура.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Еволюція філософських поглядів на культуру.
2. Структурні частини культури. Культура, антикультура, контркультура.
3. Мистецтво і майбутнє людства.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Філософське розуміння культури.
2. Соціальні функції культури.
3. Єдність і різноманітність культур.
4. Проблеми українського національного відродження і культура.
5. Проблеми сучасної філософії мистецтва.

Рекомендована література

1. Бафни Н.А. Философия искусства. – М., 1989.
2. Гулыга А.В. Принципы эстетики. – М., 1987.
3. Коган М.С. Философия культуры: Становление и развитие. – СПб., 1995.
4. Культурология. 20 век: Антология. – М., 1995.
5. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства. – М., 1991.
6. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. – М., 1998.

Навчально-методичний матеріал до теми

Еволюція філософських поглядів на культуру. Однією з найважливіших характеристик сучасної світової ситуації постає дальше загострення глобальних проблем, себто суперечностей, що стосуються долі всієї світової спільноти. Відсутність позитивного вирішення цих суперечностей може призвести до загибелі людства внаслідок термоядерної чи екологічної катастрофи. Проте не менш реальною небезпекою є катастрофа культурна.

Ніякі економічні успіхи та політичні свободи не можна вважати тривкими, якщо існує небезпека зниження культурного рівня людей, занепаду духовних та моральних цінностей. Нині це добре усвідомлюють і політичні діячі, і творча інтелігенція, і широкий загал.

Як відомо, тривала практика «реального соціалізму» досить сильно

ТЕМА 4 РОСІЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ

Мета заняття - розкрити особливості розвитку філософської думки російського народу.

Основна проблема – теоретичне самовизначення російської філософії.

Основні поняття та категорії – слов'янофільство, західництво, толстовство, антропологічний матеріалізм, космізм, релігійна філософія.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Філософські ідеї в культурі Росії сер. XIX – XX ст. Західники і слов'янофіли.
2. Розвиток російської філософії в 2-й пол. XIX ст. Вл. Соловйов.
3. Російська релігійна філософія поч. XX ст.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Філософсько-релігійні погляди Олексія Хомякова.
2. Філософія всеєдності Володимира Соловйова.
3. Інтуїтивістський персоналізм Миколая Лоського.
4. Метафізика всеєдності Павла Флоренського.
5. Філософське вчення Сергія Булгакова.
6. Філософія християнського реалізму Семена Франка.

Рекомендована література

1. Бердяев Н.А. О русской философии. - Уральский университет, 1991.
2. Булгаков С.Н. Героизм и подвижничество // Вехи. Из глубины. – М., 1991.
3. Зеньковский В.В. История русской философии. – Л., 1991.
4. Кувакин В.Н. Религиозная философия в России: Начало XX в. – М., 1980.
5. Лосский Н.О. История русской философии. – М., 1991.
6. Флоренский П.А. Столп и утверждение истины. – М., 1990.
7. Франк С.Л. Смысл жизни // Вопросы философии. 1990. - № 6.

Навчально-методичний матеріал до теми

Філософські ідеї в культурі Росії сер. XIX ст. Російська філософія - порівняно пізніше утворення національної культури, хоча передумови її далеко ідуть углиб національної (ширше - слов'янської) історії. До них ми віднесемо насамперед історичну свідомість і самосвідомість народу.

На думку ряду авторів (М. О. Лосський) філософія в Росії починається не в XI і навіть не в XVIII ст., а тільки в XIX ст. (у повну силу - у другій половині). Але це був воістину великий початок, він зв'язане з ім'ям Вл. Соловйова. У його особі і творчості філософська самосвідомість народу заявило про себе "на весь світ" - уже не як наслідування Заходу (візантійцям, французам, німцям), а як зовсім самостійний голос, що вносить свою тему і свою власну тональність у багатоликий діалог культур, у складну духовну поліфонію людської цивілізації.

XIX ст. в Росії відрізняється різноманіттям філософських напрямків, розглянути які в даній темі не уявляється можливим. Відзначимо тільки основні напрямки: російський гегелізм, слов'янофільство, російський революційний демократизм, релігійно-ідеалістична філософія, анархізм, почвенництво, російський космізм. Спробуємо, уникаючи твердого протиставлення філософських напрямків, викласти найбільш цікаві на наш погляд.

Прийнято вважати, що попередником російської філософської думки XIX ст. є "Філософські листи" Петра Яковича Чаадаєва (1794 – 1856). Викликавши глибоко негативну оцінку російського мислячого суспільства і відкинуті ним, вони створили йому ореол радикала, дивного мислителя, жагучого борця із самодержавством, друга принижених і ображених. Разом із тим існують думки і протилежного характеру, у яких затверджується, що Чаадаєв не "Брут" і не "Периклес", як його називав Пушкін, а найбільший самозванець в історії російської думки. Щоб не впадати в крайності, відзначимо, що в будь-якому випадку Чаадаєв — висунув тему російської самосвідомості. Саме ця сторона його діяльності є ніби стрижнем оцінки його філософських поглядів.

Головний принцип філософських висловлень Чаадаєва такий: історія - це творення у світі Царства Божого і через будівництво цього Царства можна включитися в історичний процес. Зміст історії визначений зверху і полягає в релігійному єднанні людства. Цього єднання можна досягти на базі християнства. Древні цивілізації (Месопотамія, Єгипет, Греція, Рим) загинули, тому що їхнє буття ґрунтувалося на язичеському роз'єднанні, в основі якого матеріальний, земний інтерес. Істинна ж духовність - у християнстві, тому християнські народи йдуть уперед. Особливо це характерно для католицької церкви, тому що католицизм несе активну цивілізаторську роль. Прийняття православ'я в Росії, відповідно до Чаадаєва, мало для неї тяжкі наслідки, тому що Росія була виключена з кола Провидіння у вигляді слабості віри і недосконалості догматів (тут Чаадаєв різко висловився про "національні святині" Росії, за що і був оголошений божевільним). Однак історична ізоляваність Росії має позитивну сторону. Згодом Росія зробить Заходу урок, що свідчить про високу її

вати на власні сили, а отже, на відповідальніше ставлення до співтовариства рівних і нерівних собі індивідів.

Отже, основою громадянського суспільства є правосвідомі вільні громадяни та їхні добровільні об'єднання, існування яких регулює не політична влада, а самоуправління, вільне волевиявлення громадян і правовий закон.

Громадянське суспільство має складну і змінювану структуру: це комплекс соціальних груп, приватних осіб, їх асоціацій та інститутів (сім'я, школа, церква, добровільні об'єднання за професійними, віковими, творчими та іншими інтересами, клуби, спілки, товариства, громадські організації, рухи, політичні партії), взаємодія яких регулюється громадянським правом.

Громадянське суспільство забезпечує простір для самореалізації індивіда поза державними структурами. Тому таке суспільство часто розглядають як сферу суспільного буття, не охоплену безпосередньою діяльністю держави. Однак вони не взаємозізовані, а взаємно доповнюють одне одного. Громадянське суспільство сприяє виникненню й конденсації громадських ініціатив, які живлять, підтримують, коригують діяльність державного організму. В процесі становлення і розвитку громадянського суспільства відбувається заміна архаїчних, традиційних форм регулювання життєдіяльності людей, утверджуються демократичні, правові норми в усіх сферах суспільного життя. Це дає підстави стверджувати, що громадянське суспільство і правова держава є одним цілим і виражають міру демократизації політичного життя та політичної системи як її інституційно-правового механізму.

Питання для самостійної підготовки

1. Яке значення філософії права для формування світогляду юриста-спеціаліста?
2. У чому полягає сутність права?
3. Яка роль правових ціннісних орієнтирів у житті соціальних суб'єктів?
4. Охарактеризуйте властивості соціальної цінності права.
5. Охарактеризуйте право як явище цивілізації і культури.
6. Що таке криза права і коли вона настає?

ТЕМА 18 ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВА

Мета заняття – розкрити сутність духовного життя суспільства.

несформованого об'єднання, яке оточує і надає тотожності сім'ї (родині), оскільки його сутність постає у взаємному визначенні обов'язків, закорінених в індивідуальному виборі.

Ідея громадянського суспільства не була наслідком суто спекулятивного теоретичного пошуку. Вона — своєрідне відображення об'єктивного процесу зрілості різних сфер суспільного життя, їхньої диференціації, становлення як самостійної даності стосовно держави; наслідок тривалого процесу вдосконалення всіх сторін людської життєдіяльності. Як і правова держава, громадянське суспільство виникає на стадії індустріального розвитку виробництва, формування розгалужених особистих прав і свобод. Воно увінчує і появу нового типу особи, нового типу колективності та відносин між особою, суспільством і державою.

Громадянське суспільство — суспільство, в якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх об'єднань. При цьому компетенція державного втручання в діяльність громадян обмежена до мінімуму й чітко означена. Як певна сукупність відносин між людьми і форм організації спільного життя, в яких вони беруть безпосередню участь, добровільно вносячи в них свою ініціативу й свою відповідальність, громадянське суспільство ставить особливо високі вимоги до громадян. Від них очікується високий рівень духовності, відносин, збагачених любов'ю і повагою та особливо міцною правосвідомістю на принципах волі, без чого неможливо не лише самому жити у правовому полі, а й налагоджувати взаємини з іншими людьми. Правосвідомість потребує глибокого і всебічного знання законів, яке високо цінував ще Платон, вважаючи не випадковою співзвучність божественного і чудодійного закону і розуму. На його думку, з усіх наук, якими займається людина, найбільше сприяє її вдосконаленню наука про закони. Тому він рекомендував вивчати постійно праці з права.

Високі вимоги до чеснот громадян впливають із характерних рис громадянського суспільства, що виявляються насамперед у новому, асоціативному (лат. *associatio* — сполучення, з'єднання) характері зв'язків і відносин між людьми. Це означає, що в такому суспільстві люди та їхні добровільні об'єднання (групи) мають реальну, гарантовану державою можливість вільно об'єднуватися для досягнення спільної мети. Асоціативний тип колективності (на противагу колективності традиційного суспільства) забезпечується усвідомленням належності людей до загальної культури, єдності їхніх інтересів і прагнень, доцільності обраних засобів і методів досягнення мети тощо. Це неодмінно передбачає самостійність індивіда, його незалежність від зовнішнього тиску, здатність розрахову-

вать.

Таким чином, Чаадаєв закликав російську філософську думку до тривалого диспуту, пов'язаного з розгадкою "сфінкса російського життя". Його інтерес до католицької церкви ріднить його із західниками, а обґрунтування російської ідеї зближає зі слов'янофілами.

Російську філософську думку після Чаадаєва можна представити в двох напрямках: філософія тотальності, куди належать слов'янофіли і філософія індивідуальності, куди входять "західники", революціонери-демократи і народники.

Лідери слов'янофільства - А. С. Хомяков (1804-1860), І. В. Киреевський (1806—1856) - виступили з обґрунтуванням самотутнього шляху історичного розвитку Росії, не тільки відмінного, але й у чомусь протилежного західноєвропейському. Плоди цивілізації в Європі, вважали вони, у загальнолюдському вимірі обертаються скоріше втратами, ніж придбаннями, тому що вони оплачені дуже важкою ціною — утратою цілісності людської особистості, перетворенням людини з "образу і подоби божого" на просту статистичну одиницю буржуазного ринку. Що ж можна протиставити цьому? Земельну громаду й артіль. А з ними — істинні завіти православ'я.

Такі ідеї, заперечували слов'янофілам західники (О.І. Герцен, Т. Н. Грановський, В. П. Боткін), не реалістичні, тому що Росія вже з петровських часів незворотно "прив'язана" до Заходу. Але якщо навіть ці ідеї були і "божевільні", то в Росії завжди цінувалася "шаленість хоробрих". Суперечка слов'янофілів із західниками XIX ст. була вирішена на користь останніх. Причому програли не тільки слов'янофіли (у середині століття), програли і народники (до кінця сторіччя): Росія пішла тоді по західному, тобто капіталістичному шляху розвитку.

У слов'янофілів незгода із західниками не стільки осмислювалося, скільки відчувалась, переживалася в релігійній формі.

У сфері гносеології це було загальне твердження про примат християнського одкровення, віри над раціональним знанням.

Розвиток російської філософії у 2-й пол. XIX ст. Вл. Соловйов. Антиномію віри і знання, відому і для філософії Заходу, у російському (а не західноєвропейському) варіанті прагне вирішити філософія всеєдності, засновником і найбільшим представником якої виступав В. С. Соловйов (1853 - 1900). Гносеологічним аспектом ідеї всеєдності (тобто повного взаємопроникнення і взаєморозмежування елементів) стала соловйовська теорія цільного знання, що філософ протиставляв як раціоналізму західників, так і ірраціоналізму слов'янофілів. Це була ідея надраціоналізму. "Цілісність знання" у філософії Вл. Соловйова — це не "теоретичний" і не "практичний" розум німецької класики. І навіть не їхня єдність. Це - ін-

ше. "Цілісність" у російського філософа – ця така характеристика і власність людської душі, що істотно відрізняють людину - вищий і досконаліший витвір природи – від усіх інших, навіть по-своєму розумних тварин. Цілісність - це не результат (точніше - не тільки результат) додавання, інтеграції роз'єднаних, розташованих далеко один від одного в широкому полі культури форм і утворень духу (науки, філософії, мистецтва і т.п.), хоча і припускає останнє. Цілісність свідомості може додати лише особливий його стан і вектор, не збігаючись із жодною зі знаменитих кантівських "здібностей душі" (пізнання, бажання, почуття задоволення).

Це стан, цей вектор - "серце", Любов. Про "Серце і його значення в духовному житті людини" писав учитель Вл. Соловйова. Д. Юркевич (1827–1874), а в XVIII ст. – С. Сковорода (1722–1794). І, звичайно, не тільки вони. Російська література - і насамперед класична література "золотого" XIX ст. - тему людини, тему любові і страждання (жально) зробила головною, провідною темою своєї подвижницької творчості. У російській літературі, російській свідомості Любов - це не Ерос древніх і навіть не альтруїзм Фейербаха. Від останнього її відрізняє те, що вона має явно не чуттєвий, а переважно духовний характер. Зміст любові, за Вл. Соловйовим, полягає в порятунку в людині людського "через жертву егоїзму".

Філософія Соловйова поставила російську думку в ряд зі світовою філософією. Можна сказати, що істинна філософська думка Росії пов'язана саме з працями Соловйова. Дуже непросто викласти його філософію, тим більше, що протягом недовгого життя його думки еволюціонували. Зупинимося на головному, на обґрунтуванні всеєдності, що, як указувалося вище, є подолання дилеми тотальності й індивідуалізму. Соловйов починає свої міркування так. В історії філософії постійно виникають "абстрактні начала", що представляють собою філософські однобічності, що борються, переміняють один одного і ніяк не доходять до синтезу. Так, емпіризм є однобічність, оскільки не охоплює розумної моральності; раціоналізм теж є однобічність, тому що ігнорує матеріальну сторону. Акцент на економічне і політичне життя - теж однобічні. Релігія без усякого живого відношення до людини, суспільства, природи - теж однобічність. Для того щоб перебороти ці однобічності, необхідний перехід до більш високого ступеня знання, до релігійного, але вже в новому змісті. Що ж тоді є неоднобічним, неабстрактним початком, саме конкретним? Ним, за Соловйовим, є істина, що виявляється в тому, що визнається вся дійсність у цілому, тобто гранично узагальнено, і конкретно. Це значить, що істина є суще, узятє й у своїй абсолютній єдності, і у своїй абсолютній множинності. Інакше, і це головне визначення, істина є суще всеєдине.

нання обов'язків людини і громадянина; організація і функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади на законодавчу (парламент і представницькі органи місцевого самоврядування), виконавчу (уряд, виконавчі установи на місцях), судову (органи правосуддя і нагляду); чітке визначення повноважень держави, її органів і службових осіб; взаємна відповідальність особи і держави; організація ефективного контролю і нагляду за реалізацією правових законів і режиму законності на принципах права.

Основний принцип правової держави полягає в тому, щоб усі його вертикальні й горизонтальні рівні, всі складові були пронизані правом. Це дає підстави для універсального трактування феномена правової держави.

Термін «громадянське суспільство» не позбавлений певної парадоксальності, оскільки його зміст не відповідає назві. Адже співтовариством громадян є не громадянське суспільство, а держава як політичний феномен. У громадянському суспільстві (всупереч назві) діють не громадяни як суб'єкти публічно-владних відносин і публічного права, а приватні особи з власними інтересами, суб'єкти приватного права — учасники громадянсько-правових відносин. Поняття «громадянське суспільство» набуло поширення після перемоги Французької буржуазної революції XVIII ст., що поклала край становому поділу суспільства і проголосила Декларацію прав людини і громадянина. Становлення громадянського суспільства нерозривно пов'язане з процесом правового регулювання взаємовідносин між особою, суспільством і державою.

Сучасні уявлення про громадянське суспільство ґрунтуються на положенні Гегеля про розрізнення понять «держава» і «суспільство». До нього, ще з античних часів, ці поняття були синонімічними, навіть тотожними. Необхідність такого розрізнення впливала з гегелівської концепції індивідуального «Я». Індивід, на переконання Гегеля, здобуває свободу лише у процесі саморозкриття, до якого причетні всі інстанції, що оточують його, передусім сім'я (родина). Стосунки індивіда і родини базуються на зобов'язаннях «природного благочестя». Адже між батьками і дітьми неможливий договір, згідно з яким батьки зобов'язувалися б зачати і виховувати дітей в обмін на їхню майбутню любов і захист. У стосунках між ними існують взаємні природні зобов'язання, глибоко переплетені зі свободою індивіда, особливо в міру його подорослішання, коли власне «Я» потребує вже ширшого діапазону дій. Межі «природного благочестя» стають «тісними». Індивідові потрібна сфера вільної діяльності, де він може порівняти свою свободу зі свободами інших й утвердитись у справедливих взаєминах. Ця сфера є сферою згоди, договору, яку Гегель і назвав «громадянським суспільством». Вона постає ланкою

тування полісу, його влади і законів, розумного розподілу повноважень між різними гілками влади, розрізнення правильних і неправильних форм її організації, верховенство закону в організації взаємовідносин держави і громадянина тощо. Античному світу була відома ідея про розумність і справедливість такої політичної форми суспільного життя людей, за якої право, завдяки визнанню і підтримці влади, стає владною силою, тобто загальнообов'язковим законом, а публічно-владна сила, що визнає право і впорядкована (обмежена) та виправдана ним, стає справедливою державною владою — такою, що відповідає праву.

Правовий закон і правова держава внутрішньо взаємопов'язані, оскільки правова держава неможлива без затвердження верховенства правового закону, а правовий закон для свого встановлення і послідовної реалізації потребує правової держави з відповідним розподілом влади, конституційно-правовим контролем тощо. Тобто йдеться про різні форми вияву ідеї та принципу панування права.

Для правової держави необхідні не лише панування права і правових законів (нормативно-правовий аспект), а й відповідна правова організація самої системи державної влади, створення різних державних органів, чітке означення міри їх компетенції, місця в системі, співвідношення між собою (владно-конституційний (організаційний) аспект). Без належної організації державної влади, розмежування завдань, певного порядку взаємовідносин її гілок на принципах права неможливе панування ні права, ні правових законів, а тим паче їх верховенство. Тому правова держава передбачає домінування права і правової форми організації політичної влади, за якої визнаються та захищаються права та свободи людини і громадянина.

У такому контексті правову державу визначають як правову форму організації і діяльності політичної влади та її взаємовідносин з індивідами як суб'єктами права, носіями прав і свобод людини й громадянина. Побутує трактування правової держави як держави, в якій на основі чинного права реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства.

Правова держава — держава, в якій панує право, метою якої є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин (взаємних прав і обов'язків) між публічною владою та підвладними структурами як суб'єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності та свободи всіх індивідів, прав і свобод людини і громадянина.

Прикметними ознаками правової держави є: верховенство і домінування правового закону та постійне утвердження суверенітету народу; визнання й захист прав і свобод, забезпечення реалізації прав та вико-

Воно ґрунтується на цільному знанні. Справа в тім, що, за Соловйовим, наше життя повне страждань. Але це не означає, що людина повинна в такому стані жити, вона повинна прагнути до якої-небудь щасливої мети. А прагнути до мети - значить бути в постійному розвитку. Розвиватися ж означає, що треба чимось бути і бути ним у всіх моментах свого розвитку, а також те, що кожна точка розвитку приносить щось нове. Але саме зіставлення цих точок суперечить розвитку. Ці точки із самого початку повинні бути в нерозчленованому вигляді всім тим, чим вони стануть наприкінці. Так насіння рослини потенційно містить у собі всю майбутню рослину. Інакше, розвиток повинний бути життям, те, що розвивається, має бути живим організмом чи істотою. Цю же логічну схему розвитку Соловйов застосовує до історії людства. Історія в нього починається з родини, що уявляється ним як примітивний людський організм і називається економічним ступенем. Цьому ступеню протистоїть політичний ступінь, що означає стан, коли зароджується щось загальне для всіх людських індивідуумів. І, нарешті, настає ступінь духовного спілкування більш високої якості, що він називає церквою, інакше церковним спілкуванням. Не слід суворо ставитися до термінології Соловйова. Аналіз його здобутків показує, що він приводить духовний розвиток людства не просто до церкви, але й трьох найважливіших категорій людської думки - істини, добра і краси. "Виправдання істини", "Виправдання добра" і "Виправдання краси" — такі роботи були задумані Соловйовим. Удалося написати тільки "Виправдання добра". У цій роботі Соловйов визначає, що предметом етики є особливі переживання людини. Аналогічно декартовському "Я мислю, отже, існую" він затверджує "Я викладаюся, отже, існую". Саме почуття сорому відрізняє людину від тварини. Сором, жалість, благоговіння — ось три елементарні переживання, на яких заснована людська моральність.

Сором утримує людину від непомірності в почуттєвих насолодах, але на одному соромі моральність не побудуєш. Він може привести до аскетизму, що теж у своїй основі помилковий. Він може привести до гордині, лицемірства. Тому другим доповненням до соромливості обов'язкові жалість і милосердя, що можуть обмежувати тваринні пориви нашої душі. І третім стимулом морального способу життя є відповідь на питання "навіщо я живу" - щоб діяти добро. А діяти добро людина може лише тоді, коли вірить у його значення, у його обов'язковість, у його велич. Соловйов називає це благоговінням. Це релігійне почуття, але воно має і світський характер. Благоговіти можна перед предками, жінкою, народом, генієм і т.д.

Соловйов розкриває сутність етичної свідомості, виділяючи в ньому три необхідні частини морального поведіння: свідомість власної мора-

льної недосконалості; наявність ідеалу, самовдосконалення, тобто прагнення наблизитися до ідеалу. Другу позицію - ідеал - він називає Богом, вічно сушим, вищим добром. Справа не в терміні, важливо зрозуміти, що без визнання морального абсолюту моральні імперативи не діючі, вони відносні. Варто розрізняти моральність і мораль. Моральність корпоративна - це принципи поведінки групи людей, засновані на правах. Сьогодні можна сказати: моральність - класове явище. Мораль загальнолюдська - це постулати поведінки індивіда як частини людського роду. Мораль - це абсолютна моральність, єдина за всіх часів, для всіх народів, для всього людства. Убивство дикуна, говорить Соловйов, такий же злочин, як і убивство генія і святого.

Моральна особа індивіда виявляється в трьох соціальних осередках: родині, народі і людстві. І право - це мінімум моральності, максимум її - любов. Саму ж любов він визначає як потяг одушевленої істоти до іншого для з'єднання з ними взаємного заповнення життя. Він виводить три види любові: любов, що більше дає, ніж одержує - спадна любов; любов, що більше одержує, ніж дає - висхідна любов; і коли те й інше урівноважене.

У першому випадку це батьківська любов, що заснована на жалості і жалі, на турботі сильних про слабких, старших про молодші; переростаючи в родинні відносини, вона народжує Батьківщину.

У другому випадку - це любов до батьків, вона спочиває на почутті подяки і благоговіння. Поза родинною вона народжує уявлення про духовні цінності.

У третьому випадку повнота життєвої взаємності досягається в половій любові. Тут жалість і благоговіння поєднуються з почуттям сорому. Цікаво, що гасло Соловйова "дітородіння благословляється" набуло загальнонаціональний, державний зміст.

У роботі "Життєва драма Платона" Соловйов бачить у любові п'ять можливих шляхів - два хибні і три істинні.

Перший шлях - "пекельний", це все, що губить організм. Другий - "хибний шлях" - тваринний, нерозбірливе задоволення полового потяга. "Третій шлях (це перший щирий) - шлюб. Четвертий шлях - аскетизм, умертвіння плоті, ангельське буття, але оскільки ангел нижче людини в християнстві, то чернецтво - хоча і подвиг, але не вищий шлях любові для людини.

Вищий, п'ятий шлях - це божественна любов, коли з'являється не стать людини, а ціла людина, у з'єднанні чоловічого і жіночого начала. Тут людина вирішує головну задачу любові - увічнити улюблене, врятувати його від смерті і тлінності.

Останній висновок Соловйова - прямий вихід на філософію російсь-

типів соціальної регуляції - моралі, релігії, естетики тощо. В їх взаємодії з принципом рівності простежується правове начало. Як правило, звертають увагу на два взаємопов'язаних аспекти такої взаємодії: 1) моральне, релігійне, естетичне ставлення (розуміння, оцінка, застосування) до певного правового принципу; 2) визнання та втілення у праві цього ставлення - домагання (морального, релігійного тощо) із врахуванням специфічних особливостей та вимог принципу правової рівності.

У першому випадку йдеться про моральні, релігійні, естетичні форми усвідомлення права і відповідні домагання на їх правове визначення. Звідси беруть витоки моральне і релігійне право. У другому - про правову форму усвідомлення і вираження цих видів праводомогань. Сюди відносять різноманітні історично змінні напрями, форми і способи правового визнання і закріплення прав та свобод людей у сфері моралі, релігії, естетики тощо.

Особливості й форми поширення принципу правової рівності на ці сфери духовного життя, способи правового захисту відповідних запитів та інтересів людей, умов для їх задоволення належать до суттєвих характеристик історично досягнутої межі прогресу права і свободи, розвитку форм суспільної свідомості та видів соціальної регуляції.

Утвердження принципу верховенства права передбачає законодавче визнання, закріплення і захист усіх юридично значимих аспектів свободи людини як духовної особистості, як вільного, незалежного й автономного суб'єкта в усіх сферах суспільного життя.

Правова держава та громадянське суспільство. Розуміння закону як правового явища передбачає наявність у ньому об'єктивної загальнозначимості, яка має бути визнаною, нормативно конкретизованою, захищеною можливістю застосування примусових заходів щодо правопорушників тощо. Бажане може набутися буттєвості лише за державно організованого життя суспільства, тобто передбачає необхідний зв'язок права і держави. При цьому держава виступає правовим інститутом, необхідним для зведення загальнозначимого права у загальнообов'язковий закон з відповідними санкціями для утвердження і захисту правового закону.

За словами М. Бердяєва, людство не може жити поза державою, поза онтологічними засадами влади. Воно мусить бути підпорядковане закону, дотримуватися його. Скасування закону держави для людства, ураженого гріхом, є поверненням до тваринного стану. Державу він розглядав як об'єднуючу, упорядковуючу та організовуючу силу.

Однак такою держава може бути лише за умови забезпечення прав і свобод своїм громадянам, тобто коли вона буде правовою державою.

Теоретичні концепції правової державності мають багату історію, своїм корінням сягають античності. Це, зокрема, ідея справедливого влаш-

вові, авторитарні, які є тільки законодавчо оформленим свавіллям. Стає зрозумілим, чому прийняття законів є предметом гострої політичної боротьби, безпосередньо пов'язаної із змаганнями різних корпоративних сил за державну владу, за участь в її здійсненні. Але за будь-яких обставин дієвість та ефективність прийнятих законів як сили дотримання встановленого порядку й справедливості буде залежати від того, наскільки вони адекватні праву. Як правове явище закон виступає тільки у формі об'єктивно обумовлених властивостей права. Тільки за таких обставин закон стає правовим законом, тобто правом, що одержало офіційну форму визнання, конкретизації й захисту.

Закон не має іншої сутності, крім сутності права. Загальнообов'язковою силою володіє тільки правовий закон. Інакше слід було б визнати, що нічого власне правового не існує, що за підтримки сили і насилля можна будь-яке свавілля видати за «право» і «справедливість». Загальнообов'язковість правового закону зумовлена його правовою природою і є наслідком загальнозначущості об'єктивних властивостей права, показником соціальної потреби і необхідності дотримання, конкретизації та захисту принципу й вимог права у відповідних офіційних актах і постановках. Не право є наслідком офіційно-владної загальнообов'язковості, а ця обов'язковість є наслідком права (державно-владна форма вияву загальнозначимого соціального сенсу права). Отже, загальнообов'язковість правового закону зумовлюють:

- об'єктивна природа права, що постає як воля законодавця (офіційно-владне опосередкування між вимогами права і формою їх конкретного законодавчого вираження);

- об'єктивні умови, необхідні для появи та дії правових законів, тобто міра зрілості соціуму.

Право або правовий закон мають різні форми своєї буттєвості: правові норми, відносини, свідомість, правосуб'єктність, правові процедури, процесуальні форми тощо. Відмінність між ними є не сутнісною, а функціональною. Сутність єдиного принципу формальної рівності існує, наприклад, у правовій нормі — правилах поведінки суб'єктів права; правових відносинах — взаємовідносинах формально рівних, вільних і незалежних суб'єктів права; правосвідомості — усвідомленні сенсу і вимог принципу права учасниками правового співтовариства; правосуб'єктності — визнанні індивідів та їх об'єднань формально рівними, вільними і незалежними суб'єктами правового спілкування; правових процедурах — рівному і справедливому порядку набуття та реалізації прав і обов'язків усіма суб'єктами. Отже, право наявне в усіх правових формоутвореннях, де буттєвим є принцип формальної рівності.

Рівність як принцип права має важливе значення і з точки зору інших

кого космізму, одну з найбільш забутих, але найцікавіших сторінок російської філософії.

Російська релігійна філософія поч. ХХ ст. Головний мотив будь-якої форми космізму полягає в усвідомленні, що людство занадто земне, що, замість того, щоб тримати зв'язок з усім миром - космосом, людство уступає на "зміст" до випадків прогресу.

У російському космізмі три течії: природничо-наукова, релігійно-філософська і поетично-художня. У природничо-науковій формі ідеї космізму розвивалися Н. А. Умовим, В. І. Вернадським, К. Е. Ціолковським, Чижевським, Холодним. У працях цих учених усвідомлюється потреба в розробленні нової картини світу.

Існує принаймні дві точки зору на світ. Одна — з позицій космосу, а інша - з позицій історії. Якщо світ — космос, то в ньому (з ним) вже все було, і круговорот подій не залишає людині надії на майбутнє, тобто надії на те, що в цьому світі з моєю участю щось уперше може з'явитися. Якщо світ — історичний, то в цьому світі ще не все зрозуміло і є надія на майбутнє. Для древніх греків мир був космосом, для перших християн — історією. У російському космізмі відроджується космоцентризм древніх греків. Але відправною точкою цього відродження виступає досвід історичної свідомості, що залишає можливість для вільного довизначення світу людиною.

Релігійно-філософський напрямок росіянина космізму пов'язано насамперед з ім'ям Н. Ф. Федорова. Мова Федорова самотня і екстравагантна. Якщо не звертати уваги на особливості мови, можна побачити напруження думки, стурбованість за долю людини, залученої в ритм нескінченного становлення історії.

Якщо всяке сьогодення виявляється лише сходинкою до майбутнього, то низка цих сходинок ніколи не закінчиться, історія не завершиться і залишиться нескінченно незавершеною. Історія має сенс, якщо її завдання здійсненні. Тільки кінцеве має повноту. Для цього необхідно зійти з позицій прогресу, що перетворює сьогодення в засіб для майбутнього, тобто, за словами Н. Ф. Федорова, воскресити все, що жило коли-небудь, і перемогти смерть як умову нескінченного існування людства. Вівторок не прогресивніше понеділка, а жовтень не вище лютого. І якщо сьогодні хтось народжується, то не тому, що вчора хтось помер. Смерть - не умова життя. Смерть - проблема історії, а не космосу, відродження людства, за Федоровим, наша загальна справа.

Поетично-художній напрямок у російському космізмі поданий В. Левшиним, С. Дьячковим, В. Ф. Одоевським, А. В. Сухово-Кобиліним. Він відображає пошуки зв'язків між істиною і сенсом людського існування. Розуміння космічності життя характерне і для Ф. М. Достоевського і для

В. Соловйова. Хоча ані той, ані інший не розробляли тему космізму у вигляді якогось особливого напрямку думки.

Крім етичних, російський космізм указує на екологічні (чи, як говорив Н. Ф. Федоров, санітарно-гігієнічні) наслідки розпаду зв'язків людини зі своїм лоном (всесвіт). Екологічні проблеми виявляють нам не світ, як історію, а світ як космос. Видимо, не випадково в 1913 р. російський учений Н. А. Умов пише статтю "Про задачі розвитку техніки у зв'язку з виснаженням природних ресурсів". У цьому ж році вітчизняний філософ С. Л. Франк вводить у науковий оборот спеціальний термін "ноократія" для позначення нового етапу у відношенні людини до природи. Пізніше, під впливом лекцій В. І. Вернадського про біосферу, щось подібне зробить французький філософ Е. Ленуа. Він створить термін "ноосфера". У 1922 р. учень Вернадського А. Е. Ферсман порушив питання про межі розвитку людської культури у зв'язку з обмеженістю запасів природних ресурсів. Через 50 років з'являться "Межі зростання" Римського клубу, виникне інтерес до екологічної етики.

Російський космізм - це яскрава сторінка історії світової філософії, що відродила гуманістичну думку про те, що природа і людина єдині й нерозривні. Поява цього феномена російської думки було підготовлено розвитком природничих наук, - Ломоносов, Менделєєв, Сеченов, Жуковський, для яких характерний системний підхід до досліджуваних наук. Водночас російський космізм, по суті справи, відкидав споглядальність західноєвропейського раціоналізму, що представляв людини "стороннім спостерігачем" розвитку космосу. Він намагався повернути людину у світовий процес, доводячи, що людина невіддільна від космосу і пов'язана з ним походженням і долею, людина бере участь у розвитку космосу, а її розум і розумна діяльність розглядаються як основний фактор нинішньої еволюції Всесвіту. Основний принцип, що впливає зі світогляду космізму, може бути названий астрономокосмізмом.

Серед представників релігійно-філософського течії космізму виділяється один з найоригінальніших філософів Росії - Флоренський Павло Олександрович (1882–1937). Головним завданням він уважав утворювання шляху до майбутнього цільного світогляду. Не ознайомитися (особливо в молоді роки) з роботою Флоренського "Стовп і твердження істини" (1914) - величезна втрата для кожного. Ця книга свого роду щоденник про пройдений духовний шлях людини, про зміни, пережитих автором, розповідь про досягнутий, про призначення людини, про новий світ, що особистість знаходить.

Згідно з Флоренським, свідомість починає формуватися, гостро сприймаючи світ як занепаде буття. Світ перебуває в рабстві в смерті, у царстві роздробленості, невірогідності, відносності й умовності. Сприй-

ми об'єктами, а не суб'єктами справедливої правової регуляції.

У кожній системі суспільних відносин є особливі інтереси і домагання, а тому вони повинні отримати у праві своє справедливе формулювання, задоволення і захист. А це можливо лише тому, що справедливість не зливається з цими домаганнями і не є нормативним вираженням якогось одного із цих інтересів. Вона, репрезентуючи загальне правове начало, піднімається над усім цим партикуляризмом (прагнення певних частин цілого до реалізації своїх інтересів), на єдиних терезах правової регуляції і правосуддя зважує й оцінює їх формально — рівним, а тому й однаково справедливим для всіх правовим мірилом.

У просторі загальності й загальнозначимості принципу правової рівності і права як регулятора суспільних відносин вільних суб'єктів тільки правова справедливість критерієм правомірності чи неправомірності всіх інших посягань на роль і місце справедливості. Віддаючи належне кожному, вона робить це єдино можливим, загальним і рівним для всіх правовим чином, відкидаючи привілеї та утверджуючи свободу.

Обов'язковість й однаковість правових норм досягається дією закону (лат. lex) як усталеного зв'язку між діями і вчинками людей та їх наслідками. Саме закон, за словами Ж.-Ж. Руссо, є необхідною умовою громадянської асоціації та співжиття. Адже право не лише гарантує рівну міру свободи, справедливості, але й накладає на людей зобов'язання, виконання яких необхідне для забезпечення прав інших, що досягається дією закону. У процесі законодавства право набуває статусу закону (позитивується), тобто йому надається форма загальності й визначеності. Тому закон не просто взаємопов'язаний із правом, а є необхідною загальнообов'язковою формою його об'єктивації, виразу і дії в суспільному житті.

Закон і право, на переконання українського філософа Михайла Драгоманова, є вираженням волі народу, і тільки на цьому має бути побудований закон. Тому право часто визначається як владна загальнообов'язковість того, що офіційно визнається і встановлюється як закон у конкретний час і в конкретному суспільному просторі. За такої тотожності права і закону вживається поняття «позитивне право».

Закон, на відміну від права, яке з'являється спонтанно у ході природного плину людського буття, формується людьми свідомо й цілеспрямовано. А тому він не може не відображати корисливих інтересів законодавця. Закон може бути знаряддям реалізації права, а може і суперечити праву, бути повністю або частково формою офіційного визнання, нормативної конкретизації і захисту як права, так і неправих вимог, дозволів чи заборон. Недаремно Гегель зазначав, що законодавство може спотворити зміст права: «те, що є закон, може бути відмінним від того, що є право в собі». Ось чому в політиці розрізняють закони правові та непра-

го масштабу і рівної міри свободи, тобто без права. Свобода не лише не протистоїть правовій рівності, вона можлива лише за такої рівності, втілена в ній. Свобода і рівність невіддільні, вони передбачають одна одну. Адже визначальною фігурою свободи у її людському вимірі є вільна особа як необхідна основа правоздатності й правосуб'єктності. А свободу індивідів можна виразити тільки через загальний принцип і норми рівності цих індивідів у певній сфері й формі їх взаємовідносин. Право — всезагальний масштаб і рівна міра саме і передусім свободи людей. Вільні індивіди — носії, суть і сенс права. Там, де заперечується вільна особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, правових індивідуальних, колективних, інституційних суб'єктів права, правових законів і правових відносин як у суспільстві, так і в конкретних сферах суспільно-політичного життя.

Розуміння права як рівностей (загального масштабу і рівної міри свободи людей) охоплює собою і справедливість (лат. *justitia*) як його внутрішню властивість і якість. Справедливість належить до поняття права. Право завжди справедливе і є носієм справедливості, яка, власне, тому і справедлива, що втілює і виражає загальнозначущу правильність, яка означає загальну правомірність (суть, начала права, сенс правового принципу загальної рівності й свободи).

Діяти справедливо означає діяти правомірно, відповідно до загальних і рівних вимог права. Такий правовий сенс справедливості має чи не найяскравіше адекватне відображення в образі давньогрецької богині справедливості й правосуддя Феміди, яка наглядала за тим, щоб ні люди, ні боги не порушували законів. Її зав'язані очі, терези в руках як символи безсторонності дохідливо відображають уявлення про властиву праву загальнозначимість, імперативність, абстрактно-формальну рівність, тобто його внутрішню єдність із справедливістю. Його вимоги абсолютно однакові щодо всіх, в тому числі й носіїв влади, які встановлюють певне правоположення. Справедливість — це самовияв, самосвідомість, самооцінка права, водночас і правова оцінка всього неправового. Іншого принципу, окрім принципу права, справедливість не має.

Заперечення правового характеру і сенсу справедливості призводить до того, що за справедливість можуть видавати якесь неправове начало: вимоги зрівнялівки чи привілеїв певним категоріям суспільних індивідів, певні політичні, економічні, соціальні, світоглядні уявлення, інтереси тощо. Такі неправові дії неодмінно поринають у сферу суб'єктивізму і релятивізму, породжують безліч протидіючих неправових уявлень про справедливість і право, односторонні посягання окремого начала на всезагальність. Хоча насправді вони є лише особливими сферами у загальному просторі буття і дії права та правової справедливості, специфічні-

маючи ці властивості світу, свідомість бачить свій порятунок у тому, щоб знайти деякі абсолютні підвалини, достовірні начала, тобто істину.

Просування свідомості до мети починається з етапу логістики, коли аналізуються поняття, категорії, дотримуються правила формальної логіки. Але в даній сфері не знаходиться істина. Тому свідомість переходить до другого етапу, названого можливим міркуванням. Автор описує властивості істини, не вирішуючи питання про її існування.

Останній етап - це перехід до твердження, що тепер істина реально існує. І по суті справи, ця умова і передумова релігійного акту, головний його зміст - любов, тому що тільки вона є та духовна діяльність в якій дається бачення Стова істини. Відбувається входження, включення людини у пов'язану любов'ю спільноту людей, а ця спільнота і є не що інше, як "церква чи Тіло Христове", Стоп і твердження істини.

Далі Флоренський розглядає підсумок духовних шукань - сам Стоп істини. Тут звучать дві теми: що таке збиткове буття? Яка зв'язок тутешнього буття з незбитковим буттям? Обидві теми розкриваються на основі концепції - поняття Софії, Премудрості Божої. Побудова софілогії Флоренський починає з опису зв'язку світу і Бога, що виражається подвійно: як зміст людського буття і як любов людини до Бога. Коли цей зміст і любов з'єднуються разом, народжується нове поняття, зміст якого в тім, що кожній особистості супроводжує її ідеальна чи особистість любов - ідея - монад, деякий "квант" змісту і любові, що з'єднує особистість з Богом. Монади Флоренського сповнені любові не тільки до Бога, але й до самих себе, утворити в підсумку особливе "єдність у любові". Збори ідеальних особистостей - теж особистість. Ця особистість і є Софія.

Отже, Софія — це всеєдність, любов — це сила, який встановлюється і на який тримається всеєдність. У такий спосіб Флоренський пояснює буття.

І далі. Світ, представлений самому собі, деградує. Саморозвиток світового цілого неможливий. Але у світі є високоорганізоване, що ускладнюється, єдинящее - монад як космоцируючий принцип. Вище уявлення про монаду - людину. Тобто основу незбагненого складних складають сили, що знаходяться поза світом природи. Такими є світи культури, тому що культура є боротьба зі світовим урівнюванням - смертю, культура служить вірі. Звідси висновок, що порятунок світу залежить від порятунку людини. У людині борються космічні і хаотичні сили (сили порядку і безладдя), джерелом "світохаосу" є гріх — момент розладу, розпаду і розвалу духовного життя. Космічний початок протистоїть хаосу - "неправди - смерті - безладдю - анархії - гріху". Протистояти "макрохаосу" здатна "віра - цінність - культ - світорозуміння - культура". Особистість, таким чином, поставлена в центр позначеного процесу космоізації.

Викласти філософію Флоренського в короткій формі неможливо, щоб неї осягти, треба просто читати його праці.

Питання для самостійної підготовки

1. Яким був вплив класичного ідеалізму початку XIX ст. на російську філософію?
2. Розкрийте зміст філософських поглядів західників та слов'янофілів.
3. Розкрийте зміст російської філософії права.
4. Охарактеризуйте філософську творчість І.О. Ільїна.
5. У чому сутність філософсько-релігійної концепції С.М. Булгакова.
6. Зазначте особливості філософії російського зарубіжжя XX ст.

кількість значень. Одні називають свободою легку можливість скинути того, хто має тиранічну владу; інші — право обирати того, кому вони повинні підкорятися; треті — право носити зброю і чинити насилля; четверті — її привілей бути керованими особою їх національності тощо. Тому, на перший погляд складається враження про свободу як своєрідний шматок глини, з якого можна зліпити будь-яку фігуру, образ за велінням душі чи уяви. Насправді свобода приходить у світ і утверджується в ньому в дещо незримому, але чітко означеному одязі права: у формі правопорядку, відповідальності, дозволів і заборон, правопорушень. Саме такою є реальна буттєвість свободи. (Люди є вільними настільки, наскільки є рівними, і рівними — наскільки вільні.) Неправова (безправна) свобода, свобода без всезагального масштабу та єдиної міри, тобто «свобода» без рівності — це ідеологія елітарних привілеїв. А так звана «рівність» без свободи — ідеологія рабів, пригнічених мас із їхніми вимогами ілюзорної «фактичної рівності», підміною різностей зрівнялівкою. Тому існує альтернатива: або свобода у правовій формі, або свавілля, тиранія, насилля, де немає місця принципу права. Третього не дано.

Свобода та її значення у людському бутті нерозривно пов'язані з місцем і роллю права у суспільному житті. Неухильно прогресуюче вивільнення людей від різних форм залежності, гніту чи тиску — це водночас і прогрес у правових (державно-правових) формах вияву, існування та захисту цієї прогресуючої свободи. У такому контексті всесвітню історію можна розглядати як поступальний рух до дедалі більшої свободи всезростаючої кількості людей, які набувають статусу формально рівних суб'єктів права.

Історичний розвиток свободи і права у людських відносинах є прогресом рівності людей як формально (юридично) вільних осіб. Тільки через механізм права (формально-правової рівності) невільна на перших порах маса людей поступово у процесі історичного розвитку стає вільною. Правова рівність робить свободу можливою і дійсною у всезагальній нормативно-правовій формі, у вигляді певного правопорядку, про що свідчить світовий досвід розвитку свободи, права, рівності в людських стосунках. Щоправда, за фальсифікації чи хибного тлумачення сутності права (коли його розглядають як будь-які забаганки владних структур, законодавство, що може мати довільний, антиправовий характер), право і свобода, право і рівність можуть протиставлятися. Такі протиставлення, що здебільшого переслідують певні соціально-політичні інтереси, далекі від наукових, оскільки змісту понять, що протиставляються, надають довільних значень.

Якщо йдеться про свободу, а не про привілеї, свавілля, то вона просто неможлива без принципу і норм рівності, без загального правила, єдино-

упорядковує за єдиним критерієм, трансформує невизначені фактичні відмінності у формально-визначені права вільних, незалежних, рівних індивідів. У цьому полягають специфіка, сенс, межі та цінності правової форми опосередкування, регуляції й упорядкування суспільних відносин. Формально право — це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути (у згоді із загальним масштабом і рівною мірою правової регуляції) своє, індивідуально-визначене право на даний об'єкт. За формальної рівності й рівної правоздатності різних людей їх реально набуті права неодмінно (у зв'язку з відмінностями між людьми, їх реальними можливостями, умовами та обставинами життя тощо) будуть нерівними: життєві (фактичні) відмінності, піддані виміру й оцінці права з його загальним масштабом і рівною мірою, дають в результаті відмінності щодо набутих, особисто належних конкретному суб'єкту прав. Відмінності осіб щодо набутих прав — необхідний результат дотримання, а не порушення принципу їх формальної правової рівності, рівної правоздатності.

Право — це лише рівний для різних людей формалізований шлях до набуття прав на різні речі, предмети, блага, а не їх роздавання порівно кожному. Незважаючи на те, що на різних етапах історичного розвитку права змінюються обсяг і зміст, місце і роль принципу правової рівності у суспільному житті, все ж він має універсальне значення для всіх історичних типів і форм права й виражає специфіку та прикметну особливість правового способу регулювання суспільних відносин вільних людей. Скрізь, де діє принцип формальної рівності, наявні правове начало і правовий спосіб регуляції. Де діє право, там функціонує принцип правової рівності. Де відсутній принцип рівності, там відсутнє право як таке. Тобто існує внутрішній взаємозв'язок правової рівності та всезагальності правової форми, яка, отже, не є випадковістю, чимось зовнішнім стосовно права. Така формальність внутрішньо необхідна, закономірна для будь-якого права. Вона єдиною можливий спосіб вираження суті відносин, що охоплюються й регулюються правом, міри свободи індивідів за єдиним масштабом і рівною мірою.

Дозволи і заборони, які продукує право, формують нормативну структуру свободи в суспільному бутті людей, межі досягнутої свободи, між свободою і несвободою на відповідному етапі суспільного розвитку.

Свобода є складним явищем як для розуміння, так і для практичного втілення у формах, нормах, інститутах, відносинах суспільного життя. У своєму прагненні від несвободи до свободи чи до вищого рівня свободи люди не мають ні вродженого досвіду свободи, ні чіткого розуміння якості стану (свободи). Ш. Монтеск'є, який мав чи не найчіткіші уявлення про складності суспільної філософії, у праці «Дух законів» (1748) зазначив, що слово «свобода», як жодне з інших, має надзвичайно велику

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 5.

МАРКСИЗМ ТА НЕОМАРКСИЗМ

Мета заняття — розкрити особливості та характерні риси філософії марксизму.

Основна проблема — становлення та розвиток філософії марксизму.

Основні поняття та категорії — матеріальне виробництво, виробничі відносини, суспільні відносини, базис, матеріальне буття, суспільно-економічна формація, соціальні класи, відчуження, експлуатація, приватна власність, засоби виробництва, робітничий клас, пролетаріат, класова боротьба, практика, соціалістична революція, диктатура пролетаріату.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Історичні умови виникнення філософії марксизму.
2. Проблема людини, суспільства і світу в філософії марксизму.
3. Еволюція філософії марксизму: західні та східноєвропейські концепції.

Теми рефератів та повідомлень

1. Становлення та розвиток марксизму.
2. Філософія марксизму в Росії.
3. Марксизм та його фальсифікація в радянський період.

Рекомендована література

1. Бердяев Н.А. Классический марксизм и марксизм русский // Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990.
2. Ильенков Э.В. Философия и культура. — М., 2001.
3. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - Т.13.
4. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - Т. 3.
5. Марксистская теория человека // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XIX в. — М., 1995.
6. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М., 2002.
7. Філософська і соціологічна думка. — К., 2000-2007.

Навчально-методичний матеріал до теми

Історичні умови виникнення філософії марксизму. У радянській літературі доперебудовної доби практично одностайно підкреслюється

всесвітньо-історичне значення марксизму: К. Маркс та Ф. Енгельс створили оригінальне, єдино правильне вчення, озброїли ним пролетаріат, що здійснив революцію й тим самим довів його істинність. "Вчення Маркса всесвітнє - бо воно правильне" (В. Ленін). Останні двадцять років внесли певні зміни в ставлення до марксистської теорії, до його оцінки. Нині все рішучіше йдеться про „головну помилку” К.Маркса (М. Попович), "екстремістську революційність" В. Леніна (М. Михальченко, В.Черняк), "тоталітаризм сталінізму, побудованого на головних засадах ленінізму" (О.Л. Ціпка) і т.ін. Деякі "гарячі голови" взагалі пропонують відмовитися від марксизму, заборонити марксизм як найреакційнішу (поряд із фашизмом) філософію ХХ ст.

Як бачимо, одну крайність пропонують замінити на іншу. У цій драматичній ситуації, що посилюється нестабільністю суспільних відносин, потрібен врівноважений та тверезий аналіз сутності марксистської теорії, її головних концептуальних засад, місця та ролі в історії соціально-філософської думки людства.

Важливо пам'ятати: марксистська філософія сформувалася за певних історичних умов. І тому ставитися до неї треба виважено, як до будь-якої теорії, якій властиві і позитивне, і історичні обмеженості. Захвалювання її, так само як і паплюження, однаково некоректно, ненауково. Філософію марксизму (як і всяку іншу) неправомірно ототожнювати з політичними поглядами і діями її прихильників. Аналізувати її слід, керуючись методологічними принципами об'єктивності й історизму. Правильно оцінити марксистську філософію навряд чи можливо, якщо не враховувати, по-перше, історичні умови її виникнення; по-друге, найважливіші проблеми, поставлені і вирішені нею; по-третє, історичний шлях, пройдений нею, і зміни, що відбувалися на цьому шляху; по-четверте, долю марксистської філософії в сучасних умовах.

У 40-х роках ХІХ ст., коли капіталізм затвердився як суспільний лад у найбільш розвитих країнах Європи (Англія, Франція, Бельгія) і в США, а в ряді інших (Німеччина, Австрія, Італія) переживав ранню стадію розвитку, з'являється і марксизм. Тоді виробництво почало набувати дедалі більш суспільний, міжнародний характер, чітко проявилася тенденція становлення суспільства як цілісної системи. Однак суспільство не дійшло згоди. Капіталістичні суспільні відносини викликали зміни в соціальній структурі суспільства, загострили протиріччя між соціальними спільнотами, класами. Історія Англії, Франції, Німеччини показала, що буржуазний лад, його держава не дали ані соціальної справедливості, ані соціально-політичної рівності, ані волі, ані братерства, під гаслами яких вони разом з буржуазією відстороняли від влади феодалів. Приватна власність, у якій буржуазні теоретики бачили гаранта нового прекрасного

ності та знання в життєдіяльності людини і людства загалом.

Співвідношення моралі та права. Проблема справедливості та її сучасний вимір. Основним поняттям філософії права є «право» (лат. jus), а відповідь на запитання «що таке право?» має для неї фундаментальне значення. Єдиної вичерпної відповіді на нього немає, її пошуки є актуальними дотепер. На підставі узагальнень різних визначень права, які репрезентують різні напрями вияву його природи, заслуговують на увагу такі дефініції:

— право — це принцип формальної рівності людей у суспільних відносинах;

— право — це загальна і необхідна форма свободи у суспільних відносинах людей;

— право — це загальна справедливість. Наведеним визначенням властива внутрішня смислова рівноцінність, оскільки формальна рівність такою ж мірою передбачає свободу і справедливість, як справедливість — свободу і рівність. Отже, смисловими компонентами права, його об'єктивними сутнісними особливостями, принципами є формальна рівність, єдиний масштаб, рівна міра свободи індивідів та загальної справедливості, які загалом виражають природу, сенс і специфіку права, фіксують розуміння права як самостійної сутності.

Поняття «рівність» репрезентує певну абстракцію, тобто є наслідком свідомого абстрагування від відмінностей, властивих об'єктам, що зрівнюються. Зрівнювання передбачає зосередження на відмінностях як зрівнювальних об'єктах.

Критерієм правового зрівнювання людей є свобода індивіда у суспільних відносинах, що визнається й утверджується у формі його правоздатності та правосуб'єктності. У цьому полягає специфіка правової рівності та права загалом.

Правова рівність — рівність вільних і незалежних суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою.

Там, де існує поділ людей на вільних і невільних, невільні є не суб'єктами, а об'єктами права і на них принцип правової рівності не поширюється. Отже, правова рівність — це рівність вільних і рівність у свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів. Право діє і промовляє мовою і засобами саме такої рівності, завдяки цьому виступає загальною і необхідною формою буття, вияву та реалізації свободи у процесі спільної життєдіяльності людей. Правова рівність, як і будь-яка інша рівність, абстрагована від реальних, фактичних відмінностей тих, кого вона зрівнює, а тому вона має формальний характер.

Право як форма відносин за принципом рівності не усуває (і не може усунути) початкових відмінностей між людьми, а лише їх формалізує,

відношенні з офіційним законом (позитивним правом). У цьому аспекті екзистенційне право постає як справжнє (автентичне) право (як вияв «справжнього існування», екзистенції), а закон (позитивне право) — як щось несправжнє, відчужене від людини, а отже, як таке, що суперечить його екзистенційній сутності, як знеособлена об'єктивована форма вияву «недійсного існування».

У неопозитивістській концепції (О. Вайнбергер, П. Колер, П. Штрассер та ін.) філософія права охоплює аналіз структурних проблем права, загальні юридичні поняття й основні теоретичні проблеми правової науки, теорію справедливості та юридичне вчення про методи.

З точки зору представників неотомізму (Ж. Маритен, Ж. Дабен, Й. Месснер) філософія права має вивчати природне право, яке онтологічно притаманне людині з часів її творення Богом, тобто яке походить від вічного закону, що є джерелом усіх інших законів і загальним законом світобуття. Природне право розглядається ними як ідеальний порядок людських дій, а тому йому мусить відповідати позитивне право і його застосування на практиці.

Отже, предметну сферу сучасної філософії права визначають проблеми природи і сутності права, його специфіка та особливості, співвідношення права з іншими соціальними нормами, питання сенсу, місця і значення права в системі філософського вчення про світ, людину, форми і норми соціального життя, про методи пізнання, систему цінностей тощо.

Буття права передбачає й охоплює правову визначеність й упорядкованість світу людського буття, право розуміння і правовий підхід до основних відносин, форм, інститутів і установ у суспільному житті людей. Тому предметна сфера філософії права традиційно охоплює й проблеми філософії держави. Держава, як відомо, встановлює, підтримує і втілює в життя норми права, забезпечує їх загальнообов'язковість можливістю застосування відповідного державного примусу. Щоправда, сфера філософського права аналізу не обмежується лише законодавчою, правозахисною діяльністю держави. До філософсько-правового інтересу належать такі проблеми, як право і держава, людина — суспільство — держава, правові форми реалізації функцій держави, держава як правовий інститут, нація — право — держава, правова держава як реалізація ідей домінування права.

Як самостійна теоретична загальнонаукова дисципліна (подібно до теорії держави і права, соціології права, історії правових і політичних вчень тощо) філософія права виконує певні загальнонаукові функції методологічного, гносеологічного, аксіологічного характеру. У взаємозв'язку з іншими видами і засобами вивчення права вона є найвищою духовною формою пізнання права, досягнення й утвердження його сенсу, цін-

життя і зв'язували її з розвитком самої сутності і природи людини, побудовою справжнього людського суспільства, не виправдала чекань. Навпаки — загострилася проблема власності, проблема людини стала предметом філософських роздумів.

Кінець XVIII - початок XIX століть ознаменовані революцією в природознавстві. Відкриття закону збереження і перетворення енергії (Ю.Р. Майер і ін.), створення клітинної теорії живої речовини (П.Ф. Горяїнов, Т. Шванн, М.Я. Шлейден), еволюційна теорія (Ч. Дарвін), космогонічна теорія І. Канта і П. Лапласа розкрили зв'язки між твариною, рослинним світом і неорганічною природою; склалася нова картина світу, у якому здійснюється безупинний процес розвитку. Відкриття природознавства суперечили традиційній картині світу, що представляла неживу природу і людське суспільство (людини) як самостійні царства.

Тенденції взаємозв'язку економічного, соціального, політичного і духовного життя суспільства, наукові відкриття, взаємодія людини з природою викликали пильну увагу вчених-соціологів, філософів, економістів, біологів. З'являються наукові праці, покликані задовольнити потреба суспільства в з'ясуванні, що стали класичними. В Англії формуються теорії і концепції Вільяма Петті, Адама Сміта, Давида Ріккардо з проблем політичної економії, що розкривають генезис капіталістичного суспільства, безмежність розвитку ринкового виробництва, що обґрунтовують теорію трудової вартості, що показали «економічну анатомію класів». Французький філософ Сисмонді, проаналізувавши тіньові сторони капіталізму, зробив висновок про неминучість його економічних криз, висловив сумнів у його доцільності, що стала вихідним для різних напрямків утопічного соціалізму.

Просвітительські ідеї французьких матеріалістів XVIII ст. про людину і суспільство впливають безпосередньо в соціалістичні і комуністичні утопічні вчення Анрі Сен-Симона і Шарля Фур'є, що побудував «соціалістичні моделі» майбутнього. Одним з перших Анрі Сен-Симон висловив думку, що в основі всякої політики лежить економіка, у майбутньому поглинаючи політику: політичне керування людьми повинне перетворитися в розпорядження речами й у керівництво процесами виробництва. Шарль Фур'є обґрунтував періодизацію історичного процесу (дикість, патріархат, варварство, цивілізація), критикував буржуазний суспільний лад з його гостро проявилися в боротьбі стані, класів у Франції 1789 р., висловив ідеї про майбутнє суспільство, у якому немає місця протиріччям між містом і селом, між розумовою і фізичною працею.

Осмисленню актуальних проблем буржуазного суспільства тоді чимало сприяла німецька класична філософія., особливо діалектика, навчання про людину Іммануїла Канта, Людвіга Фейєрбаха і суспільстві Георга

Гегеля. Такі історичні умови виникнення марксизму.

Проблеми людини, суспільства і світу у філософії марксизму.

Карл Маркс (1818–1883) народився в містечку Трір у сім'ї єврей-адвоката, закінчив Берлінський університет і захистив докторську дисертацію з філософії. За своїми поглядами він був тоді «молодогегельянцем» і з філософії Г. Гегеля робив атеїстичні та революційні висновки. Реакційному уряду тодішньої Німеччини не подобалися критично-революційні «стріли» марксівського розуму, тому викладацької посади в університеті К.Маркс отримати не зміг. Він зайнявся юридичною практикою. У реальному житті з'ясувалася неспроможність гегелівської філософії права, через абстрактність, що не сприяла розкриттю причин порушення закону. Карл Маркс критикує німецьку класичну філософію і шукає свою філософську позицію.

Обізнаність із працею Л. Фейєрбаха «Сутність християнства» зумовило перехід К. Маркса з позицій молодогегельянства на позиції фейєрбахівства. Захоплюючись фейєрбахівською філософією людини, К. Маркс працює на журналістській ниві, знайомиться із життям простого люду, діяльністю тих установ, які управляють суспільством. Намагаючись розібратись у суперечностях епохи, він самостійно наполегливо вивчає політичну економію, що, як і соціалістичну утопічну філософію, пов'язує з пролетаріатом, котрий дедалі вагомніше заявляв про себе як серйозна суспільно-політична сила.

За критичні статті про суспільно-політичне життя К.Маркс зазнав переслідувань, змушений був виїхати до Франції. Там вивчає вчення соціал-утопістів, робітничий рух, вступає в таємне суспільство «Спілка справедливих», що ставило метою боротьбу за інтереси робітників. Уточнюючи, під впливом Людвіга Фейєрбаха, свою соціально-філософську позицію, Карл Маркс пов'язує життєві цілі і світогляд із пролетаріатом, відкидає релігійно-ідеалістичне розуміння людини і її шляхів до волі, підкреслюючи: людина - не абстрактне, істота, що тулиться десь поза світом. Людина – це світ людини, держава, суспільство. Пропаганда філософської свідомості полягає в тому, щоб вона стало філософською свідомістю кожної людини, виражало її інтереси, торкалося її серця, її почуттів і перетворилося на переконання кожного. Ключ до успіху нової філософії, на думку Карла Маркса, лежить у її гуманізмі, у вираженні нею інтересів кожного робітника і всього робітничого класу, у єдності теорії філософії і практики пролетарського руху.

Активізації його теоретичних роздумів у цьому напрямі сприяло знайомство й дружба з Ф.Енгельсом.

Фрідріх Енгельс (1820-1895) не мав університетської освіти. Його батько – багатий текстильний фабрикант намагався якомога швидше залу-

ями про тотожність мислення і буття, розумного і дійсного.

Підходи Гуго й Гегеля щодо змісту філософії права набули подальшого розвитку у філософсько-правових концепціях неогегельянства (Ю. Біндер, В. Дільтей, Р. Кронер, Б. Кроче, К. Паренц), неотомізму (Ж. Маритен, Ж. Дабен, Й. Меснер, А. Ауер), екзистенціалізму (В. Майхофер, Е. Фехнер, Г. Кон, К. Коссіо), неопозитивізму (Г. Харт, О. Вайнбергер, П. Колер, М. Пришлінг, П. Штрассер) тощо.

Філософське праворозуміння справило відчутний вплив як на окремі філософсько-правові підходи і концепції, так і на юридичну науку загалом. З іншого боку, юриспруденція, юридичні теоретичні положення про право, проблеми його становлення, удосконалення і розвитку визначають вектори філософських досліджень правової тематики. Подібним взаємовпливом і взаємодією філософії та юриспруденції відзначаються майже всі сучасні підходи до права незалежно від системи, до якої вони належать, — юридичної науки чи філософії.

Оскільки філософсько-правові концепції ХХ ст. розвиваються зусиллями філософів і юристів, це зумовлює певну розбіжність між ними щодо розуміння предмета, цілей і завдань філософії права.

Так, серед загальних проблем теорії права німецького правознавця А. Кауфмана перебувають такі питання, як людина у праві, право як міра влади, співвідношення природного права і правового позитивізму, права і моралі, подолання правового релятивізму, онтологічна структура права тощо. Французький професор права Г. Шварц-Ліберман фон Валендорф вбачає сенс філософії права в аксіологічному підході до позитивного права, оскільки філософія, на його думку, за своєю суттю є встановленням ієрархії цінностей щодо навколишнього світу.

Австрійський дослідник Г. Луф як основні проблеми філософії права виокремлює: поняття і сутність права, джерела права, дію права, співвідношення права і моралі, природне право, справедливість тощо. Іспанські правознавці П. Бельда і Х.-Ф. Лорка-Наваретт, вказуючи на важливість дослідження сутності права, особливу увагу звертають на необхідність аналізу принципів природного права, що зумовлені природою людини, та на з'ясування зв'язку природного права з позитивним.

У філософсько-правовій концепції німецького мислителя К. Роде філософія права, за своєю суттю, постає як історія філософії права, в якій він виокремлює три основні етапи: філософію права античності, християнську філософію права і філософію права Нового часу — від Макіавелі до сучасних авторів.

У контексті екзистенційного підходу до права (В. Майхофер, Е. Фехнер, К. Коссіо) основне завдання філософії права полягає в розумінні й тлумаченні права як екзистенційного явища, в його розрізненні й спів-

3. Нерсисянц В.С. – М., 1997.
4. Ролз Дж. Теория справедливости. – Новостбирск, 1995.
5. Фуллер Л. Анатомія права. – К., 1999.
6. Хартх Х. Концепція права. – К., 1998.
7. Хёффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. – М., 1994

Навчально-методичний матеріал до теми

Філософський та правознавчий погляди на сутність права. Тривалий час питання права, праворозуміння розглядалися фрагментарно як окремі аспекти більш загальних тем. І лише згодом вони стали самостійними об'єктами дослідження, здебільшого як вчення про природне право. Наприкінці XVIII ст. завдяки ініціативі німецького юриста Г. Гуго з'явилося в науковому вжитку поняття «філософія права». Оскільки воно прижилося в юридичній науці, то й сама філософія права вважалась її складовою. На думку Гуго, юриспруденція повинна охоплювати юридичну догматику, філософію права й історію права. Філософія права, згідно з його розумінням, є «частиною метафізики голої можливості (цензура й апологетика позитивного права за принципами чистого розуму), частиною політики доцільності певного правоположення (оцінка технічної і прагматичної доцільності за емпіричними даними юридичної антропології)».

Філософія права — розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі у житті людини, держави, суспільства.

Розробляючи філософську частину вчення про право, Гуго заперечував основні ідеї метафізичного вчення про право Канта, під впливом якого він перебував. Філософія, історія права в його інтерпретації є антираціоналістичними, позитивістськими, спрямованими проти природно-правових ідей розумного права.

Самостійною філософською дисципліною філософія права стала завдяки зусиллям Гегеля, який у 1820 р. видав знамениту «Філософію права», що дотепер не втратила своєї значущості. Наука про право, за Реголем, є частиною філософії. Тому вона мусить розвинути із поняття ідею, що репрезентує розум предмета, або спостерігати власний іманентний розвиток самого предмета. Звідси випливає й визначення предмета філософії права: «Філософська наука про право має своїм предметом ідею права — поняття права і його реалізацію».

Гегель ставить перед філософією права завдання досягнути думки, що покладені в основу права, «досягнути те, що є, оскільки те, що є, є розум». Тобто його тлумачення предмета філософії права зумовлено його ж іде-

чити сина до комерційної діяльності і тому влаштував його в одну з великих торговельних контор. Та хлопець поривався до літератури. З 1839 р. він співпрацює з друкованим органом «Молодої Німеччини», вивчає Біблію, захоплюється філософією, ґрунтовно студіює «Філософію історії» Г. Гегеля, стає його послідовником (молодогегельянцем) і доходить висновку про необхідність озброїти ідеологію «Молодої Німеччини» гегелівською діалектикою. До соціалістичної ідеології він дійшов в Англії, куди їздив за дорученням батька в комерційних справах. Кореспонденції Ф. Енгельса з Англії свідчать про глибоке розуміння економічного становища найбільш розвиненої тоді капіталістичної держави, сутності суперечностей та боротьби класів і партій, значення соціальної революції в розвитку суспільства. У 1844-1845 рр. Ф. Енгельс пише працю «Становище робітничого класу в Англії», де намагається розібратись у тому матеріалі, який йому вдалося зібрати в процесі знайомства з умовами праці та життя робітників. Побачене приголомшило Ф. Енгельса. Нелюдське життя пролетаріату, страждання багатотисячних мас населення вимагало перегляду «офіційних» теоретичних доктрин того часу. В пошуках нових ідей він знайомиться з працями Р. Оуена, студіює політекономію, історію, вивчає праці лідерів німецького «філософського комунізму» М.Геса та К.Грюна, стає переконаним соціалістом.

1844 рік став роком початку дружби й тісного співробітництва Ф. Енгельса з К. Марксом. Першою спільною працею стало «Святе сімейство, або критика критичної критики» (1845 р.) До співробітництва і К. Маркс, і Ф. Енгельс вже мали опубліковані теоретичні дослідження та публіцистичні статті, що свідчать про надзвичайно високий рівень їхньої філософської культури. Саме тому перша спільна праця постала як завершений філософський твір, де були сформульовані фундаментальні засади нового теоретичного бачення світу – ідея суспільних виробничих відносин, теза про визначальну роль народних мас в історії, історичну місію пролетаріату як могильника капіталізму.

Наступною спільною працею К.Маркса і Ф.Енгельса була «Німецька ідеологія». Її написано в 1845-1846 рр., але ця праця побачила світ лише в 1932 р. Нарешті, третьою спільною працею, що свідчить про зрілість і відточеність соціально-філософських поглядів К.Маркса і Ф. Енгельса, став всесвітньо відомий «Маніфест Комуністичної партії» (1848 р.). У цьому творі, зазначав пізніше В.Ленін, викладено новий світогляд - послідовний матеріалізм, що охоплює і сферу суспільного життя; діалектику - найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток; теорію класової боротьби й всесвітньо-історичної місії пролетаріату як творця нового суспільства.

Спільно Карл Маркс і Фрідріх Енгельс розробляють вчення про лю-

дину, суспільство і світ, що зробило революційний переворот у філософії. Основні ідеї вони сприйняли в безпосередніх попередників: гуманізм, матеріалізм і діалектика побудови майбутнього справедливого, гуманного суспільства.

Новизна концепції полягає в тому, що, по-перше, теорія людини вирастає зі світського, нерелігійного світорозуміння. Немає нічого надприродного. Людина не тільки актор, але й автор своєї історичної і світової драми, корені якої ідуть в історію праці.

По-друге, якщо попередня філософія основою людини як суб'єкта вважала його ідеальну якість (розумність, свідомість), духовну активність, те, на противагу цим концепціям, Карл Маркс і Фрідріх Енгельс основу людини визначають як предметно-почуттєву, матеріально-виробничу практичну діяльність.

Уперше практика включається у філософське розуміння людини і суспільства, стає наріжним каменем у побудові матеріалістичної теорії історичного процесу. Практика є не що інше, як процес життєдіяльності людини, процес суспільного виробництва і відтворення людини. За допомогою практики задовольняються всі людські потреби — у матеріальних благах, і в засобах зв'язку, і у свідомості як чисто людському засобі орієнтування у світі. Аналізуючи практику, Карл Маркс і Фрідріх Енгельс логічно приходять до нового розуміння сутності людини як сукупності суспільних відносин. Це найважливіший момент нового вчення про людину. Матеріально-виробнича діяльність завжди здійснюється в суспільстві і за допомогою суспільства. У процесі трудової діяльності людина вступає в суспільні відносини з іншими людьми. У суспільних відносинах вона формує свою сутність, що виступає не природною, а соціальною сутністю. Суспільні відносини мають історичний характер. Вони змінюються під впливом об'єктивних законів життєдіяльності людей. Для попередників Маркса людина - продукт природи. Філософія марксизму приймає ідею важливості природи в житті людини, але природа перестає бути тільки колискою людини. Вона безупинно змінюється людиною в процесі його трудової діяльності. Змінюючи природу за її законами, реалізуючи в ній свої цілі, потреби і здібності, людина історизує, суб'єктивізує природу, утягує її у свій світ. І вся історія людства виявляється процесом безупинної зміни природи людиною, у тому числі його власної природи.

Теорія людини органічно пов'язана з теорією суспільства. Суспільство — не сукупність людей, а система суспільних відносин, що складаються в процесі трудової діяльності людей. На думку К.Маркса, суть різноманітних суспільних відносин між людьми зумовлена відносинами власності.

1. Розкрийте, у чому полягає сутність політичної системи?
2. Проаналізуйте, чи співпадають поняття „політична організація” і „політична система”.
3. Визначте зміст поняття “правова держава”.
4. Проаналізуйте різноманітні теорії походження держави. Виберіть, на Ваш погляд, найбільш вдалу.
5. Дайте поняття владі й охарактеризуйте її властивості.
6. Які механізми обмежують державну владу?
7. Розгляньте співвідношення понять „політика” і „ідеологія”.
8. Які, на Ваш погляд, реальні умови створення громадянського суспільства в Україні?

ТЕМА 17 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Мета заняття – розглянути основні філософсько-правові ідеї, категорії, концепції і динаміку їх розвитку; ознайомитися з аксіологічними аспектами права, цінністю права для особистості і суспільства.

Основна проблема - значення права в житті людства та окремої людини.

Основні поняття та категорії – філософія права, сутність права, справедливість, правова аксіологія, правова антропологія.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Філософський та правознавчий погляди на сутність права.
2. Співвідношення моралі та права. Проблеми справедливості та їх сучасний вимір.
3. Правова держава та громадянське суспільство.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Еволюція філософського розуміння природного права.
2. Античні концепції справедливості (Сократ, Платон, Аристотель, Епіку).
3. Теорія справедливості Дж.Ролза.
4. Екзистенціальна філософія про сутність права.
5. Філософія права та філософія політики.

Рекомендована література

1. Алексеев С.С. Философия права. – М., 1998.
2. Берман Г. Вера и закон: примирение права и религии. - М., 1999.

ства».

Соціальні мислителі давно навчилися чітко відрізняти політичні критерії від моральних. Однак необхідне розуміння і їхні єдності. Так, Ж.-Ж. Руссо засуджував тих державних діячів, які вважають, що при конкретній ситуації, коли все вирішує формула «Мета виправдує засоби», педантичність в етичних питаннях ніби зайва. Імператив завжди бути на висоті моральних санкцій, бути справедливим, чесним і не переоцінювати себе, свої можливості — вірна ознака мудрості державного діяча.

Але щоб ні говорили, політика допускає хитрість, якщо вона сполучається з уявленням про великий розум чи про великі справи: виверти в політиці не ображають її, якщо це не віроломство, що спричиняє нещастя народу. Ніяка реальна політика, видимо, неможлива без хоча б елементів лукавства.

Той, хто вступив на шлях політичного діяча, зобов'язаний зрозуміти, що до цього служіння необхідно й інтелектуально, і морально підготуватися: політика - це одна із найбільш тонких, глибоких, складних і, що головне, відповідальних видів діяльності. Адже відомо, що всякій професії навчаються (шевській, слюсарній справі тощо), при цьому навчаються старанно і довго. Але створилося помилкове враження, начебто для такої тонкої справи, як політика, потрібні лише заповзятливість, напористість, спритність рук і добре підвішений язик. А якщо, говорить І.О. Ільїн, знайдеться багато довірливих дурнів, так на те їм і дурість дана, щоб довіряти і плестися в хвості більш жвавих базік. І от наслідки цього: безліч напівутворених дилетантів займається безвідповідальною політикою. Вони порушують неправильні питання, вирішують їх криво і навскіс, пишуть, друкують і фразерствують... фразерствують без кінця. Саме до такого нахрапу, продовжує Ільїн, зводиться радянська державність; Жовтневий переворот народився саме з такої політики.

Фальшиві рішення непомітно впроваджуються у свідомість, стають звичними і поширеними поглядами, непомітно створюючи атмосферу безвідповідальної фрази, помилковості і неправді. Яскравий приклад тому доктрина марксизму-ленінізму, а саме в особі її скам'янілих («твердокам'яних») послідовників — щасливих «власників істини», що впали в тоталітарне божевілля з його трагічними наслідками.

На закінчення варто навести слова І. Канта: «Щира політика не може зробити кроку, не присягнувши заздалегідь моралі... тому що мораль розрубує вузол, що політика не могла розв'язати, поки вони були в суперечці». Правда буває кращою політикою! Не може користуватися повагою і довірою народу політик, байдужий до моральних міркувань.

Питання для самостійної підготовки

Суперечності власності позначаються на ставленні людини до суспільства, інших людей і до самої себе. Приватновласницькі відносини розмежовують людей на різні соціальні групи, класи й зумовлюють їх боротьбу між собою. Класова боротьба пронизує історію цивілізації з моменту появи приватної власності, буржуазії та пролетаріату. Останній, як клас пригноблений та експлуатований, самими умовами виробництва поставлений в ситуацію, що сприяє його зростанню та консолідації, розпочинає активну боротьбу, яка, зрештою, виливається в боротьбу за владу. Без оволодіння владою шляхом насильства пролетаріат не може звільнитися від експлуатації, створити людські умови праці та життя, здобути волю.

Головними цілями класової боротьби пролетаріату в економічній сфері є ліквідація приватної й створення суспільної власності, в політичній - злам буржуазної державної машини, встановлення диктатури пролетаріату й побудова соціального справедливого суспільства. Засобом їх досягнення є соціальна революція. Соціалістична революція визріває економічно і може відбутися одночасно в усіх країнах чи у більшості з них.

Захопивши владу й встановивши власну диктатуру, пролетаріат розпочинає будівництво нового, комуністичного суспільства, економічною підвалиною якого є суспільна власність на головні засоби виробництва, політичною - демократична організація суспільного співжиття, ідеологічною - пріоритет інтересів пролетаріату (робітничого класу), що збігаються з інтересами трудящої частини населення. На основі суспільних перетворень і зростання матеріального добробуту мають бути ліквідовані класи й розпочатися епоха вільної, всебічно розвинутої особистості. Так, на думку К.Маркса та Ф.Енгельса, відбудеться усунення приватної власності, а з нею - й відчуження людини від людини. Марксистська соціальна теорія є історично першою філософією пролетаріату. Цей факт, безперечно, треба брати до уваги, розглядаючи місце та роль марксизму в історії розвитку суспільної думки людства.

Таким чином, чіткість концептуальних положень, ясність практичного спрямування, масштабність перспективи, а головне - єдність теоретичних висновків з результатами «практичного» осмислення цих проблем пролетарською масою, зумовили надзвичайну популярність марксизму в робітничому середовищі. Через марксизм відбувалось пізнання пролетаріатом себе і світу. З цього моменту розпочинається тріумфальний злет марксизму, поширення його як філософії, світогляду та ідеології пролетаріату.

Еволюція філософії марксизму: західні та східноєвропейські концепції. Філософія марксизму початку поширюватися в країнах Європи

ще при житті Карла Маркса. Однак на Заході вона не стала цілісним вченням. Справа в тім, що по-перше, вона розвивалася під впливом різних конкретно-історичних умов, наукових відкриттів, теоретично-критичного досвіду.

По-друге, філософія марксизму (особливо соціальна філософія) не позбавлена помилок і історичних обмежень (помилки у визначенні живучості капіталізму, термінів соціальної революції і т.п.). Основоположники марксизму розуміли відносність таких оцінок і поглядів і попереджали, що усе світорозуміння Маркса — це не доктрина, а метод. Воно дає не готові догми, а основні орієнтири для подальшого розвитку і метод для дослідження.

По-третє, філософія марксизму відрізняється від вчень його послідовників. Уже філософія марксизму Енгельса не в пізнанні діалектики природи, суспільства, людини, світу. Ще більш відрізняється філософія марксизму в розумінні Йосипа Дицгена, Карла Каутського, Франца Мерінга, Поля Лафарга, Антоніо Лабріолі — західні її концепції і теорії, що представили від філософських поглядів Георгія Плеханова, Володимира Леніна, Миколи Бердяєва, Миколи Бухаріна, Йосипа Сталіна і багатьох інших. Нерідко розбіжності так великі, що перетворюються на прірву між достовірним марксизмом і пропагандованим. Ще Маркс, ознайомившись з марксизмом у Франції, сказав Полю Лафаргу: «Ясно одне, що сам я не марксист». Енгельс побачив у російському марксизмі «окам'янілу догму», тексти з Нового завіту.

По-четверте, ще менше схожий достовірний марксизм на марксизм його пропагандистів, інтерпретаторів, популяризаторів (Август Бебель, Карл Каутський, Едуард Бернштейн і ін.). Разюче розходження існує між філософією Маркса і тим її видом, що їй додавали ті хто «втільював» теорію в життя. Різко видозмінюється філософія марксизму при спробі «додавання» її до життя. Кожен політик по-своєму розуміє марксизм і по-своєму його розвиває. І цей не відступ від марксизму, а спосіб його корегування.

Західні концепції і теорії еволюції філософії марксизму розглядали марксизм як наукову теорію, що дає відповіді на деякі питання громадського життя завдяки матеріалістичному розумінню історії і діалектики. Однак філософія марксизму визнавалася ними історично обмеженою: як усяка теорія, вона дає однозначних рецептів і рішень, у ній містяться протиріччя. Тому слід ставитися до неї як до всякої іншої серйозної наукової теорії. Філософія марксизму має потребу в розвитку, в очищенні від застарілих положень, тільки тоді марксизм може бути визнаний прийнятним методом пізнання і перетворення світу.

Інше ставлення до філософії марксизму властиве соціал-

ність моралі і політики можлива тільки на засадах права, а гарантією цьому служить висока міра демократизмі й лібералізму громадського життя.

Установити в безумовному моральному началі внутрішній і всебічний зв'язок між істинною моральністю і розумною політикою — ось головна вимога моральної філософії до приватної політики.

Ще Аристотель говорив, що розуміння і проведення політики передбачає розвити уявлення про моральність, чесноти, знання етики. Духовно піднімаючи людину, моральність, за словами В. Виндельбанда, може за певних обставин і роззброювати її, ставлячи по-життєвськи в не вигідне становище. Це особливо позначається при зіткненні з нахабністю: «Совість не дозволить моральній людині пустити в хід такі засоби, застосування яких може дати вирішальну перевагу над ним його супротивнику, який володіє менш чуйною совістю... Це стосується також і до життя народів, і на це треба зважати, коли питання йде про відношення політики і моралі». Але якщо політик буде керуватися тим розумінням, що так звані вищі цілі дають йому моральне право не погоджуватися з моральними нормами, що обмежують його сваволю, то він може довести суспільство до найбільш сумних для нього результатів. Мудрий політик вважає своїм обов'язком погоджувати всі свої політичні і соціальні рішення і дії з нормами моралі.

Однак в історії політичних вчень можна зустріти твердження, що політика — справа брудна: вона перебуває по той бік добра і зла та з мораллю несумісна. За словами Н. Макіавеллі, державна мораль відрізняється від моралі окремої людини, і государ, що бажає удержатися у своєму кріслі, може і не бути доброчесним, але неодмінно повинний придбати уміння здаватися чи не здаватися таким, залежно від обставин. Це він виправдував тим, що у всіх діях людей... крім труднощів успіху, є ще завжди поруч з добром і зло, так тісно з ним зв'язане, що неможливо користатися одним, не піддаючи іншому. Це доводять усі вчинки людей. Таким чином, добро досягається з працею, хіба тільки якщо щастя настільки сприяє вам, що перемагає цю звичайну і природну незручність. На думку Ш. Монтеск'є, «майже всі справи псує те, що люди, які починають їх, крім "головної мети прагнуть ще досягти дрібних приватних успіхів, що лестять їхньому самолюбству і їхньому самовдоволенню. Я думаю, якби Катон був збережений для республіки, він дав би зовсім інший напрямок справам. Цицерон, що міг прекрасно грати другі ролі, не був здатний до першої. Він мав великий розум, але звичайну душу. Для Цицерона на другому плані стояла чеснота, для Катона — слава. Цицерон у першу чергу думав про себе, Катон завжди забував себе; останній хотів врятувати республіку заради її самої, перший — заради свого марносла-

льне самоуправління.

Держава як політична організація — це такий суспільний механізм, який покликаний захищати інтереси людей певної території і регулювати за допомогою правових норм взаємовідносини між ними, використовуючи при необхідності спеціальні органи примусу.

Які ж властивості держави виділяють її з-поміж інших організацій і об'єднань у суспільстві, роблять її основою всієї політичної системи? По-перше, суверенітет держави. Тільки держава виступає як універсальна, всеохоплююча організація, поширює свої дії на всю територію країни і всіх громадян, отже, вона "офіційно представляє суспільство" всередині і за межами країни. Тільки держава має право видавати закони, здійснювати правосуддя.. По-друге, держава уособлює публічну владу і підпорядковує собі всі виявлення інших суспільних властей. Вона застосовує владні методи, а в разі необхідності і примус. По-третє, держава за допомогою права регулює суспільні відносини і своїм велінням надає їм загальнообов'язкового змісту. По-четверте, держава завдяки наявності спеціального професійного апарату виконує основний обсяг управління справами суспільства і розпоряджається його людськими, матеріальними і природними ресурсами.

Відповідно до свого призначення держава виконує певні функції — внутрішні та зовнішні. Внутрішніми прийнято вважати господарсько-організаційну, управлінську, соціальну, національно-інтегративну, демографічну, освітянську, культурно-виховну, екологічну, правоохоронну функції. До основних зовнішніх функцій держави слід віднести дипломатичну (встановлення широких сталих економічних, політичних, культурних та інших зв'язків з іншими державами) і оборонну.

Функціонування держави у внутрішньополітичному і зовнішньополітичному просторі набуває особливого значення, оскільки без цього політичного інституту неможливі національна ідентифікація і самовизначення. У такому разі функції держави покликані "захистити" вільний розвиток нації як складової світового співтовариства.

Політика і мораль. Як показує досвід всесвітньої історії, найміцніше підґрунтя всіх держав полягає в матеріальному та моральному добробуті народу. Держава істотно змінюється трьома шляхами: або тому, що державний лад оновлюється, реформується, або тому, що вона розкладається, або тому що вона докорінним чином перетворюється в ході соціальної революції, коли змінюються вже самі принципи даної держави.

І тут ми повинні розглянути таке питання. Як об'єднати політику з мораллю? Є, очевидно, дві можливості: або пристосувати мораль до інтересів політики (що найчастіше й робиться), особливо в авторитарних і тоталітарних державах, або підпорядкувати політику моралі. Істинну єд-

демократичному напрямку в Росії. Прогресивні російські мислителі Павло Анненков, Петро Ткачев, Петро Лаврів, Михайло Бакунін, Микола Михайловський і інші сприйняли навчання марксизму про суспільство спрощено: як «економічний матеріалізм». Але тільки з Георгія Плеханова (1856—1918) починається якісно новий етап в історії російської соціально-філософської думки, який пов'язав її із західноєвропейською культурою. Тривала еміграція у Швейцарії дозволила йому глибоко вивчити марксизм. Він перекладає російською мовою головні праці К.Маркса і Ф.Енгельса. Г. Плеханов - суперечлива фігура серед представників марксистської думки й робітничого руху. Як дворянин, він отримав ґрунтовну освіту у військової гімназії, вступив до петербурзького гірничого інституту, який не закінчив у зв'язку з революційними подіями. Був активним учасником народницького руху («Земля і воля»), керівником групи „Чорний переділ”. З 1880 р. до лютого 1917 р. він жив у Швейцарії, Франції, Італії та інших країнах Західної Європи. Створив групу «Звільнення праці» (Женева, 1883).

Із захопленням він зустрів Лютневу революцію 1917 р., підтримував Тимчасовий уряд, закликав до війни до переможного кінця, виступав проти більшовизму й ленінського курсу на соціалістичну революцію. Жовтневу революцію 1917 р. він не прийняв.

Перу Г.Плеханова належить надзвичайно багато праць соціально-філософського плану. Г.Плеханов розглядає марксизм як найвидатнішу революцію в інтелектуальній історії людства, як теорію, що прокладає шлях революційній практиці пролетаріату, вбачає в цьому її високе суспільно-історичне покликання. Без революційної теорії, писав Г. Плеханов, не може бути й революційного руху. Саме марксизм і постає такою теорією, що обґрунтовує стратегію та тактику класової боротьби пролетаріату, шляхи здійснення революції та побудови нового суспільства.

Народу, на думку Г.Плеханова, належить визначальна роль в історії. Особистість може бути настільки значущою, наскільки вона відбиватиме інтереси народу та його прагнення. Звичайно, індивідуальні якості - інтелект, характер, воля тощо - не другорядні чинники самоутвердження особистості в історії. Але головне - вираження потреб народних мас, які іншим часом знайдуть собі інших вождів не з гіршими індивідуальними рисами.

В. Ленін високо цінував Г.Плеханова, незважаючи на розбіжності у поглядах. Головна суперечність двох теоретиків російського марксизму полягала у питанні про соціалістичну революцію. Г.Плеханов уважав, що для підготовки революції необхідно повільне, послідовне економічне визрівання; без наявного рівня високої культури соціалістична революція в принципі неможлива. На думку В.Леніна, економічні умови в Росії вже

є; стосовно ж культури він запропонував програму революції, що може бути здійснена на основі захоплення політичної влади пролетаріатом й встановлення його диктатури.

Розбіжність у поглядах В. Леніна й Г. Плеханова була і з питань про роль та тактичну лінію пролетаріату в революції, ставлення до селянства, оцінку революції 1905 р., з питання про державу. У нашій літературі йдеться здебільшого про те, що Г. Плеханов в цих питаннях перебував на «меншовицькій позиції». Така оцінка нам уявляється некоректною. Г. Плеханов до вирішення фундаментальних питань революції підходив більш помірковано, ніж В. Ленін, який засуджував його за відхід від послідовного марксизму до меншовизму як теоретичну помилковість.

Суть теоретичних розходжень В. Леніна та Г. Плеханова ще майже не досліджено. Це одна з актуальних проблем сьогодення. Як свідчить соціальна практика, надзвичайно багато з того, про що писав і говорив Г. Плеханов, підтвердилось подальшим розвитком історії.

Відповідальність за долю марксизму як революційного вчення робітничого класу взяв на себе В. Ленін. З його іменем пов'язується новий етап у розвитку соціальної доктрини марксизму. Нашими дослідниками цей етап іменується розвитком марксизму, а вчення - марксизмом-ленінізмом. Останніми роками з'явилися публікації, що негативно оцінюють внесок В. Леніна в дослідження соціальної проблематики. Зокрема, підкреслюється його революційний екстремізм, довільне трактування головних тез філософії марксизму, нетерпимість до опонентів, зневага до долі народу і особистості.

На наш погляд, обидві крайності спотворюють роль В. Леніна в суспільному житті доби соціальної революції, не розкривають специфічно ленінського бачення світу. І це не дивно. Категорії «вождь», «геніальний вчитель» і тощо не дозволяють виявити слабкі чи хибні місця в концепції, безумовно, видатного теоретика, яким був В. Ленін. І навпаки. Ярлики типу «політичного авантюриста» чи «суб'єктивіста» ставлять перепони на шляху освоєння того об'єктивного вкладу, який вносить той чи інший мислитель, зокрема В. Ленін, в суспільну думку людства.

Володимир Ілліч Ленін (1870-1924) народився через сто років після народження Г. Гегеля. (На цьому сторічному збігові були спроби побудувати різні міфи щодо втрати геніїв). В. Ленін навчався в Казанському університеті. Брав участь у студентських рухах, за що був засланий у с. Кокушкіно, яке належало його сім'ї. Закінчивши Петербурзький університет, він працює в перших марксистських гуртках, вивчає твори М. Чернишевського, Г. Плеханова, «Капітал» К. Маркса, веде революційну діяльність. Після закінчення другої висилки до Сибіру, В. Ленін їде за кордон, вивчає філософію, соціально-політичні вчення, керує револю-

Держава виникла як результат процесів, що відбувалися в суспільстві, як реакція на розвиток його потреб. У різні епохи формувалися і різні погляди на походження держави. За теологічною теорією (ідеологи релігій Стародавнього Сходу, християнської церкви, середньовічних монархій, ісламської релігії) походження держави пояснюється Божою волею. Патріархальна теорія (її представники — Арістотель та ін.) доводила, що держава походить від сім'ї; абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха). Договірна теорія (Гроцій, Гоббс, Руссо) обґрунтовує положення, що держава виникла внаслідок угоди (договору) між людьми. Ця теорія виводить державу не з економічних відносин, а безпосередньо з волі і свідомості людей, їхнього розуму. Психологічна теорія (Петражицький, Фрейзер, Тард) пояснює державу особливими властивостями психіки, зокрема психологічною потребою людей у підпорядкуванні. На думку прихильників цієї теорії, держава — це організація, яка створюється для керівництва суспільством з боку визначених осіб. Теорія ненасильства (Гумплович, Дюрінг) обстоює виникнення держави актом насильства, завоюванням землеробів кочівниками. При завоюванні має бути певний рівень продуктивних сил, має існувати власність.

Згідно з марксизмом, держава виникає разом з поділом суспільства на класи, соціальні групи. Організація, яка виникла із родоплемінних форм, стає державою, коли її зміст і функція зводяться до захисту економічних, політичних та ідеологічних інтересів групи, що володіє основними засобами виробництва. В результаті держава як надбудова над економічним базисом суспільства визначається характером виробничих відносин, передусім відносинами власності на основні засоби виробництва.

Зовнішніми ознаками утворення держави в древній Греції були: заміна суспільного поділу за ознакою кровних зв'язків територіальним поділом і організацією; виділення зовнішнього щодо суспільства апарату влади (армія, поліція, суд); утримання цього апарату за рахунок податків із громадян.

Своєрідно витлумачив суть держави німецький вчений М. Вебер, який розробив "політичну соціологію панування". Влада, за Вебером, означає можливість здійснення волі всередині певного соціального відношення, навіть всупереч опорі інших його учасників.

Конкретно-історичний характер держави виявляється не тільки в її відповідній формаційній прописці (йдеться про рабовласницьку, феодальну, буржуазну державу), а й в її історичності як такої, у часі. Поняття "держава" і "влада" не тотожні, влада старіша за державу, бо не може бути суспільства безвладного (тобто анархічного), і протягом всієї первісної історії ця влада функціонувала як недержавне і дополітичне суспі-

— між центральною і муніципальною.

У науковій літературі є різні точки зору щодо **функцій політичної системи**, але ж є і певні спільні наукові підходи. Погляди більшості дослідників збігаються на тому, що кожна функція має відбивати певну системну якість. На цій підставі можна виокремити такі основні функції політичної системи суспільства: ідеологічна — вироблення програмних цілей, планів, термінів їхнього здійснення; охоронна — підтримка порядку усередині суспільства; військова — захист і напад; правова — установа правових норм; кадрова — підготовка, розподіл кадрів; організаторська — виконання рішень, координація діяльності різних органів, мобілізація населення і т.п.; економічна — збір податків, реалізація великих господарських проектів, організація оборони країни і т.п.; освітня — виховання підростаючого покоління; наукова — організація наукових досліджень і т.п.; соціальна — забезпечення населення роботою, житлом, медичними послугами і т.п.

Держава як базовий інститут політичної системи. Держава посідає особливе місце в політичній системі, надаючи їй цілісності і стійкості, зорієнтованості на важливі суспільні справи. Вона виконує винятковий і необхідний обсяг діяльності з управління, розпоряджається ресурсами суспільства і регулює його життєдіяльність. Держава — основне знаряддя влади, носій суверенітету, тобто необмеженої верховної, неподільної політичної влади. Саме в державі концентрується весь комплекс економічних, соціальних, політичних і культурно-духовних інтересів різних соціальних груп, суперечностей, що виникають між ними, та засобів їхнього подолання і узгодження.

Поняття "держави" виникло близько трьох тисячоліть тому (стародавня держава Урарту існувала в IX—VI ст. до н.е.). Грецький філософ Платон уявляв ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Основоположник утопічного соціалізму Т.Мор стверджував: держава — це змова багатих проти бідних. Г.Гегель вважав, що держава — це образ і дійсність розуму, це життя Бога в світі. Для нього було зрозумілим, що держава, уряд виникають лише тоді, коли вже існують станові відмінності, коли багатство і бідність стають дуже великими і коли виникають такі відносини, за яких велика маса вже не може задовольнити свої потреби.

За словами Ш.Монтеск'є, держава пилює за громадян: воно діє, і вони спокійні. Вл. Соловйов визначав державу як організовану жалість. Деякі вимагали сильної держави і влади, а інші — «абсолютної» демократії. Думали і так: влада тим краще, ніж її менше. Така строкатість поглядів на державу свідчить про те, що послідовно науково не продумана відповідь на питання про його сутність.

ційним рухом в Росії. Повернувшись на батьківщину, він очолює Жовтневе повстання 1917 р., а після його перемоги - уряд соціалістичної держави.

На кожному новому етапі свого життєвого шляху В.Ленін звертається до К.Маркса, звіряє по ньому теоретичні роздуми й революційно-практичні дії. У цьому плані В.Леніна можна назвати істинним марксистом. Проте він не просто наслідує Маркса, а розвиває його вчення згідно з новими соціальними реаліями та специфікою російської дійсності. В цьому вимірі В.Ленін постає як самостійно мислячий, творчий теоретик.

Нарешті, філософію він підпорядковує революційній діяльності пролетаріату, обґрунтуванню його практичних дій, закономірностей стратегії й тактики класової боротьби та соціальної революції. В цьому аспекті В.Ленін пішов значно далі К.Маркса, поглибив його вчення, але й обмежив його рамками класового протистояння та революції, спростив з метою підвищення ефективності сприйняття робітничими масами; що, безумовно, притупило глобалізм світоглядного мислення попередників.

Воістину самостійний крок В.Ленін зробив у питанні про революцію. Його висновок про можливість перемоги революції в окремій країні теоретично був абсолютно новим, а практично докорінно міняв стратегію та тактику революційного руху.

Володимир Ленін пішов далі Маркса: узагальнюючи, небачений в історії досвід створення нових суспільних відносин, нового суспільного ладу, він дає філософське обґрунтування моделі гуманного, справедливого суспільства, поклавши в її основу «вищий тип громадської організації праці в порівнянні з капіталізмом». На початку соціальних перетворень намічалось введення самоврядування, відмовлення від товарних відносин, тобто воєнний комунізм, заснований на примусовій праці, насильстві. Невдачі штурмового переходу до соціально справедливого, гуманного суспільства привели до глибокої економічної і політичної кризи, і Володимир Ленін докорінно переглядає модель гуманного, соціально-справедливого суспільства, пропонує нову економічну політику. Головне питання - економічний союз із селянством, торгівля із селянством на основі твердого податку. Приватник допускався в дрібну промисловість і торгівлю. Визнавалася кооперація і збереження різних соціальних спільнот, верств і класів. Але головне — уведення державного регулювання комерційних і підприємницьких відносин. Раніше про комерційну і підприємницьку функцію держави не згадувалося в книгах по науковому соціалізмі, тому новизна Володимира Леніна не була зрозуміла його прихильниками.

Людству ще належить оцінити значення цього неоднозначного висновку. Сьогоденна криза соціалістичного ладу не дозволяє поставитися до

нього більш-менш об'єктивно. Наявне теоретичне знання та соціальна практика неспроможні досягнути його в повному обсязі. Праворуч за майбутнім, яку розставить усі крапки над «і».

Але хотілось би отут пригадати слова М.Бердяєва з його праці „Витоки і сенс російського комунізму”, де він відмітив: «Весь світогляд Леніна було пристосовано до техніки революційної боротьби. Він вимагав свідомості й організованості в боротьбі проти всякої стихійності. Це основний у нього мотив. І він допускав усі засоби для боротьби, для досягнення цілей революції... революційність Леніна мала моральне джерело, воно не міг винести несправедливості, гноблення, експлуатації. Але ставши одержимим максималістською революційною ідеєю, він зрештою втратив безпосереднє розходження між добром і злом, утратив безпосереднє відношення до живих людей, допускаючи обман, неправду, насильство, жорстокість. Ленін не був поганою людиною, у ньому було і багато доброго. Він була безкорислива людина, абсолютно відданий ідеї, він навіть не був особливо честолубною і властолубною людиною, він мало думав про себе. Але виняткова одержимість однією ідеєю призвела до страшного звуження свідомості і до морального переродження, до допущення зовсім аморальних засобів у боротьбі».

Нині більшість «правовірних марксистів-ленінців» залишає світоглядні позиції, на яких раніше вони здобули наукові звання та посади, переходять до різкої критики цих позицій і фактично відмовляються від раніше виданих праць, критикують «філософських генералів» - М. Мітіна, А. Жданова, А.Суслова, Р.Косолапова, П.Федосєєва та інших, пов'язують із ними застій та догматизм розвитку філософії марксизму середини та другої половини ХХ ст. І якщо це робиться свідомо, чесно, а не є ідеологічною мімікрією, то до цього слід ставитися толерантно.

Тріумф марксизму-ленінізму полягає в тому, що йому вдалось захистити, відстояти, зберегти й поглибити концептуальні засади нового світогляду в гострій полемічній боротьбі з іншими соціальними доктринами. Звідси ж витоки його трагедії: вимушений постійно захищатись, він виробив у собі впевненість (якщо не самовпевненість) у власній непогрішимості стосовно будь-якого питання суспільного розвитку; втратив почуття здорового плюралізму й компромісу; з теорії були вилючені варіативність, пошуковість, сумнів, а згодом - і творчий підхід взагалі.

Лідер більшовицької партії 30-50-х років Й.Сталін поглибив ці тенденції, апаратна система, «колективний розум» КПРС поставили їх на «індустріальну основу», довели марксизм-ленінізм до самоізоляції щодо світової суспільної думки, перетворили на набір догм, використали його як ідеологію. Сьогодні дедалі більш відверто й відкрито говорять про сталінізм як тоталітаризм.

хисту інтересів своїх громадян перед своєю державою. На відміну від державної влади, що має суто ієрархічний і приказний характер, громадянське суспільство має переважно горизонтальний і демократичний характер. У сучасних ліберально-капіталістичних і буржуазно-соціалістичних суспільствах роль і місце громадянського суспільства в політичній сфері дуже значна.

Залежно від характеру політичного режиму, тобто відносин влади, усі політичні системи поділяються на **тоталітарні, авторитарні, демократичні**.

У тоталітарних (диктатурних) системах влада панує над громадянином, над громадськими організаціями, над громадянським суспільством. При авторитарному режимі допускаються певні права і свободи громадян, політичних організацій, якщо вони не конфліктують з авторитарною владою (теократичною, монархічною, військовою). У демократичній системі діють механізми виборів, контролю, зміни політичної влади.

Політичні системи можна розділити на **традиційні і модернізовані** залежно від характеру цивільного суспільства, диференційованості політичних ролей, способу обґрунтування влади. Традиційна політична система характеризується нерозвиненим цивільним співтовариством (політично неактивними громадянами), слабкої диференційованістю політичних ролей (спеціалізацій), харизматичним способом обґрунтування влади.

У модернізованих (сучасних) політичних системах є розвите цивільне суспільство, розмаїтість політичних ролей, розумний (законний) спосіб обґрунтування влади. Політичний розвиток представляється як перехід від традиційних до модернізованих суспільств, що відбувається зараз в Україні.

Політичні системи також підрозділяються на **консервативні** і такі, що **трансформуються**, залежно від орієнтації на стабільність чи зміни.

Консервативні системи орієнтовані на підтримку встановленого політичного порядку (наприклад радянська політична система в період Брежнєва). Такі, що трансформуються, орієнтовані на ті чи інші зміни, і їх у свою чергу можна підрозділити на реакційні і прогресивні. Перші орієнтовані на минуле, а другі — на сьогодення. Так вважають, що нова політична система України, орієнтована на західні демократії, є прогресивною.

Залежно від ступеня концентрації влади виділяють **централізовані і децентралізовані** політичні системи. При централізованій політичній системі влада сконцентрована в руках одного політичного суб'єкта: імператора, президента, диктатора, у децентралізованих — розосереджена по горизонталі між законодавчою, виконавчою, судовою, а по вертикалі

нях, традиціях, соціально-політичних почуттях людини, соціальної групи, нації, народу. Політична свідомість — це розуміння суспільством самого себе як політичної цілості; в реальному житті вона виступає як сукупність відповідних знань і оцінок.

Значну роль у політичній системі відіграє **політична культура**, яка характеризує якісний стан політичних відносин і діяльності в суспільстві, а також розкриває ступінь соціально-культурного розвитку людини та міру її активності у перетворенні політичної дійсності. Політичні і правові норми виступають важливим регулюючим елементом політичної системи. Якщо політичні норми діють і реалізуються у вигляді принципів і установ, що регулюють діяльність політичних інститутів і громадян, як суб'єктів політичного життя, то правові норми — це сукупність затверджених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил політичної поведінки (норм), дотримання котрих забезпечується певними заходами державного впливу (кримінальне, адміністративне, державне, громадянське право). На основі політичних і правових норм утворюються регулятори суспільних відносин щодо влади і закріплюються основні принципи діяльності суб'єктів політики.

Найважливішим елементом політичних систем є **громадсько-політичні організації**, що виконують певні професійні (головні) і політичні (неголовні) функції. Це засоби масової інформації (ЗМІ), профспілки, церква і т.п. ЗМІ називають четвертою владою стосовно законодавчої, виконавчої, судової. Вони є організацією з вироблення і поширення інформації, відіграють у суспільстві просвітительську і виховну роль, а внаслідок цього і політичну. Засоби масової інформації використовуються насамперед для політичного й ідеологічного впливу на електорат з метою легітимізації влади або її захоплення, зміцнення і реалізації в інтересах певних соціальних сил.

Профспілкові, лобістські, підприємницькі організації здійснюють важливе посередництво між державною владою і громадянами. Наприклад, профспілки, виражаючи інтереси різних професійних груп (шаhtarів, учителів, ветеранів і т.п.), можуть серйозно впливати на політику державної влади. Велика і політична роль церкви, зумовлена її масовістю і здатністю впливати на світогляд людей.

Найважливішим елементом політичної системи економічного чи змішаного (політико-економічного) суспільства виступає **громадянське суспільство**, що представляє собою сукупність партій, громадсько-політичних організацій і відносин між ними, що виражає інтереси громадян і захищає їх перед своєю державою. У цю підсистему можуть входити і політичні партії, і ЗМІ, і церква, і організації по інтересах (споживчі, житлові, спортивні, садівничі і т.п.), якщо вони виконують функцію за-

Йосип Сталін (1879-1953) - суперечлива фігура суспільно-політичної історії XX ст. Одних вражає його геніальність, в оцінці інших - він злочинець, тиран, який, захопивши владу шляхом тихого державного перевороту, сформував казармений соціалізм, метастази якого, наче ракова хвороба, пронизують нинішнє суспільство. Саме через Й. Сталіна марксизм перетворився на тоталітаризм, наслідки якого наше суспільство відчуває й сьогодні.

Історія знає багато інтелектуальних демонів і весь час бореться проти їхньої духовної тиранії. У Росії сталінського й постсталінського періодів такими демонами були А.Жданов та А.Суслов. Під виглядом колективного інтелектуального розуму вони нав'язували суспільствознавству сталінізм, пізніше варіанти ортодоксального марксизму та догматизованого ленінізму. Апаратна система КПРС підпорядковувала собі весь корпус вчених-суспільствознавців, встановила жорстку цензуру, тобто перетворила науку на ідеологію.

На наш погляд, сталінізм як теорія ґрунтувався, з одного боку, на спрощенні та фальсифікації марксизму-ленінізму, абсолютизації його фундаментальних положень, а з другого - на узагальненні традиційно російської віри в те, що злагода, добробут та щастя народу можливі лише за справедливого й мудрого самодержця, який піклується за кожного, нехтуючи власними інтересами та добробутом. Наведені точки зору не виключають, а доповнюють одна одну.

Деформації та спотворення торкнулись майже всіх концептуальних засад марксизму-ленінізму.

Чим же сильний К.Маркс як соціальний філософ і які теоретичні його здобутки? На нашу думку, насамперед, реалістичним, дійсно науковим аналізом сучасного йому (тобто XVIII – XIX ст.) капіталістичного суспільства, викриттям негативних аспектів його розвитку. Розкрив джерела капіталістичної експлуатації і теоретично довів історичну безперспективність, більше того - неможливість існування соціальної системи, заснованої на гнобленні людини людиною. На декілька порядків вище, ніж античні філософи, гуманісти Відродження, Реформації та Просвітництва, К.Маркс підняв проблему людини, звільнення людської особистості. Обґрунтував необхідність подолання втраченої гармонії з природою та іншими людьми. Не менш важливим надбанням соціальної філософії є обґрунтування К.Марксом ролі економічного чинника в житті суспільства, матеріального виробництва як основи його існування та розвитку.

Кінець XX ст. ознаменувався теоретичною і практичною кризою марксизму. Людству ще має бути філософськи осмислити кризу й історичний досвід марксистського руху. У сучасних умовах теорія Маркса може показатися не більш ніж інтелектуальною грою, обмеженою застарілою

вірою в прогрес. Але недооцінка хоч і утопічних прозрінь Маркса свідчила б про наше недорозуміння й обмеженість. Вплив Маркса випробувало не одне покоління мислителів не тільки в Європі, але і в усьому світі. Тільки протягом XX ст. усі найвидатніші представники інтелігенції Європи читали Карла Маркса — Жан Поль Сартр, Симон де Бовуар, Мішель Фуко й Антоніо Грамши, не говорячи вже про Герберта Маркузе, Теодора Адорно і Юргена Хаббермас, американців Толкотта Парсонса, Альфреда Айєре, Джона Рользе, китайців Сунь Ятсена, Вай Юаня, індусів Ауробіндо Гхоше, Джавахарлала Неру — усі вони черпали натхнення у творах Маркса. Загальновідомо і те, що ідеї Маркса запозичали і перекроювали деякі найвідоміші політики сучасності. Марксизм був трансформований Володимиром Леніним, який погодив теорію Маркса зі своїм баченням вад російського державного соціалізму, а також Фіделем Кастро стосовно до вад кубинської революції. Усе-таки марксизм має величезну привабливість, містить безліч теорій.

У сучасних умовах у світі й в Україні знайдеться чимало тих, хто відкидає марксизм, бачачи в ньому догматичне, що не виправдало чекань, вчення, і тих, хто почав серйозне, зважене філософське його переосмислення. Марксизм заснований на діалектиці, і до нього варто ставитися діалектично. Є хибні, застарілі положення, але є й неминущі цінності. Відомий сучасний американський філософ Джеймс Лоулер відзначає, що справжній, істинний марксизм не знищений. Марксизм справжній варто розвивати, з'явилася можливість розвивати його як посібник з подолання проблем сучасності, що поглиблюються. Західний суспільствознавець Джон Гелбрейт не менш категоричний: вважає Маркса занадто великою фігурою, щоб цілком віддати його соціалістам і комуністам. Хто має рацію — розсудить історія.

Питання для самостійної підготовки

1. Які вихідні принципи філософії марксизму?
2. У чому полягає новизна концепції Маркса та Енгельса?
3. У чому полягає сутність матеріалістичної діалектики?
4. Як Карл Маркс і Фрідріх Енгельс визначали основу людини? У чому її сутність?
5. Чим зумовлена, за Марксом, суть різноманітних суспільних відносин між людьми?
6. Яких деформацій та спотворень зазнав марксизм-ленінізм у сталінізмі?
7. Які теоретичні здобутки марксизму?

тичної системи (політичною елітою) і її підставою (громадянами). Державна бюрократія є провідником і виконавцем рішень політичної еліти, переломлюючи їх через призму конкретних ситуацій у своєму професійному середовищі — судді, міліціонера, податкового інспектора і т.п. Державна бюрократія претендує, з одного боку, на вираження інтересів пануючого класу і всього суспільства, а з іншого боку - має власні інтереси збереження і зміцнення свого статусу. Якщо державну бюрократію не контролювати, то вона має тенденцію до розширення своїх владних повноважень. Це веде до бюрократизації політичної системи. Макс Вебер не випадково стверджував, що проблема влади в суспільстві — це проблема контролю над бюрократією. Слабкість державної бюрократії смертельна для будь-якої політичної системи. Вона є необхідне зло, без якого не обійтися. У період соціальних революцій відбувається заміна одних бюрократів на інших або за соціальним станом (як було при більшовиках), або за національною ознакою, як це відбувається зараз у колишніх республіках СРСР.

Політично еліта реалізує свою владу через своїх прихильників, тому становлення «вірної» їй бюрократії є надзвичайно важливою задачею. Це добре розумів Ленін і більшовики, замінюючи царський бюрократичний апарат. Коли народні маси приймають волю правлячої еліти, то вони фактично засвоюють ті цілі і завдання, що їх правляча еліта ставить перед собою, бюрократичним апаратом, народними масами. Політичні еліти розуміють, що влада, заснована тільки на застосуванні насильства, неміцна. Вони прагнуть до вироблення широкої згоди, використовуючи для цього різні ідеології, упроваджуючи їх у свідомість народних мас. Політичні еліти постійно звертаються до народних інтересів, до почуття справедливості, пролетарському інтернаціоналізму і т.д. Вони намагаються стати перед народом як носії загальнолюдських цінностей.

Політичні партії — елемент політичних систем економічного чи змішаного (економіко-політичного) суспільства. Їхня основна функція — завоювання, утримання, організація і реалізація політичної влади для досягнення якихось цілей. Політичні партії намагаються представити себе як виразників інтересів якихось чи класів соціальних груп. Нинішній етап розвитку України характеризується виникненням великої кількості політичних партій, багато з яких ще не визначили свою соціальну базу, тобто інтереси яких класів і соціальних груп вони хочуть виражати. Це свідчення чергової спроби українців створити в себе змішану політико-економічну формацію.

Важливим елементом політичної системи є **політична свідомість** як невід'ємний компонент політичної діяльності людей. Вона являє собою відображення політичного життя суспільства в ідеях, поглядах, уявлен-

рішня організація цілісної системи як специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють; стійка впорядкованість елементів; закономірні зв'язки між елементами. Структура дає змогу зрозуміти, яким чином організоване системне ціле.

Першим фундаментальним елементом політичної системи суспільства є **політичні відносини** між індивідами, соціальними та етнічними групами, націями, державами, державою і громадянами, громадянами і їх організаціями щодо влади, вироблення і здійснення політики. Тут політична діяльність виступає формою функціонування політичних відносин. Вона є усвідомленою, цілеспрямованою діяльністю соціальних суб'єктів з реалізації своїх політичних інтересів в конкретній політичній діяльності людей, їх соціальних груп, громадсько-політичних об'єднань.

Політична діяльність розпочинається з виникнення того чи іншого інтересу і завершується його реалізацією, тобто практичним результатом. Одним із центральних елементів політичних відносин і політичної діяльності є політичні ролі. Аналіз показує, що якою б стабільною не була система, політичні ролі її суб'єктів завжди в динаміці. Політичні відносини тим стабільніші, чим чіткіше будуть визначені й закріплені в законах та нормах (правових, політичних, моральних) ролі, тобто коло прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів політичної системи. Тому найважливіше політичне діяння складається з утворення, зміцнення і виконання ролей, пов'язаних з поєднанням елементів політичної системи з певними відносинами. Такі ролі — ролі формування політичної системи та її функціонування — відіграють "офіси", сукупність офісів, у даному разі мається на увазі система органів і посад державних, партійних і громадських організацій.

У зв'язку з цим стрижневим елементом політичної системи виступає політична організація суспільства. В якій важливе значення належить політичній еліті. **Політична еліта** складається з людей, що приймають найважливіші політичні рішення. У неї входять президенти, парламентарії, міністри, керівники політичних партій, профспілок, церкви, а також впливові письменники, учені, журналісти і т.п. Формування політичної еліти є результат добору політичною системою найбільш цінних для неї людей. У кожній політичній системі є механізм такого добору, що постійно удосконалюється. Політична еліта користується численними привілеями, що є, з одного боку, умовами її ефективної роботи, а з іншого боку — формою стимулювання її діяльності. Пануюче становище політичної еліти відповідає інтересам усього суспільства, оскільки це найбільш активна і творча частина суспільства, здатна керувати людьми.

Політичні еліти здійснюють свою владу над народом через державну бюрократію (апарат), що виконує роль посередника між вершиною полі-

ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ. ФРЕЙДИЗМ ТА НЕОФРЕЙДИЗМ

Мета заняття — розуміти особливості неklasичного способу філософствування. Розкрити особливості та характерні риси філософії життя, фрейдизму та неофрейдизму.

Основна проблема — умови формування неklasичної філософії; становлення та розвиток філософії життя, фрейдизму та неофрейдизму.

Основні поняття та категорії — парадигма, неklasичність, життя, нігілізм, „воля до влади”, надлюдина, „науки про дух”, „творча еволюція”, „об'єктивна культура”, „суб'єктивна культура”, несвідоме, психоаналіз, сублімація, „колективне несвідоме”, „архетипи”, „соціальний характер”.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Зміна парадигми філософського мислення у ХІХ — на поч. ХХ ст.ст.
2. Фрідріх Ніцше та ідеї „філософії життя”.
3. Вчення З.Фрейда та основні напрямки неофрейдизму.

Теми рефератів та повідомлень

1. А.Шопенгауер як попередник філософії життя.
2. Концепція переоцінки цінностей у філософії Ф.Ніцше.
3. Ідея „творчої еволюції” А. Бергсона.
4. З.Фрейд — засновник психоаналізу.
5. Вплив ідей З.Фрейда на духовне життя ХІХ ст.

Рекомендована література

1. Ніцше Ф. Сочинения: в 2 т. — М., 1990.
2. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії.
3. Современная западная философия: Словарь. — М., 2004.
4. Татаркевич В. Історія філософії.
5. Фрейд З. Психология бессознательного. — М., 1990.
6. Шопенгауер А. Мир как воля и представления: Собрание сочинений. — М., 1992. — Т. 1.
7. Філософія. Навчальний посібник / За ред. І.Ф. Надольного. — К., 2005.

Навчально-методичний матеріал до теми

Фрідріх Ніцше та ідеї „філософії життя”. В історію людського духу **Фрідріх Ніцше** (1844—1900) увійшов нордовливим генієм: для його творчості характерні жагуча переконаність, прагнення до радикального оновлення, уїдлива проникливість і магічна сила мови. Його творчу біогра-

фію можна поділити на три періоди, що переходять один в одного.

Перший період (1869—76 рр.) Ніцше, син саксонського пастора, здобуває класичну філологічну освіту і стає професором класичної філології в Базелі. 1871 р. він пише "Народження трагедії з духу музики". Одвічні сили грецького духу злилися в античній трагедії в гармонійному синтезі: аполлонівське начало втілює міру і розум, діонісійське — несамовите сп'яніння. Виникнення грецької раціональної філософії, уособленої перш за все в образі Сократа, призвело до занепаду трагедії. Завершення цього процесу помітне вже в Евріпіда: "Божество, що промовляло його вустами, — не Діоніс і навіть не Аполлон, а новонароджений демон на ім'я Сократ". Поновлення трагічної культури Ніцше очікує від Ріхарда Вагнера (1813—83 рр.), чиєю музикою та особистістю він у цей час зачарований. У 1871—76 рр. Ніцше заявляє про своє розходження з культурою своєї епохи: в чотирьох "Невчасних роздумах" — із філософією Д.Ф. Штрауса (який ставить під сумнів історичну достовірність Євангелій), пріоритету історичного мислення (Гегель, Гартман), Шопенгауера, як зразка філософа-песиміста і нарешті Вагнера.

Другий період (1876—82 рр.). Сам Ніцше схаактеризував цей період свого філософського розвитку як "передполудневу філософію". У цей час постали чотири праці: "Людське, занадто людське" (1 і 2 ч.), "Ранкова зоря" і "Весела наука". Стилiстично оптимальну мовну форму Ніцше знаходить в афоризмі. За змістом усі чотири твори пов'язані перш за все з боротьбою проти "декадансу", його моралі та його релігії — християнства. Ніцше стає на позицію скептичного раціоналізму, але ним рухає пристрасне прагнення до правдивості. У боротьбі проти моралі й традиційних філософських постановок проблем Ніцше наводить усе нові докази:

- значення мови: мова приховує ту обставину, що осягнення суті речей у людській мові — лише омана; насправді ж Ніцше винаходить другий, вигаданий світ. Ось як він пише: "То що ж таке істина? Летюча маса метафор... що по тривалому вжитку здаються юрбі надійними, канонічними й обов'язковими: істини — це ілюзії, про які ми забули, що вони ілюзії"; неприпустиме поєднання буття і цінності: відносність моралі; практичні суперечності моралі; історична змінюваність.

Моральні судження не є абсолютними: можна довести, що вони історично і соціальне відносні. Ніцше нестримно зриває маски доброчесних і/або релігійних людей і таким чином відкидає їхні претензії на об'єктивну зумовленість моралі. "Фальшива психологія в тлумаченні мотивів і переживань" веде до християнства, з цієї ж причини можуть бути виявлені мотиви (як правило, нечисті) вчинків, обґрунтованих позірно естетичними міркуваннями. "Моральні вчення — лише пантоміми афектів". Реалістичним, хоч і обхідним, шляхом Ніцше вважає тільки прагматичні

На заході (антична формація) демократична держава стає центром координатії людей в економічну формацію. У підсумку приватні власники вступають у ринкові відносини між собою. Причиною походження такої держави була поява класу власників. Про різницю між деспотичною і демократичною державою буде розказано далі.

Причина влади — поява військових конфліктів, прибавочного продукту, приватної власності, класової боротьби. Політична влада (влада політичної системи) потрібна, з одного боку, для того, щоб примирити протилежні класи і соціальні групи, а з іншого боку, для того, щоб забезпечити панування економічно ведучого класу: античних общинників, робото-власників, феодалів і т. ін.

Основні ознаки політичної влади.

1. Усі громадяни суспільства розділяються на меншість (що входить у політичну систему), яка володіє владою, і зобов'язана їй підкорятися більшість населення. Владні відносини виникають також між вищими і нижчими рівнями політичної системи, коли вищі органи влади командуєть нижчими. Тому політична влада звичайно ототожнюється з владою різних політичних суб'єктів і називається державною, профспілковою, церковною тощо.

2. Владні (наказові) відносини засновані на політичних нормах: державних, партійних, профспілкових, церковних і т.п. Державні норми — це конституції, закони, інструкції. Партійні, профспілкові, церковні та інші норми — це статuti і рішення їхніх керівних органів. Саме тому деякі автори ототожнюють політичну владу із системою політичних норм, що регулюють поведінку людей у суспільстві.

3. Політична влада завжди спирається на розвитку систему політичних, економічних, моральних санкцій — покарань і заохочень. На відміну від родового ладу ці санкції виконують спеціальні каральні організації - прокуратура, поліція, армія і т.п. Система санкцій виступає засобом примусу громадян суспільства до виконання наказів за допомогою бюрократичного апарату.

4. Громадяни завжди психологічно і свідомо визнають владу політичної еліти і виконують її накази не тільки зі страху чи покарання винагороди, але й у силу добровільного визнання за ними владності, а за собою — обов'язку підкорятися. Це виражається в понятті легітимності, без якої ніяка політична влада нормально функціонувати не здатна.

5. Суб'єкти політичної влади завжди мають ті чи інші політичні, матеріальні, моральні привілеї: юридична недоторканність, велика зарплата, поїздки за кордон і т.п. За це вони повинні розплачуватися напруженою роботою.

Аналіз політичної системи дає змогу розкрити її **структуру**. Це внут-

1. Конституція України. – К., 1996.
2. Лузан А.А. Политическая жизнь общества: вопросы теории. – К., 2006.
3. Пойченко А.М. Політика: теорія і технології. – К., 2006.
4. Політичні структури та процеси в сучасній Україні. – К., 2005.
5. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К., 1996.
6. Сучасна політична філософія. – К., 2004.

Навчально-методичний матеріал до теми

Поняття політичної системи, її структура та функції. Політична система тісно пов'язана з особливою формою діяльності людей — політикою. На відміну від інших систем суспільного життя, політична система має ряд особливостей: вона бере участь у виконанні таких загально-соціальних завдань, як інтеграція суспільства, розподіл у ньому матеріальних і духовних цінностей; монополія на державний примус у масштабах всього суспільства і використання для цього спеціального апарату; має досить складну внутрішню будову, що включає різноманітні політичні організації, принципи, норми, механізми комунікацій, які забезпечують прямий і зворотний зв'язок соціальних груп і членів суспільства з політичною владою. Політична система має монополію на здійснення влади.

Політична влада торкається інтересів великих мас людей, певних соціальних груп, що причетні до керівництва суспільством і займають панівні позиції в економічному житті. Це керівництво є загальнообов'язковим і здійснюється як при безпосередній участі домінуючих у суспільстві соціальних сил, так і через суспільно-політичні організації та рухи, політичні групи та їхніх лідерів. Ознакою політичної влади є наявність особливої групи, специфічного прошарку людей, які професійно зайняті управлінням.

Найбільш поширеним вважається визначення влади, сформульоване М. Вебером. Влада — це здатність одного суб'єкта впливати на поведінку іншого суб'єкта за допомогою переконання, наказу, насильства та інших засобів. Тим самим вона являє собою владне відношення між пануючим і підкореним. Влада зникає, якщо підкорений відмовляється підкорятися. Політична влада з'являється з родової влади в період розпаду родового суспільства й утворення античного чи азійського суспільства.

На Сході (азійська формація) деспотична держава стає центром інтеграції людей у політичну формацію. У підсумку в такій державі всі люди перетворюються на гвинтики (служивих людей) могутньої державної машини, як це, зокрема, трапилося в Росії. Причиною походження такої держави було прагнення до національного виживання.

судження з метою одержання насолоди. Співчуття тоді перетворюється на самозахист, любов до ближнього — на самолюбство і т. ін. Християнство він звинувачує в тому, що:

- воно було основною причиною зніження людини;
- його вчення складається з реліктів парадоксального світу античних уявлень, які своє віджили;
- воно покладає надію на неіснуюче потойбіччя, в яке вже не вірять люди;
- християни лицемірять, оскільки не живуть відповідно до того, в що, як вони намагаються робити вигляд вірять.

Ця критика досягає апогею у "Веселій науці", де зображено навіжену людину в пошуках Бога. Ніцше змальовує тут світ без будь-яких орієнтирів, який уже починає хитатися, бо "Бог помер! Він мертвий! І вбили його ми!"

Третій період (1883—88 рр.) Філософія Ніцше сягає вершини в працях "Так казав Заратустра" (1883-85 рр.), "По той бік добра і зла" та "Воля до влади" (опублікована 1901 р., складається з фрагментів 80-х рр.), провіщуючи нову епоху: критика залишається, але вслід за діагнозом пропонується терапія на основі новопосталого світу ідей Ніцше. Сам Ніцше виражає це в образі трьох перетворень духу: спочатку дух стає верблюдом, що терпляче несе тягар старої моралі, потім — левом ("я хочу"), що б'ється з драконом цінностей ("ти повинен"). "Спромогтися на свободу для себе і священне "ні" навіть перед лицем обов'язку... от для чого потрібен лев". Зрештою дух стає дитиною, що грається у творчість. Дитина — надлюдський дух, що покладає цінності. Нігілізм — ось діагноз, який Ніцше ставить західній культурі: "Радикальне відкидання цінностей, сенсу і всього, що гідне бажань". Найвищі цінності знецінені, будівля неправди, зведена хворобливим християнським мисленням і філософією послідовників Сократа, валиться. Греко-християнська традиція несе в собі зародок ніщо, плоди якого Ніцше тільки виявляє.. Він пророкує сучасникам: слабкі впадуть від цього в розпач, сильні (надлюди) побачать у ньому провіщення нового порядку, переоцінки цінностей. Терапія Ніцше полягає у пророкуванні, яке ґрунтується на волі до влади: Ніцше звеличує надлюдину насамперед в образі Заратустри. Для неї характерна повна незалежність від традиційних цінностей, її дії орієнтовані на всеземний вимір. Вона прагне до сили, життєвої снаги і влади, їй протистоять стадні люди, які все ще схилиються перед (вигаданим) Богом і сповідують мораль слабкості та співчуття. Нечисленні надлюди доволі сильні, щоб витримати гіркі наслідки своєї свободи та орієнтованості на первісну життєву снагу. Останній пробний камінь для них — здатність вистояти перед думкою про вічне повернення. Вічне повернення Ніцше подає у

"Веселій науці" як "найбільшу опору": "Це життя... тобі доведеться прожити ще раз і ще нескінченну кількість разів ...Вічний піщаний годинник буття перевертається знову й знову — і ти з ним, порошок з пилуки". Ідея вічного повернення — інтуїтивне осяяння Ніцше, яке опанувало його, немов "демон"; пізніше він намагається підвести під неї філософське обґрунтування за допомогою логічних і природничонаукових доказів, її сенс — в останньому виправданні надлюдини.

Найточніше формулювання своєї філософії Ніцше вбачає у виразі "воля до влади". Відштовхуючись від філософії Шопенгауера та Спінози, від здобутків тогочасної біології, Ніцше вбачає у людській поведінці та в основі будь-якого життя волю до самозбереження. Мотивом усіх думок і дій є воля, яка, на противагу баченню Шопенгауера, не сліпа, а спрямована на: самозбереження, посилення життєвідчуття і життєздатності, зростання сили та влади. І оскільки цей принцип панує повсюдно, Ніцше резюмує: "Цей світ — чудовисько сили, без початку, без кінця, тверда залізна велич сили... Цей світ є волею до влади — і нічим іншим! То ж будьте цією волею до влади — і нічим іншим!"

На такому тлі Ніцше береться до переоцінки всіх цінностей: старі цінності втратили силу, а нові орієнтовані на принцип волі до влади. Добро і зло в майбутньому визначатимуться залежно від корисності вчинків для життєвої сили та пов'язаного з нею здобування влади:

"Що є добро? — Усе, що зміцнює в людині відчуття влади, волю до влади, саму владу.

Що є зло? — Усе, що походить від слабкості.

Що є щастя? — Відчуття того, що влада міцніє...

Не вдоволеність, а розширення влади; і взагалі не мир, а війна; не ченота, а діловитість".

Отже, Ніцше прихильник сильних особистостей, здатних вести за собою слабовільну масу людей. Людина в Ніцше — володар нового світу, вільний від будь-якої моральності, лише «білява бестія», тобто звір, що досягає своєї мети будь-якими, найбільш віроломними засобами. За Ніцше, «бог помер: і ми хочемо — нехай живе надлюдина». Найбільше Ніцше цінував у людині і культурі їхня унікальність. Він проголошує як життєвий принцип — «люби долю». Життя треба любити, а не перебудувати насильно. У протилежному випадку Створені штучно соціальні структури придушують і знеособлюють людини.

У 1888 р. Ніцше написав ще кілька патетичних творів, у тому числі "Антихрист" та "Esse homo". У першому творі він знову критикує християнство. У другому простежується його відверто надмірна самооцінка. Кидаючи погляд на минуле, він пояснює, "чому я такий розумний", "чому я пишу такі добрі книги" і т. ін. Це все переростає у манію величчя.

ці запитання є непростю. Економісти, філософи, історики, публіцисти розмірковують над статусом власності в країні, визначенням її якості, головних суперечностей розвитку.

Питання для самостійної підготовки

1. У чому полягає сутність суспільного виробництва?
2. Як Ви розумієте поняття „матеріальне виробництво”?
3. Визначте, що таке спосіб виробництва.
4. Охарактеризуйте основні елементи продуктивних сил.
5. Розкрийте сутність виробничих відносин.
6. Дайте філософське обґрунтування поняття власності.
7. Охарактеризуйте особливості економічних суперечностей.
8. Проаналізуйте філософський зміст економічних законів.

ТЕМА 16 ФІЛОСОФІЯ ПОЛІТИКИ

Мета заняття – розглянути об’єктивні закономірності політичного життя суспільства; виявити межі політики та політичних відносин, їхні елементи та взаємозв’язок між ними, функції та ін.

Основна проблема – роль політики в суспільстві.

Основні поняття та категорії – політика, політична система, політичні організації, політичні групи, політичні суб’єкти, політична влада, політична свідомість, політична культура, держава, громадянське суспільство.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Поняття політичної системи, її структури та функцій.
2. Держава як базовий інститут політичної системи.
3. Політика і мораль.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Політика як соціальне явище, її специфіка та роль у суспільному житті.
2. Політична сфера суспільства та особливості політичного життя.
3. Особа в політичній системі суспільства.
4. Правова держава й її форми.
5. Місце і роль політичної культури в політичному житті суспільства.

Рекомендована література

Організації суспільного виробництва на засадах суспільної власності людство фактично ще не знало. Теоретично її описали утопісти Т. Мор і Т. Кампанелла, Ш. Фур'є та Р. Овен, К. Маркс і Ф. Енгельс. Р. Овен навіть спробував організувати комуни. Проте нічого путнього з цього не вийшло: комунари розбіглись, розікравши майно й реманент, харчі та коштовності, що були виділені Р. Овеном для організації справи. Пожовтневий злет комунарівського руху в СРСР також не мав позитивних результатів.

Нинішнє капіталістичне суспільство, особливо в англо-американському, франко-германському чи скандинавському варіантах, в західній соціології розглядається як взірць цивілізаційного розвитку людства, суспільство класичного типу, завершений, вищий рівень суспільно-історичного розвитку. Західне суспільство залишило позаду так званий «соціалістичний світ» і рухається в майбутнє прискореними темпами. У західному суспільстві особистість має більше соціальних гарантій і свободи, ніж у нас. Проте це зовсім не свідчить, що західне суспільство є ідеальним суспільним устроєм, який забезпечує соціальне справедливе співіснування і взаємодію індивідів у соціумі. Воно має свої проблеми і суперечності, колізії й катаклізми, переживає локальні й глобальні кризи й потребує вдосконалення.

Корінь суперечностей - в суперечностях власності. Вирішення їх - головне джерело розвитку сучасного індустріального суспільства. Суперечності власності в західному суспільстві пройшли в своїй історії три головних етапи.

Перший охоплює період становлення й розвитку економічних відносин, політичних структур. Головні суперечності власності на цьому етапі виявили й всебічно проаналізували соціалісти-утопісти К. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Овен.

Другий етап тривав до 40-х років XX ст. Характерні особливості суперечностей власності на цьому етапі ґрунтовно дослідили К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та представники постмарксистського напряму соціально-філософської думки.

Нинішній період розвитку західного суспільства ми розглядаємо як третій етап розвитку суперечностей власності. Він розпочався з середини 40-х – 50-х років XX ст. Особливості цього етапу безпосередньо пов'язані з таким фундаментальним процесом, як НТП і особливо з інформаційною та технологічною революцією. Західні соціальні філософи (Д. Белл, З. Бжезинський, Дж. Грант, Ф. Джордж, Л. Мемфорд, Р. Коен, О. Тоффлер та ін.) присвятили цій проблемі численні ґрунтовні дослідження.

Суперечності власності були головним джерелом розвитку суспільного виробництва і для соціалістичного світу. Що сталося з інститутом власності за Радянської влади? Чиєю стала власність тепер? Відповідь на

Врешті у 1889 р. настає духовна катастрофа і в Ніцше потьмарюється розум.

Вільгельм Дільтей (1833—1911 рр.) висуває самобутнє систематичне й методичне обґрунтування наук про дух на противагу природничим наукам. Він підкреслює історичний характер усіх форм прояву духовної діяльності і зближується з тогочасним історизмом. У центр його духовних інтересів усе більше переміщається поняття життя — обставина, якою визначається вирішальний вклад Дільтея в становлення філософії життя. Свій задум обґрунтувати основи наук про дух під гаслом "критика історичного розуму" Дільтей пов'язує з критикою метафізики, оскільки вона претендує на науково загальнозначимі результати. Основою наук про дух має стати проникнення в історичність людини і її творінь. Що являє собою людина, вона довідується зі своєї історії. Лише усвідомлення історичності людини відкриває вільний від "павутиння догматичного мислення" доступ до духових творінь у всій їхній неповторності.

Науки про дух відрізняються від природничих наук, оскільки вивчають дійсність, яку творить сама людина, тобто тут дух працює над тим, що створив сам же дух. Тому різні й методи пізнання: природу ми пояснюємо, дух — розуміємо. Суспільні і творчі людські досягнення є вираженням внутрішніх процесів, духовного життя. Зрозуміти їх можна лише шляхом вживання у цілісність духовного життя. Отже, теоретико-пізнавальна основа наук про дух — не абстрактний суб'єкт пізнання, а цілісна людина, тобто "істота, що воліє, відчуває і розуміє". Головне — досвідне осягнення даних у внутрішньому й зовнішньому сприйнятті фактів свідомості. Тому важливу роль відіграє психологія.

Лише на підставі досвіду можна простежити закономірності, структури, типи тощо. Метод вивчення людини як об'єкта науки про дух ґрунтується на взаємозв'язку переживання, вираження і розуміння. Він може застосовуватися не лише до проявів індивідуального життя, а й до особистісних культурних систем (мистецтво, наука, релігія тощо) і форм організації (державна, церква і т. ін.). "Це процес розуміння, завдяки якому життя осягає свої глибини, з іншого боку, ми розуміємо себе самих та інших лише тоді, коли приносимо власне пережите в будь-яке вираження свого і чужого життя... ото ж науки про дух ґрунтуються на цьому взаємозв'язку переживання, вираження і розуміння". Переживання — це структурні одиниці, з яких будується душевне життя. У них актуалізовано взаємозв'язок свідомості та її змістів. Вираження — це концентрація переживань у зовнішніх формах (наприклад, жести, мова, мистецтво тощо). Отже, всі згадані форми — це об'єктивація душевного життя. Розуміння — це осягнення внутрішнього на підставі його зовнішніх проявів. Розуміння об'єктивації чужого душевного життя — це повторне пережи-

вання на підставі досвіду власного душевного життя. Тому самосвідомість набуває вирішального значення.

У пізніх творах Дільтея дедалі більшого значення набуває поняття життя. "Життя — це основний факт, що має бути відправною точкою філософії. Воно є те, що відомо з внутрішнього досвіду; воно є те, за межі чого мислення проникнути не може".

Духовно-історичний світ — це об'єктивація життя. Щоб зрозуміти цей світ, треба об'єктивні утворення перевести назад у стихію духовного життя, з якої вони постали. Пояснення сенсу життя здійснюється в цілому у рамках світоглядних систем: філософії, релігії, мистецтва. Дільтей розрізняє три основні типи світоглядних систем. У натуралізмі людина витлумачується як біологічна істота, її вчинки розраховані на задоволення інстинктів і залежать від матеріальних умов свого існування. Ідеалізм свободи дає можливість вільного творчого саморозвитку людини, коріння якого в незалежності духу від зовнішніх обставин. Об'єктивний ідеалізм спрямований на досягнення гармонії індивіда і світу як цілого. Розв'язання суперечностей життя він шукає в загальній гармонії всього буття.

Жоден зі світоглядів не має всієї повноти істини, а виражає лише один її аспект. Чисте світло істини доступне нам лише в розмаїтті заломлених променів".

Анрі Бергсон (1859—1941) прагне закласти основи нової метафізики. Він спирається при цьому на результати досліджень наук, але долає їхні рамки, щоб досягти певного інтуїтивного осягнення. У своєму основному творі "Творча еволюція", Бергсон полемізує з теорією еволюції, подає розгорнуту філософію життя. Життя — це тривалий у часі творчий процес, ініційований життєвим поривом (*elam vital*), у нових формах. Життєвий порив диференціюється на три форми життя: рослина, тварина і людина, що витворилися в проходженні через матерію. Інстинкт тварини і людський інтелект — це види інструментальної поведінки, причому інстинкт ближчий до життя і засвідчує свій споконвічний зв'язок із ним, хоч і не спроможний осягти себе за допомогою рефлексії. Інтелект спрямований на статичне і матеріальне, проте доречний, по суті, лише у сфері технічних звершень. Участь у творчому життєвому імпульсі можлива тільки шляхом заглиблення свідомості в інтуїцію, котра пов'язує інстинкт і інтелект.

У праці "Два джерела моральності й релігії" Бергсон розрізняє відкрити й закрити форми моралі й суспільства. Закрите суспільство покладає на індивіда сукупність позицій, у якій мораль функціонує як система безособових норм, що диктуються потребами загалу. Натомість відкрита мораль будується на свободі, любові й живих прикладах. Подібно до

номічною політикою, корисливими міжнародними торговими операціями та системою пільг.

Філософське розуміння природи сутності власності. Історично власність постійно змінює форми і разом з тим зберігає кожну з них, відтворюючи їхню суть на кожному новому витку суспільної історії. О. Тоффлер вирізняє такі головні предмети форми власності: земля - на етапі «першої хвилі» суспільно-історичного розвитку; предмети та знаряддя праці - на етапі «промислової хвилі»; інформація - на сучасному етапі науково-технічного прогресу.

Цивілізація знає широке розмаїття форм власності:

- а) групова, колективна власність, що була, по суті, єдиною за умов первісного ладу;
- б) приватна власність як зосередження засобів виробництва в руках малочисельної групи людей;
- в) державна власність, суб'єктом якої є держава, вірніше, група людей, що володіє державним апаратом;
- г) особиста власність - власність окремого індивіда;
- д) суспільна власність - яка належить суспільству.

Зазначимо, що кожне історично-конкретне суспільство має практично всі форми власності. Виняток становить хіба що первісний лад, де одноосібне господарювала групо-колективна власність. Всі наступні епохи базувались на розмаїтті форм власності. Разом з тим домінуючою серед них була, як правило, приватна власність на основні засоби виробництва.

Приватна власність пройшла довгий і тернистий шлях історичної еволюції. В будь-якій соціальній системі їй віддавалось належне і теоретично, і юридично, і практично. Лише у XX ст. соціалістичними революціями в Росії і деяких інших країнах було зроблено спробу вилучити її із суспільного життя народу. Як відомо, вона не мала успіху. Більшість країн, що називались соціалістичними, відмовилась від орієнтації на суспільну власність, стала на шлях роздержавлення і приватизації. Цей історичний факт має фундаментальне значення. Він зумовлює принаймні два альтернативні висновки:

1) суспільна власність взагалі не може існувати в статусі домінантної форми, бо загальноцивілізаційний шлях розвитку людства - розвиток на пріоритетних засадах приватної власності;

2) для переходу від приватної до суспільної власності потрібний довший проміжок часу, ніж майже сімдесятирічна історія соціалістичного будівництва.

Соціальна філософія має розглянути ці альтернативи з однаковим рівнем наукової скрупульозності. Вітчизняна соціальна філософія ще не має строго наукової проробки зазначеної проблеми.

лення до праці. Те ж саме стосується й знеособленого виробництва соціалістичного типу. «Передовий» робітник і його «класовий союзник» - колгоспник розкрадали державне майно, незважаючи на заклики до комуністичного ставлення до праці, бережливого ставлення до загальнонародної власності, на жорстку відповідальність за дисципліну тощо. Корінь зла - у дисбалансі системи виробництва - розподілу - обміну - споживання. Будь-яка політична, моральна, пропагандистська «ін'єкція» радикально справу не поліпшить. Економічні хвороби лікуються лише економічними засобами. Свідчення тому - варіант шведського соціалізму, де кожна з ланок суспільного виробництва розглядається як головна й суспільно необхідна, де за визначальне вважається лише їх оптимальне співвідношення на рівні як індивіда, так і суспільства в цілому.

Спосіб виробництва матеріальних благ має два боки: відношення людини до природи (що позначається категорією продуктивних сил) і відношення людини до людини у цьому процесі (що охоплюється відповідним поняттям виробничих відносин).

Продуктивні сили та виробничі відносини. Продуктивні сили - це знаряддя й засоби виробництва та самі люди, які приводять їх у рух і завдяки своїм знанням, досвіду й трудовим навичкам здійснюють виробництво. Головним елементом продуктивних сил суспільства є людина. Саме вона виготовляє знаряддя праці. Характеризуючи людину як продуктивну силу, слід мати на увазі всі її властивості - фізичні, духовні, політичні, моральні тощо. Як суб'єкт виробництва людина має бути, насамперед, здоровою. Здоров'я - надзвичайно важлива складова частина продуктивної сили суспільства. Водночас суб'єкт виробництва має володіти певним фахом, бути освіченою людиною, мати відповідні моральні якості, естетичний розвиток тощо.

Виробничі відносини - це сукупність матеріальних, економічних відносин, які складаються між людьми у процесі виробництва і з його приводу. Вони мають матеріальний, об'єктивний і провідний характер в системі різноманітних людських відносин. Матеріальний характер зумовлений тим, що вони складаються у сфері матеріального виробництва - це відносини з приводу безпосереднього виробництва, розподілу, обміну і споживання його результатів - матеріальних благ.

Корінь виробничих відносин - інститут власності. Теоретично і юридичне наше суспільство жило за умов домінування суспільної власності. Проте, чи існувала суспільна власність реально, тобто як факт реальних відносин між людьми? Очевидно, що ні. Найімовірніше власність була державною, бо нею розпоряджались державні органи, точніше, державно-адміністративний апарат - радянська бюрократія, що розбазарювала й розкрадала державну власність невмілим господарюванням, хибною еко-

цього пануюче в статичній релігії закріплення служить збереженню відповідного суспільства. Воно захищає від страху й непевності, тоді як суть динамічної релігії становить містика, мета якої — поєднання людини з Творцем.

Філософію **Георга Зіммеля** (1858—1918), одного із засновників соціології, на її останній фазі можна зарахувати до філософії життя. Життя прагне ширитися, відтворюватися, рости і в кінцевому підсумку подолати свою вмирущість. Ці процеси змушують його активно протистояти навколишньому світу, який дає йому простір і обмежує його. При цьому життя творить соціокультурні форми, які беруть начало в цьому творчому процесі життя, але потім відділяються від нього ("повернення до ідеї"), починають розвивати власні закони й динаміку, які вже не можна пояснювати властивостями джерела. Лише причетністю до цієї "об'єктивної культури" (наприклад, наука, право, релігія) індивід набуває "суб'єктивної культури". Разом із тим постає тривалий руйнівний конфлікт, бо об'єктивні форми суперечать подальшому творчому розвитку життя тим, що накидають йому власні, чужі закони, зміцнюючись самі. "Трагедія культури" полягає, за Зіммелем, у тому, "що спрямовані проти її сутності руйнівні сили зринають із глибинних шарів цієї ж самої сутності". Людській свободі випадає відкривати нові видноколи життя, змагаючись із закріпленими формами.

У галузі етики важливе значення має Зіммелева концепція індивідуального закону. Він не залежить від загальної норми, а ґрунтується на індивідуальній "повинності", якій підлягає весь хід життя людини. Він має ознаки безумовної обов'язковості, однак спроможний інтегрувати унікальність та історичність індивіда в "повинність", що не під силу загальному закону.

Людвіг Клагес (1872—1956; головний твір "Дух як супостат душі") бачить життя між полюсами душі й тіла, причому душа є сенсом тіла, тіло — вираженням душі. Первинне переживання спрямоване на дійсність образів, що постає перед нами. Праобрази всетворячого життя дійсні й дієві для душі. У цей космічний життєвий світ на порозі становлення ранніх високорозвинених культур вривається дух — чужа, самотійна сила. Перетворюючи все живе в простий об'єкт, заганняючи його в поняття й розчленовуючи, дух руйнує первісну гармонію життя і загрожує — в парі з самовладною волею — зруйнувати наш життєвий світ.

Вчення З.Фрейда та основні напрямки неофрейдизму. Важливу роль у формуванні сучасного погляду на людину відіграв у XX ст. **фрейдизм**. Його засновником був австрійський психіатр З.Фрейд (1856—1939). Ідеї З.Фрейда викликали і викликають суперечливе до них ставлення; досить розбіжними постають і їх оцінки. Проте сьогодні можна впевнено

сказати, що Фрейду належить не лише відкриття, а й докладне дослідження явища несвідомого в людській психіці. Сам термін "несвідоме" був відомий ще з XVI ст. (його використовували, зокрема, Ф.Шеллінг та Г.Гегель), проте яка реальність приховувалась за ним, залишалось невідзначеним.

Вивчаючи різного роду неврози, З.Фрейд дійшов висновку, що вони зумовлені дією досить потужного шару людської психіки, потужного, проте невидимого, прихованого; цей шар психіки він і назвав несвідомим. У класичному фрейдизмі (а в діяльності З.Фрейда виділяють три окремі періоди) вважається, що за своєю будовою людська психіка нагадує айсберг: найбільша, прихована, але і найпотужніша частина - це несвідоме; за змістом це є прояви у людській психіці найперших та найпотужніших інстинктів життя. Ці інстинкти уходять коренями ще в передпсихічні процеси, тому вони несвідомі і не можуть мати у свідомості адекватного виявлення. Видима частина "айсбергу" складається із двох частин: свідоме, тобто контрольоване станом бадьорої психіки; надсвідоме - те, що привнесене у людську свідомість культурними правилами та нормами соціального життя.

Основним поняттям у вченні З.Фрейда є "несвідоме" як специфічний об'єкт глибокого психологічного і соціально-філософського дослідження. Несвідоме невидиме, але воно присутнє у психіці й відіграє величезну роль в життєдіяльності кожної людини. Несвідоме З.Фрейд називає "Воно", оскільки його дія є безособовою, анонімною; свідоме - "Я", а надсвідоме - "Над-Я". Несвідоме постає в концепції З.Фрейда найпотужнішим та вирішальним чинником людської психіки з однієї простої причини: його зміст формувався мільярди років, у той час, як свідомі частина психіки - лише кілька десятиріч років. У зміст несвідомого, за З.Фрейдом, входять перш за все два найпотужніші інстинкти: "Лібідо"(або "Ерос") - сексуальний інстинкт, та "Танатос" - інстинкт смерті й руйнування. Все живе повинно вмирати та народжуватись, тому воно водночас прагне до самопродуктування та знищення вже наявного.

Проте ці найперші інстинкти суперечать культурі, яка, на думку З.Фрейда, постає системою певних заборон ("табу"): інстинкти бажають того, що заборонено культурою та нормами соціального життя. Через це людське "Я" опиняється у ситуації "між молотом та ковадлом": з одного боку, на нього тиснуть страшенні за силою та недозволені за прямою реалізацією інстинкти; з іншого боку, - соціально культивовані правила і норми.

Страшна внутрішня напруга здатна зруйнувати людську особистість, тому треба знайти способи "розвантаження" психіки. З одного боку, суспільство завжди припускало існування деяких "дозволених форм недоз-

може суспільство перестати споживати, так не може воно припинити виробництво. Завдяки йому людина змінює умови свого існування, а разом з тим і власну природу.

Спосіб виробництва матеріальних благ та його структура. Прийнято розрізняти спосіб виробництва матеріальних благ і технологічний спосіб виробництва. Технологія - це система засобів та прийомів виготовлення продукту незалежно від соціальних умов, в яких воно здійснюється. Наприклад, технологія видобування нафти, вугілля чи сільськогосподарської продукції в індустріальних країнах є приблизно однаковою. Проте соціальні відносини між людьми, що базуються на певних формах власності, можуть бути різними. Якщо технологія може нехтувати цією відмінністю, то для способу виробництва матеріальних благ це один із складових чинників його якості. Кому належать засоби виробництва, предмети праці та її результати, як розподіляється виготовлена продукція, які умови праці та відпочинку людей забезпечує соціальна схема - для технології ці питання не є суттєвими, чого не можна сказати про спосіб виробництва.

Головні елементи способу виробництва такі: безпосереднє виробництво (саме тут створюється суспільний продукт); розподіл; обмін; споживання. Кожна зі складових частин відіграє певну роль у системі виробництва. Жодною з них не можна поступитися. Кожна зумовлює іншу. І якщо є недоліки чи деформації в одній із них, деформується виробництво в цілому, зменшується його ефективність. Історичний досвід свідчить, що надання переваги одній із ланок суспільного виробництва за рахунок інших спотворює його вигляд як органічно цілісної системи, що призводить до глибоких деформацій способу життя людей у суспільстві.

За умов соціалізму, спираючись на теоретичні обґрунтування ортодоксів-марксистів, було абсолютизовано роль першого елементу виробництва - безпосереднього виробництва.

Західний спосіб життя, у свою чергу, перебільшив суспільне значення споживання.

У результаті ми маємо два спотворених способи життя: жертвенно-соціалістичний, де людина приноситься в жертву виробництву, перетворюється на його засіб (гвинтик), і споживацький, в якому вона стає жертвою речей, засобів споживання, споживацької психології.

Тобто співвідношення зазначених елементів виробництва (включаючи й такі, як розподіл і обмін) має бути оптимальним. Англійських робітників, що трошили машини, не міг зупинити навіть парламентський закон 1769 р., за яким винуватців могли покарати на смерть. Російського селянина-кріпака в «системі безпосереднього виробництва» утримував лише який наглядача. Панщина вбивала будь-яке індивідуально-творче став-

ли воля й козацтво, що розливалися, за висловом М.Гоголя, на всю Україну. Саме з Січі розпочала свій відлік українська Гетьманщина, приваблює упорядкування форм співжиття народу якої не втратила свого значення й нині. У 1918 р. Україна збиралася прийняти президентську форму правління. Першим президентом України мав стати всесвітньвідомий вчений, історик М.Грушевський.

Виробництво форми спілкування, як бачимо, є справою всенародною. Воно має безпосередньо суспільний характер, тобто здійснюється всією громадою відповідно до конкретних економічних, політичних, психологічних умов існування народу як самостійного суб'єкта суспільно-історичного процесу.

Суспільне виробництво як виробництво людини. Виробництво людини - це справа надзвичайно індивідуальна, навіть інтимна. Воно здійснюється, як правило, в сім'ї. Його головними суб'єктами є батько й матір, і лише згодом вихованням дитини займається суспільство (дитячий садок, школа, суспільні інститути типу релігії, моралі тощо).

Виробництво людини як суспільний процес можна розглядати у двох аспектах - широкому й вузькому. У широкому розумінні виробництво людини охоплює всі життєві процеси - від матеріального до духовного виробництва. У вузькому розумінні виробництво людини - це процес її безпосереднього виховання, у соціальній філософії - процес соціалізації індивіда й особистості.

Г.Спенсер розглядав процес виховання як пристосування індивіда до існуючих форм соціальності. Німецький педагог І.Герbart вважав за основу виховання дресировку, управління дітьми. Дж. Локк розробив оригінальну систему виховання джентльмена. Ж.-Ж. Руссо запропонував суспільству концепцію природного виховання, що трансформувалась наприкінці XIX - на початку XX ст. в теорію вільного виховання. Л.Толстой одним з перших звернувся до ідей Ж.-Ж. Руссо про природне виховання дитини. У 1859 р. він заснував школу, що працювала на засадах вільного виховання, видавав спеціальний журнал «Ясная Поляна», де пропагував ідеї й досвід вільного виховання. Головна ідея Л.Толстого полягала в тому, що передача знань, досвіду, культури не повинна здійснюватись через насильство над особистістю: діти запам'ятовують, що хочуть, рівно настільки, наскільки це їм цікаво. Екзистенціалісти розглядають виховання як насильство над особистістю. Американський філософ У.Джемс стверджував, що одвічні якості людини, притаманні їй згідно з людською природою, аж ніяк не можуть бути перебудовані за допомогою виховання.

Усі види суспільного виробництва зумовлюють один одного. У цьому плані немає сенсу говорити про визначальність будь-якого з них. Як не

воленого"; за Фрейдом, це є оргії давніх культів, деякі свята (наприклад, купальська ніч), танці, балет, показ мод та ін.; з іншого боку, існують форми "сублімації" - непрямого вивільнення - енергії несвідомого, наприклад, малювання оголених тіл, писання кримінальних романів та ін. Проте, коли справа доходить до зривів, і людина сама вже не може із ними впоратись, треба вживати процедуру психотерапії - шляхом розпитувань, бесід, вільних асоціацій знаходити спосіб вивільнити, легалізувати заблоковану силу, хоча б, наприклад, у словах. Вчення фрейдизму інколи називають психоаналізом, і це тому, що Фрейд ретельно розробляв методику ідентифікацій проявів несвідомого, наприклад, у сновидіннях, у невимушених обмовках та ін.

Вплив фрейдизму на світову громадську думку у 20-30-ті роки XX ст. був величезний; вчення З.Фрейда, що поширювалось вже на початку століття, сприяло розгортанню так званої "сексуальної революції". Найважливішим же постає те, що воно вже неспростовно доводило: людину та її поведінку не можна звести до розумових розрахунків, що в цілому людина постає значно складнішою, ніж це видавалось класичній культурі. У той же час варто відзначити, що надмірне акцентування дії в психіці людини перш за все та переважно сексуального інстинкту, викликало з боку багатьох вчених та мислителів негативну оцінку.

Уже найкращі учні та послідовники З. Фрейда, зокрема, К.-Г. Юнг (1875-1961), А. Адлер (1870-1937) та Е. Фром (1900-1980) не погодились із таким акцентуванням і дали своє трактування сутності несвідомого. Зокрема, **К.-Г.Юнг**, виходячи із тези про те, що несвідоме характеризує корені людської психіки, які сягають засад суцього взагалі, вважав його найпершим виявленням формотворення у вигляді символізацій. Тобто людську здатність творити символи, наділяти їх невимірними глибинами, а також і розуміти їх він прямо зводив до дій несвідомого. Такою здатністю К.-Г.Юнг наділяв не індивідуальну психіку, а колективне психічне життя, тому ввів у науковий обіг поняття "колективного несвідомого"; останнє продукує цілу низку таких константних (сталих) психічних структур, які потім пронизують собою майже всі форми певної культури.

Отже, ключ до розуміння певної культури лежить у її вихідних символах, в яких дослідник повинен виявити оті сталі формотворчі структури, що їх К.-Г.Юнг назвав "архетипами" (первинними, початковими типізуючими структурами; термін, що зустрічався вже у Августина). Сприйняття архетипів постає вирішальною засадою сприйняття певної культури та входження у її духовний зміст, а свідоме культуротворення передбачає виведення у сприйняття нових форм виявлення архетипів, або хоча б їх використання.

А.Адлер уважав, що провідним мотивом дії несвідомого постає непереборне прагнення самоствердження (як наслідку людської природної недостатності); отже, основне у несвідомому – це воля до влади, а остання вже знаходить свої найрізноманітніші прояви то у вигляді культуротворення, то у вигляді бажання опанувати жінкою (чи чоловіком), то у прагненні політичного лідерства.

Е.Фром намагався пов'язати дію несвідомого, як і всієї людської психіки взагалі, із соціальним життям та суспільними стосунками: тут людина здобуває людські якості та намагається самоутверджуватись. Проте, внаслідок існування непереборної суперечливості між розумом та інстинктами, людина завжди відчуває свою незавершеність, що і постає провідним мотивом її дій.

Питання для самостійної підготовки

1. Розкрийте зміст основних змін у парадигмі філософського мислення при переході від класичної філософії до некласичної.
2. Охарактеризуйте філософські позиції А.Шопенгауера.
3. Проілюструйте конкретними прикладами прояви внутрішньої суперечливості філософських ідей Ф.Ніцше.
4. Яким був вплив ідей Ф.Ніцше на громадську думку?
5. Охарактеризуйте провідні ідеї фрейдизму та неофрейдизму, дайте їм оцінку.

ТЕМА 7.

ПОЗИТИВІЗМ І НЕОПОЗИТИВІЗМ. ФЕНОМЕНОЛОГІЯ І ГЕРМЕНЕВТИКА

Мета заняття – розкрити особливості та характерні риси позитивізму і неопозитивізму, феноменології і герменевтики.

Основна проблема – становлення та еволюція позитивізму і неопозитивізму, феноменології і герменевтики.

Основні поняття та категорії – позитивне, позитивізм, емпіріокритицизм, махізм, неопозитивізм, сцієнтизм, принцип верифікації, лінгвістичний аналіз, семантика, постпозитивізм, раціоналізм, феноменологія, феномени свідомості, інтенціональність, герменевтика, інтерпретація, інтроспекція.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Ідеї розроблення “наукової філософії” в європейській філософії.
2. „Другий позитивізм” і “логічний позитивізм” та проблеми співвід-

ктер та зміст об'єктивного природного та соціального зв'язку суб'єкта і навколишнього середовища. Людська потреба зумовлена, з одного боку, суперечливою природою людини, з другого - умовами її існування. Як відомо, людина уособлює широкий спектр закономірностей природи, соціуму та культури. Все це відбивається в її потребах і вимогах реалізації (задоволення).

Наприклад, природні закономірності зумовлюють потреби людини в їжі, одязі, житлі; соціальні та культурні - в певних формах загальнолюдського співіснування, нормах моралі та права, формах художньої творчості. «Не хлібом єдиним живе людина». Вона має багато потреб. Вчені розрізняють потреби за певними умовами існування історичних форм:

географічні умови (природне середовище) - людина, що живе в тропіках, має інші потреби в одязі, ніж жителі Півночі;

економічні умови, спосіб виробництва матеріальних благ, спосіб господарювання - селянин-кріпак має відмінні від робітника промислового підприємства потреби;

політичні умови (демократична організація), життя спонукають інші потреби, ніж тоталітарна система;

культурно-історичні умови - потреби народів Полінезії відрізняються від культурних потреб середнього американця - типового представника індустріального культурно-історичного типу.

Виробництво форм спілкування. Сьогодні важко назвати хоч одну філософську монографію, безпосередньо присвячену аналізу цього виду виробництва. Здебільшого йдеться про суспільні відносини. Форма спілкування – це конкретно-історичний спосіб зв'язку між людьми в процесі їхньої суспільної взаємодії, це засіб організації суспільних відносин у межах конкретної соціальної системи.

Історично першою формою спілкування була первісна община, що узагальнила досвід суспільних відносин суспільного стаду, роду, сім'ї. другою формою була держава. Державність як форма спілкування існує й нині. В історії вона постає як оптимальна форма упорядкування суспільних відносин. Змінюються час і люди. Змінюються форми держави. Проте інститут держави як форми спілкування залишається й продовжує виконувати соціально-організаційні функції. Поряд з державою і в межах її існують інші, менш загальні форми організації спілкування – громади, спілки, товариства, братства тощо.

Історично першою цивілізаційно-суспільною формою спілкування українців була князівська держава – Київська Русь, що особливо прославилась за часів правління князів Володимира та Ярослава Мудрого. У XVI ст. народжується нова форма спілкування українців - Запорозька Січ як християнська демократична республіка. Її визначальними рисами бу-

ництва на Європейському континенті практично до початку XVIII ст.;

2) промислове виробництво, яке розпочалося з того моменту, коли пара й машина здійснили революцію в промисловості;

3) інформаційне виробництво - продукування знань, що дедалі більше перетворюється на визначальну форму праці, підпорядковує собі виробництво речей, зумовлює головні напрями суспільного прогресу.

Саме на третьому етапі розвитку виробництва відбувається зміна пріоритетів, детермінант суспільного розвитку: якщо на перших двох етапах матеріальне виробництво домінувало над іншими видами виробництва (насамперед над духовним), то тепер вони міняються місцями. Виробництво ідей, знань, інформації, тобто духовне виробництво, виходить на передній план.

Духовне виробництво. Духовне виробництво оперує відносною інформацією. Специфіка духовного виробництва полягає не в тому, що в ньому менше матеріального і більше ідеального, а в тому, що його результатом є продукт, створений для задоволення духовних потреб людини.

Духовне виробництво існує в трьох основних формах: масове, індивідуальне і спеціалізоване (інституційне, професійне) духовне виробництво. Масове духовне виробництво - це усна народна творчість: народні пісні, думи, оповідання, перекази, приказки й прислів'я. Його суб'єктом є народ. Воно передається із вуст в уста, втілюється в предмети побуту, реалізується в танцях, звичаях, обрядах.

Індивідуальне духовне виробництво - це виробництво, що здійснюється конкретним індивідом - художником, вченим, письменником, композитором, поетом, вчителем. Воно має елітарний характер. Народ пам'ятає й шанує представників духовної еліти, хоч не завжди художник зазнає народної шани й любові за свого життя.

Спеціалізоване духовне виробництво - його ще називають професійним, або інституціональним - здійснюється, як правило, в межах тих чи інших установ, що спеціалізуються на певних видах духовного виробництва. Наприклад, інститут філософії спеціалізується на філософській проблематиці, консерваторія — на підготовці фахівців у галузі музичної культури. Спеціалізоване духовне виробництво здебільшого підпорядковане державі. Вона його фінансує, контролює та спрямовує. Тоталітарні режими обмежують творчі імпульси духовного виробництва, що деформує його, призводить до ізоляції від фундаментальних надбань народної творчості, досягнень світової науки й культури. Всі види, форми духовного виробництва органічно взаємопов'язані.

Виробництво потреб. Потреба - об'єктивна необхідність живого організму, особистості, соціальної групи чи суспільства, що відбиває хара-

ношення науки та філософії в другій половині XX ст.

3. Вплив феноменології на розвиток філософії в XXI ст.

4. Герменевтична традиція та нові погляди на завдання герменевтики XXI ст.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Розвиток науки в XIX ст. та позитивна філософія О. Канта.

2. Філософська концепція К. Поппера.

3. Концепція наукових революцій Т. Куна.

4. В. Дільтей та герменевтика.

5. Філософські погляди Г.-Г. Гадамера.

Рекомендована література

1. Аналитическая философия: Избранные тексты. — М., 1993.

2. Герменевтика: история и современность. — М., 2004.

3. Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель: Пер. с англ. — М., 2002.

4. Михайлов А.А. Современная философия герменевтика. — Минск, 2006.

5. Молчанов В.И. Время и сознание. Критика феноменологической философии. — М., 1998.

6. Нарский И.С. Современный позитивизм. — М., 2001.

7. Поппер К. Открытое общество и его враги. — М. - Т. 1-2.

Навчально-методичний матеріал до теми

Ідеї розроблення „наукової філософії” в європейській філософії.

Одним із напрямків неklasичної філософії, було розроблення «наукової філософії». Представники цього напрямку виходили з переконання у тому, що наука в першій половині XIX ст. набула такого розвитку і вийшла на такий рівень володіння знанням, що стала спроможною накреслити повну і струнку картину світобудови разом з людиною, соціальною історією і людською свідомістю.

Наприкінці XVIII століття — у першій половині XIX ст. відбувається промисловий переворот, суть якого - перехід від мануфактурного виробництва до машинного. Почавши в Англії, пізніше економічний переворот охоплює всі країни Західної Європи, США. Уже в 30-х роках стали будуватися залізниці, з'явилися гвинтові пароплави, виникли великі фабрики, що переробляють сировину за допомогою машин, створювалася велика металургійна промисловість. Удосконалюються засоби зв'язку. У 1834 р. прокладено перший телеграфний кабель Балтімор—Вашингтон, у 1860 р. - телефон, у 1866 р. - трансатлантичний кабель. Технічні досягнення цьо-

го періоду здебільшого уже – не винахід самоучок, а результат застосування наукових знань. Колосально зростає роль науки в житті суспільства.

Протягом XIX ст. відбуваються великі зрушення в галузі фундаментальних наук, насамперед - фізики, хімії, біології. (Відкриття закону збереження і перетворення енергії, вивчення електрики і магнетизму, створення системи хімічних елементів Д.І. Менделєєв, еволюційне вчення Ч. Дарвіна й ін.)

Філософія, принаймні в особі деяких своїх представників, не могла не реагувати на феномен зростання ролі науки в житті суспільства, на її очевидний прогрес. Позитивізм і стає філософією, що прийняла на себе науковий "виклик" епохи.

Слово "позитивний" - позитивний. Ідеал позитивізму - позитивне, тобто корисне наукове знання, обґрунтоване експериментально. У світлі цієї установки відбувається і переорієнтації філософії.

Засновник позитивізму **Огюст Конт** (1798–1857) народився в родині чиновника, учився в ліцеї, потім у політехнічній школі з 1817 по 1822 р. працював секретарем соціаліста-утопіста Сен Симона, потім - викладачем політехнічної школи в Парижі (по 1848 р.) У ці роки ним було написано головну працю - шеститомний "Курс позитивної філософії" (1830 - 1842). Політичні погляди викладені в книзі "Система позитивної політики" (1852). У період революції 1848 р. Конт звернувся до французького пролетаріату із закликом відмовитися від крайніх революційних дій. Його усна пропаганда і публіцистика не мала успіху. У післяреволюційний період Конт орієнтувався вже на вузьку секту своїх прихильників і оголосив своє навчання "новою релігією".

У "Курсі позитивної філософії" Конт пише про три відкриті ним закони: закон трьох стадій; закон постійного підпорядкування уяви спостереженню; енциклопедичний закон класифікації наук. Відповідно до закону трьох стадій "людський розум, - пише Конт, - у кожному зі своїх досліджень користується послідовно трьома методами мислення... спочатку методом теологічним, потім метафізичним, нарешті, позитивним". Ця стадіальність властива як історичному розвитку людства, так і індивідуальному розвитку інтелекту. В історії суспільства теологічна стадія тривала до 1300 р. Для неї характерне панування релігійної свідомості. Явища природи порозумівалися діями надприродних сил. У політику теологічної стадії відповідає монархічний принцип "доктрина королів".

Друга стадія - метафізична (1300 – 1800 рр.). Для цієї стадії характерне панування філософії - "метафізики", за термінологією Конта. Явища природи пояснюються деякими конечними "сутностями" і причинами. Подібність із першою стадією полягає в тому, що, як і в релігійній свідо-

зував П'ятницю.

Суспільне виробництво має діяльний характер, специфічною ознакою якого є цілеспрямованість. Людина свідомо ставить перед собою певні цілі, розмірковує над засобами їх реалізації, розробляє програму дій шляхом вільного вибору можливостей і мотивів, співвідносить їх з результатами. Саме свідомим формуванням цілей, розробкою програми дій, створенням засобів праці людська діяльність принципово відрізняється від інстинктивної поведінки тварин.

Усі характерні риси суспільного виробництва притаманні всім народам незалежно від індивідуально-конкретних обставин, за яких воно здійснюється. Разом з тим кожен народ привносить в нього своє особливе та неповторне, завдяки чому досягає найвищих (класичних) результатів у тій чи іншій галузі. На думку М.Данилевського, єврейська цивілізація досягла досконалості в галузі релігійної діяльності, грецька - у власне культурній, римська - політичній, романо-германська - політико-культурній. Цю ж думку розвивають сучасні західні соціальні філософи. Зокрема, зони вважають, що американська цивілізація дала світу науково-технічний прогрес, а Росія - пролетарську революцію.

За К.Марксом, світова історія суспільного виробництва здійснюється кількома етапами, кожен з яких має свою форму власності, що загалом еволюціонує до усуспільнення. Можна навести й інші підходи до визначення етапів, періодів, хвиль чи формацій розвитку історії суспільного виробництва. Проте справа в іншому. Суспільне виробництво має історичний характер, і це – головне.

Суспільне виробництво має складну, розгалужену й суперечливу архітектуру. Його головними складовими є: матеріальне виробництво, духовне виробництво, виробництво потреб, форми спілкування, людини. Проте зазначені види виробництва, взаємопов'язані в системі суспільного виробництва.

Матеріальне виробництво. Основою суспільного розвитку є матеріальне виробництво, тому що саме воно задовольняє найрізноманітніші людські потреби, насамперед в їжі, одязі, житлі тощо. Щоб жити, людина має забезпечити своє життя, насамперед матеріально. Це - своєрідна передумова історії. Коли б людство хоч би на годину зупинило процес матеріального виробництва, воно, безумовно, якщо б не загинуло, то створило спосіб буття у світі, історію цивілізаційного розвитку.

Матеріальне виробництво - передусім це діяльність, спрямована на освоєння навколишнього природного середовища. Воно включає промисловість і сільськогосподарську діяльність. Провідну роль в системі матеріального виробництва відігравали:

1) аграрне виробництво, що домінувало в системі суспільного вироб-

для студентів вищих навчальних закладів. – К, Львів., 2007.

4. Філософія. Навч. посіб. / За ред. І.Ф.Надольного. – К., 2001.

5. Чурилов М.М. Людина в екстремальній виробничій ситуації. – К., 1990.

6. Шапавалов В.Ф. Основы философии. – М., 2000.

Навчально-методичний матеріал до теми

Поняття суспільного виробництва. Людська праця має конкретно-історичний характер. Вона охоплює найрізноманітніші сфери суспільного життя й постає як суспільне виробництво - форма взаємодії суспільства й природи, що спрямована на перетворення предметів природи та створення матеріальних і духовних продуктів відповідно до інтересів та потреб людей.

У широкому розумінні суспільне виробництво охоплює всі існуючі галузі сукупної суспільної праці та сфери діяльності - забезпечення людей матеріальними засобами до життя (матеріальне виробництво), сфера послуг, куди умовно можна віднести охорону здоров'я та соціальне забезпечення, виробництво свідомості (духовне виробництво), а також діяльність інститутів, що забезпечують виховання, загальну та професійну освіту, підготовку людини до самостійної праці та життя.

Об'єднання зусиль рушійних сил - необхідна умова (а може, навіть і передумова) суспільного виробництва. Один у полі не воїн. Тільки спільними зусиллями людина змогла виграти боротьбу з чужою і злою природою й створити цивілізацію. Саме поєднання людських зусиль на основі розподілу праці дало могутній поштовх розвитку виробництва й суспільного життя.

Суспільне виробництво не втрачає соціального характеру і тоді, коли йдеться про працю конкретного індивіда, навіть при повній ізоляції його від соціуму. Хоча треба сказати, ніколи не існує повної ізоляції людини від суспільства. Згадаймо Робінзона Крузо. Що дав автор своєму герою, ізолюючи його від суспільства на двадцять вісім років, два місяці й дев'ятнадцять днів? Як відомо, покидаючи корабель, що тонув, Робінзон в одну скриню поклав харчі і що вважав за потрібне у цю хвилину. А далі він каже: «...Мене значно більше приваблювало інше, і перш за все робочі інструменти. Після довгих пошуків я знайшов ящик нашого теслі, і це була для мене дійсно дорогоцінна знахідка, яку б я не віддав на той час за ціле судно із золотом...» Автор наділив свого героя здоровим глуздом, спостережливістю, волею й працьовитістю, тобто тими соціальними й духовними надбаннями, які виробила на той час людська цивілізація. Саме тому Крузо жив і працював людським, тобто суспільно-соціальним чином, зберіг людяність, олюднив природу, що оточувала його, соціалі-

мості; на метафізичній стадії розум людини прагне одержати абсолютне знання про світ. Це і виражається у вченнях про першооснови всього сущих ("вогонь" Геракліта, "форми" Аристотеля, монади в Лейбніца, "абсолютний дух" Гегеля і т.д.). Конт критикує саму постановку питання про природу "першооснови". Усе наше знання походить із досвіду, а досвід, стверджує він, не дає відповіді на це питання. Таким чином Конт відкидає правомірність основного питання філософії. Але метафізична стадія, згідно Конту, була корисною, оскільки вона, по-перше, сприяла подоланню теологічної стадії, і, по-друге, підготувала мислення людей до третьої стадії, до істинно наукової праці, істинно науковому погляду на світ.

Третя стадія – позитивна (1860 р.). Провідною формою діяльності стають конкретні науки. Людство відмовляється, на думку Конта, від нерозв'язних теологічних і метафізичних питань, стає на шлях наукового пізнання. Методом спостереження, збору фактів і їх опису наука може прийти до відкриття законів, що виражають повторювані зв'язки і відносини між явищами. Знання законів послужить поясненням явищ і передбаченню майбутнього. Огюст Конт, таким чином, сформулював дві пізнавальні функції науки - пояснення і прогнозування. Однак функція пояснення розуміється Контом дуже обмежено. Наука може пояснити "як" протікають ті чи інші явища, а не "чому" вони відбуваються саме так. Питання про пізнання глибинних причинних основ явищ, про їхню сутність, Конт відніс до числа нерозв'язних метафізичних проблем, оскільки він виходить за межі досвідченого знання. Хоча філософія як метафізичне знання, згідно з Контом, у позитивний період і зжила себе, вона не повинна відмерти, оскільки перед нею виникають нові задачі інтеграції, узагальнення результатів часток наук.

У зв'язку зі спеціалізацією наукового знання, пояснює Конт, виникає небезпека втрати цілого. Для усунення цієї небезпеки "досить зробити вивчення загальних наукових положень окремою самостійною наукою". "При існуванні особливого, постійно контролюваного всіма іншими класу вчених, на обов'язку яких лежить виняткове встановлення зв'язку кожного нового відкриття з загальною системою, не буде більш підстави боятися, що занадто велика увага до подробиць перешкодить охопити ціле" ("Курс позитивної філософії"). Позитивна філософія повинна буде зробити своїм перед позначкою:

1. Вивчення загальних наукових положень, дослідження взаємних відносин і зв'язків наук одна з одною. Це повинно привести „властиві різним наукам закони до найменшого числа законоположень, а всю сукупність позитивних знань в одну систему однорідної науки”.

2. Вивчення логічних законів людського розуму.

3. Вивчення ходу роботи людського розуму по шляху дослідження.

Контом було запропоновано власну класифікацію наук, у якій науки розташовувалися за принципом: від загального і точного знання до більш складного і тому менш точного знання. У ряд основних наук, за Контом, входять: математика (включаючи в себе теоретичну механіку), астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія. Заслугою Конта стало введення в цей ряд соціології (до речі, термін належить Конту).

У соціології Конт виділив дві частини: соціальну статистику, що вивчає функціонування соціальних інститутів (родини, держави, церкви й ін.), і соціальну динаміку, що розглядає зміну суспільних систем.

Щоб сприяти поступовому поліпшенню життя, моральному прогресу людства і нарешті - установленню нового, більш досконалого порядку, Конт уважав за необхідне проведення обміркованої "соціальної політики". У її арсеналі головною ланкою буде нова релігія, суть якої Конт розумів як обожнювання людства, виховання людей у дусі усвідомлення їхньої спільності, у дусі альтруїзму. У пропаганді нової релігії значну роль повинні відіграти вчені й артисти (їхній союз символізує єдність розуму і почуття), що стануть "позитивними священиками". Моральне відродження суспільства настане через серцевий союз філософів, пролетарів і жінок. У результаті діяльності кращих сил народи світу, мріяв Конт, об'єднаються у Всесвітню федерацію зі столицею в Парижі.

У той час ідеї Конта сприймалися лівими силами як глибоко реакційні. Так судили, наприклад, про Конта К. Маркс і Ф. Енгельс. Але ми пам'ятаємо, що ідея Всесвітньої федерації народів при збереженні їхньої національної самобутності і державного суверенітету була вже в Конта. Кращі розуми мріяли про єдність людства.

„Другий позитивізм” і „логічний позитивізм” та проблеми співвідношення науки та філософії в другій половині ХХ ст. Наприкінці ХІХ ст. виникає філософія емпіріокритицизму (філософія критичного досвіду). Творцями другого позитивізму були німецький фізик і філософ Ернст Мах (1838–1916) і філософ Рихард Авенаріус (1843–1896), природничо-наукові інтереси якого лежали в області психофізіології. Найбільший вплив на розвиток наукового і філософського пізнання зробили роботи Е. Маху, тому цей плин називається також махізмом. Емпіріокритицизм створювався в обстановці подальшого розвитку фізики в 70-х - 80-х роках ХІХ ст., коли відкриття в області термодинаміки показали обмеженість механістичного природознавства. На зміну механістичній картині світу, основною ідеєю якої було вчення про відсталу, інертну матерію, приходять уявлення про енергію як динамічну основу світу. Відкриття радіоактивності (1896) і електрона (1895) спростувало старі уявлення про атом як останню "цеглинку" світобудови. Був виявлений

ючи чи не сприймаючи певні твори літератури, мистецтва тощо.

Питання для самостійної підготовки

1. Дайте характеристику основних елементів соціальної структури суспільства.
2. Які ви знаєте основні сфери суспільного життя суспільства?
3. Коли та яким чином людина стає об'єктом суспільних відносин?
4. Які типи соціальних груп ви знаєте? Назвіть основні їх відмінності.
5. Обґрунтуйте, що є рушійними силами розвитку соціуму.
6. Визначте основний зміст поняття „нація”.

ТЕМА 15 ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ

Мета заняття – розглянути напрямки виробничої діяльності людини в її взаємодії з природним середовищем.

Основна проблема – взаємодія людини з природою в процесі виробництва.

Основні поняття та категорії – суспільне виробництво, продуктивні сили, виробничі відносини, спосіб виробництва, власність, матеріальні блага, духовне виробництво.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Поняття суспільного виробництва.
2. Спосіб виробництва матеріальних благ та його структура.
3. Продуктивні сили та виробничі відносини.
4. Філософське розуміння природи сутності власності.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Діалектика матеріального і духовного виробництва.
2. Діалектика виробництва та споживання.
3. Людина як головна продуктивна сила.
4. Взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин як головна рушійна сила поступу суспільства.

Рекомендована література

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. – К., 2000.
2. Гурина М. Философия: Учебное пособие / Пер. с франц. – М., 1989.
3. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник

ни.

До великих соціальних груп відносяться також так звані **соціальні верстви**, тобто проміжні або перехідні суспільні групи, які не мають ознак класу (часто їх називають ще прошарком) — наприклад, інтелігенція, частина певного класу (кваліфіковані робітники). У цьому аспекті є необхідність хоча б коротко зупинитися на ролі й значенні у житті суспільства **інтелігенції** як "посередника між загальнолюдськими знаннями і своїм суспільством". Поняття "інтелігенція" (від лат. *intelligens* — знавець, фахівець) як термін, що означає соціальну групу, стало вживатися понад сто років тому.

Інтелігенція — це та частина службовців, яка зайнята висококваліфікованою розумовою працею і має відповідно високий рівень освіти. Це поняття соціальне, його не варто ототожнювати з поняттям "інтелігентність" як моральною якістю людини. Як і будь-яке системне утворення, інтелігенція складається з підсистем: науково-технічна інтелігенція, яка з початком науково-технічної революції стає, мабуть, однією з суттєвих рушійних сил розвитку суспільства; культурно-творча, що відіграє провідну роль у розвитку чи відродженні духовного життя суспільства, та ін. У нашому перехідному суспільстві знищено інтелігенцію у тому розумінні, в якому вона могла бути особливою соціальною групою (за М. Бердяєвим, як ідеологічне, а не професійне й економічне угруповання).

Суб'єктом суспільного розвитку є також **народ**. Ще Гегель відзначав, що "поступальний рух світу відбувається лише завдяки діяльності величезних мас і стає помітним лише за досить значної суми створеного", тобто завдяки творчій діяльності народних мас. Поняття "народ" багатозначне, тому з'ясуємо зміст даної категорії. У широкому розумінні народ — це все населення тієї чи іншої країни (тобто це демографічне розуміння цього поняття). В іншому розумінні — етносоціальному — це термін, що означає різні форми етнічних чи етносоціальних спільностей людей (плем'я, народність, нація тощо).

У соціальній філософії історично склалися і існують зараз різні **розуміння ролі народних мас в історії**. У сучасній соціальній філософії досить поширеним є розуміння народу як справжнього суб'єкта історії, тобто народ є творцем історії. Обґрунтуванням цього положення є те, що саме народні маси створюють усі блага у суспільстві, саме їхня праця є безпосереднім діянням, основою існування і розвитку суспільства.

Нарешті, ще одна теза соціальної філософії про народ як творця історії: народ — творець усіх духовних цінностей. Її, безумовно, треба розуміти не буквально. Переважна маса духовних цінностей, скарбниця кожної національної і світової культури створюється професіоналами, народ же у кінцевому результаті відіграє роль своєрідного "фільтра", сприйма-

так називаний "дефект маси" (зникнення) маси спокою. У природознавстві виникають кризові явища методологічного характеру.

Мах був професором у Празі й у 1883 р. випустив книгу "Механіка", що має підзаголовок "Історико-критичний нарис її розвитку". У цій книзі Мах покритикував вчення І. Ньютона про абсолютність простору і часу. Але відкинувши уявлення про їхню абсолютність, Мах став заперечувати і їхню об'єктивність. Ньютонівський абсолютний час, міркував Мах, "не може бути вимірний ніяким рухом і тому не має ані практичного, ані наукового значення...".

Мах і Авенаріус починають спробу "очистити" досвід від зайвих допущень, що привносяться суб'єктом, які не впливають із самого досвіду. За формою - це, начебто, корисна гносеологічна установка - рятуватися від фетишів у науці, дотримуватися тільки того, що дано в досвіді. У 1888 – 1890 рр. Авенаріус публікує працю "Критика чистого досвіду". Від чого ж захищає досвід Авенаріус? Зайвими виявляються ті елементи пізнання, що говорять про об'єктивність того, що дано в досвіді, про причинні зв'язки, що виявляються в досвіді.

За Махом, у досвіді ми маємо справу тільки з елементами, під якими він розумів відчуття суб'єкта. Елементи можуть бути або фізичними або психічними. Але фізичні і психічні елементи також перебувають у нерозривному зв'язку, одні без інших не існують. Я бачу білу металеву кулю, чую дзенькіт, наводить приклад Мах. Але переріжте очний чи слуховий нерв, ні дзенькоту, ні кулі не буде. Це повернення філософії на позицію Берклі: "Існувати - значить бути сприйманим. Для обґрунтування своєї позиції очищення досвіду від навантаженості його "об'єктивністю, причинністю" і т.д. Мах вводить у філософію "принцип економії мислення", а Авенаріус - аналогічно - "принцип найменшої витрати сил". На їхню думку, ці принципи повинні стати керівними для наукового пізнання.

Відзначимо, що нічого особливо нового в цьому вченні Маха й Авенаріуса немає. Мова йде про ясність і простоту як критерії науковості, про необхідність уникати логічного перевантаження в науці. Це, по суті справи, повторення того, що ще в середні століття було сказано В. Оккамом: "Зайвих сутностей не винаходити".

Махізм уплинув на філософське осмислення результатів фізичного знання. Цей вплив було різнобічним. Ейнштейн у свій час відзначав, що саме під впливом Маха він виробив критичну позицію стосовно ньютонівської теорії простору і часу. Критицизм Маха додав сміливості молодому Ейнштейну, сприяв виробленню теорії відносності.

Вплив махізму проявилася й у **неопозитивізмі**, що продовжує лінію філософії позитивізму в ХХ ст. У ХХ ст. ціла низка напрямів філософії

отримала назву „сцієнтизму". Неопозитивізм (або третій позитивізм) виник у 20-х роках ХХ ст. і розвивався як течія, що претендувала на аналіз філософсько-методологічних проблем, висунутих у ході науково-технічної революції.

Основні ідеї неопозитивізму укладаються в такому.

1. Вони підсилюють критичну позицію у відношенні філософії, повідомляючи її проблеми і, зокрема, основне питання філософії, псевдопроблемами. Якщо О. Конт відкидав так звані "метафізичні" проблеми, як нерозв'язні (у тому числі основне питання філософії), а Е. Мах і Р. Авенариус прагнули з метою економії мислення вивести їх за межі науки, те неопозитивісти визначають їхній як "позбавлені змісту" проблеми. Своє негативне ставлення до філософії австрійський неопозитивіст Л. Вітгенштейн, висловив так: «Більшість пропозицій і питань, висловлених із приводу філософських проблем, не помилкові, а безглузді». Завданням філософії вони вважають логічний аналіз мови науки, що дозволив би очистити її від позбавлених змісту філософських понять і суджень.

2. Критерієм і підставою такої діяльності по "очищенню науки" неопозитивісти оголосили "принцип верифікації". Саме він дозволяє, як їм здавалося, здійснити розмежування між висловленнями, що мають зміст для науки, і не мають змісту. Принцип верифікації вимагає прямого чи непрямого зіставлення висловлень з даними чи експерименту спостереження, ширше - з почуттєвим досвідом суб'єкта взагалі.

Моріц Шлік популярно роз'ясняв цей принцип у такий спосіб (на прикладі повсякденного досвіду): Якщо порівняти два висловлення: "Роза червона" і "Роза є дух", то перше підтверджується почуттєвим досвідом і повинне бути визначене як істинне, а друге - стосується проблеми субстанції і виходить за межі досвіду, отже, воно не має змісту. Висловлення, таким чином, можуть бути істинними. Істинні і хибні входять у зміст науки, оскільки вона розвивається шляхом боротьби думок і концепцій, а не мають змісту повинні бути еліміновані (усунуті) з її.

Відповідно до вчення неопозитивістів, філософські поняття "річ у собі", "дух", "світовий принцип" і інші є словами без значення, а висловлення, що включають їх, позбавлені наукового змісту. Завдання методолога-філософа зводиться до логічного аналізу мови науки, до прояснення змісту наукових висловлень. Ідеальним засобом такої роботи неопозитивісти вважали розроблений у ХХ ст. апарат математичної логіки. На місце філософії, стверджував Р. Карнап, повинна вступити логіка науки.

Неопозитивізм як напрямок включає в себе різноманітні логіко-філософські школи. Виділимо основні з них.

1. Віденський гурток, що сформувався у 1922 р., його представники: М. Шлік, О.Нейрат, Р.Карнап, Г.Рейхенбах, А. Айсер та ін. Незважаючи

між класами в економічній, соціально-політичній та духовній сферах життєдіяльності суспільства.

Класова боротьба суперечить реаліям суспільного розвитку ХХ – ХХІ ст.ст. — у сучасному цивілізованому суспільстві класи вже інші або ж їх взагалі немає. Тому, з урахуванням реалій нашого часу в західній соціальній філософії, починаючи ще з П.Сорокіна, відбувається розробка нових теорій соціальної структури суспільства. В цьому аспекті цікавими і досить переконливими є **теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності**.

Сутність першої з них може бути зведена до таких основних положень: класи зникли, існують лише деякі соціальні "пласти", або шари, тому замість поняття "класи" треба користуватися поняттям "страт" (від латин, стратум — шар, пласт, геологічний термін); ознаки страту довільні — рід занять, престиж, розмір прибутку, ставлення до певних соціальних проблем, манери, смаки, звички та інші; кількість стратів різні соціологи визначають по-різному — 4, 5, 6, 7, 8 і більше.

Теорія соціальної мобільності. Вона зводиться відповідно до таких положень: теорія К.Маркса про існування у капіталістичному суспільстві двох полярно протилежних класів і загострення боротьби між ними не підтвердилася; мають місце лише відмінності між стратами та висока мобільність, рухливість, пов'язана з переходом з одного страту до іншого; отже, говорити сьогодні про антагонізм між робітником і капіталістом не варто, бо вчорашній пролетарій може стати капіталістом, а капіталіст — пролетарем (використовується стара, марксистська термінологія).

Відповідно до сказаного існують "соціальні ескалатори", або "ліфти", коли люди "підіймаються та спускаються, як ліфти в установах" (за термінологією американського філософа і економіста Ст. Чейза), на яких люди можуть піднятися на вищі сходинки суспільного становища. Серед них: економіка (кожна людина може розбагатіти, стати мільйонером або навіть мільярдером); політика — можна зробити політичну кар'єру; армія (пригадаймо стару приказку, що кожний солдат мріє стати генералом); церква — тут також є шанси пробитися у вищу церковну ієрархію; наука (це найменш вдячне поле діяльності, але й тут можна досягти руху вперед); шлюб, за допомогою якого (якщо, звичайно, він вигідний) можна найлегше зробити карколомне сходження на вершину суспільної піраміди.

Окрім "вертикальної мобільності", існує і так звана "горизонтальна мобільність", коли соціально-економічне становище людини суттєво не змінюється, а лише пов'язане з переходом з одного місця роботи на інше без значного поліпшення чи погіршення економічного становища люди-

формуванні особистості ця роль буває навіть визначальною.

Середні соціальні групи є більш чисельними об'єднаннями людей. Це мешканці одного села чи міста, працівники певного заводу чи фабрики, установи, викладачі та студенти одного вищого навчального закладу тощо. Вони мають різні основи формування — від стихійної, наприклад, склад односельців, до виробничої — для досягнення певної мети, виконання тих чи інших соціальних завдань. Їх, за умови сталого спілкування та консолідації, називають ще колективами. Їхня роль як суб'єктів суспільного розвитку значно вища, ніж малих груп.

Великі соціальні групи, етнічні спільноти (племена, народності, нації), вікові групи (молодь, пенсіонери), об'єднання за статтю (чоловіки, жінки) — це багаточисельні об'єднання людей. Тут немає безпосередніх контактів, їх об'єднує лише фундаментальний інтерес, що формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого життя. Саме вони найбільшою мірою є суб'єктами суспільного розвитку. Як і попередні, тобто малі та середні, великі соціальні групи вивчаються і соціальною психологією, і соціологією. Але у вивченні цих груп найвагоміші досягнення соціальної філософії.

Серед великих соціальних груп найважливіша роль як суб'єктів розвитку суспільства належала **класам**. Існування класів констатували багато мислителів. З майновим розшаруванням людей пов'язували його ще Платон та Арістотель. До пізнання економічної анатомії класів підійшли англійські економісти кінця XVIII — початку XIX ст. Специфіку історичного процесу як боротьбу класів розуміли французькі історики та соціалісти-утопісти. З розкриттям зумовленості існування класів розвитком виробництва (суспільним поділом праці й появою приватної власності на засоби виробництва) пов'язане марксистське визначення класів.

Але в сучасній соціальній філософії є різні точки зору на сутність класів: існування класів пов'язане з біологічними законами, насамперед з боротьбою за виживання людей у тих чи інших географічних умовах (соціал-дарвіністський напрямок — С.Дарлінгтон, Д.Хакслі та інші); класове розшарування виникло внаслідок відмінностей у психології, ідеях, рівнях морального та інтелектуального розвитку людей (психологічний та інші); класи є відносно самостійними групами людей, що об'єднуються на основі фактично розрізнених інтересів у сфері виробництва, соціального життя, політики (М.Вебер).

Оскільки суспільство є надзвичайно складною системою взаємодії людей та їхніх спільностей (а вони завжди мають свої інтереси), то між ними виникають на цій основі суперечності та **конфлікти**, що набувають форм кривавих сутичок, повстань, революцій, воєн тощо. За свідченням історії, всі ці конфлікти були результатом загострення суперечностей

на деякі розбіжності в поглядах представників Віденського гуртка об'єднує спільна мета — звести філософію до логічного аналізу мови науки, а також піддати філософське і наукове знання критичному налізу з позицій принципу верифікації, сформульованого М.Шліком.

2. Львівська-Варшавська школа — одна зі шкіл аналітичну філософію, представлена такими мислителями, як К.Айдукевич, Я.Лукасевич, А.Тарський, Т.Котарбинський та ін. Для цієї школи характерне різко негативне ставлення до ірраціоналізму, прагнення до зближення філософських і наукових досліджень, надання філософським міркуванням логічно точного статусу.

3. Філософія лінгвістичного аналізу втілена у вченнях Д.Мура, Л.Вітгенштейна, Г.Райла, П.Стросона. Ця течія відмовляється від жорстких логічних вимог, вважаючи, що об'єктом аналізу має виступати природна мова. Традиційні філософські проблеми, на їхню думку, можуть бути подані у вигляді дилем, які вирішуються через лінгвістичний аналіз та уточнення значення слів.

4. Загальна семантика, основними представниками якої є С.Чейз та С.Хайякава. Основна ідея цієї течії: філософія має пояснювати життя людини з огляду на структуру мови.

На зміну неопозитивізму приходить **постпозитивізм**. До основних плинів постпозитивізму відносять критичний раціоналізм К.Поппера. Критичний раціоналізм спростовує вчення про приховані сутності та інструменталізм — наукові теорії і закони не мають описових характеристик. У критичному раціоналізмі виражене прагнення відділити сферу раціональності (науку) від псевдонауки, метафізики та ідеології, розмежувати їх.

Він виступає не лише способом характеристики наукового знання, а й нормою поведінки вченого в ситуації дослідження. Критичний раціоналізм переплітається з традиціями соціальної інженерії і соціальної терапії, утворюючи сукупність концепцій, спрямованих на вирішення конкретних проблем соціального життя, проте в його рамках не було сформульовано програми переходу від закритого суспільства до відкритого.

У концепціях постпозитивістів наука, її історія, її положень у суспільстві стали головними темами дослідження, і це цілком закономірно в умовах науково-технічних революцій у багатьох областях знання в другій половині XX ст.

Неокантіанство виникло в 60-х роках XIX ст. в Німеччині. Першими з тих, хто заявили про необхідність повернення до Канта, минулого О.Лібман і Ф.Ланге. У 1865 р. вийшла книга Лібмана "Кант і епігони", у якій був проголошений гасло "назад до Канта". У тому ж році Ф.Ланге опублікував "Робоче питання" У цьому творі - закладені основи соціаль-

ної програми неокантіанства: заперечення доцільності революції, ідея поступового поліпшення соціального життя і рухи до соціалізму. Ці тези пізніше були покладені в основу діяльності 2-го Інтернаціоналу.

Поворот до Канта, що визначився в німецькій філософії, був своєрідною формою відмовлення від гегельянства, що панувало в інтелектуальному житті Німеччини в 30-х - 50-х роках XIX ст. Він став також результатом осмислення деяких досягнень природознавства 2-й половини XIX ст. Заклик повернутися до Канта знайшов підтримку і серед натуралістів, що працювали в галузі фізіології органів почуттів. Пізніше склалися дві основні течії чи школи неокантіанства - марбурзька і фрейбурзька (баденська).

Марбурзька школа. Її представники: Герман Кожен (1842-1918), Ернст Кассирер (1874-1945). Прихильники марбурзької школи критикують розуміння філософії як "науки наук", як вчення про світ. Пізнання світу – справа конкретних наук. У філософії повинні бути свої специфічні завдання – досліджувати логічні підстави духовної діяльності людини в її різних формах, а саме в науці, у моральній практиці й у естетичній діяльності. Відповідно трилогія Г. Когена, куди входять: "Логіка чистого пізнання", "Етика чистої волі", "Естетика чистого почуття", присвячена рішенням цих задач. Неокантіанці випливаючи за Кантом, разом з тим деякою мірою відступають від нього. Це виразилося в недооцінці ними почуттєвого елемента пізнання. Виходячи з факту всі зростаючого значення математизації природознавства, "марбурзці" стали витлумачувати науку як винятково логічний процес.

З їхнього погляду, у процесі пізнання мисленню нічого не дається у вигляді об'єкта, саме мислення і є початок пізнавальної діяльності. "Ми починаємо з мислення, - писав Г. Коген. - Мислення не повинне мати ніякого джерела, крім самого себе". Ніщо почуттєве не входить до складу наукової теорії. Сприйняття, відчуття можуть відіграти лише роль поштовху, стимулу для розвитку мислення, але вони зникають у процесі побудови теорії. Наука оперує принципами, категоріями, аксіомами, усе це має логічну природу.

Баденська школа. Засновником школи був Вільгельм Віндельбанд (1848–1915), продовжувачем і систематизатором її ідей Генріх Риккерт (1863–1936). Ще в дореволюційний час у Росії були переведені і видані основні роботи цих авторів. Найбільше значення для з'ясування установок баденської школи мають праці Риккерта "Межі природничо-наукового утворення понять", "Наука про природу і наука про культуру", "Філософія історії". Якщо підходити до оцінки ідей баденської школи з позицій нашого часу, то не можна не помітити величезне прогностичне значення їхньої філософії. Ці мислителі одні з перших указали на без-

алій, осмислювати їх суперечності, приймати самостійні рішення. Свідомість – перша ознака суб'єкта соціальної дії. Звичайно, вона має історичний характер, співзвучна духу епохи.

Щоб бути суб'єктом, самої свідомості ще не досить. Свідомість має бути діяльною, тобто втілюватися в практику, матеріальне виробництво, соціально-політичні відносини, побут і культуру. Таким чином, суб'єкт – людина, яка організовує й здійснює свою діяльність на засадах суспільної свідомості. Але не всяка діяльність формує людину як суб'єкта історичного розвитку. Деструктивна діяльність руйнує її, спотворює моральний вигляд, загальнокультурний статус. Діяльність має бути мудрою, конструктивною, прогресивно спрямованою, а головне – співзвучною історичній необхідності.

Свідомість та діяльність – головні засади становлення суб'єкта суспільного розвитку. Це необхідні, але не достатні умови. У суб'єкта історії має бути ще одна риса – вміння прогнозувати можливі наслідки діяльності, коригувати їх. Перш ніж прийняти грецьке християнство як нову державну релігію Київської Русі, князь Володимир мав бесіди з представниками багатьох світових релігій. Він ознайомився з характером богослужіння, вивчив символи віри, зіставив їх з традиціями та звичаями язичницької Русі.

Соціальна структура суспільства. Опорним при дослідженні питання про суб'єкти історії та про соціальну структуру суспільства є поняття **соціальної групи**, перше визначення якої ми знаходимо в основній праці Т.Гоббса "Левіафан": соціальна група — це сукупність людей, об'єднаних спільними інтересами чи спільною справою. Згодом же це поняття набуває іншого змісту, але загальноприйнятим є тепер розрізнення малих, середніх і великих соціальних груп та їхньої ролі у розвитку суспільства.

Малі соціальні групи — це малочисельні соціальні групи, члени яких об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому спілкуванні один з одним, що є основою їхніх емоційних відносин і особливих групових цінностей та норм поведінки.

До малих соціальних груп належать: сім'я, первинні виробничі об'єднання (бригади), сусідські спільності, дружні (товариські) компанії, шкільні класи чи студентські групи, військові підрозділи тощо. Розрізняють формальні і неформальні малі групи. Перші складаються у відповідності з наперед установленими і, як правило, офіційно зафіксованими, цілями, статутами, інструкціями чи положеннями. Другі формуються на основі особистих симпатій чи антипатій, любові, дружби, товариськості тощо. Малі групи є предметом безпосереднього вивчення соціальною психологією. Їхня роль як суб'єктів суспільного розвитку досить незначна. Але у

Серед численних інтересів особливе місце належить матеріальним, особливо інтересам власності. Пригадаймо Н.Макіавеллі: "Людина швидше забуде й простить смерть батька, ніж вилучення майна". Інтереси власності опредметнюються у відносинах між людьми з приводу засобів виробництва, матеріального та духовного споживання. У первісному суспільстві об'єктами власності були примітивні засоби виробництва й предмети споживання. Пізніше виникла приватна власність, що породжувала економічну, політичну, соціальну й духовну нерівність у суспільстві, експлуатацію людини людиною. Адже історію розвитку людської цивілізації можна періодизувати за формами власності. Приватна власність зумовила формування матеріальної залежності людини від людини, що вилилось у різноманітні форми соціальної, політичної, духовної залежності.

Звичайно, об'єднання людей у соціальні групи відбувається на засадах не лише матеріальних інтересів. Деякі стійкі групи (наприклад, релігійні спільноти) ґрунтуються на засадах духовності. Є групи, в основі яких лежать кровородинні зв'язки, взаємодопомога, відповідальність (рід, сім'я тощо). Людей єднають також спільні етнічні особливості (народ, нація), соціально-політичні інтереси (партія, держава), громадсько-моральні та культурні пристрасті (суспільні організації, братства, спілки тощо). Проте саме матеріальний інтерес, тобто відносини власності, є найхарактернішою ознакою, що поєднує людей у різні соціальні спільноти чи роз'єднує їх.

Отже, соціальні рушійні сили суспільного розвитку — це діяльність людей, соціальних груп і верств, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні і недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

Поняття "**суб'єкт**" (від лат. *subjetum* — той, що лежить знизу, що знаходиться в основі). Суб'єктом суспільного розвитку є особистість, що виступає як соціальний вияв кожної людини, виражений у конкретній індивідуальній характеристиці. Та чи всі люди повною мірою є суб'єктами історичного розвитку? Якщо не всі, то якими рисами має бути наділена людина, щоб стати суб'єктом?

Аналіз різноманітних філософських, історичних та культурологічних текстів, що стосуються зазначеної проблеми, свідчить, що чи не найпершою головною рисою, за якою визначається статус суб'єкта суспільного розвитку, має бути високий рівень суспільної свідомості. Суб'єкт історії — це людина чи спільність, які осмислили своє місце в житті, визначились у власних потребах та інтересах, самі формують цілі діяльності, створюють програми їх втілення. Аби набути статус суб'єкта, людина мусить володіти життєвою мудрістю, свідомо ставитися до життєвих ре-

пеку тенденції однобічного сцієнтизму (зростання ролі природничих наук і недооцінки гуманітарного знання). Звичайно, вони розуміли величезну роль природничих наук у розвитку суспільства, але вони протестували проти того, щоб філософія спиралася тільки на природознавство, щоб світогляд був сцієнтистським.

Про цю однобічність прямо писав Г. Риккерт. У книзі "Межі природничо-наукового утворення понять" він відзначав, що "філософія... знову цілком підпала під вплив природничих наук", у той час як світоглядна роль історичних наук ігнорується. Результатом є, продовжував він, "натуралізм у світогляді, а ідеалістична філософія недооцінюється".

Баденці запроваджують чітке розмежування між природничими науками і науками про культуру, або історичними науками. Особливості їх полягають у своєрідності пізнавальних установок учених-дослідників, у розходженні методів пізнання. Інтерес природничих дослідників спрямований на загальне, на пізнання законів природи. Історик же має справу з індивідуальними, неповторними подіями. "Я протиставляю, - пише Г. Риккерт, - генералізуючому методу природознавства історії індивідуалізуючий метод".

Але як справитися історик з різноманіттям подій, історичних фактів, феноменів культури? Який критерій добору, відділення суттєвого від несуттєвого? Риккерт дає таку відповідь: "З неозорої маси індивідуальних, тобто різнорідних об'єктів, історик зупиняє свою увагу спочатку тільки на тих, котрі у своїй індивідуальній чи особливості самі втілюють у собі культурні цінності чи належать до них у деякій відношенні. Культурна цінність визначає вибір історично суттєвого".

Але що таке "цінності"? Головна їхня характеристика полягає в їхньому значенні для суспільства, для оцінюючого їх представника науки. У наступні десятиліття одержало поширення таке формулювання: про цінності не слід говорити в термінах існування, тобто існують вони чи не існують, цінності - "значать" щось для суб'єкта. Неокантіанці чітко розділяють дві сфери: світ дійсності і світ цінностей. Цінності — не дійсні, не мають буття як платонівські ідеї. Цінності значать. Вони мають значення абсолютних норм, яким підкоряється наше мислення, моральна воля і естетичне почуття.

Філософія неокантіанців при всій її складності і специфічності орієнтує читача на повазі до світу культури, затверджує високе значення духовних цінностей для людства.

Вплив феноменології на розвиток філософії в ХХІ ст. Феноменології важко піддається уписуванню в якусь схему. Засновником так званої феноменологічної школи - феноменології виступив Едмунд Гуссерль професор у Геттінгені і Фрейбурзі. Джерела його філософії — вчення

Платона, Готфріда, Лейбніца, Франца Brentano. Феноменологія буквально означає вчення про феномени, що розуміються Гуссерлем як виникаючі у свідомості змісти предметів і подій.

Почавши з філософсько-психологічних установок («Філософія арифметики»), він потім різко змінює характер своєї творчості («Логічні дослідження») і в руслі ідей неокантіанства виступає за звільнення філософії від психологізму. Філософія повинна бути побудована як чітка наука.

Гуссерль ставить проблему обґрунтування наук про природу й історію, що можуть бути вироблені тільки у філософії, що виступає чіткою наукою про феномени свідомості. Відповідно для цього необхідно очистити образи свідомості від емпіричного змісту. Способом такого очищення повинна стати феноменологічна редукція, що дозволяє свідомості звільнитися від змісту, що нав'язується природничими науками. У результаті можна виділити особливе «чисте» утворення, що далі вже нерозкладне і являє собою «інтенціональність», «спрямованість на предмет, яке Гуссерль розглядав як чисту структуру свідомості, вільну від індивідуальних (психологічних, соціальних, расових і ін.) характеристик». Остання виступає як певний місток між суб'єктом і об'єктом. Вона представляє і людську свідомість, і одночасно світ буття, предметності. Тому феноменологія — це наука про чисту свідомість.

У більш пізній період творчості Гуссерль знову звертається до психологізму у філософії, різко критикує сциєнтистські установки у філософії. Це робить його творчість своєрідним культовим феноменом, на який посилаються майже всі представники сучасних філософських концепцій ірраціоналістичного й антисциєнтистського типу (М. Хайдеггер, Н. Гартман, Х.-Г. Гадамер), включаючи і сучасний постмодернізм. Ідеї Гуссерля послужили одним із джерел екзистенціалізму і герменевтики.

Герменевтична традиція та нові погляди на завдання герменевтики XXI ст. Під герменевтикою мається на увазі тлумачення, розуміння текстів. Саме слово «герменевтика» походить із давньогрецьких міфів, згідно з якими посланник богів Гермес був зобов'язаний тлумачити і роз'яснити людям божественні звістки. В античній філософії і філології під герменевтикою розуміли мистецтво тлумачення іносказань, багатозначних символів, інтерпретацію добутоків древніх поетів, насамперед Гомера. Потім це поняття означало мистецтво тлумачення Священного Писання, а потім і мистецтво правильного перекладу пам'яток минулого.

Термін «герменевтика» став вживатися у філософському змісті в ранньому німецькому романтизмі. Герменевтика із самого початку була пов'язана з ідеями інтерпретації і розуміння. Представники сучасної філософської герменевтики (Е. Бетті, Х.Г. Гадамер, М. Ландман) бачать у ній не тільки метод гуманітарних наук, але й спосіб тлумачення певної куль-

та пізнання, і його суб'єкта. Якщо залучити художню уяву, то це дещо нагадує знаменитого барона Мюнхаузена в ситуації, коли той намагається витягнути себе і свого коня з болота, тягнучи себе за чуприну! То чи можливе останнє? Суб'єктом пізнання завжди виступає людина. Коли ж йдеться про пізнання суспільства — суб'єкт і об'єкт збігаються. Пізнаючи суспільство, людина пізнає себе. І навпаки, пізнаючи себе, водночас вона пізнає суспільство, в якому живе і діє. У цьому розумінні надзвичайно справедливими і дієвими є поради мислителів давнини: «людина - міра всіх речей» та «пізнай самого себе».

Щодо специфіки соціального пізнання, то воно головною вивчає не той чи інший бік життя суспільства, а суспільство в цілому, суспільство як цілісну систему. А. Сен-Симон так характеризував головне завдання соціальної філософії: це завдання полягає «в тому, щоби постигнути найкращу для даної доби систему суспільного устрою, щоби побудити підлеглих і правлячих зрозуміти її, щоби вдосконалити цю систему, оскільки вона здібна до досконалості, щоби відмовитися від неї, коли вона дійде до краю своєї досконалості, й побудувати з неї нову, з допомоги матеріалів, зібраних вченими фахівцями в кожній окремій галузі».

Русійні сили соціального процесу. Життя суспільства, його історія є діяльністю людей, тобто діяльністю особистостей, соціальних груп, народів тощо. Що ж є русійною силою дій кожної людини, будь-якої соціальної групи (стану, професійної групи, покоління), суспільства в цілому як соціальної системи; кожного соціального інституту, що функціонує у тому чи іншому суспільстві (держава та її органів, системи освіти тощо); соціальних спільнот людей (сім'ї, роду, племені, нації, народу), нарешті, всього людства?

Відповідь, мабуть, може бути однозначною — **інтерес**. Зміст інтересу визначається умовами життя людей та їхніх спільнот, місцем у системі суспільних відносин. Інтерес є реальною причиною соціальних дій, подій, звершень, що стоять за безпосередніми спонуканнями, мотивами, помислами, ідеями індивідів, соціальних груп чи спільнот, які беруть участь у цих діях. Тому К.Гельвецій назвав інтерес "всесильним чарівником", який змінює вигляд будь-якого предмета. Мислитель підкреслював, що якщо світ фізичний підпорядкований закону руху, то світ духовний не меншою мірою підпорядкований закону інтересу. На думку П.Гольбаха, інтерес є єдиним мотивом людської діяльності. З різноманітними формами людської діяльності пов'язували інтерес Кант і Гегель. Конструктивно-творчу роль інтересу підкреслювали також інші мислителі. Уже кілька десятиріч у цивілізованих країнах світу перебуває на озброєнні психологічна формула: інтерес — стимул — реакція на стимул — мотив дії — сама дія.

однозначно йдеться про те, що істинними науками можуть бути лише науки про природу. Суспільні ж науки, на їх думку, виступають як «проті регістратори» фактів, бо всі явища суспільного життя - індивідуальні й неповторні.

Подібна думка трапляється й в працях англійського філософа й історика А.Тойнбі. У суспільстві немає закономірностей, у ньому все можливе, як писав, зокрема, А.Тойнбі. Соціологія, як і історична наука, повинна лише фіксувати факти, описувати процес, аналізувати явище. Будь-яка спроба узагальнення й доведення останнього до фіксації закономірності є приреченою і шкідливою. Вона, на думку вченого, спотворює реальну картину людського життя й підштовхує його до деформації в майбутньому.

Дещо раніше за А.Тойнбі про це ж писав французький соціолог, засновник позитивізму О.Конт. Подібний принцип він поширював не лише на соціологію чи історію, а на науку взагалі: ні наука, ні філософія не можуть і не повинні ставити питання про причину явищ, вони мають досліджувати лише те, що відбувається. Наука, вважав О.Конт, пізнає не сутності, а лише феномени. Те саме стосується й філософії.

На перший погляд, ці міркування не безпідставні. Але якщо до суспільного життя придивитися пильніше, стає ясно. Куди б не був спрямований проникливий погляд дослідника, він фіксує одну незаперечну істину: незалежно від кліматичних і інших умов, щільності розселення тощо люди скрізь живуть «як люди». Вони працюють, користуючись приблизно однаковими знаряддями праці; міркують (мислять) приблизно однаковими (й аналогічними) поняттями і категоріями; переживають приблизно однакові чуттєві стани - страх і трепет, надію і любов, віру тощо; формують свої соціальні інститути і виховують дітей. Вони приблизно однаково усвідомлюють межі свого існування і велич Космосу, свою неміч, незахищеність перед загрозою катастрофи, прагнуть спасіння і звільнення від страждань, намагаються доторкнутися й осмислити абсолютне, спроектувати за ним своє майбутнє. І що характерно, в своїй історії люди різних континентів і природних ареалів проходять приблизно однакові етапи, фази, стадії. Щоправда, бувають і винятки.

Досвід століть не проходить марно. Він витверджує і навчає, застерігає від поспішних і свавільних дій, підказує напрям пошуку і варіант прийняття рішення. Відмінностей між людьми, народами і культурами більш ніж достатньо. Але ж є і певна єдність, є своєрідний стрижень життя цивілізації - загальнолюдські норми, принципи, виміри соціальної організації.

Треба сказати, що соціальне пізнання обумовлено тією обставиною, що суспільство пізнає само себе. Воно водночас виступає в якості і об'єк-

турно-історичної ситуації і людського буття взагалі. Вбачаючи основну проблему філософії в проблемі мови, вони відкидають об'єктивне наукове пізнання, безмежно довіряючи непрямим свідченням свідомості, втіленим у мові, насамперед письмової.

Знаменитий діяч епохи німецького романтизму **Ф. Шлейєрмахер** (1768—1834) осмислив герменевтику насамперед як мистецтво розуміння чужої індивідуальності «іншого». Основою розуміння він вважав психологію що пізнає і розуміє.

Як метод історичної інтерпретації герменевтика розроблялася великим мислителем **Вільгельмом Дільтеєм**. Він проголосив предметом розуміння письмово фіксовані життєві прояви. Дільтей уважав, що розуміння внутрішнього світу людини досягається інтроспекцією (самоспостереженням), розуміння чужого світу – шляхом вживання, співпереживання. Стосовно культури минулого розуміння виступає як метод інтерпретації, названий Дільтеєм герменевтикою. Основою герменевтики він уважав розуміючу психологію: її особливість полягає в безпосередньому збагненні цілісності духовного життя особистості. Основна проблема герменевтики полягає, за Дільтеєм, у розкритті того, як індивідуальність може стати предметом загальнозначущого об'єктивного пізнання в почуттєво даному прояві чужого унікального життя.

Подальше розроблення цієї проблеми здійснював німецький філософ **Х.Г. Гадамер**, учень М. Хайдеггера, що розумів герменевтику широко — як вчення про буття, як онтологію, мабуть, скоріше як теорію пізнання. Багато чого запозичаючи в Дільтея і Хайдеггера, Гадамер додав герменевтиці універсальний зміст, перетворивши проблему розуміння на саму суть філософії. Предметом філософського знання з погляду герменевтики є світ людини, що тлумачиться як сфера людського спілкування. Саме в цій сфері протікає повсякденне життя людей, створюються культурні і наукові цінності.

Питання для самостійної підготовки

1. Що означає термін „позитивний”?
2. Які завдання перед філософією висунули Огюст Конт і Герберт Спенсер?
3. У чому полягає небезпека одностороннього сцієнтизму?
4. Що означає принцип верифікації?
5. Які проблеми висунули постпозитивісти?
6. Що таке “парадигма” в науці?
7. Які висновки потрібно зробити, виходячи із лінгвістичної філософії Л.Вітгенштейна?
8. Зазначте головні риси феноменологічної філософії.

ТЕМА 8. ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ

Мета заняття – розкрити особливості та характерні риси екзистенціалізму.

Основна проблема – становлення та розвиток філософії екзистенціалізму.

Основні поняття та категорії – екзистенціалізм, екзистенція, релігійний екзистенціалізм, атеїстичний екзистенціалізм, трансценденція, свобода, вибір, провина, „абсурдність”, відчуження, відчай, „діяти без надії”.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Витоки екзистенціалізму.
2. Проблема відчуження в екзистенціалізмі.
3. Існування людини та її сутність.

Теми рефератів та повідомлень

1. К. Ясперс і поняття „філософської віри”.
2. Проблема буття та часу в філософії М.Хайдеггера.
3. Поняття свободи в екзистенціальній філософії Ж.-П. Сартра.
4. Людина бунту в філософії А.Камю.

Рекомендована література

1. Долгов К.М. От Киркегора до Камю. Очерки европейско-эстетической мысли XX века. – М., 1990.
2. Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990.
3. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. – М., 2000.
4. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії.
5. Современная западная философия: словарь. – М., 1991.
6. Татаркевич В. Історія філософії.
7. Філософія. Навчальний посібник / За ред. І.Ф. Надольного – К., 2001.
8. Філософія. Навчальний посібник / За ред. В.Л.Петрушенко . – К., 2006.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Навчально-методичний матеріал до теми

Попередники екзистенціалізму. Як ми вже знаємо, філософія з дав-

Мета заняття – зазначити основні елементи суспільного життя та їх взаємозв’язок.

Основна проблема – системна організація суспільного життя.

Основні поняття та категорії - „суспільне”, „соціальне”, соціальна стратифікація, мобільність, нація, суспільний ідеал, соціальна дійсність.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Основні характеристики суспільства.
2. Рушійні сили соціального процесу.
3. Соціальна структура суспільства.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Суспільство як система; основні елементи суспільного життя.
2. Проблема рушійних сил суспільного розвитку в сучасній соціальній філософії.
3. Нації та національні відносини в сучасному світі.
4. Національна самосвідомість і світогляд.
5. Особа і суспільство: характеристики взаємовпливів.

Рекомендована література

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. – К., 2000.
2. Гурина М. Философия: Учебное пособие / Пер. с франц. – М., 1989.
3. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К, Львів., 2007.
4. Філософія. Навч. посіб. / За ред. І.Ф.Надольного. – К., 2001.
5. Шапавалов В.Ф. Основы философии. – М., 2000.

Навчально-методичний матеріал до теми

Основні характеристики суспільства. Досить довго філософи заперечували саму можливість пізнання суспільства. Логіку їхніх міркувань можна охарактеризувати таким чином: у природі діють об’єктивні закономірності (наприклад закон всесвітнього тяжіння), що дає можливість її пізнання. Природознавство як наука про природу (фізика, хімія, механіка) має право на існування. В суспільстві ж діють люди, які керуються власним розумом. Скільки людей - стільки й «розумів», тобто ідей, поглядів, міркувань. Звідси висновок - наука про суспільство, де нібито немає об’єктивних закономірностей, в принципі неможлива.

Подібний погляд, притаманний здебільшого мислителям давнини, трапляється й у сьогоденній літературі, хоч і в дещо видозміненій формі. Скажімо, в працях неокантіанців Г.Рекерта та В.Віндельбанда досить

рії, хоч здебільшого в реальних обставинах живуть і діють, як прості смертні.

В оцінці ролі видатних та історичних особистостей в історії ми маємо надзвичайно велику амплітуду коливань — від думки Б.Рассела про те, що якби сто найвидатніших людей Європи були вбиті в дитинстві, то вся світова історія склалася б по-іншому, ніж це було насправді (що є абсолютизацією ролі видатних особистостей в історії) до погляду видатного історика Франції Моно, який вважав, що хоч більшість істориків і звикли звертати виключну увагу на блискучі та голосні прояви людської діяльності, на великі події і великих людей, але необхідно зображати швидкі і повільні рухи економічних та соціальних умов, які впливають на роль особистостей у розвитку суспільства.

Спробуємо розглянути, від чого залежить роль такої особистості в суспільному розвитку. Можливим варіантом відповідей можуть бути: 1) від здібностей, таланту чи геніальності; 2) від становища в суспільстві (в і економіці, політичному житті, у державі); 3) від того, яку групу, партію і очолює ця особистість (а звідси — більша чи менша її роль, прогресивна і чи консервативна); 4) від того, наскільки сприяють їй об'єктивні умови її діяльності, адже якщо відповідні умови ще не склалися, то ніяка "надвидатна" особистість не зможе підняти маси на боротьбу. Очевидно, це і мав на увазі "залізний канцлер" Отто Бісмарк, коли, виступаючи в рейхстазі, говорив депутатам: "Ми не можемо творити історію, ми маємо чекати, доки вона створиться".

Цілком очевидно, що історична особистість, її роль є своєрідним результатом двох складових: соціальних умов, суспільних потреб, з одного боку, і якостей конкретної особистості — з іншого.

Питання для самостійної підготовки

1. Що є предметом філософії історії?
2. Чим відрізняється класичне філософське розуміння історії від не-класичного?
3. Які зміни відбуваються в цивілізаційному підході до історії з переходом філософії історії на некласичний етап розвитку?
4. В яких основних значеннях вживається термін?
5. Як співвідносяться формаційний та цивілізаційний підходи до історичного процесу в контексті сучасної філософії історії?

ТЕМА 14

СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ

ніх часів була звернена до розуміння сутності людини. Але у кожному повороті історичну добу пропонувалась нова трактовка проблематики, яка з давнини входила у розділ філософії, яка називається „філософською антропологією”. У попередній темі ми з вами розглянули „філософію життя”, яким представником якої, а також засновником був Фрідріх Ніцше. Який у своїй праці „Так говорив Заратустра” розвиває ідею смерті Бога та її наслідки для людини. Ідея Бога є умовою існування світу цінностей, вона робить цінності вічними. Тому відмова від цієї ідеї, убивство Бога радикальним чином змінює всі ціннісні орієнтації людини. Ніцше убиває Бога, для того щоб повернути людині свободу і тим самим можливість народження Надлюдини, з його волею до влади. Звідси, як наслідок, поява нігілізму, повне знецінювання вищих цінностей. Культура XX ст. у лиці найбільш відомих філософів, соціологів, істориків, письменників вела напружений творчий діалог з Ніцше. Він, треба сказати, був не менше драматичним, ніж спор самого Ніцше з традиціями тисячоліть, його полемікою з метафізикою, християнством, мораллю, наукою.

Страшні війни, які бушували у XX ст., примусили мислителів здійснити „новий поворот” до людини, різним аспектам його буття. Це стало причиною виникнення нового напрямку у філософській думці **екзистенціалізму**.

Саме назва „екзистенціалізм” означає – філософія існування (від лат. – екзистенція – існування). Як буде показано далі, в цій філософії мова йде саме про існування людини, про її морально-емоційне буття. Екзистенція – це глибинні основи існування людини, це не стільки її фізичне, природне буття (це предмет природничих наук), скільки часто скриті від неї самої внутрішні структури особистості, її ціннісні установки, орієнтири і якості. Екзистенціалізм підкреслює важливість окремої людської особистості, а також виступає проти загального устремління нашої цивілізації зводити індивідуальне до сукупності соціальних функцій.

Ідейним попередником екзистенціалізму, як відмічали самі його представники був датський мислитель **Сьорен К'єркегор** (1813–1855). Саме він вперше використав термін «екзистенція» для позначення таких особливостей людського буття, як неузасадненість та вихід за всі й всілякі межі встановленого. К'єркегор використав це слово в застосуванні винятково до людини, для позначення найперших особливостей людського способу буття.

К'єркегор наголошував на тому, що першим і єдиним предметом, гідним уваги філософії, може бути тільки людина. Але пізнати людину засобами науки неможливо, оскільки кожна людина унікальна й неповторна, а наука пізнає через узагальнення або підведення явища під загальні закони. Людина може досягнути себе лише через внутрішнє переживання

і самозаглиблення. На цьому шляху вона може пройти три стадії самопізнання і самоутвердження.

1) естетичну, коли людина прагне здобувати все нові й нові життєві враження;

2) етичну, коли людина стабілізує своє життя дотриманням моральних норм;

3) релігійну, коли відчуючи виправданість своєї індивідуальності прямим відношенням до Бога, людина діє на цій засаді, не знаючи ніяких соціальних чи моральних обмежень.

На першій стадії, яку К'єркегор називає естетичною, людина сповнена зовнішніми враженнями; вона хоче все побачити, відчути, випробувати. На естетичній стадії людина орієнтована на „насолоду”. На естетичній стадії людина теж знаходиться в ситуації вибору. Людина обирає. Але вибір здійснюється лише в самій примітивній формі. Естетична людина відмовляється признавати та обирати саму себе, так як обирає тільки об'єкт, який може доставити „задоволення”. Яскравим уособленням цієї стадії постає відомий літературний персонаж Дон Жуан, який закохувався в усіх жінок. На цій стадії, на думку С. К'єркегора, людина не може себе реалізувати саме тому, що вона занурена у зовнішнє; життя на цій стадії нагадує нескінченну мандрівку по різних враженнях, жодне із яких, як і всі вони разом, не може принести людині життєвої повноти та задоволення: завжди чогось буде бракувати.

Над естетичною стадією розташована моральна, чи етична стадія. Це вже дійсно вибір. На цій стадії людина, у визначній мірі звільнюється від зовнішніх обставин, дійсно обирає себе. Етичне існування обрало себе як самобуття, воно стає суб'єктом рішень, а життя набуває відповідальності й безперервності.

У пізніх працях К'єркегор приходить до висновку про те, що обидві перші стадії людського самоусвідомлення та внутрішнього переживання свого життя характеризуються відчуттям людської індивідуальної неза-саденості, закинутості у цей світ, відчуттям самотності. Щиро переживаючи ці відчуття і не знаходячи способу їх подолати, людина може впасти у стан тотального відчаю — безпорадності, безвиходу. Проте, за К'єркегором, саме цей тотальний відчай і може підказати людині її глибинну істину: так, вона справді є абсолютно самотньою, але це значить, що її самотність має під собою абсолютні підстави. Звичайно, що єдиною абсолютною підставою для будь-чого є Бог. Звідси і впливає досить цікава і вагома теза К'єркегора: "Людська індивідуальність знаходиться в абсолютному відношенні до абсолютного". Це значить, що лише наявність Бога як абсолютна може виправдати абсолютність людської унікальності. Звідси К'єркегор робить радикальний висновок: оскільки людина у своїй

критично ставиться до його теоретичної спадщини, яка ще вчора вважалася незаперечною істиною.

Особистість не одразу визнається як видатна. Для цього потрібний час, що все розставляє по своїх місцях. Діяльність видатної особистості може бути незрозумілою й не підтриманою народом. Видатна особистість бачить світ іншими очима, ніж простий смертний, вона творить інакше, її діяльність позначена новизною, що стверджується через подолання старих структур та опору їх суб'єктів. У цьому полягає трагедія видатної особистості, яку часом неадекватно оцінюють представники різних суспільних груп.

К.Маркс, безумовно, видатна особистість. Його індивідуальністю позначені фундаментальні напрями розвитку науки, культури, соціальної практики. Проте в оцінках його сучасників він постає суперечливою особистістю і не більше. Доктор філософії Мозес Гес дав таку характеристику К.Марксу: «Доктор Маркс - так звать мого кумира - ще зовсім молодого людина (йому чи не більше 24 років), яка завдасть останнього удару середньовічній релігії й політиці; глибока філософська серйозність поєднується в ньому з тонкою дотепністю; уяви собі Руссо, Вольтера, Гольбаха, Лессінга, Гейне і Гегеля з'єднаними в одній особистості... це й буде доктор Маркс».

А ось інша характеристика: «Пан Маркс - єврей. Він поєднує в собі, можна сказати, всі якості й всі недоліки цієї здібної породи. «Нервовий»... як каже дехто, до боягузтва, він надзвичайно честолюбний і пихатий, сварливий і нетерплячий та абсолютний, як Єгова, і, як і він, мстивий до безтями. Немає такої брехні, якої б він не був здатний придумати проти будь-кого, хто мав нещастя пробудити його ревності або, що однаково, ненависть. І він не зупиняється перед найбільш «мерзеною» інтригою, якщо лише, на його думку... ця інтрига може послужити посиленню його становища... Такі його негативні якості. Проте й позитивних в нього дуже багато». Ці слова належать М. Бакуніну, який не сприймав марксистського вчення, вважав його за утопічне.

Життя видатної особистості мінає у всіх на очах. Багатьох цікавлять особливості її життєвої долі, подробиці біографії, побуту, звичок, особливо ті, що виходять за межі загальноприйнятих норм суспільного життя і, як правило, не мають ніякого відношення до величчя та геніальності особистості. Наприклад, П.Чайковський був гомосексуалістом, П.Ламетрі помер від надмірної їжі, В.Висоцький виявляв надзвичайну пристрасть до алкоголю.

«Ніщо людське не є для них чужим», разом з тим завдяки геніальності ці люди започаткували напрями в тих чи інших галузях життєдіяльності, що зумовили розвиток людства. Саме цим вони великі, ввійшли до істо-

якимось особливим вибором, проблеми особистості не існує».

Історична особистість - це людина, що залишила певний слід в історії життя народу, держави, людства. Як правило, це державні чи громадські діячі, політики, що очолюють певні суспільні рухи. Діяльність історичної особистості може мати як позитивний, так і негативний характер, завдяки чому вона залишає про себе як світлу, так і ганебну пам'ять. Наприклад, була така людина в історії, як Гітлер. Він очолив похід «вищої раси» на схід, керував масовим знищенням народів, санкціонував масові страти - творив історичне зло. Людство хотіло б забути про цю особистість. Але історична пам'ять зберігає і добре, світле, справедливе, і ганебне, потворне, зло. Усі історичні події творяться людьми - особистостями, яких соціальна філософія й історична наука позначають поняттям «історична особистість».

Видатна особистість своїми вчинками, творчістю, практичними справами здобула історично-позитивну суспільну оцінку, прискорила прогресивний рух об'єктивного суспільно-історичного процесу. Вона присвятила життя служінню загальнолюдським (народним, національним) пріоритетам, боротьбі за справедливість, волю й щастя народу. Видатні особистості – це Спартак та Гарібальді в Італії, Т.Костюшко в Польщі, генерал Лукаш в Іспанії, Дж. Вашингтон в США, Дж.Неру в Індії, Петро I в Росії, гетьман Мазепа в Україні.

Видатною особистістю людина не народжується, а стає завдяки прогресивній діяльності у будь-якій сфері суспільного життя. Наприклад, А.Ейнштейн є видатною особистістю в науці, О.Пушкін - в літературі, А.Вівальді - в музиці, М.Пирогов - у медицині, Т.Шевченко - в поезії та живопису. Видатні особистості стають такими завдяки об'єктивним обставинам, їх збігу і відповідним власним якостям. Видатні особистості, зазначає Г.Плеханов, бачать далі за інших, бажають більше, пізнають глибше. Це, як правило, вольові, цілеспрямовані люди. Вони знають, чого хочуть, впевнено йдуть до своєї мети, розуміють суспільні потреби й вміють сформулювати завдання суспільних практичних дій для їх вирішення. Вони можуть швидко розібратися в суперечливих обставинах, володіють фундаментальною базою знань, суспільним досвідом, надбаннями культури. Видатні особистості беруть на себе відповідальність за нові підходи до суспільного творення. Це - талановиті, геніальні люди, гордість нації й людства.

Статус видатної особистості надзвичайно суперечливий. Він має конкретно-історичний характер. Доба може внести зміни в субординацію видатних особистостей і навіть розвінчати тих із них, результати діяльності яких суперечать новим поворотам історії. Наприклад, майже сімдесят років В.Ленін уважався супервидатною особистістю. Сьогодні народ

унікальності виходить на прямий зв'язок із Богом, то вона ніби отримує цим санкцію на абсолютну свободу самоздійснення.

Твір "Страх і тріпотіння", у якому К'єркегор описав третю стадію людської самореалізації, має підзаголовок "Про можливість телеологічного відхилення етичного", телеологія означає цілеспрямування, отже цей підзаголовок можна прочитати так: можуть існувати цілі, заради яких можна знехтувати етичними принципами та нормами. За К'єркегором, уособленням цієї стадії стає старозаповітний пророк Авраам, цей "лицар віри", який, маючи прямий зв'язок із Богом, був готовий принести у жертву свого єдиного сина Ісаака. К'єркегор ставить питання радикально: або Авраам був надиханий чимсь вищим, і тоді він лицар віри, або він є елементарним злочинцем. Зміст віри становить парадокс. У вірі людина беззастережно покладається на Бога.

Тепер ми можемо зрозуміти, що К'єркегор має на увазі під екзистенцією. Це не означає просто жити тут, у світі, не означає просто жити. К'єркегор використовує приклад з п'яним селянином, що заснув у своєму візку і дозволяє коням бігти як їм здується. Оскільки кермо знаходиться в його руках, він у певному розумінні править. Але ми також можемо сказати, що він цього не робить. Тому багато тих, хто існує й у той же час не «екзистує». Тобто вони покійно тягнуться по життю, впливаючи звичаю й угоді, не стаючи індивідами, крім як в онтологічному змісті. «Екзистировать» - означає вибирати своє справжнє Я, «екзистенція» - є щось, чого потрібно домогтися вибором. К'єркегор тому говорить про неї як про «процес становлення» і «прагнення». І оскільки сьогодення Я людини – це кінцеве я, як зв'язане з нескінченним Суб'єктом, «екзистенція» також може бути описана як «дитина, породжена з кінцевого і нескінченного, вічного і тимчасового».

Основна вада сучасної йому філософії К'єркегор бачив у тому, що вона найвище ставить що-небудь загальне, абстрактне – дух, матерію, бога, істину – і цьому загальному прагне підкорити конкретну людину. У дослідженнях самої людини наголос робиться на з'ясування її сутності.

У кожного сторіччя, за К'єркегором, є своя аморальність. Аморальність XIX ст. датський мислитель вбачав у тому, що всяке індивідуальне, одиничне хоче «забутися в загальному». Завдання нової, дійсно поверненої до людини філософії К'єркегор бачив у тому, щоб удивитися, «вчути-ся» у людське життя, людські страждання. Філософ повинний глибше зрозуміти процеси вибору індивідом свого Я, вибору між добром і злом. Він повинний допомогти індивіду знайти істини, не просто близькі йому і зрозумілі, але невіддільні від нього. За К'єркегором, людина повинна відкрити таку істину, заради якої їй хотілося б жити і вмерти.

До первісних форм екзистенціальної філософії варто також віднести

вчення вітчизняних філософів **Миколи Бердяєва і Лева Шестова**.

Лев Ісаакович Шестов (Шварцан) (1866–1938) – засновник філософії екзистенціалізму в Україні. Закінчив Київський університет. Цікавився марксизмом, брав участь у створенні перших марксистських гуртків. Але відійшов від марксизму. У книзі „Апофеоз безгрунтя. Досвід адогматичного мислення” викладає основні положення екзистенціалізму. Книга викликала бурну полеміку. Шестов висовує ідеї про занепад свідомого життя, його безгласність, про трагічну ситуацію особистості. Вслід за Ніцше показує неспроможність ідей гуманізму та прогресу. Усвідомлює, що у житті людина опиняється перед обличчям незвідності та безнадійності. У дусі екзистенціалізму заперечує раціоналізм, науку, її істину, закони природи і етики як влада бездушних, до всього байдужих істин, які закріпачують людину. Раціональному протиставляє тип індивідуальної людини, яка відчуває і переживає. Пафос філософії Льва Шестова складається з твердження багатомірності людини.

Видатний мислитель, що присвятив життя філософії волі людини, **Микола Олександрович Бердяєв** (1874-1948) уплинув на виникнення в Європі класичного типу екзистенціалізму. У молодості захоплювався марксизмом. Потім відійшов від нього. Мислячий у дусі української ментальності екзистенціаліст, він ставить у центрі філософії людини.

Філософія М.Бердяєва глибоко екзистенціальна. Він писав: "Я в сутності, завжди міг зрозуміти Канта чи Гегеля, лише розкривши в самому собі той же світ думки, що й у Канта чи Гегеля. Я нічого не міг довідатися, занурюючи в об'єкт, я довідаюся все, лише занурюючись у суб'єкт. Людина, за Бердяєвим, богоподібна, як творець, вона не може жити інакше, ніж діючи своє життя, свій світ, свою долю, саму себе. Творчість - це і зміст, і мета, і засіб, і спосіб життя людини. Протиріччя між соціумом і людиною тим гостріше, чим більше в людині розвите це творче начало. Творець творить майбутнє, він проводить це майбутнє через себе, воно тривожить його, клебаче в ньому, проситься назовні. Для творця сьогодення - даність, що йому не терпиться перетворити. Новизні, що привноситься в соціальний світ творцем, противиться стійкість існуючих структур, прийнятих норм і т.д. Споконвіку йшла, йде і буде йти боротьба нового зі старим, минулого з майбутнім, усталеного з мінливим. Цей рух складає безупинний потік, у якому нове, зухвале, бунтарське поступово робиться розсудливим, одержує визнання, стає еталонним, а потім старіє й іде. На рівні ж індивідуальної драми буття творчої особистості це найважливіше протиріччя часом дуже глибоко і трагічно. У цьому, за Бердяєвим, і полягає сутність людини.

Треба зазначити, що в екзистенціалізмі виділяють два напрями: атеїстичний та релігійний. Перший склали Сартр, Камю, друге – Марсель,

Шпенглера, який виклав її у своїй знаменитій книзі "Занепад Європи". Він обґрунтував теорію рівноцінного циклічного розвитку культур. На його думку, кожна культура є "живим організмом" і має свою історію. Він заперечував існування загальнолюдської культури, доводячи, що всесвітня історія складається з історії восьми замкнених у своєму розвитку великих культур. До таких культур вчений відносив це античність і Західна Європа, арабська культура, Єгипет, Вавилон, Індія, Китаю і культура майя. Кожна з цих культур, подібно живому організму, проходить повний цикл розвитку: народжується, росте, старіє і вмирає. Життя організму розпадається на два періоди: період розквіту, який Шпенглер називає стадією культури, і період розкладання, іменований стадією цивілізації. Ті функції, що в епоху культури виконують релігія і мистецтво, у період цивілізації виконуються технікою і наукою; почуття витісняється інтелектом, село — містом, землеробство — промисловістю. Цивілізація завжди несе із собою, за Шпенглером, війни і завоювання. У Європі, на думку Шпенглера, «культура» поступалася місцем «цивілізації», тобто заходу, писав він на початку 20-х років. А близько 2000 р. «захід закінчиться», і наступить «внутрішня смерть» культури.

Послідовником О. Шпенглера в поглядах на культуру був відомий англійський історик і соціолог А. Тойнбі. Він розділив історію людського суспільства на окремі цивілізації. Їх дослідженню вчений присвятив 12-томну працю "Дослідження історії". Спочатку А. Тойнбі виділив для аналізу 21 цивілізацію, потім скоротив їх перелік до 13 найрозвинутіших. Згодом перелік було ним звужено до п'яти діючих: західної, іспанської, індійської, китайської та православної.

У розвитку кожної цивілізації вчений виділяє й аналізує чотири фази: виникнення, зростання, надлам і розпад. Після загибелі цивілізації її місце займає інша. Врятування західної цивілізації від загибелі А. Тойнбі вбачав в оновленні духовності. Особливі надії він покладав на релігію. Саме вселенська релігія, створена на основі синтезу різних релігій, здатна забезпечити "єднання в дусі" різних народів.

А. Тойнбі був оптимістом. Він писав, що ХХІІІ ст. буде епохою народження загальнолюдської цивілізації, яка в сфері організації економіки буде соціалістичною, а у сфері духовного життя — "вільнодумною". Очолюватиме нову цивілізацію "світовий уряд", але лідерство в ній переміститься від європейського Заходу до азійського Сходу.

Роль людини в історичному процесі. Більшість людей - рядові особистості, представники народної маси. Скільки на землі дорослих, нормальних людей - стільки й особистостей. «Проблема особистості може бути вирішеною, - писав А.Макаренко, - якщо в кожній людині бачити особистість. Якщо ж особистість проектується лише в окремих людях, за

зацію, а про цивілізації.

У філософській, філософсько-історичній, історичній та соціологічній літературі України, інших країн зарубіжжя рясніють такі терміни, як "глобальна цивілізація", "африканські цивілізації", "протоіндійська цивілізація", "стародавня індійська цивілізація", "локальні цивілізації", "космогенні цивілізації", "перші цивілізації", "шумеро-вавілонська цивілізація", "стародавні цивілізації", "античні цивілізації", "грецька цивілізація", "римська цивілізація", "антична цивілізація", "середньовічна цивілізація", "буржуазна цивілізація", "соціалістична цивілізація", "християнська цивілізація", "буддійська цивілізація", "мусульманська цивілізація", "європейська цивілізація", "індійська цивілізація", "китайська цивілізація", "доіндустріальні цивілізації", "індустріальні цивілізації", "постіндустріальні цивілізації", "традиційні цивілізації", "технічні цивілізації", "техногенна цивілізація", "цивілізм" ("постсоціалістична цивілізація").

Своєрідна ревальвація відбулася в останні роки щодо "імен" локальних цивілізацій, якими вони були "охрещені" класичними представниками цивілізаційного напрямку у світовій філософії історії — М.Я. Данилевським, О.Шпенглером та А.Тойнбі, праці котрих перестали бути недосяжними для українського, точніше, колишнього "радянського" читача в 90-ті роки.

Заслуга М.Я. Данилевського полягає в тому, що саме він, по суті, вперше розглянув проблему цивілізації не з позиції європоцентризму — як становлення і розвиток однієї і єдиної західноєвропейської цивілізації — на протигагу всім іншим, "до цивілізованим" народам, а як проблему множинності цивілізацій.

У своїй фундаментальній праці "Росія і Європа" Данилевський розглядає часовий рух людського суспільства як низку автономних послідовних і співіснуючих соціальних організмів, які він називає культурно-історичними типами, а на етапі зрілості — цивілізаціями. І ці культурно-історичні типи можуть не тільки змінювати один одного, як вважали, наприклад, Полібій, Сима Цянь, Ібн Халдун, Віко, а й співіснувати, а також на тому чи іншому історичному відтинку певний з співіснуючих типів постає як панівний. Щодо загальної кількості та назв культурно-історичних типів, то їх 10 і розташовані вони у хронологічному порядку: єгипетський, китайський, асиро-вавілоно-фінікійський, індійський, іранський, європейський, грецький, римський, арабський, германороманський. Дещо пізніше в коло, навіть у центр, розгляду потрапляє ще й слов'янський тип, який лише вступив у зазначений період розвитку.

Після М.Данилевського теорію культурно-історичних типів розвивали О.Шпенглер і А. Тойнбі.

Найбільш поширеною в наш час стала теорія культури Освальда

Ясперс. У подальшому викладенні ми взагалі охарактеризуємо екзистенціалізм як єдину течію, виявимо риси загальні для його представників. Але необхідно зазначити, що атеїстична екзистенціальна філософія як ідейна течія у філософії і літературі ХХ ст. послідовно видержана в трагіко-драматичному, а порою і в песимістичному тоні. Песимізм питаються здолати представники релігійного екзистенціалізму — на їх думку, віра у бога все-таки подає надію людині.

Таким чином, екзистенціалізм, як філософська течія по суті потряс до підстави весь соціально-економічний уклад європейського суспільства, і насамперед, його християнську ідеологію. Як відомо, істотним моментом цієї ідеології було просвітительське переконання в нездоланності прогресивного руху людства в міру успіхів науки. Перша і, особливо, друга світова війна з організованим фашизмом геноцидом знайшли явний дефіцит гуманності у відносинах між людьми. Виникають сильні сумніви в тім, що "знання - сила". Виникають серйозні сумніви в силі розуму і його ролі в людському бутті. Тоді і прийшов час екзистенціалізму, що стає, мабуть, самим популярним плином думки в Західній Європі в 40-60 роки ХХ ст.

Маніфестом екзистенціалізму стали книги і статті Карла Ясперса (1883–1969), Мартіна Хайдеггера (1889–1976) — в Німеччині; Жан Поль Сартра (1905–1980), Альбера Камю (1913–1960), Габріеля Марселя — у Франції; Миколи Бердяєва (1874–1948), Льва Шестова (1866–1938) — в Україні.

Проблема відчуження у екзистенціалізмі. Центральною проблемою, на якій зосереджують увагу філософи-екзистенціалісти, є проблема взаємин людини і суспільства. З погляду екзистенціалістів, взаємини людини і суспільства характеризується відчуженням одного від іншого.

Сам феномен відчуження, як відомо, давно цікавив філософів. Можна, наприклад, говорити про концепцію відчуження Г.В.Ф.Гегеля, К. Маркса. Маркс вивчав проблему відчуження в основному стосовно до капіталістичного суспільства ХІХ ст., хоча і відзначав факт наявності відчуження і на інших етапах людської історії. Екзистенціалісти ж додають відчуженню людини і суспільства загальний і позачасовий характер.

Отже, людина і суспільство, за екзистенціалізмом, чужі один одному. Суспільство не дає людині можливості реалізувати своє "справжнє буття". Суспільство виступає для людини як примусова, далека йому, анонімна, фатальна сила. Суспільне буття людини — несправжнє буття. Несправжнє буття — це буття сіре, безлике, безглузде, пересічне, однакове. Буття несправжнє — це буття, позбавлене особистісного, унікального початку. Суспільство улаштоване так, що воно "робить" масу однакових людей, тиражує їх як товар. Однаковість, нерозрізненість людей забезпе-

чується тим, що людина читає те, що читають інші, думає так, як думають інші, радується тому, чому радуються інші. Людина взагалі живе так, як живуть інші. Він живе "як усі". Суспільство зацікавлене в тому, щоб люди жили "як усі". Так легше, простіше, менше турбот. Суспільство підкоряє собі людину, не дає їй "відбутися" як унікальній особистості.

А якщо ж людина робить спробу в пошуках захисту звернутися до суспільства, воно знаходить могутні сили, що загрожують її волі і прагнуть навіть її розум перетворити на об'єкт найжорстокішої тиранії. І це не тільки питання прірви між політичними системами. У найбільш демократичному світі існують не тільки розходження переконань, політичних ідей і цілей, але і сили, що загрожують підірвати соціальну структуру в тому вигляді, як ми її знаємо. Навряд чи людина може знайти в суспільстві і соціальній традиції відповіді на питання, що переповняють її, про віру, цінності і поведінку. Індивід став загадкою навіть для самого себе. Йому, наприклад, сказали, що його свідоме життя є прояв схованих несвідомих потягів, імпульсів і потреб і що Я, як воно уявляється свідомості, може виявитися розділеним усередині самого себе. Людина повинна діяти, однак цілі і правила дії невідомі. Бог, якщо він існує, прихований; фізичний космос байдужий; суспільство розділене; людина загадкова для самого себе. Така людина була описана як людина в стані відчуження. І саме до нього, здається, у першу чергу звернене послання екзистенціалістів.

Яке ж завдання філософії в цій ситуації? Філософія повинна допомогти людині (відчуженій людині), охопленій трагічними умонастроями, якщо не перебороти їх - що не завжди можливо, - то, у всякому разі, шукати і знаходити своє "Я", зміст свого життя в найтрагічніших, "абсурдних" ситуаціях.

Можна говорити про два напрями рішення проблеми відчуження в екзистенціалізмі. Перший демонструє їх у філософському осмисленні буття людини у світі (цьому присвячено третє питання сьогоденної теми). Другий реалізується в художніх образах літературних творів філософів-екзистенціалістів. Справа в тому, що багато екзистенціалістів - письменники, поети, драматурги. Роботи екзистенціалістів, як правило, - це драма, притча, розповідь, есе. Це забезпечує масову аудиторію, значне поширення ідей. З іншого боку, це зумовлює те, що на перше місце висуваються не логічні засоби вираження, а позалогічні. Головну роль починає грати не текст, а контекст. Екзистенціалізм - філософія, що порушує і вирішує проблеми, дуже гостро пережиті художньою інтелігенцією. Проблема відчуження реалізується в колізіях художньої тканини, створеної письменником і в колізіях його власної біографії, його власної екзистенції.

феодалне суспільство, буржуазне суспільство являють собою такі сукупності виробничих відносин, кожна з яких разом з тим знаменує собою особливий ступінь в історичному розвитку людства.

К.Маркс поділяв три великі формації — первинну (докласове суспільство), вторинну (класове суспільство) і третинну (безкласове суспільство). Щоправда, Маркс тут говорить уже не про суспільно-економічну формацію, а про суспільну формацію. Отже, основні значення формації у Маркса такі: історичне визначення сукупних виробничих відносин; історично визначена сукупність суспільних відносин; економічна структура суспільства взагалі; ступінь історичного розвитку суспільства: первинний — докласове суспільство; вторинний — класове; третинний — безкласове суспільство; історичний тип суспільства; різновид історичного типу суспільства (формації первіснообщинного суспільства).

За сучасних умов однобічність тлумачення історичного процесу як лінійної схеми, що складається з п'яти суспільно-економічних формацій (первісне (родоплемінне) суспільство, рабовласницька, феодална, капіталістична, комуністична), стала очевидним фактом. Тому дедалі нагальнішою стає потреба доповнення цього тлумачення принципово іншим, нелінійним підходом до розуміння історії.

При розробці ж такого нелінійного розуміння історичного процесу першорядного значення набуває поняття "цивілізація".

Поняття і структура цивілізаційних основ розвитку людства. За своєю етимологією термін "цивілізація" сягає корінням у латину. Він пов'язаний з такими поняттями, як "*civiles*" (громадянський), "*civis*" (громадянин), "*civitas*" (громадянське суспільство). Термін "цивілізація" в Англії. Спочатку був терміном юридичної процедури (з початку XVIII ст.). І вже значно пізніше термін "цивілізація" набуває у Англії соціально-історичного змісту. А з середини 70-х років XVIII ст. словник Аста фіксує термін "цивілізація" і тлумачить його як "процес цивілізування, акт залучення до культури" Про успіхи цивілізації, її поширення тощо писав у цей же час Адам Сміт. З кінця XVIII ст. проблема цивілізації посідає одне з чільних місць у західноєвропейській філософії та історії. По суті, аж до початку XX ст. у європейській ментальності поняття "цивілізація" функціонує в однині. Воно застосовувалося для позначення особливостей розвитку європейського суспільства, що тлумачились як переваги і, як правило, протиставлялися "недолікам" або ж взагалі рівню розвитку інших країн і народів, яким, отже, відмовляли у "цивілізованості".

Перебіг історичних подій у нинішньому столітті — крах колоніальних імперій, руйнівний вплив світових війн тощо, дещо позбавив Західну Європу її цивілізаторської пихи і претензій на звання єдиної цивілізації. Десь із середини XX ст., мова при цьому вже йде частіше не про цивілі-

вався на вивчення впливу природно-кліматичних факторів розвитку людського суспільства. Неповторність історичних подій, історичної ролі та долі народів пояснювались насамперед відмінністю природного середовища їхнього проживання.

Друга методологічна орієнтація, започаткована ще Дж. Віко, є характерною для об'єктивного ідеалізму (наприклад І. Кант, Г.Гегель). який бачив основу історії (культури) не в самій природі людини, а в сфері її морального існування. Культура – це здатність індивіда підвестись від тваринного існування, при якому мета його поведінки визначається зовнішнім світом, до морального існування, яке дозволяє йому вільно діяти в ім'я цілей, які він сам перед собою висуває, зважаючи на веління морального обов'язку.

Суспільно-економічна формація. На сучасному етапі розвитку світової соціально-філософської думки поступово утверджується таке розуміння історії, яке умовно можна означити як монадне. Його характерною рисою є тлумачення всесвітньо-історичного процесу як єдності. Але єдності такої, що в свою чергу утворюється множиною великих історичних індивідів. Отже, монадне розуміння історії, враховуючи і реалізуючи можливості узагальнюючого (формаційного) та індивідуалізуючого (цивілізаційного) підходів до вивчення історичного процесу, водночас уникає однобічності кожного з них, оскільки не розглядає їх у протиставленні, а виходить з їхньої глибинної єдності, взаємодоповнюваності.

Завдяки цьому треба з'ясувати зміст основоположних категорій — "суспільно-економічна формація" і "цивілізація". Формаційний підхід ґрунтується на моністичному, універсалістському розумінні історії. Він трактує всесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій. Поняття суспільно-економічної формації входить до власного категоріального апарату вчення, розробленого Марксом та Енгельсом. Сам термін "формація" запозичено Марксом із геології.

Розробка поняття "суспільно-економічна формація" ішла вельми повільно і важко. Цьому терміну у Маркса і Енгельса передували спочатку визначення "форма суспільства", "стан суспільства", "організація суспільства", "форми спілкування". Пізніше — "економічна форма суспільства", "економічна структура суспільства" і нарешті – суспільно-економічна формація. Вперше у системному вигляді таке розуміння викладене К.Марксом у праці "Наймана праця і капітал". Він доходить висновку, що виробничі відносини у своїй сукупності утворюють те, що називають суспільними відносинами, суспільством, і при тому утворюють суспільство, що перебуває на певному ступені історичного розвитку, суспільство із своєрідним відмітним характером. Античне суспільство,

Так Ясперс, наприклад, показує, як можна зберегти зв'язок із трансцендентним перед особою катастрофи всіх земних надій і ідеалів. Він пропонує нам постхристиянську релігійну філософію, оскільки, його «філософська віра» не збігається з християнською вірою і для нього зберегти зв'язок із трансцендентним можна навіть при краху християнства. Сартр адресується до тих, для кого «Бог помер». Він звертається до тих, хто зневірився в Бога й обов'язковий моральний закон, до індивіда, що повернуть до самого себе і повинні діяти в таких умовах. Камю звертається до тих, для кого «світ абсурдний», для кого людське існування й історія не мають значення, але хто все-таки змушений діяти в цьому «абсурдному світі».

Життя філософів-письменників екзистенціалістів дає багатий матеріал для осмислення проблеми відчуження. Так один із засновників німецького екзистенціалізму, М.Хайдеггер, у 1933 р. не зумів розглянути суть фашизму і його ідеології, погодившись прийняти від націонал-соціалістів посаду ректора Фрейбурзького університету. Однак дуже незабаром він розібрався в ситуації і відійшов від справ, майже не публікував своїх робіт.

До честі ж інших лідерів екзистенціалізму треба відзначити, що вони завжди займали чіткі й активні антифашистські позиції. Французький екзистенціалізм придбав особливий вплив у роки другої світової війни, причому Ж.-П.Сартр, А. Камю були не тільки активними учасниками, але й ідеологами руху Опор у своїй країні. І не випадково саме у воєнний і післявоєнний періоди народилися найбільш значні добутки французьких екзистенціалістів.

У драматичних і філософських творах Сартра періоду війни предметом жагучого, зацікавленого розбору служила ситуація, що склалася у Франції й інших окупованих нацистами країнах Європи. Сартр закликавши до опору фашизму, і, незважаючи на міфологічну символіку поставленої в окупованому Парижі п'єси "Мухи" (в основу її покладений давньогрецький міф про Ореста), заклик був добре зрозумілий читачами і глядачами. Сформована під час війни реальна ситуація служила для Сартра й інших екзистенціалістів основою для виявлення самого сенсу людського існування, суті процесів морального вибору, відносини до смерті і т.д., тобто для постановки проблем, що екзистенціальна філософія із самого початку ставила в центр філософствування.

Роман А. Камю «Чума», написаний уже після війни (1947), також має в собі цей подвійний вимір. Мова йде, з одного боку, про алжирське місто Оран, на яке, як оповідає А. Камю, обрушилася чума. Чиновники муніципалітету уперто відмовляються визнати хворобу чумою - натяк на політиків, які тривалий час „заплющували очі” на коричневу чуму фаши-

зму, а заодно і на всяку майбутню благодущність правителів і підданих перед лицем назріваючих соціальних катастроф. В образі доктора Ріе, який бере на себе весь тягар відповідальності за боротьбу із чумою, А. Камю втілює риси тих, хто зважився на активний опір фашизму. Сам А. Камю говорив, що «явний зміст «Чуми» — це боротьба європейського Опору проти нацизму». Але А. Камю, з іншого боку, цілком виразно розширює історико-ситуаційні рамки боротьби людини з «чумою», так само, як і Сартр, додає трагічним обставинам, бунту й опору характер людської долі для доступного для огляду періоду історії.

Останні сторінки «Чуми» — розповідь про те, як городяни, святкуючи кінець епідемії, готові відразу ж і забути про неї. Доктора Ріе це тривожить. Треба попередити людей: «...мікроб чуми ніколи не вмирає, ніколи не зникає... він може десятиліттями спати... і, можливо, прийде на горі й у повчання людям такий день, коли чума розбудить пацюків і постеле їх здихати на вулиці щасливого міста» - такими застереженнями А. Камю завершує «Чуму».

З усього вищесказаних ми бачимо, що екзистенціалісти розглядаючи у своїх роботах проблему відчуження, самі, займали активну життєву позицію.

Екзистенціалізм ХХ століття виріс на історичному ґрунті триваючого і сьогодні соціальної кризи, що охопили економічні, політичні, моральний-моральну-моральне-моральна-духовно-моральні основи людського буття. Філософи прагнули представити щирий "самозвіт" мислячого людини і сповідь філософа, оказавшихся в епіцентрі кризових процесів. Філософам-екзистенціалістам, у 20-60-х роках 20 ст., що зафіксували і пытавшихся осмислити тривожне, навіть трагічне світовідчуження багатьох індивідів, несправедливо було б відмовляти в глибокій щирості їхніх почуттів, вистраданности оцінок, гуманізму устремлінь. Найбільш великі з цих філософів були виразниками різко критичного відношення до суспільства відчуження, до реакційних режимів. Вони були захисниками широко понятих демократії, прав і свобод особи.

Існування людини та її сутність. Треба сказати, що екзистенціальна філософія є складне й абстрактне навчання. Філософські добутки екзистенціалістів нітрохи не менш, ніж добутку класичної філософської думки, важкі для розуміння. Правда, екзистенціалісти намагаються перевести свої ідеї на мову художніх творів, більш зрозумілий звичайній людині. Але і їхні художні твори насичені символами, іносказаннями. Усі символи художніх творів екзистенціалістів і навіть назви багатьох з них: "Нудота", "Мертві без поховання" Ж.П.Сартра, "Сторонній", "Чуму", "людина, ЩоБунтує," А.Камю орієнтовані на те, щоб емоційно передати стан людського існування. Для розуміння їхніх добутків необхідний

М.Бердяєв та ін.). Але можна цю проблему осмислити й інакше: якщо людина вбирає у себе глибинні потенції буття, якщо її поява у світі пов'язана з виходом процесів буття на рівень самоусвідомленого здійснення, то так само логічно припустити і можливість нескінченного (або, принаймні, невизначено тривалого) прогресування людської діяльності від певних рівнів досягнень до інших і т.д. Згадаймо, скільки вже разів в історії людям дещо здавалось неможливим, але знаходились люди, які починали вважати неможливе можливим і навіть необхідним і, врешті-решт, здійснювали це неможливе. Ідея нескінченного прогресування містить у собі імпульс до історичного ентузіазму та творчості.

Свого роду проміжним варіантом у розгляді цього питання постає розуміння історичного процесу як єдності перервного та неперервного, тобто як еволюційного поступового/процесу, що переривається час від часу різкими революційними змінами. Унаслідок таких змін в історії здійснюється перехід до нових рівнів і форм суспільного життя, щось закінчується, відмирає, але з'являється дещо принципово нове. Самі періоди таких якісних змін в Історії досить часто люди сприймають як історичні катастрофи, бо раптово руйнується і зникає усе те, до чого вони звикли.

Питання про сенс історії вирішується майже автоматично за умови припущення її кінця: історія завершується, і сенс окреслюється. Але й у разі нескінченності історії можна розглядати її як створення сенсу та нагромадження елементів осмисленого вибудовування людського буття.

Предмет філософії історії, незалежно від того, про який з її напрямків ідеться, становить суспільство в його темпоральних (часових) модифікаціях і трансформаціях. У цьому плані у філософії історії багато спільного з історичною наукою. Але є й істотні відмінності. По-перше, історію цікавлять переважно локалізовані в просторі та часі суспільні події, процеси, явища, тоді як філософію історії — масштабні цілісні соціокультурні формоутворення. По-друге, історію приваблює передусім подієвий, хронологічний шар перебігу змін у різних регіонах планети на різних відтинках часу, філософію ж історії — глибинні тенденції та закономірності цих змін. Гіпертрофуючи саме цю обставину, Г. Гердер свого часу дійшов навіть висновку, що саме філософія історії є справжньою історією людства, поза якою всі зовнішні світові події видаються привидами чи жахливою потворою, сукупністю уламків, вічних започаткувань без завершення і незрозумілих викрутів долі.

Філософія історії ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. в поясненні закономірностей суспільного розвитку зовні орієнтувалась на дві методологічні установки. Однією з них був натуралістичний підхід (Ш.Монтеск'є, Г.Гердер, К.А.Гельвецій, Ж.-Ж.Руссо). Натуралістичний підхід орієнту-

Н.Макіавеллі, Ж.Боден), б) у варіанті "коливань у певних межах", наприклад, від миру до воєн, від об'єктивного до суб'єктивного та Ін. ("Теорія катастроф" Ж.Кюв'є, неklasична філософія О.Шпенглера та ін.). Відродження нібито зберігає розуміння руху історії "за колом", але при тому на перший план виходить циклізм (за кожним злетом історії настає її занепад, за кожним занепадом — злет), амплітуда якого з часом зростає (глибші падіння, але й вищі злети).

Незаперечним досягненням історичної думки була поява ідеї прогресу. Чи не першим своєрідний гімн суспільному прогресу проспівав Ф. Бекон. Слід зауважити, що ідея прогресу суспільної історії логічно пов'язана з поглядом на Історію з позиції регресу, тобто занепаду та деградації. Перші уявлення про те, що суспільна історія прямує: до занепаду, ми знаходимо у праці античного епічного поета Гесіода "Праці й дні", де історію змальовано як рух від "золотого віку" до "залізного". У XVIII ст. французький просвітник Ж.-Ж. Руссо доводив, що технічний прогрес веде до моральної деградації людини. Так само песимістичний погляд на історію розвивав та обґрунтовував О.Шпенглер; притаманний він і теоріям технофобії „жаху перед технікою”.

Важливо відзначити, що Г.Гегель досить переконливо доводив, що поняття прогресу та регресу співвідносні, що прогрес у певних сферах супроводжується регресом в інших і навпаки.

При тому в реальному ході історії можна спостерігати прояви майже всіх окреслених варіантів розвитку: тобто дещо в історії прогресує, дещо регресує, дещо змінюється циклічно і т.ін. Мало того, Гегель продемонстрував, що кожен конкретний крок в історичному процесі можна вважати прогресом, оскільки це є вихід на деякі нові рівні виявлення історії, але водночас і регресом, оскільки при тому відрізаються можливості інших рівнів та здійснень. Тому можна вважати гегелівський підхід до ходу та спрямованості історії найбільше вільним від однобічностей, хоча й не в усьому виправданий; наприклад, не всі погодяться із тим, що історія слугує лише саморозкриттю та самопізнанню Абсолютної ідеї, що таке самопізнання вже реалізоване в основному у філософській системі самого ж Гегеля.

Із питанням про спрямованість історії тісно пов'язане і питання про її сенс та можливе завершення. Чи має історія кінець? Чи здійснює вона якийсь певний сенс? На ці питання навряд чи можна дати остаточну та переконливу відповідь. Наприклад, логічно припускати, спираючись на знання та досвід людства, що все, що має початок, має і свій кінець.

Упевненість у неминучості завершення історії пронизує християнське світосприйняття, гегелівську філософію історії, роздуми представників філософії російського "релігійного ренесансу" (В.Соловйов, М.Федоров,

вдумливий читач, що цікавиться проблемами людського буття. Екзистенціальний філософ запрошує його до напруженого, але цікавого діалогу. Про що цей діалог? Про людське існування і його особливостях.

Що ж таке людське існування? Ж.П.Сартр у роботі "Екзистенціалізм - це гуманізм" пояснює специфіку існування людини в такий спосіб. При виготовленні речі людина попередньо формує її ідею, ідеальний образ. Ремісник, що виготовляє табуретку, виходить зі своїх представлень про те, що таке табуретка і яку саме потрібно зараз зробити: сутність тут передуює існуванню речі. Спочатку сутність, а потім існування. Зовсім інша картина у випадку "виробництва" людини. Людське дитя народжується, вже існує, але йому ще має бути знайти людську сутність у майбутньому, стати людиною. Тут, навпроти, існування передуює сутності.

Людина сам робить самого себе. Людина сам здійснює трансформацію свого існування в сутність. Звідси наслідок: немає ніякий наперед заданої людської природи. Ніяка зовнішня сила, крім самої людини, не може за нього здійснити перетворення його в людину. Тому сама людина (і тільки він) несе відповідальність за своє життя, за те, наприклад, що його перетворення в людину так і не відбулася. Людина особисто відповідає за усе, що з ним відбувається. І далі Жан Поль Сартр у своїй праці „екзистенціалізм – це гуманізм” продовжує: „никакая загальна мораль вам не вкаже, що потрібно робити; у світі немає знамень. Віруючі заперечать, що знамення є. Допустимо, що так, але й у цьому випадку я сам вирішую, який їхній зміст. І як приклад доводити: «У полону я познайомився з однією примітною людиною, єзуїтом, що вступив в орден у такий спосіб. Він чимало натерпівся в житті: його батько вмер, залишивши родину в бідності; він жив на стипендію, одержувану в церковному навчальному закладі, і йому постійно давали зрозуміти, що він прийнятий туди з милості; він не одержував багатьох почесн нагород, що так люблять діти. Пізніше, приблизно в 18 років, він зазнав невдачі в любові і, нарешті, у 22 року провалився з вишколом — факт сам по собі дріб'язковий, але явившийся саме тією краплею, що переповнила чашу. Цей юнак міг, отже, вважати себе повним невдахою. Це було знамення, але в чому укладався його зміст? Мій знайомий міг зануритися в чи скорботу розпач, але досить здраво розсудив, що це - знак, що вказує на те, що він не створений для успіхів на мирському поприщі, що йому призначені успіхи в справах релігії, святості, віри. Він побачив, отже, у цьому перст божий і вступив в орден. Хіба рішення щодо змісту знамення не було прийнято їм самим, зовсім самотійно? З цього ряду невдач можна було зробити зовсім інший висновок: наприклад, що краще стати чи теслею революціонером. Отже, він несе повну відповідальність за тлумачення знамення. Занедбаність припускає, що ми самі вибираємо наше буття.

Занедбаність приходить разом із тривогою.

Що стосується **відчаю**, те цей термін, за Сартром має надзвичайно простий зміст. Він означає, що ми будемо брати до уваги лише те, що залежить від нашої волі, чи ту суму імовірностей, що уможливають нашу дію. Коли чого-небудь хочуть, завжди є присутнім елемент можливості. Я можу розраховувати на те, що до мене приїде друг. Цей друг приїде на потязі, а потім на трамваї. І це припускає, що потяг прибуде в призначений час, а трамвай не зійде з рейок. Я залишаюся в області можливого; але покладатися на можливість впливає лише настільки, наскільки наша дія допускає всю сукупність можливостей. Як тільки розглянуті мною можливості перестають строго відповідати моїм діям, я повинний перестати ними цікавитися, тому що ніякий бог і ніяке провидіння не можуть пристосувати світ і його можливості до моєї волі. По суті, коли Декарт писав: «Перемагати скоріше самого себе, чим світ», те цим він хотів сказати те ж саме: діяти без надії.

У період Другої світової війни, коли Франція була окупована нацистами, статі письменників Сартра, А. Камю та інших, які відстоювали ідеї смислового статусу людського життя, прав людини на свободу, видавалися підпільно і збуджували народ до боротьби та опору. Офіційна же преса, яка співпрацювала з окупантами, вкушала протилежну думку: необхідно прийняти реальність, Німеччина володарює у Європі, боротьба не має сенсу. Ярко пише про цю духовну ситуацію Антуан Сент-Екзюпері: „Але повинна була Франція, ради того, щоби позбавити себе від поразки, не приймати бою? Не думаю...” І дала характеризувати позицію непримиримих, він продовжує: „Все вже втратило сенс, а ми вперто підриваємо мости!”

Далі Сартр розмірковує над **квієтизмом** — позиція людей, що говорять: інші можуть зробити те, чого не можу зробити я. І наголошує, що: „учение, що я викладаю, прямо протилежно квієтизму, тому що воно затверджує, що реальність — у дії. Воно навіть йде далі і заявляє, що людина є не що інше, як його проект самого себе. Людина існує лише настільки, наскільки себе здійснює. Він являє собою, отже, не що інше, як сукупність своїх учинків, не що інше, як власне життя”.

Сарт також пояснює, чому екзистенціалізм навіює жах деяким людям. Адже в них найчастіше немає іншого способу переносити власну неспроможність, як за допомогою міркування: «Обставини були проти мене, я вартий набагато більшого. Правда, у мене не було великої любові чи великої дружби, але це тільки тому, що я не зустрів чоловіка чи жінку, що були б їх гідні. Я не написав гарних книг, але це тому, що в мене не було дозвілля. У мене не було дітей, яким я міг би себе присвятити, але це тому, що я не знайшов людини, з якою міг би пройти по житті. У ме-

історії панують закони, протилежні за спрямованістю законам природи. Цю лінію думок досить аргументовано і поглиблено розвивав Гегель, а потім — історики середини XIX ст. Врешті-решт, у XX ст. названа позиція стала майже незаперечною.

Другою за значенням слід назвати проблему спрямованості історії: куди йде людська історія? Чи має вона відкриту або приховану мету? Чи має (або повинна мати) історія визначений початок, а також свій кінець? Частковим — за обсягом, але не за значенням — елементом цієї проблеми постає питання про прогрес в історії. В історичному розгляді цієї проблеми можна виділити наступні варіанти тлумачень спрямованості історії. Замкнений коловорот, тобто постійне повернення історії на вже пройдений шлях (антична філософія): у горизонтальній площині, тобто без зміни рівня того, що відбувається, — Геракліт Ефеський, піфагорійці, стоїки; у вертикальній площині, тобто із виходом на певні вищі стани та із подальшим поверненням до низших, початкових — Емпедокл, Демокріт, Лукрецій Кар. В античній філософії панував погляд на хід історії як коло обіг — нескінченне повернення до минулого та його відтворення у незмінному вигляді через "світовий рік". При тому інколи подіям не надавали порівняльної оцінки, а інколи їх розглядали через зіставлення "досконале - недосконале", "вище - нижче" (Емпедокл). Історія починається у невизначений час і прямує невідомо куди без будь-яких суттєвих змін — такий погляд на історію був притаманний думці Римської імперії, а також деяким представникам філософії Нового часу. Наприклад, Б. Спіноза вважав, що в ході історії змінюються лише форми її існування, а сутність лишається незмінною. Подібні підходи до історії помітно у фундаторів неklasичної філософії А. Шопенгауера та С. К'єркегора.

Лінійний варіант (прямування історії у нескінченність, але без суттєвих змін): частково — імператорський Рим, частково — Новий час та неklasична філософія.

Завершений, але цілеспрямований процес: християнська середньовічна філософія, філософія історії Гегеля. При цьому варіанті вважалося, що історія має мету, прямує до її здійснення та завершення до досягнення такої мети. В епоху Середньовіччя історія чітко вкладається у межі кількох вирішальних подій і має кінцевий, завершений характер: вона розпочинається з гріхопадіння, яке відразу ж передбачає, центральну подію історії (пришествя Ісуса Христа) та її кінець (Страшний суд).

Історія як процес, що прогресує у варіантах: а) руху "по висхідній лінії" (Ф. Бекон, М. Ж. Кондорсе), б) у варіанті "збільшення можливостей розвитку" (І. Г. Гердер, деякі течії філософії XX ст., наприклад, технократичні).

Циклічний процес: а) у варіанті "зльотів та падінь" (К. Тацит.

людське буття має принципово історичний характер і вимагає від людей певних зусиль, спрямованих якраз на забезпечення історичних умов свого життя. Таких, наприклад, як виховання та навчання дітей, передання історичної естафети досвіду, здобутків власної діяльності, збереження історичних надбань. Філософія історії як особливий напрям філософського пізнання покликана здійснювати загальну орієнтацію людини в історичному процесі.

Термін "філософія історії" запровадив Вольтер (зокрема, одна з його історичних праць, датована 1765 р., має назву "Філософія історії"). Проте слід застерегти, що реальне формування філософії історії як певної галузі людських знань започатковується задовго до виникнення відповідного терміна — ще у стародавньому суспільстві.

Початковими всезагальними історіями, що містили у поетичній формі комплекс найрізноманітніших знань і уявлень про розвиток суспільства, були, як зазначав ще Джамбатіста Віко, міфології, а першими мислителями-поетами, які створювали їх, поставали, за його ж словами, стародавні народи. Тому є всі підстави вести розмову про античну, середньовічну, ренесансну філософію історії, про ідеї філософії історії у новоєвропейському Просвітництві і т.д., аж до XX ст. Упродовж усього цього історичного періоду поступово формувалося коло вихідних проблем філософії історії, які ми й окреслимо в їх історичному змістовому наповненні.

Найпершу проблему, що постає при осмисленні історії, можна сформулювати так: чи має історичний процес власну якісну особливість?

Антична філософія вписувала ліонську історію у загальний космічний колообіг, а філософія Середньовіччя, навпаки, підпорядковувала природу людській історії, розглядаючи буття природи як до певної міри результат драми людського гріхопадіння (до гріхопадіння в природі царили мир та гармонія). У добу Відродження з'являється думка про те, що історія є сферою випробування людських можливостей (Н.Макіавеллі, Дж.Бруно). Вона набула ще більшого поширення серед деяких просвітників (Ж.-Ж. Руссо, Ф.Вольтер) та в пізніші часи (І.Г.Гердер). Для Просвітництва була досить характерною думка про те, що історія розгортається відповідно до якостей, притаманних людській природі. У некласичній філософії історичний процес досить часто розглядали як похідне від певних індивідуальних якостей людей (фрейдизм, частково — екзистенціалізм, культурологія). На тому, що історія має свою власну якість, яка принципово відрізняє її як від природи, так і від індивідуальних людських виявлень, уперше почав наполягати Ф. Шеллінг. "Над першою природою повинна вибудовуватись друга і наче вища, а якій панує закон Природи, але зовсім інший, ніж у природі видимій, а саме — закон Природи, що існує задля свободи". Отже, Шеллінг підкреслював, що у світі

не, отже, залишаються в цілості і схоронності можливості невикористаних здібностей, схильностей і можливостей, що додають мені значно велику значимість, ніж можна було б судити тільки по моїх учинках».

Однак у дійсності, як вважають екзистенціалісти, немає ніякої любові, крім тієї, що створює саму себе; немає ніякої «можливої» любові, крім тієї, котра в любові виявляється. Немає ніякого генія, крім того, що виражає себе у творах мистецтва. Геній Достоевський — це здобутки Достоевського. Геній Шекспір — це ряд його трагедій, і крім них нічого немає. Навіщо говорити, що Шекспір міг би написати ще одну трагедію, якщо він її не написав? Людина живе своїм життям, воно створює свій вигляд, а поза цим виглядом нічого немає.

Звичайно, це може видатися жорстоким для тих, хто не процвітав у житті. Але, з іншого боку, треба, щоб, люди зрозуміли, що в рахунок йде тільки реальність, що мрії, чекання і надії дозволяють визначити людини лише як оманний сон, що як звалили надії, як даремні чекання, тобто визначити його негативно, а не позитивно. Проте, коли говорять: «Ти є не що інше, як твоє життя», це не виходить, що, наприклад, про художника будуть судити винятково по його добутках; є тисячі інших речей, що його визначають. Екзистенціалісти хочемо лише сказати, що людина є не що інше, як ряд його вчинків, що він є сума, організація, сукупність відносин, з яких складаються ці вчинки.

Сартр також розмірковує над тим, що екзистенціалістів дорікають, власне кажучи, не за песимізм, а за впертий оптимізм. Якщо нам ставлять у докір наші літературні твори, у яких ми описуємо млявих, слабких, боягузливих, а іноді навіть явно дурних людей, так це не тільки тому, що ці істоти мляві, слабкі, боягузливі чи дурні. Якби ми заявили, що вони такі через свою спадковість, у результаті впливу середовища, суспільства, у силу визначеної органічної чи психічної обумовленості, люди б заспокоїлися і сказали: «Так, ми такі, і з цим нічого не поробиш». Але екзистенціаліст, описуючи боягуза, думає, що цей боягуз винен за власне боягузтво. Він жалюгідний не тому, що в нього боягузливе серце, легені чи мозок. Він такий не унаслідок своєї фізіологічної організації, але тому, що сам зробив себе боягузом своїми вчинками. Не буває боягузливого темпераменту. Темпераменти бувають нервовими, слабкими, як говориться, худосочними чи повнокровними. Але слабка людина зовсім не обов'язково боягуз, тому що боягузтво виникає внаслідок чи зречення поступки. Темперамент — це не дія. Боягуз визначається по зробленому вчинку. Те, що люди смутно почувають і що викликає в них жах, — це винність самого боягуза в тім, що він боягуз. Екзистенціаліст же говорить: боягуз робить себе боягузом і герой робить себе героєм. Для боягуза завжди є можливість більше не бути боягузом, а для героя — переста-

ти бути героєм. Але в рахунок йде лише повна рішучість, а не окремі чи випадки окремі дії — вони не захоплюють нас цілком.

Екзистенціалізм — це не спроба відбити в людини полювання до дій, тому що він говорить людині, що надія лише в його діях, і єдине, що дозволяє людині жити, — це дія.

Оскільки людина сама формує себе і повинна це робити без погляду на які-небудь зовнішні гарантії прогресу, остільки світ людини - це світ її **свободи**. Людині не приходить вибирати бути вільною. Людині не потрібно боротися за свободу. Людина споконвічно вільна, вона приречена бути вільною. Світ людини - свобода, і нікуди їй дітися від свободи „Ми прокляті нашою свободою” – писав Ж.-П. Сартр. Будучи вільною, людина знаходиться постійно в ситуації вибору. Вільний, нічим не детермінований вибір людини - її доля, її відповідальність та її трагедія. І нікуди дітися людині, нікуди їй сховатися. Поки вона жива, вона повинна обирати і повинна обирати сама.

Ситуація особистісного вибору - улюблена тема екзистенціальної філософії. Критерієм же такого вибору може бути власна совість, а не релігійні настанови, не традиційні моральні норми, не категоричний імператив І.Канта. Ось характерний вислів з цього приводу Ж.-П.Сартра, який промовляв герой його п'єси «Диявол і Господь Бог»: «Я молив, випрошував знамення, посилав до неба заклики, але не отримав відповіді! Небо не знає нічого, не знає навіть мого імені. Кожну хвилину я запитував себе: що я таке в очах Бога. Тепер я знаю відповідь: ніщо. Бог мене не бачить, Бог мене не чує, Бог мене не знає. Чи бачиш ти цю безодню над нашими головами? Це бог. Чи бачиш цей пролом у дверях? Це Бог. Чи бачиш цю прірву в землі? Це Бог. Це також Бог. Мовчання - це Бог. Відсутність - це Бог. Бог - це самотність в натовпі».

Людина сама повинна вирішувати, як їй бути, як вести себе в даній ситуації. Вона сама для себе є джерелом всіх цінностей і моральних принципів: «Я був наодинці з собою, сам приймав рішення вибрати зло, сам робив добро, сам шахраював, сам творив дива, сам себе тепер засудив і сам собі можу дати відпущення гріхів - я людина».

Екзистенціалісти вважають, що, вибираючи себе, людина не може це робити як-небудь. Людина несе відповідальність перед собою за свій вибір. І про цьому необхідно пам'ятати. Не можна зробити інший вибір, не знаючи істини про самому себе. А щоб одержати істину про самому себе (і, отже, бути упевненим, що твій вибір - благо) треба пройти через "іншого". Виявляється, для мого власного існування, моєї екзистенції, мені не самого недостатньо. Необхідний "інший" людина зі своєї екзистенції. Для того, щоб я "вибрав себе", необхідний "інший". Яка роль "іншого" у моєму виборі? Вибираючи себе, ми повинні вибирати світ таким,

го; характеру і механізму трансформування елементів попереднього ступеня на новому етапі історичного розвитку.

Принцип історизму відрізняється від принципу історизму. Історизм виходить з ідеї провіденціальної (розумної) необхідності, прагнення до виправдання зла і насильства в якості дієвих знарядь прогресу, витлумачення сучасного як повної істини минулого і зневажливо-історичного ставлення до проблеми втрачених та нереалізованих можливостей. Принцип історизму формує суб'єктивістську парадигму бачення історії. Історизм же вимагає об'єктивності. Він ґрунтується на розгляді дійсного, а не уявного розвитку історії, тісно змикається з принципами практики, системності, розвитку.

Філософія історії: предмет і напрямки. Єдність і багатоманітність історії. Якщо сутнісні сили людини окреслюють її можливості, то історія людства постає виявленням реальності людини. Якщо ми бажаємо знати, що таке людина, якими є її справжні прояви, то повинні звернутися до історії. Але реальний хід історії не лише підносить, а й принижує людину, не лише сприяє виявленню її можливостей, а й обмежує їх. У цьому аспекті історія людства постає водночас як фонтанування людських потенцій, так і велике кладовище людських сподівань, розпочатих, але не завершених задумів, невиправданих захоплень і т. ін.

Стосовно окремої людини історія являє собою не лише життєву перелік історичних осіб, дії яких викликають захоплення бажання їх наслідувати, а й неможливість такого наслідування. Бо, з одного боку, історичні умови змінилися, і діяти так, як діяли історичні особи, неможливо та й немає сенсу. З іншого боку, як відомо, люди радше вчать на власних помилках; помилки людей історично минулого мало корисні. Кожне покоління, яке виходить на арену Історії, починає діяти з упевненістю у своїй неповторності та оригінальності, а не з усвідомлення себе ланкою в історичному русі поколінь. Коли ж нарешті, воно усвідомлює саме таку свою якість, воно помічає, що вже здійснило масу помилок і змушене поступатися місцем новому поколінню. Тому Г. Гегель писав: "Правителям, державним діячам та народам поважно радять видобувати повчання з досвіду історії. Але досвід та історія учать, що народи та уряди нічого не навчились з історії і не діяли згідно з повчанням, яке могли з неї здобути". Якщо "історія навчає нас лише того, що вона нас нічого не вчить", то чи являє вона собою щось більше, ніж нагромадження фактів, явищ і подій? Чи можна її розглядати як єдиний процес, а не перехреснення випадкових актів?

Певна, хоча б і початкова, орієнтація в історичному процесі потрібна не лише політикам, а й кожній людині, яка прагне свідомо будувати своє життя, бо поза історією людства людини просто немає. Це означає, що

ного об'єкта. Суспільство - система надзвичайно складна й багатофакторна. Його неможливо дослідити одразу. Кожна складова суспільства, кожен чинник потребує самостійного вивчення. Це стосується виробництва, класових відносин, держави, сім'ї, культури, суспільної свідомості. Але ж всі ці чинники існують в тісному взаємозв'язку і взаємодії! Яке б глибоке знання ми не одержали щодо кожного елемента, уявлення про суспільство буде неповним, якщо поза увагою лишиться система їх взаємозв'язків і взаємозумовлень. Саме принцип системності забезпечує вивчення суспільства і його складових як єдиного цілого, як системи.

Звичайно, суспільство як система не залишається незмінним. Воно розвивається, що, безперечно, повинно відбиватися в теорії. Важливим методологічним принципом соціальної філософії у цьому контексті є принцип розвитку, з яким тісно змикається принцип конкретно-історичного підходу. Ніщо не виникає з нічого. Ніщо в світі не може з'явитися без передумови. Спочатку формується передумова, потім - можливість чогось нового, нарешті - за наявності відповідних умов - можливість перетворюється на дійсність. Так відбувається розвиток взагалі і соціальних форм взаємовідносин між людьми зокрема. Тому соціально-філософське знання має бути організованим у систему, що розвивається. Воно повинне розпочинатися з найпростіших категорій, елементарних понять.

Принцип розвитку орієнтує соціально-філософське пізнання на досягнення становлення соціуму, сходження його від елементарних форм організації до більш складних і розгалужених. При цьому він містить двоєдину умову: виявлення джерела і конкретного механізму суспільного розвитку; аналіз його конкретних форм і етапів, принаймні, в найбільш загальних, принципових моментах. Перша умова дає змогу досягнути соціум як систему, що розвивається, друга - прослідкувати весь історичний шлях її розвитку від початкових форм до найвищих.

Як бачимо, у даному разі принцип розвитку тісно змикається з принципом історизму. Згідно з вимогами принципу історизму соціум має розглядатися в закономірному історичному розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами його існування. Реалізувати вимоги принципу історизму надзвичайно важко. Говорити і писати про нього - це одне, звести в систему організації знання про історично змінний об'єкт дослідження - зовсім інше. Задовольнити вимоги даного принципу не вдавалося не тільки його безпосереднім фундаторам - Дж. Віко, Вольтеру, Й.Г.Гердеру, Ж.-Ж.Руссо, Й.Г.Фіхте і Г.Гегелю, але й багатьом іншим відомим соціальним філософам нашого часу. Історизм вимагає виявлення загальної основи соціального в її історичному розвитку; специфіки кожного етапу формовияву останньої; особливостей переходу від одного якісно визначеного ступеня процесу його розвитку до наступно-

яким ми бажали б, щоб його вибирали й інші. А хто може бути "іншим"? Батьки, товариші, кумири, лідери, що сьогодні живуть, що жили раніше. "Іншим" може бути художній образ у літературному творі... Узагалі говорячи, "іншим" може бути "будь-який інший". Вибираючи себе, свою лінію життя, діючи себе, людина, тим самим, одночасно діє образ, значимий для усіх. Вибираючи себе, людина, отже, вибирає "усіх".

З огляду на вище сказане, по-іншому з'являється і проблема відповідальності людини за свій вибір, за своє життя. Адже виходить, що людина відповідає за свій вибір не тільки перед собою, але перед усім людством. Вибираючи себе, людина звалює на свої плечі величезний тягар відповідальності і перед самим собою і перед усім родом людським. Він відповідальний "за всіх".

Фундаментальною характеристикою екзистенції є також **переживання провини**, особливо гостре коли зроблено не вірний вибір. Популяризатори екзистенціалізму, коли пояснюють стан провини, часто посилаються на романи Ф.Достоевського, у багатьох п'єсах Сартра розкривається трагічність „винної свідомості”. Ніж більш відповідально підходить людина до свого вибору, тим більше тягар відповідальності, що виявляється в страху, непевності, тривозі, тузі.

Людина може позбутися від почуття страху, тривоги, непевності. Яким образом? Зробивши вибір на користь "несправжнього", буття "як усі". Можна зробити вибір на користь заперечення особистісного, унікального. Можна сховатися "за інших". І цей вибір принципово відрізняється від ситуації вибору, описаної вище. "Несправжнє буття", загальне буття знімає страх, тривогу, непевність. Воно ж знімає з людини відповідальність. Але воно ж, по суті, скасовує саму ситуацію вибору. Живучи "як усі", людина не вибирає себе, не реалізує себе. Хочеш жити "несправжнім життям" - живи "як усі". Хочеш жити "справжнім життям" - бунтуй проти суспільства, вибирай "не як усі", але і бери відповідальність...

Отже, одним з фундаментальних для людини є вибір: жити "справжнім життям" чи жити "несправжнім життям". Але ще до того, як зробити цей вибір, кожна людина, думають екзистенціалісти, робить фундаментальний і кардинальний вибір: бути чи не бути, жити чи не жити. Ось граничний, найперший вибір. До безсумнівних заслуг екзистенціалізму слід віднести те, що він повернув увагу сучасної культури до **проблеми смерті**. Альбер Камю у своєму "Міфі про Сізіфа" прямо заявив, що замість основного питання філософії повинна зайняти **проблема самогубства**: чи варте життя того, щоб його прожити? Ось у чому питання. І кожна людина вибирає. **А.Камю** бачив свою гуманістичне завдання в тому, щоб допомогти людині, яка перебуває на межі розпачу, на межі самогубства, зберегти життя.

Чим їй здатна допомогти філософія? У всякому разі, міркує Камю, не добросердими-оптимістичними запевненнями в тому, що життя прекрасне — до них зневірена людина поставиться без усякої довіри. Безглузді, аморальні і ті концепції філософії минулого, згідно з якими людина живе в кращому зі світів. Світ цей абсурдний, заявляє Камю, так само, як абсурдні дії Сізіфа, який піднімає, за покаранням богів, камінь на гору, з яким він знову повинний покотитися вниз... Як абсурдні дії доньок Данона, які увесь час наливають воду у посуд без днища. Як покарання героя Тантала, який стоїть по пояс у воді голодний і який хоче їсти.

Що стосується сучасності, то тут можна згадати Альбера Камю і його „Есе про абсурд”. Трапляється, що звичні декорації рушаються. Підйом, трамвай, четверта година в конторі чи на заводі, обід, трамвай, четверта година роботи, вечір, сон; понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, усе в тому ж ритмі — ось шлях, яким легко йти день за днем. Але один раз постає питання «навіщо?». Усе починається з цієї забарвленої здивуванням нудьги. «Починається» — ось що важливо. Нудьга будить свідомість і провокує подальше: або несвідоме повернення в звичну колію, або остаточне пробудження. Щодня нас несе час безвідрадного життя. Ми живемо майбутнім: «завтра», «пізніше», «коли в тебе буде положення», «з віком ти зрозумієш». Чудова ця непослідовність — адже зрештою настає смерть. Приходить день, і людина розуміє, що їй тридцять років. Вона належить часу і з жахом усвідомлює, що час — її найлютіший ворог. Вона мріяла про завтрашній день, а тепер знає, що від нього варто було б відректися. Цей бунт плоті і є абсурд.

І все-таки, заявляють екзистенціалісти, життя навіть у ситуації абсурду - цінність, рівної якій в людини немає. Але це життя, завжди «межує» зі смертю. Життя на грані смерті, втрата і пошук сенсу життя — ситуації, що у філософії і літературі XX століття досліджувалися глибше і ретельніше, ніж колись. Нажаль, у нашій літературі і філософії довгий час панувало зневажливе ставлення і до цих проблем, і до їх осмислення — начебто вони не турбують абсолютно кожну людину. Кожний переживав смерть близьких, багатьом у розпал життя чи на його схилі доводилося дивитися в очі смерті; усяка людина обов'язково задумується про смерть. Життя індивіда може бути наповнене змістом, але може раптом і втратити для нього цей зміст.

В „Есе про абсурд” А. Камю продовжує, що він ніколи не бачив, щоб хто-небудь умирав за онтологічний аргумент. Галілей віддавав належне науковій істині, але з надзвичайною легкістю від неї відрікся, як тільки вона стала небезпечною для його життя. У якомусь змісті він мав рацію. Така істина не варта багаття. Чи земля обертається навколо Сонця, чи Сонце навколо Землі — чи не все рівно? Словом, питання це порожнє. І в

осмислення марксизму (і його методології) в контексті надбань теорії і практики XX століття, етап остаточного викорінення тоталітарного мислення, розкріпачення думки, забезпечення свободи філософствування в демократично орієнтованому суспільстві.

Виходячи із цих міркувань, можна дати таке визначення предмета соціальної філософії: це світоглядно-методологічна наука, яка вивчає загальнолюдські засади цивілізаційного існування та розвитку суспільства як цілісної системи крізь призму людини та самоцінності гуманістичних пріоритетів, через співвідношення основних чинників життєдіяльності людей в історичному просторі й часі.

Вихід із ситуації, що створилася, в нашій країні, багато вчених вбачають в урахуванні загальних інтересів людства. Це означає врахування інтересів конкретної людини як людини у розмаїтті її соціальних, політичних, національних взаємозв'язків з іншими людьми в суспільстві. Таким чином, вихід можливий на загальнолюдських засадах. Відповідальність за теоретичні пошуки бере на себе соціальна філософія. Вона базується на загальнолюдських пріоритетах. Оскільки загальнолюдське не може існувати інакше, як через історично конкретне, соціальна філософія розглядає, вивчає, оцінює всяке соціальне вчення незалежно від того, на яких методологічних чи соціально-політичних засадах воно створене, представником якого класу чи соціальної групи, з якою метою і для якої партії. Соціальна філософія «фільтрує» його крізь призму істини з загальнолюдських пріоритетів, оцінює з точки зору цивілізаційних основ розвитку людства, пропонує для впровадження в практику з урахуванням конкретно-історичних реалій, обставин життя людей в тій чи іншій національній державі.

Головні методологічні принципи соціальної філософії. Перш за все соціальна філософія виходить з об'єктивності як принципу здобуття та організації знання. Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій тієї соціальної верстви, до якої належить дослідник, відбиття всього спектра ціннісних орієнтацій всіх дійових осіб суспільної історії. При цьому дослідник не обов'язково повинен бути нейтральним. Він має право на обґрунтування позиції як власної, так і того класу, інтереси якого він обстоює. Об'єктивність дослідника полягає в правдивому відображенні всієї палітри суперечностей, продиктованих зіткненням різноспрямованих інтересів соціальних верств. Саме об'єктивність забезпечує науковість.

Принцип об'єктивності змикається з принципом системності. Соціальна філософія - системна наука. Вона дає цілісне уявлення про суспільство, яке, безумовно, є системою. Принцип системності орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта, на вияв багатогранних зв'язків да-

цифіки предмета соціальної філософії, то її головною особливістю є те, що ця наука вивчає не той чи інший бік життя суспільства, а суспільство в цілому, суспільство як цілісну систему. А. Сен-Симон так характеризував головне завдання соціальної філософії: це завдання полягає “в тому, щоби постигнути найкращу для даної доби систему суспільного устрою, щоби побудити підлеглих і правлячих зрозуміти її, щоби удосконалити цю систему, оскільки вона здібна до досконалості, щоби відмовитися від неї, коли вона дійде до краю своєї досконалості, й побудувати з неї нову, з допомоги матеріалів, зібраних вченими фахівцями в кожній окремій галузі”.

К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що питання про співвідношення мислення і буття є основним питанням філософії. За їхньою інтерпретацією, вся історія соціальної філософської думки «працювала» над його розв'язанням.

Світовий досвід розвитку соціальної філософії як науки свідчить, що хибне вирішення «основного питання філософії» стосовно соціальної теорії обумовлене насамперед тим, що воно невірно поставлене. Так зване основне питання ніколи не було основним. Філософів різних часів і народів більше хвилювали інші питання: загальнолюдські, субстанційні засади існування та розвитку суспільства (цивілізації), пошук соціальне злагодженого способу життя в справедливо організованому суспільстві.

Екзистенціальна філософія, герменевтика або культурологія, скажімо, дали обґрунтування такої проблематики, яка марксизмом навіть не ставилась. Ці вчення вважались утопічними, ідеалістичними чи ненауковими з точки зору марксистської філософії. Все це свідчить про те, що соціальна філософія повинна враховувати, вивчати й оцінювати знання, концепції, вчення незалежно від того, на яких методологічних засадах вони ґрунтуються.

У радянському суспільствознавстві домінувала як наукова лише одна концепція - марксистсько-ленінська. Всі інші піддавалися теоретичному та ідеологічному засудженню. Твори немарксистських авторів не видавалися; спілкування філософів-марксистів з немарксистами обмежувалося; вчення, що не вкладалися в теоретичну парадигму марксизму, вважалося антикомуністичним, а прагнення до ознайомлення з ним переслідувалося. І як результат, суспільство виявилось ізольованим від світової суспільно-філософської думки, від апробованих віками засобів розв'язання проблем організації суспільного життя, що, в свою чергу, відкинуло його далеко вбік, якщо не назад, від магістральних цивілізаційних напрямів суспільно-історичного розвитку.

Сучасний етап розвитку соціально-філософського мислення ми розглядаємо як етап повернення до світової філософської культури, пере-

той же час я бачу, як умирає безліч людей, тому що, на їхню думку, життя не варте того, щоб його прожити. Мені відомі і ті, хто, як не дивно, готові покінчити із собою заради ідей чи ілюзій, що служать підставою їхнього життя (те, що називається причиною життя, виявляється одночасно і чудовою причиною смерті). Ось чому **питання про сенс життя** А.Камю вважав найбільш важливим з усіх питань.

Сучасна ж екзистенціальна філософія визначає життя не інакше як «буття до смерті». У якомусь ступені це правильно — ледь народившись, людина «спрямовується» до смерті. І смерть у будь-який момент може обірвати нитку життя... Можна, та й потрібно зрозуміти людей, чії думки і почуття — під впливом особистих і соціальних переживань — повернулися до проблеми смерті. Це буває не тільки у випадках соціальної патології (параноїдальної одержимості ідеєю самогубства), але й у ситуаціях, що не так уже рідко випадають на долю взагалі здорових людей: у ситуаціях конфліктного вибору, розпачу, причому нерідко, як показав Шекспір на прикладі Гамлета, і як було сказано зі слів Альбера Камю, збігаються з високими духовно-моральними рухами особистості. Прикладом можуть бути сьгоднішні статистичні дані: у найбільш економічно благополучній країні Європи — Швеції — найвищий відсоток суїцидів, за нею стоять Данія, Голландія.

Самогубство завжди розглядалося винятково як соціальний феномен. Екзистенціалісти навпроти, із самого початку порушують питання про зв'язок самогубства з мисленням індивіда. А.Камю з цього приводу пише так: „Самовбивство підготовляється в безмовності серця, подібно великому діянню алхіміків. Сама людина нічого про нього не знає, але в один прекрасний день стріляється чи топиться. Про одного самогубця-домоправителя мені говорили, що він сильно змінився, утративши п'ять років тому доньку, що ця історія його «підточила». Важко знайти більш точне слово. Варто мисленню початися, і воно вже підточує. Спочатку роль суспільства тут невелика. Хробак сидить у серці людини, там його і потрібно шукати. Необхідно зрозуміти ту смертельну гру, що веде від ясності щодо власного існування до втечі із цього світу.

Причин для самогубства багато, і найбільш очевидні з них, як правило, не найбільш дієві. Газети повідомляють про «інтимні прикраси» чи про «невеликовну хворобу». Такі пояснення цілком прийнятні. Але варто з'ясувати, чи не був у той день байдужий друг зневіреного — тоді винний саме він. Тому що і цієї малості могло бути досить, щоб гіркота і нудьга, що зібралися в серце самогубця, вирвалися назовні.

А.Камю порушує питання про самогубство для того, щоби заперечувати самогубство як рішення. Він заперечує його не тому, що воно аморальне, але тому, що воно означає капітуляцію перед абсурдністю. Однак

абсурд не має значення, поки людина бореться з ним. Правильна поведінка людини, яка усвідомлює абсурд, полягає в **житті в абсурді**, в повстанні проти нього, без скоєння самогубства. Ця боротьба робить життя гідним того, щоби жити. Саме тому Сізіф знову йде в гору, щоб знову звалити на себе свою муку, він піднімається над своєю долею. Тут хотілось би процитувати Камю: „Сізіф дивиться, як за мить камінь скочується до підніжжя гори, звідки його потрібно знову піднімати до вершини. Він спускається донизу. Сізіф цікавить мене під час цієї паузи. Його вимучене обличчя майже не відрізняється від каменя! Я бачу цю людину, що спускається важким, але рівним кроком до страждань, які не мають кінця. У цей час разом з диханням до нього повертається свідомість, невідворотна, як і його біди. І в кожному мить, спускаючись з вершини до лігвища богів, він вище своєї долі. Він твердіше свого каменя. Оскільки немає такої долі, яку не можна було б перемогти презирством...».

Тому головне в житті людини – протест проти абсурду. Протест людини проти цих умов свого існування – тема есе Камю „Бунтівна людина”. Людина розуміє, що вона не самотня у своїй долі, вона ототожнює себе з іншими людьми, які страждають. Тому основа будь-якого бунту – солідарність. Віддаючи себе в жертву під час бунту, людина офірує себе заради якогось блага (свободи, справедливості), яке виходить за межі її особистої долі. Символом тут служить Прометей, котрий викрав у богів вогонь, щоб передати його нужденним людям.

Доречі, розглядаючи відношення екзистенціалістів до самогубства, хотілось би ще додати, що самогубство само по собі повністю суперечить християнській моралі. Оскільки у православній вірі скоєння самогубства – великий гріх, зі всіма витікаючими звідси наслідками.

Таким чином, екзистенціалізм, який виявив особливе місце людини у світобудові, а саме людина надає сенс буттю, відіграв позитивну роль в історичних подіях 40-х рр. 20 ст. А також зі всього вищесказаного видно, що деякі проблеми, які пригортали увагу екзистенціалістів минулого, актуальні і сьогодні. Сьогодні очевидно, що глобальна історична ситуація в наші дні стала рубіжною. Людство не абстрактне, не в думках лише, але цілком реально постало перед загрозою смерті, фізичної і духовної.

Проблема втрати людиною духовності дуже гостро стоїть і в нашому суспільстві. Людина увесь час знаходиться перед вибором. Моральна проблема анітрохи не змінилась, і до сьогодні, коли нам теж потрібно обирати. І тут дуже важливо, щоби людина не виступала як річ, яка формується під тиском, а обираючи, формувала себе кожною своєю дією та проступком. Оскільки вільна людина несе відповідальність за все скоєне нею, а не виправдовує себе „обставинами”. Почуття вини за все скоєне

РОЗДІЛ 4. ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 13 ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ОСЯГНЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Мета заняття – розглянути проблематику філософії історії та особливості її історичного формування.

Основна проблема – підходи до розв’язання проблем спрямованості та сенсу історії.

Основні поняття та категорії – історія, суб’єкт історії, суспільно-економічна формація, прогрес.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Філософія історії: предмет і напрямки. Єдність і багатоманітність історії.
2. Суспільно-економічна формація.
3. Поняття і структура цивілізаційних основ розвитку людства.
4. Роль людини в історичному процесі.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Філософія історії та історична наука: спільні риси і відмінності.
2. Проблема періодизації й сенсу історії.
3. Прогресистська філософія історії та історична дійсність.
4. Історична необхідність і свобода історії.
5. Теорія суспільно-економічних формацій і реалії сучасного історичного процесу.

Рекомендована література

1. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. – К., 2000.
2. Бойченко І.В. Філософія історії. – К., 2000.
3. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М., 2002.
4. Полибий. Всеобщая история. – СПб., 1995.
5. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – К., 1995. – Т. 1.
6. Філософія: Навчальний посібник / За ред. І.Ф.Надольного. – К., 2001.

Навчально-методичний матеріал до теми
Специфіка предмета соціальна (практична) філософія. Щодо спе-

знанні сутності, то стають зрозумілими і різноманітні історичні подробиці. Звичайно, логічна форма не здійснюється ніде і ніколи, але вона відображає суттєві моменти історичного процесу, і тому необхідна для вивчення і розуміння об'єкта пізнання. Теорія предмета, таким чином, є джерелом розуміння його історії, а дослідження історії у свою чергу збагачує теорію, доповнює і розвиває її.

Аналіз методів наукового пізнання, їхнього змісту, специфіки, значення для пізнання дає змогу визначити науковий метод як внутрішню закономірність руху людського мислення, або як "пересаджену" та "переведену" в людську свідомість об'єктивну закономірність, що використовується як знаряддя пояснення та перетворення світу. Методи обумовлюються особливостями об'єкта та предмета пізнання, законами їх розвитку, зафіксованими у свідомості суб'єкта пізнання. Метод пізнання має спрямовувати наукову думку відповідно до природи досліджуваного об'єкта, бути адекватним йому. Метод формується та розвивається в процесі активного впливу суб'єкта на об'єкт, твориться суб'єктом, але визначається об'єктом пізнання.

Питання для самостійної підготовки

1. Зазначте основні суттєві ознаки практики як основи пізнання оточуючого світу.
2. Доведіть, що практика виступає критерієм істинності процесу пізнання.
3. Охарактеризуйте особливості, об'єкт, форми, переваги та недоліки чуттєвого пізнання.
4. Охарактеризуйте особливості, об'єкт, форми, переваги та недоліки раціонально-логічного пізнання.
5. У чому проявляється діалектика абсолютної та відносної істини?
6. Які основні форми наукового пізнання та чим вони відрізняються між собою?
7. Назвіть основні конкретні методи наукового пізнання. Охарактеризуйте деякі з них на прикладах.
8. Окресліть сучасне розуміння істини, порівняйте істину та правду.

навколо неї – це почуття вільної людини (Бердяєв).

Питання для самостійної підготовки

1. Хто був засновником екзистенціалізму?
2. Як і чому виник екзистенціалізм?
3. Які проблеми намагалися вирішувати екзистенціалісти?
4. Що значить „справжнє” і „несправжнє” буття?
5. Що значить „відчужена людина”?
6. Які Ви знаєте напрями в екзистенціальній філософії?
7. Які особливості людського існування виокремлюють філософи-екзистенціалісти?

ТЕМА 9. СТРУКТУРАЛІЗМ, ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМ. КОМУНІКАТИВНА ФІЛОСОФІЯ

Мета заняття - розкрити особливості та характерні риси структуралізму, постструктуралізму, комунікативної філософії.

Основна проблема – становлення та розвиток структуралізму, постструктуралізму, комунікативної філософії.

Основні поняття та категорії – структуралізм, постструктуралізм, комунікативна філософія, постмодернізм.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Структуралізм і постструктуралізм (Фердінанд де Соссюр, Клод Леві-Строс, Жак Дерріда, Мішель Фуко).
2. Комунікативна філософія (Юрген Хабермас, Карл Отто Апель, Джон Роулз, Ганна Арендт).
3. Постмодернізм. Ситуація постмодерна в філософії.

Тематика рефератів та повідомлень

1. М.Фуко та „історія тюрем”.
2. М.Фуко про „археологію знання”.
3. Теорія комунікативної дії Ю.Хабермаса.
4. Філософська концепція К.-О. Апеля.

Рекомендована література

1. Апел К.-О. Трансформации философии: Пер. с нем. – М., 2001.
2. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К., 1996.
3. Леви-Строс К. Структурная антропология. – М., 1983.

4. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы: Пер. с франц. - М., 1999.
5. Фурс В.Н. Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса. - Минск, 2000.

Навчально-методичний матеріал до теми

Структуралізм і постструктуралізм (Фердінанд де Соссюр, Клод Леві-Строс, Жак Дерріда, Мішель Фуко). Великий вплив на виникнення структуралізму справила заснована **Фердінандом де Соссюром** (1857—1913 рр.) структурна лінгвістика. За нею мова — це система знаків, які перебувають у зв'язку один з одним. Знаки, в свою чергу, складаються з позначаючого та позначуваного. Зв'язок між цими двома величинами довільний. Тому значення знаку існує не самостійно, а визначається внутрішньою системою зв'язків мови. Мова як система лежить в основі фактичного вживання мови індивідів як неусвідомлена структура. Повністю вона існує тільки в сукупності мовців. У Соссюра мова вважається самостійним порядком внутрішніх зв'язків елементів (знаків), який розкривається через конкретну форму вираження. Оскільки і решта культурних явищ (мистецтво, ритуали, форми співжиття) теж є знаковими системами, то однаковою мірою можна досліджувати структури, що лежать у їхній основі.

Клод Леві-Строс (нар. 1908 р.) застосовує структуральні методи до етнології для дослідження систем знаків і класифікаційних систем племінних культур. Він виходить з того, що в основі кожної інституції, кожного звичаю чи міфу лежить неусвідомлена структура, яку слід виявити, оскільки в ній розкривається форма активності людського духу взагалі. Структура — це сукупність елементів, між якими існують відношення, причому зміна одного елемента або зв'язку тягне за собою зміну інших елементів чи зв'язків. Так, родинні системи можна тлумачити як структуру, елементами якої є індивіди, а відношення визначаються шлюбними правилами. Система в цілому визначає соціальні відношення, тому що закріплює за індивідами становище в суспільстві та права.

Головною проблемою мислення Леві-Строс вважає протиставлення природи і культури. Це протиставлення закодоване в різних знакових системах:

- на рівні суспільної практики, наприклад, у шлюбних правилах чи ритуалах;
- на рівні тлумачення в міфах.

Теоретичні передумови **постструктуралізму і деконструктивізму** були розроблені **Жаком Дерридой** (р. 1930), французьким філософом і літератором. Деррида розвиває ідеї Хайдеггера про «поетичне мислен-

узагальненням та іншими методами наукового пізнання.

Узагальнення — це метод наукового пізнання, за допомогою якого здійснюється сходження до загальних ознак та властивостей певного класу об'єктів, перехід від одиничного до особливого і загального, від менш загального до більш загального.

Індукція — це такий метод наукового пізнання, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, це спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези. В реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією, органічно пов'язана з нею.

Дедукція — це метод пізнання, за допомогою якого на основі загального принципу логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне знання про окреме. За допомогою цього методу окреме пізнається на основі знання загальних закономірностей. Логічною підставою дедуктивного методу є аксіома: "Усе, що стверджується або заперечується щодо всього класу предметів, стверджується або заперечується і щодо кожного предмета цього класу".

Моделювання — це вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення та дослідження його копії (моделі), яка замінює оригінал, ті його сторони та властивості, що є предметом наукового інтересу. Моделювання — це опосередкований метод наукового дослідження об'єктів, коли безпосереднє вивчення їх з певних причин неможливе, ускладнене, чи недоцільне. Метод моделювання надзвичайно розширює можливості наукового пізнання, оскільки дає змогу наочніше уявляти досліджувані явища, "наближати" їх, усувати шкідливий вплив супровідних сторонніх факторів, тобто досліджувати їх у "чистому вигляді". На сучасному етапі розвитку наукового пізнання особливо велика роль належить комп'ютерному моделюванню. Комп'ютер, який працює за спеціальною програмою, здатний моделювати найрізноманітніші реальні процеси: коливання ринкових цін, орбіти космічних кораблів, зростання народонаселення та інші параметри або сторони розвитку природи, суспільства чи окремої людини.

Історичний метод передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта, реальної його історії з усіма її особливостями; це певний спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності.

Логічний метод — це метод, за допомогою якого мислення відтворює реальний процес розвитку об'єкта пізнання. За допомогою логічного методу відображаються основні етапи історичного розвитку об'єкта, його якісні зміни. Логічний метод дає основний принцип для всебічного вивчення історичного розвитку об'єкта, а коли вивчення ґрунтується на

спостереження передбачає постановку та усвідомлення пізнавальної мети, а також фіксування вихідних відомостей про об'єкт. Відзначимо два важливих види спостереження, що розрізняються установкою на якісний і кількісний опис явищ. Якісне спостереження було відоме людині з найдавніших часів. Наука нового часу починається із широкого використання кількісних спостережень і відповідно описів. В основі такого типу спостережень лежить процедура вимірювання.

Метод вимірювання являє собою певну систему фіксації та реєстрації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різноманітних вимірювальних приладів та апаратів. Вимірювання — це процес визначення відношення однієї кількісної характеристики об'єкта до іншої однорідної з нею, прийнятої за одиницю виміру.

Експеримент — це метод емпіричного рівня наукового пізнання, коли явища вивчають за допомогою доцільно обраних чи штучно створених умов, що забезпечують перебіг у чистому вигляді тих процесів, спостереження за якими необхідне для встановлення закономірних зв'язків між явищами. Експеримент широко застосовують не лише в природничих науках, а й у соціальній практиці, де він відіграє значну роль у пізнанні та управлінні суспільними процесами.

Аналіз — це процес поділу у думці або фактично предмета на складові частини (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою всебічного вивчення цих частин і предмета як цілого.

Синтез — це процес поєднання в єдине ціле частин (сторін, ознак, властивостей, відношень) предмета, роз'єднаних у процесі аналізу. Аналіз і синтез діалектичне взаємообумовлені методи наукового дослідження. Вони відіграють важливу роль на всіх етапах наукового пізнання. В операціях мислення аналіз і синтез виступають як логічні прийоми мислення, що здійснюються за допомогою абстрактних понять. Поділ цілого на складові частини дозволяє виявити будову предмета, що досліджується, його структуру, зв'язки між окремими складовими, відділити суттєве від несуттєвого, складне звести до простого.

Абстрагування — це відволікання від певних властивостей та відношень об'єкта і одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях та відношеннях, які є безпосереднім предметом наукового дослідження. Абстрагування сприяє проникненню пізнання у сутність явищ, руху пізнання від явища до сутності, огрублює, схематизує цілісну рухому дійсність. Саме це і забезпечує більш глибоке вивчення окремих сторін предмета "в чистому вигляді", і тим самим проникнення в їхню сутність. Абстрагування є лише моментом і зникає в процесі відображення дійсності в її діалектичних взаємозв'язках та розвитку. Сучасна гносеологія розглядає абстрагування в органічній єдності з аналізом і синтезом,

ня», розглядаючи останнє як конфронтуючий традиційній метафізиці. В основу філософської роботи ставиться не раціональне дослідження, а інтерпретація, причому тлумачиться не в герменевтичному змісті, як засіб розуміння і пошуків змісту, а як вільна гра слів.

У зв'язку з цим зазнають критики структуралістські ідеї, зв'язані з пошуками деякої споконвічної культурної основи того чи іншого явища.

Завдання філософа — не пояснювати, тому що будь-яке пояснення являє собою форму упорядкованості, а інтерпретувати. Відповідно всі феномени культури розглядаються крізь призму свідомості людини, яку можна уловити лише в тексті. У цьому розумінні сукупність наявних текстів і є власне кажучи сукупністю свідомості людей, тобто свідомістю людства в цілому

Не можна тому протиставляти «серйозні» і «несерйозні» тексти. Філософія, що займається текстами, близька до поезії, представляючи собою лише різновид літературного листа. Тому, у протигагу традиційному дослідженню текстів, Дерріда пропонує їхній **структурну деконструкцію**, тобто звільнення від логіцизму і раціоналізму в їхній побудові і тлумаченні.

Французький учений **Мішель Фуко** (1926—1984), що вийшов з лона класичного структуралізму, поставив проблему виявлення специфіки гуманітарного знання, зайнявши при цьому більш радикальну позицію.

Популярність ідей Фуко була зв'язана з тим, що він став розглядати текст як вторинне утворення стосовно соціокультурних обставин. У зв'язку з цим він дає власне представлення про історичний еволюційний процес, що розглядається їм не як загальний ланцюг взаємозалежних явищ, а як випадкова сукупність замкнутих і різнорідних подій. Історичний аналіз, пропонований нам класичною традицією, говорить Фуко, завжди заснований на пошуках деякої загальної вихідної точки (основи). Це базується на представленні про існування деякої «культурної цілісності». А знайшовши цю основу, вся історія інтерпретується як єдиний спадкоємний процес. Однак, ставить запитання Фуко, чому ідея наступності має примат перед ідеєю переривчастості і чи не так це є насправді?

Отже, Фуко наголошує на перервності історії. Тому його вчення відносять до постструктуралізму. У своїх перших працях з археології знання ФУКО досліджує впорядкування "епістем", які визнаються як сукупність дискурсивної практики, тобто зв'язної множини висловлювань певної доби.

Лише в кінці XVIII ст., вважає Фуко, людина посіла в цьому дискурсі ключову теоретико-пізнавальну позицію як "емпірично-трансцендентальний дублет", оскільки вона діє і як об'єкт, і як суб'єкт пізнання. Ставши таким чином предметом гуманітарних наук, людина

почала знову "щезати" в науках, котрі досліджують несвідомі структури. Головна тема — спосіб, у який людина як суб'єкт конститується і знову розчиняється у зв'язку зі своїм місцем у мережі дискурсів. При цьому дискурс виявляється засобом здійснення влади, котра формує знання, суспільний порядок та індивідуальне саморозуміння. Цей дискурс не зосереджений у якихось суб'єктах, а розпорошений у зовнішніх формах висловленого. Генеалогія стратегій влади досліджує не першоджерела, а "джерела". "Виникнення" сучасного індивіда Фуко розглядає як наслідок поширення практики нагляду та "визнання", у якій беруть участь медики, судді, педагоги. Відповідаючи на вимогу "розкриття", індивід конститує себе як "Я сам", який тепер може бути предметом контролю. На противагу цьому в античному піклуванні про себе самого Фуко вбачає етичну "естетику екзистенцій", яка протистоїть стратегічному контролю за суб'єктом.

Комунікативна філософія (Юрген Хабермас, Карл Отто Апель, Джон Роулз, Ганна Арендт). Юрген Хабермас (нар. 1929 р.) досліджує засади критичної теорії суспільства. У книзі "Пізнання та інтерес" (1968 р.) він доводить, що будь-яка на перший погляд об'єктивна наука мотивована пізнавальними інтересами. В основі емпірично-аналітичних наук лежить технічний інтерес, спрямований на гарантування дій успішного контролю. У історико-герменевтичних наук — практичний інтерес, орієнтований на розширення можливостей порозуміння. Ті й інші відчують тиск умов суспільного життя.

Критична наука, яку необхідно обґрунтувати, рухається інтересом до емансипації. Ідея особистісної зрілості як уміння розбиратися в ідеологічних колізіях закладена, на думку Хабермаса, вже в структурі мови. Хто взагалі мовить, той уже припускає можливість вільного консенсусу. Тому критична теорія суспільства має зосередитися на універсальних умовах можливого порозуміння. Вихідний пункт такої універсальної прагматики полягає в тому, "що кожен, хто вступає в комунікативну дію, мусить у будь-якому акті мовлення висувати універсальні претензії на значимість і передбачати їх виконуваність". Хабермас визначає чотири види претензій на значимість: зрозумілість вираження, істинність висловлювання, правдивість наміру і коректність норм.

Комунікативна дія має бути в змозі виправдати свої претензії на значимість у формі дискурсу, що є ідеальною мовною ситуацією, в якій кожен учасник має однакову можливість висловитися і яка вільна від внутрішнього і зовнішнього тиску. Реальна комунікативна дія в ідеальному випадку сама є успішним дискурсом, якщо не здійснюється жодної дії, не заснованої на консенсусі.

Карл Отто Апель (нар. 1922 р.) сходиться з Хабермасом у розумінні

йомів і операцій, за допомогою яких здобувається нове знання. Вчення про будову і практичне вживання методів називається методологією (грецьк. Methodos – дослідження; logos – слово, поняття, вчення). Вона уявляє собою систему принципів організації і побудову теоретичної і практичної діяльності. Треба відмітити, що не всі методи можна застосовувати до конкретної діяльності, потрібна їх класифікація. Умовно вони поділяються на три групи: Спеціальні, загальнонаукові, універсальні (чи всезагальні).

Спеціальні методи застосовні тільки в рамках окремих наук. Об'єктивною основою таких методів є відповідні спеціально-наукові закони і теорії. До цих методів належать, наприклад, різні методи якісного аналізу в хімії, метод спектрального аналізу у фізиці і хімії, метод Монте-Карло, метод статистичного моделювання при вивченні складних систем і т.д.

Загальнонаукові методи характеризують хід пізнання у всіх науках. Їхньою об'єктивною основою є загальнометодологічні закономірності пізнання, що містять у собі і гносеологічні принципи. До них належать: методи експерименту і спостереження, метод моделювання, гіпотетико-дедуктивний метод, метод сходження від абстрактного до конкретного і т.д.

Універсальні (усезагальні) методи характеризують людське мислення в цілому і застосовні у всіх сферах пізнавальної діяльності людини (з урахуванням їх специфіки). Їхньою об'єктивною основою виступають загальнофілософські закономірності розуміння навколишнього нас світу, самої людини, його мислення і процесу пізнання і перетворення світу людиною. До цих методів належать філософські методи і принципи мислення, у тому числі принцип діалектичної суперечливості, принцип історизму й ін.

До того ж методи можна класифікувати залежно від рівня пізнання. У науковому пізнанні розрізняють два рівні: емпіричний та теоретичний. Вони відрізняються: глибиною, повнотою, всебічністю осягнення об'єкта; цілями, методами досягнення та способами вираження знань; ступенем значимості в них чуттєвого та раціонального моментів. На емпіричному рівні здійснюється спостереження об'єктів, фіксуються факти, проводяться експерименти, встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами. На теоретичному — створюються системи знань, теорій, у яких розкриваються загальні та необхідні зв'язки більш високого рівня, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності.

Спостереження — це певна система фіксування та реєстрації властивостей і зв'язків досліджуваного об'єкта в природних умовах. Здійснення

кономірності дійсності і спрямована на її перетворення.

Проблема — це форма наукового пізнання, що є єдністю двох змістовних елементів: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття. Проблема є відображенням ситуації, яка об'єктивно виникає в процесі розвитку суспільства як протиріччя між знанням про потреби людей у яких-небудь результативних практичних та теоретичних діях і незнанням шляхів, засобів, знарядь їх реалізації. Постановка проблеми — це вихід із сфери уже вивченого в сферу того, що ще належить вивчити. Як пошуковий метод проблема включає в себе нове знання, але воно має характер припущення і поряд з істинними положеннями містить також і оману. Проблема — це етап зародження нових знань, що має активний пошуковий характер, і в якому істинне переплітається з неістинним, об'єктивний зміст не відділений від суб'єктивного.

Гіпотеза — це форма та засіб наукового пізнання, за допомогою яких формується один з можливих варіантів вирішення проблеми, істинність якої ще не встановлена і не доведена. Гіпотеза є формою розвитку наукового пізнання, засобом переходу від невідомого до відомого, від неповного, неточного знання до більш повного, точного. Гіпотези висувуються в контексті розвитку науки для вирішення якої-небудь конкретної проблеми з метою пояснення нових експериментальних даних або ж для усунення суперечностей між теорією та даними експериментів шляхом проведення перевірки, доведення. Після цього гіпотеза перетворюється в наукову теорію або замінюється новою гіпотезою.

На основі трьох зазначених форм наукового пізнання в їхній діалектичній єдності формується наукова концепція, яка обґрунтовує основну ідею теорії. Концепція — це форма та засіб наукового пізнання, яка є способом розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї теорії, це науково обґрунтований та в основному доведений вираз основного змісту теорії, але на відміну від теорії він ще не може бути втіленим у струнку логічну систему точних наукових понять.

Теорія — це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких та конкретних знань про дійсність, яка має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірності та суттєві характеристики об'єкта. Теорія на відміну від гіпотези є знанням достовірним, істинність якого доведена і перевірена практикою. Дві найважливіші функції теорії — пояснення та передбачення.

Усі форми наукового пізнання (ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія) діалектичне взаємопов'язані, і зумовлюють одна одну.

Вивчаючи світ, людина одночасно випрацьовує й прийоми (методи) його пізнання. Метод наукового пізнання — це спосіб побудови та обґрунтування системи наукових знань або сукупність, послідовність при-

значимості, заснованому на консенсусі, але відрізняється тим, що вважає можливим остаточне обґрунтування. Тому його трансцендентальна прагматика прагне продемонструвати, що існують не лише універсальні, а й необхідні умови значимості норм.

Вихідним пунктом для нього є комунікативна спільнота людей, яку неможливо ввести в оману. Кожен, хто щось висловлює і висуває претензії на значимість, повинен уже раніше визнати умови можливості комунікації і не може їх відхилити, не вступивши в суперечність із самим собою. Принципи аргументації мають у собі й основи нормативної етики, оскільки ті, хто висуває аргументи, вже визнали правила інтеракції співробітництва людей. Звідси й основні норми:

- збереження людства як реальної комунікативної спільноти;
- прагнення ідеальної комунікативної спільноти у вільних від тиску суспільних умовах, в результаті якого має виробитися загальний консенсус шляхом розумно виправданих претензій.

У центрі уваги книги "Теорія справедливості" **Джона Роулза** (нар. 1921 р.) стоїть питання, на яких засадах мають регулюватися в суспільстві права та свободи громадян і розподіл благ між ними. Щоб це з'ясувати, Роулз вдається до масленого експерименту в теорії договору. Уявімо собі первісний стан, коли люди сходяться, щоб виробити основні правила свого майбутнього суспільного життя. Щоб забезпечити дотримання морального принципу безпристрасності, люди первісного стану перебувають за "заслоною незнання", тобто не знають своїх можливостей, соціальної позиції тощо. На цій підставі вони погодилися б на соціальну структуру, в якій враховувались би інтереси всіх. Таким чином визначаються два принципи:

1. Кожен повинен мати однакове право на всеохоплюючу систему одних і тих самих основних свобод, пов'язану договором з аналогічною системою — для всіх інших.
2. Соціальні та економічні нерівності слід формувати таким чином, щоб (а) можна було розумно сподіватися, що вона служитиме для блага кожного, та (б) що вони пов'язані зі становищем і посадами, відкритими для кожного".

Другий, так званий принцип диференціації, передбачає, що соціальна нерівність легітимна лише тоді, коли забезпечує блага для найслабших (принцип максиміну).

Ганна Арендт (1906—75pp.) будує свою політичну філософію на базі теорії дії Аристотеля. З-поміж трьох основних видів діяльності — роботи, відпочинку, дії — останній є справжньою ареною політичної дії. Дія і мовлення утворюють вільний від панування простір, у якому люди зав'язують стосунки, домовляються та переконують одне одного. Відповідно

політична влада визначається як здатність до комунікативної дії, несумісна з насиллям. Завдяки високій цінності праці в новий час звужується поле дії. Бюрократизація, техніка і буття мас посилюють деполітизацію, що прокладає шлях тоталітарним системам влади.

Постмодернізм. Ситуація постмодерна в філософії. Філософський постмодернізм включив у свій зміст певні перегукування із різного роду філософськими течіями та традиціями, і це тому, що він проголосив тезу про остаточне окультурювання людини та усіх її дій і прагнень. За великим рахунком, на думку постмодерністів, майже про все можливе у людському житті та у людських виявленнях вже щось сказане, у тому числі - і філософією. Тому фунтом для сьогоднішніх філософствувань постає світ культури, а не якихось первинних, до - або позалюдських реалій. Філософствувати сьогодні - це значить не відкривати щось таке, чого ще ніхто не відкрив, а вести відкритий, невимушений діалог із культурними нашаруваннями усіх часів та народів, прочитуючи їх так, як тільки можливо, бо останнє і буде свідченням того, як виглядає людське розуміння сьогодні. Зрозумілим стає те, чому постмодернізму взяв на озброєння методологічні розробки філософської герменевтики (мистецтво прочитання текстів) та структуралізму, перш за все у варіанті деконструкції Ж. Дарриди: йдеться саме про діяльність у межах вже існуючих текстів та культурно-семантичних полів. Основні принципи постмодернізму:

- антипанлогізм - протест проти будь-яких, а по-перше, логічних унонмувань думки чи інтелектуальної діяльності

- антимаркаціонізм - протест проти будь-яких різких розмежувань різних у класичній культурі напрямів діяльності, тобто принципове наполягання на тому, що наука, мистецтво, міф, фантазія повинні в реальному живому людському самовиявленні зливатися, а не протистояти одне одному вторинне засвоєння - діяльність на основі тих феноменів, які вже виявлені у історії культури

- вільний герменевтичний дискурс - відкидання будь-яких норм у веденні розмови-діалогу із явищами культури, людини та людської життєдіяльності

Основними представниками постмодернізму кінця ХХ ст. вважають французьких філософів **Ж. Дарриду та Ж. Дельоза**, швейцарського філософа **П. Слотердайка**, американця **Р. Рорті** (у ранній період його діяльності). Як ідеї, так і саму діяльність філософських постмодерністів оцінюють по-різному, проте, переважно, - досить критично, але в цілому не можна не визнати, що йдеться не стільки про епатаж, тобто про бажання сказати щось "гірше, аби - інше", скільки про намагання здійснити розвідки у тих шарах людської екзистенції, які, так би мовити, перебувають на межі найперших утворень чогось визначеного; це є спроба чер-

не може бути абсолютним критерієм істини, оскільки вона завжди є практикою певного історичного етапу розвитку. Але практика, яка сама є історичним процесом, завжди функціонує як діалектична єдність абсолютного та відносного. Тому практика є одночасно і абсолютним, і відносним критерієм істини, значення її в пізнанні визначається тим, що це основний і всезагальний критерій істини, єдиний спосіб виявлення об'єктивного змісту наших знань про дійсність.

Відомо, що логічне доведення має широке і багатогранне застосування в науковому пізнанні. Це дає підстави багатьом філософам стверджувати, що і логіка є критерієм істини. Постановка питання про логічний критерій істини безпосередньо пов'язана з існуванням логічного доказу, можливого без звернення до практики.

Критерієм істини не може бути ні свідомість суб'єкта в будь-яких її проявах, ні предмет пізнання. Критерій істини може виконувати свою функцію лише в тому випадку, якщо він включається як певна дія в сам процес пізнання і в той же час підкоряється закономірностям дійсності. Практика і є саме таким суб'єктно-об'єктним відношенням, специфічною діяльністю, яка об'єктивує знання, втілюючи його в цілеспрямованій і доцільній зміні дійсності. В той же час практика підкоряється об'єктивним законам самої дійсності. Ця двоєдина природа практики і забезпечує їй функцію критерію істини: знання про реальний світ, втілені через практичну діяльність і дійсність, контролюються законами самої цієї дійсності.

Форми і методи наукового пізнання. Весь хід нашого розгляду пізнавальної проблематики привів до необхідності докладніше з'ясувати суттєві особливості наукового пізнання, адже немає сумніву, що наукове пізнання сьогодні є найрезультативнішим і найавторитетнішим. Ми досить часто, обговорюючи якісь складні питання, посилаємося на науку, чекаємо саме від неї або рішучих підтверджень деяких суджень і позицій, або безсумнівних їх спростувань. Наукове пізнання виникає лише на певному етапі історичного розвитку людства. Виникнення його пов'язане з суспільним розподілом праці, відділенням розумової праці від фізичної і перетворенням розумової праці, духовної діяльності у відносно самостійну сферу. Наукове пізнання — це цілеспрямований процес, який вирішує чітко визначені пізнавальні завдання, що визначаються цілями пізнання. Цілі пізнання, в свою чергу, детермінуються, з одного боку, практичними потребами суспільства, а з іншого — потребами розвитку самого наукового пізнання.

В науковому пізнанні формуються і набувають відносної самостійності такі форми та засоби пізнання, як ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія. Ідея — це форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки, за-

вних межах, відносно до конкретних умов, перехід яких перетворює істину в її протилежність — оману. Істина і омана подібно до всіх логічних категорій, які вважаються полярними протилежностями, мають абсолютне значення тільки в рамках надзвичайно обмеженої сфери. Як тільки ми станемо застосовувати протилежність істини і омани поза межами зазначеної сфери, ця протилежність стає відносною і, значить, непридатною для точного наукового способу висловлювання.

Одним із основних принципів гносеології є принцип конкретності істини, який передбачає максимально повне і точне виявлення тих меж, у яких знання характеризується об'єктивною істинністю. Незнання цих меж або ігнорування їх перетворює наші знання з істини в оману. Омана — це такий зміст людського знання, в якому дійсність відтворюється неадекватно. Це ненавмисне спотворення дійсності в уявленнях суб'єкта. Вона має певні закономірні підстави для свого існування, будучи необхідним моментом і результатом пізнання та практики, історично зумовлена. У реальному процесі пізнання омана, як і істина, є його закономірним результатом. Пізнання здійснюється через єдність та боротьбу полярних протилежностей — істини та омани. Постійне їхнє співіснування та взаємодія мають джерелом практику, оскільки саме вона є основою пізнання в цілому, а, значить і його результатів.

Це положення на перший погляд суперечить іншому фундаментальному положенню сучасної матеріалістичної гносеології про практику як критерій істини. Здавалося б, істина і тільки вона має бути продуктом вивіреного практикою процесу пізнання. Омана ж, навіть коли вона з'являється в разі нерозвинутості самого пізнання, має відразу ж виявлятися практикою і виключатися з подальшого функціонування в системі знання. Проте в дійсності все відбувається по-іншому.

Коли мова йде про те, що те чи інше знання підтверджується практикою, мають, як правило, на увазі, що діяльність здійснювана згідно з даними знаннями, дала очікуваний результат або що дане знання без суперечностей пояснює всі наявні факти даної теорії. Проте вся складність полягає в тому, що омана в цьому плані може бути не менш "доказовою", ніж істина. Істина, справді, несуперечливо пояснює наукові факти і, реалізуючись у дії, дає корисний ефект. Але це не означає, що справедливим буде і протилежне твердження: з корисного ефекту неодмінно витікає істинність того чи іншого положення. Омана досить часто теж може давати і дає корисний ефект, особливо, коли це не стосується суспільно значущих цілей і потреб у їх загальноісторичному значенні.

Тобто роль практики суперечлива: вона — джерело не лише істини, а й омани. Нагадаємо: практика є діяльністю, що перетворює світ у відповідності з потребами і цілями людини — це головна її функція. Практика

пати енергію творення із того моменту, де світло тільки ще має стати (якщо використовувати біблійну символіку творення світу). Для представників постмодернізму принципово важливого значення набувають не результати інтелектуальних дій, а самі ці дії або акти, які єдино здатні засвідчити те, якою може і здатна бути людина, з одного боку, а також самий факт її участі в інтелектуальному самозасвідченні, - з другого боку.

Питання для самостійної підготовки

1. Які тенденції розвитку комунікативної філософії проявились в її ідеях?
2. Дайте загальну оцінку ідей структуралізму.
3. Що таке філософський постмодерн?
4. Зазначте вихідні ідеї філософії постмодерна.

РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 10.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ БУТТЯ

Мета заняття – узагальнення знань про природу реального світу, виявлення основних властивостей та форм прояву реальності

Основна проблема – сутність реального світу.

Основні поняття та категорії – онтологія, буття, небуття, субстанція, матерія, атрибут, акциденція, модус, рух, простір, час.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Фундаментальне значення проблеми буття для філософії.
2. Проблеми буття в історико-філософському окресленні.
3. Категоріальні визначення буття.

Теми рефератів та повідомлень

1. Поняття буття. Види буття.
2. Просторово-часова структура реального світу.
3. Історична еволюція поглядів на простір і час.
4. Особливості фізичного, біологічного та соціального просторово-часового континууму.
5. Проблема буття та небуття в філософії ХХ ст.
6. Сучасна космологія та квантова механіка про світобудову.

Рекомендована література

1. Гурина М. Философия: Учебное пособие: Пер. с франц. – М., 1998. – Гл. 6. – С. 180-223.
2. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс. Учебник для вузов. - Изд. 4-е. – М., 2002. – С. 153-167.
3. Кривуля О.М. Філософія. Світ-людина-Дух: Навчальний посібник. – К., 2002.
4. Петрушенко В.Л. Філософія: курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., Львів, 2001.
5. Причепій Є.М. Черній А.М. Філософія: Навчальний посібник. – К., 2007.
6. Філософія. Навчальний посібник / За ред. І.Ф.Надольного. – К., 2001.

Навчально-методичний матеріал до теми

Фундаментальне значення проблеми буття для філософії. Пробле-

сутності та її проявів відтворюється в практиці. Істина — це адекватне відображення об'єкта суб'єктом, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання.

Сучасна матеріалістична теорія пізнання конкретизує традиційну концепцію істини через діалектичний взаємозв'язок понять: "об'єктивна істина", "абсолютна істина", "відносна істина", "конкретність істини", "заблудження". Об'єктивна істина визначається як такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить ні від суб'єкта, ні від людини, ні від людства. Слід звернути увагу на те, що в цьому визначенні наголошується на незалежності від суб'єкта саме змісту істини.

Положення про об'єктивність істини не означає, що вона є елементом об'єктивного світу. Будучи результатом суб'єктивної діяльності людини, істина в той же час у своєму змісті відтворює дійсність і тим самим не залежить від суб'єкта. Пізнання світу ніколи не може бути абсолютно завершеним, воно постійно удосконалюється, збагачуючись усе новим і новим змістом. В цьому плані будь-яке знання, зафіксоване на тому чи іншому конкретно-історичному етапі, є неповним, неточним, певною мірою однобічним, тобто на кожному конкретно-історичному рівні розвитку пізнання ми маємо справу лише з *відносною істиною*. Відносна істина — це таке знання, яке в принципі правильно, але не повно відображає дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу. Відносна істина включає і такі моменти, які в процесі подальшого розвитку пізнання і практики будуть змінюватись, поглиблюватись, уточнюватись, замінюватись новими. Історичний процес розвитку пізнання саме в тому і полягає, що неповне, однобічне знання замінюється більш точним, всебічнішим. Проте відносність наших знань, їх незавершеність не означає, що в них відсутній об'єктивний зміст. У тій мірі, у якій картина світу визначається не волею і бажанням суб'єкта, а реальним становищем речей, вона є об'єктивною істиною.

Абсолютна істина — це такий зміст знань, який тотожний своєму предмету і який не буде спростований подальшим розвитком пізнання та практики. Абсолютність істини пов'язана з її об'єктивністю. Оскільки істина об'єктивна за змістом, вона одночасно є і абсолютною, але тільки в певних межах. Саме тому об'єктивна істина неминуче не лише абсолютна, але одночасно і відносна, тобто вона є абсолютною лише в певних межах, по відношенню до них. Самі ж ці межі визначаються рівнем історичного розвитку пізнавальної та практичної діяльності суб'єкта. Слід зазначити, що немає і бути не може окремо абсолютної істини і окремо відносної. Існує одна істина — об'єктивна за змістом, яка є діалектичною єдністю абсолютного та відносного, тобто є істиною абсолютною, але відносно певних меж. Кожна об'єктивна істина є абсолютною лише в пе-

апарату, а також основа розробки критеріїв та оцінок адекватності знання. Будь-яке пояснення будується на основі того чи іншого розуміння дійсності, яке характеризує цілісність знання, його осмисленість і певну оцінку. Розуміння — це насамперед осмислення знання, вияв та реконструкція його смислу, а також оцінка через суспільно значимі цінності людської життєдіяльності та культури. Теоретичне освоєння дійсності передбачає не тільки одержання знання про світ, а й розуміння цього світу.

Знання, пояснення та розуміння — це необхідні моменти взаємодії людини з навколишнім світом, за допомогою яких вона накопичує певну інформацію про об'єкти, що включені в суспільну практику. Але таке накопичення передбачає також періодичне упорядкування та переосмислення знань, що веде до поглиблення розуміння світу.

Мислення, окрім логічних законів, що виражають абсолютно точні й строго визначені зв'язки між висловлюваннями та їхніми елементами, спирається й на певні принципи ймовірного регулювання, які хоч і не гарантують безпомилкового вирішення проблем, все ж забезпечують рух наукового пошуку в належному напрямку. В процесі наукового дослідження суб'єкт змушений переривати поступове логічне міркування інтуїтивними стрибками. Логіка та інтуїція — це два взаємообумовлених механізми наукової творчості, що доповнюють один одного і не існують ізольовано один від одного.

Проблема істини у філософії. Із самого початку усвідомлення пізнавальної проблематики перед людьми постало питання: якщо ми сприймаємо дійсність через певні наші образи, уявлення, поняття, то якою мірою можемо бути впевнені в їх надійності? Зазначене питання постає у гносеології як питання про істину в пізнанні. Всі філософські напрями і школи намагалися сформулювати своє розуміння істини. Класичне визначення істини дав Арістотель, визначивши істину як відповідність наших знань дійсності. Проте це визначення було настільки широким і абстрактним, що його дотримувались всі філософи, як матеріалісти, так і ідеалісти, як діалектики, так і метафізики. Це визначення істини визнавали такі різні за своїми філософськими поглядами мислителі, як Ф.Аквінський і П.Гольбах, Г.Гегель і Л.Фейєрбах, а також К.Маркс та його послідовники. Різняться їхні погляди і в питанні про характер відображення реальності та про механізм відповідності.

Специфіка сучасного розуміння істини полягає, по-перше, в тому, що дійсність відображена в істині, трактується як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості і сутність якої виявляється через явище; по-друге, пізнання та його результат — істина нерозривно пов'язані з предметно-чуттєвою діяльністю людини, з практикою, достовірне знання

ма буття є однією з найдавніших тем філософських роздумів і досліджень. "Чому взагалі є сутне, а не навпаки — ніщо?" — це запитання М.Хайдеггера, один із найавторитетніших філософів ХХ ст., вважав основним питанням метафізики як науки про фундаментальні основи всього сутнього. З ХVIII ст. розділ філософського знання, пов'язаний із дослідженням буття, отримав назву «онтологія» (від давньогрецького «онтос» — буття, сутне). У сучасній філософії метафізику та онтологію найчастіше розводять у такий спосіб: онтологія вивчає прояви буття, те, яким воно постає перед людиною та осмислюється нею, а метафізика шукає коренів буття; умовно кажучи, онтологія ставить питання "Яким та як є буття?", метафізика — "Чому та що є буття?". Внаслідок цього проблематика онтології ніби перебуває на перехресті дисциплін "антропологія - онтологія - епістемологія (або гносеологія)".

Проблема буття — це проблема сутності всього існуючого, а також проблема єдності світу як цілого. Фундаментальність проблеми буття для філософії пов'язана насамперед із тим, що філософія виконує функцію людського світоорієнтування, а буття - це найширше філософське поняття, і тому воно постає як граничний, цільовий, стратегічний людський орієнтир.

Умовою визначення буття як гранично широкої категорії є зіставлення його з небуттям. Але в реальному життєвому досвіді ми ніде й ніколи безпосередньо не стикаємося із небуттям як таким. Коли зникають певні матеріальні речі, змінюються природні явища, умирають живі істоти, ми розуміємо, що все це ще не є переходом у небуття, адже при цьому немає повного зникнення, а є лише перетворення певних форм та вимірів того, що існує, в інші форми та виміри.

Отже, у такому розумінні й небуття, і всі матеріальні форми, що підлягають зміні, постають як відносні. Вони визначають не буття як таке, а лише його прояви. Для того, щоб визначити буття, слід було б знайти його не відносні, а абсолютні межі. З такими межами конкретні науки ніколи не стикаються хоча б тому, що для них і саме поняття буття не є предметом дослідження. Коли філософія ставить питання про абсолютні межі буття, вона намагається вивести на рівень людського розуміння те, що не є предметом або елементом практичного та пізнавального досвіду. Тому тут починається та галузь знання і пізнання, яка дістала назву метафізики, тобто галузь знання, що перевершує фізику, перебуває понад фізикою.

Термін «метафізика» ввів у науку Андронік Родосський, який в I ст. до Р.Х., при впорядкуванні кодексу праць Арістотеля, позначив рукопис, що доповнював фізику і змістовно завершував її терміном "мета та фізика" — дослівно: "те, що йде за фізикою". Термін, на перший погляд ви-

падковий і майже механічний, виявився дуже влучним, бо його, крім того, перекладають ще і як "надфізичне", "понадфізичне". М. Хайдеггер, коментуючи деякі міркування Арістотеля, визначав метафізику як науку про "сущє у самому сущому", а філософію — як тлумачення такого "останнього сущого", як узгодження такого тлумачення з усім комплексом наших знань та уявлень. Філософія у такому підході постає як теорія, що поєднує знання про реальне та позамежне, про часткове та всезагальне. Певна річ, що в такому разі тлумачення, дослідження, розуміння буття є для філософії її змістовим та смисловим епіцентром. Філософія повинна виводити всі свої теми, проблеми та міркування на певну граничну межу - межу буття та небуття, тобто визначати, за яких обставин певна річ може бути саме такою, а за яких вона неминуче втрачає свою внутрішню якість, свою специфікацію. Зрозуміло знову-таки, що зробити це можна, лише розглядаючи кожну річ як фрагмент світової цілості, тобто крізь призму поняття буття.

Отже, можна сказати, що філософом є той, хто виводить кожну річ на рівень її розгляду з позиції світового цілого або з позиції зіставлення буття та небуття.

Життєві орієнтири, якими користується людина, лише тоді можуть бути надійними, коли вони є не скороминущими, не частковими, а фундаментальними за значенням, обсягом та концентрацією наших знань і прагнень. Оскільки філософське розуміння буття відповідає усім названим вимогам, воно й постає водночас і фундаментальним, і універсальним, і цільовим орієнтиром для людини. Усі названі характеристики поняття буття перетворюють його і на чинник сенсоутворення у людській свідомості. Справді, якщо це поняття охоплює усі аспекти людського знання та досвіду, воно все це водночас і концентрує, об'єднує, а тому надає усьому певного кінцевого спрямування, що для свідомості постає у статусі отримання певного сенсу. Зазначений аспект проблеми буття досить очевидно постає у рамках релігійної свідомості та теології. У більшості розвинених релігій основною життєвою метою людини постає або досягнення вищого буття, або його збереження від небуття та руйнування.

Звернемося ще до одного важливого аспекту в людському вимірі буття. Річ у тім, що для людини питання про буття органічно поєднане з питанням про смерть. Врешті-решт, із небуттям людина реально стикається через факт смерті. Тілесно, фізично людина, коли вмирає, вступає у світовий кругообіг речовини та енергії. Але людина і людське буття, як вже зазначалося, не зводяться до життя організму. Куди зникає саме те, у чому концентрується людський початок буття? Що залишається від людини після закінчення її фізичного існування? З давніх часів люди сповіду-

характеристики інтуїції при дослідженні: безпосередність, несподіваність, неусвідомленість шляхів одержання нового знання. Однак вивчення творчості видатних вчених доводить, що інтуїція — це не раптове проникнення в сутність явищ шляхом миттєвого "осяяння", як вважають представники ірраціоналізму, не повна несподіваність, а явище закономірне, залежне від повноти логічного аналізу проблеми. Раптовість інтуїтивного висновку пов'язана з такою характеристикою інтуїції, як миттєве врахування безлічі даних та факторів ситуації. Ця раптовість є результатом синтетичної діяльності мислення, внутрішні процеси якої не усвідомлюються суб'єктом, оскільки відсутній видимий зв'язок результату з попередньою інтелектуальною діяльністю. Шляхом інтуїції здійснюється перехід від поступових кількісних змін у з'ясуванні і осмисленні пізнавальної проблеми до результативного її вирішення. Раптовість і несподіваність знання, отриманого шляхом інтуїції, є таким лише щодо очікуваних результатів. Але воно є цілком "очікуваним", "таким, що відповідає сподіванням" щодо суспільно-історичних законів розвитку пізнання та практики.

Інтуїтивне відкриття не є і безпосереднім знанням, воно лише має такий вигляд, оскільки досягається в основному в сфері підсвідомої психічної діяльності суб'єкта. Насправді інтуїція завжди опосередкована усім складним ходом попередніх пізнавальних процесів, які були спрямовані на розв'язання даної проблеми. Інтуїтивні відкриття стають можливими лише тоді, коли вчений опрацював певний фактичний і теоретичний матеріал.

Інтуїцію треба розглядати в єдності з логічними засобами та формами пізнання. В найскладніше логічне доведення завжди вплетена інтуїція, яка виступає елементом, що об'єднує весь ланцюг доведення в цілісність, є необхідним елементом осмислення і розуміння.

Розуміння — це процес і результат духовно-практичного та пізнавального освоєння дійсності, коли зовнішні об'єкти залучаються до осмислення людської діяльності, виступають її предметним змістом. Розуміння — це форма освоєння дійсності, яка розкриває і відтворює зміст об'єкта. Усе це неможливо здійснити виключно засобами раціонального пізнання. Тут людина використовує всі форми пізнання, у тому числі й інтуїцію.

Пояснення — це розкриття сутності предметів та явищ шляхом з'ясування причин їхнього виникнення та існування, наявності законів їх функціонування та розвитку. Найрозвинутішою формою пояснення є наукове пояснення, яке ґрунтується на осмисленні теоретичних законів виникнення, функціонування та розвитку об'єктів. Пояснення — це важливий стимул розвитку пізнання, його категоріального та концептуального

основі практики, оскільки саме в процесі практики суб'єкт може визначити суттєві і несуттєві сторони дійсності. Зміна понять є результатом зміни наших знань про дійсність або самої дійсності, що відображається в поняттях. Якщо нові знання не вкладаються в рамки старих понять, то відбувається зміна понять, уточнення їхнього змісту або створення нових.

Судження — це така логічна форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкта пізнання. В судженнях виражається зв'язок між поняттями, розкривається їхній зміст, дається визначення. По суті справи, зв'язок між поняттями виражається в судженнях, а самі поняття є наслідком діяльності мислення у формі суджень, системи їх.

Умовивід — це такий логічний процес, у ході якого із кількох суджень на основі закономірних, суттєвих і необхідних зв'язків виводиться нове судження, яке своїм змістом має нове знання про дійсність. За характером одержання нового знання умовиводи поділяються на такі основні види: індуктивні — рух думки від суджень менш загального характеру до більш загального; дедуктивні — рух думки від суджень більш загального характеру до менш загального; умовиводи за аналогією — в ході яких на підставі подібності чи відмінності деяких точно виявлених властивостей ряду об'єктів доходять висновку про подібність чи відмінність інших властивостей цих об'єктів.

Раціональне і чуттєве — це діалектичне взаємозв'язані сторони єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності.

Творча уява. Уява — це специфічний сплав чуттєвого та раціонального в пізнанні, де чуттєвість є основою, матеріалом для творення образів уяви, а мислення відіграє програмуючу роль, дає змогу логічно "добудувати" цілісний і загальний образ дійсності.

Пізнання, даючи адекватне відображення дійсності, теж має бути творчим процесом. Шляхи реалізації пізнавальної творчості багатогранні. Пізнавальна творчість реалізується як у процесі формування знання, так і в процесі його теоретичної інтерпретації, у виявленні та осмисленні його сутності, сфери застосування і значимості, а також у практичному використанні.

Інтуїція — це здатність безпосереднього осягнення істини, така форма пізнання, коли за неусвідомленими в даний момент часу ознаками і, не усвідомлюючи шляху руху власної думки, суб'єкт одержує нове об'єктивно істинне знання про дійсність. Інтуїція — це кульмінаційний момент творчого процесу, коли всі елементи пізнавальної проблеми, які до цього були у відокремленому стані, об'єднуються в єдину систему. Основні

вали тезу про те, що ніщо в цьому світі не виникає з нічого (таке, як відомо, можливе лише в акті божественного творення світу) і не зникає без наслідків. Отже, і те основне, що становить центр і зосередження буття людини людиною, також не може зникнути безслідно. Факт смерті, його усвідомлення, осмислення змусив людину вже в давні часи замислитися над проблемами буття та небуття і зрозуміти ці проблеми як свої глибинні, вихідні, поза якими для людини навряд чи можливе свідоме регулювання своєї життєдіяльності.

Ці проблеми настільки важливі і фундаментальні, що деякі культурологи вважають: культуротворення починається лише після того, коли здійснюється свідоме поховання людини, тобто коли смерть усвідомлюється як явище надзвичайне, особливе, а людина при цьому не зводиться до тілесного існування. І справді, культуру неможливо створювати поза історичною зміною людських поколінь, окремих етносів і цивілізацій.

Проблема буття — це передусім проблема, що виникає і розкривається перед нами в гамлетівському окресленні: бути чи не бути? Що означає бути і як можна утриматися у бутті за мінливості та минулості будь-яких форм сущого? Чи може людина вважати себе чимто особливим щодо цих процесів, чи може уникнути розпаду та зникнення у світових метаморфозах? Усі ці питання є із ряду вічних і фундаментальних.

Таким чином, можна зробити висновок — значення проблеми буття для філософії проявляється в тому, що:

1. Ця проблема окреслює граничну межу і специфіку філософського узагальнення та сутнісного розгляду будь-яких явищ реальності.
2. Від розв'язання проблеми буття залежить розуміння та розв'язання усього кола філософської проблематики.
3. Проблема буття стає фактором сенсоутворення та масштабом людських цінностей.
4. Проблема буття концентрує найважливіші аспекти й чинники людського самоутвердження та відомого регулювання людської життєдіяльності.

Проблеми буття в історико-філософському окресленні. Коли ми звертаємося до вивчення історико-філософських розв'язань проблеми буття, то це не є простою даниною визнаним світовим авторитетам; історико-філософський процес визначає рух думки в напрямі поглиблення розуміння певних явищ, їх чіткішого і деталізованішого окреслення та повнішого охоплення.

Ще на до філософських, донаукових рівнях усвідомлення людиною довколишнього світу й самої себе формуються певні уявлення про те, що все суще походить від одного й того ж першопочатку, є видозмінами одних і тих же стихій чи сполучення одних і тих же "першоелементів".

Пошуки такого першопочатку та роздуми над тим, яким чином він співвідноситься з розмаїттям усього суцього, стали однією з найважливіших складових філософії. З перших кроків свого існування вона намагається знайти таку відповідь на окреслені питання, яка б давала можливість задовольнити одвічне людське прагнення: зясувати першопричини, джерела й подальшу долю світу, в якому живе людина, долю самої цієї людини (одвічне світоглядне питання, яке дало назву одній з картин Ван Гога "Звідкіля ми, хто ми, куди йдемо?").

Найпершою умовою розуміння буття є вироблення категорії "усе". Як уже зазначено, будь-яка визначеність потребує позначення меж. "Усе" межує з "нічим", тому перші визначення буття йдуть через зіставлення та використання саме цих категорій. Ще в гімнах індійських "Вед" та у гномах (загальнозначимих висловах) давньогрецьких мудреців ("софістів"), поетів, політичних діячів загальнозначущі сентенції формулювались так: "Усе моє — зі мною", "Нічого понад міру", "Все обдумуй заздалегідь". Але в усіх цих випадках можна вести розмову лише про початкові, зародкові форми названих термінів як категорій.

Виразнішу форму категоріальних визначень ці терміни набули в давньогрецькій натурфілософії. Зокрема, Фалес Мілетський стверджував, що "все утворюється з води" (або "все народжується з води"). Але натурфілософія пішла далі в розробленні зазначених термінів, висунувши поняття "першого початку всього" ("архе"). Цим самим засвідчувалось, що в самому бутті вже, вирізняли щось стійке, стале, незмінне, на відміну від нестійкого, мінливого, такого, що зникає. Стале з тих часів ототожнювали з буттям як таким, а мінливе поставало в якості образів його з'явлень. Саме таке тлумачення буття знаходимо в судженнях Парменіда, якому належить заслуга введення у філософський та науковий обіг поняття "буття": "Те, що висловлюється та мислиться, повинно бути сущим, бо ж є буття, а ніщо не є..." За Парменідом, ніщо неможливо помислити, бо самим актом мислення ми переводимо все, що мислимо, у ранг буття (принаймні - буття у думці). Звідси випливають тези філософа про те, що саме буття є абсолютно самодостатнє для себе і незмінне. Те, що ми сприймаємо як змінне та нестале, є результатом не істинного бачення та розуміння, а лише людської гадки, людського вважання. Важливим моментом у судженнях Парменіда є те, що він розглядає буття у єдності з мисленням та розумінням. Але найпліднішою виявилась думка Парменіда про самототожність і незмінність істинного буття. Цю думку підхопили Демокріт, Платон, Анаксагор, Арістотель а далі вона стала загальноновизнаною у добу Середньовіччя.

Грецькі філософи міркували саме так тому, що, на їх думку, внутрішня нестійкість буття спричинила б можливість зникнення світу або вини-

відображення дійсності в таких формах, як відчуття, сприйняття, уявлення. Всі ці форми, як і пізнання в цілому, опосередковані та обумовлені практикою, і тому не можуть бути зведені, як це робилось метафізичним споглядальним матеріалізмом, до пасивної чуттєвості ізольованого індивіда.

Відчуття — це відображення окремих властивостей предметів та явищ внаслідок їхнього безпосереднього впливу на органи чуття людини. Відчуття — це ті канали, які зв'язують суб'єкт із зовнішнім світом. Але, будучи результатом безпосереднього впливу лише окремих властивостей та сторін об'єктів, відчуття хоч і є джерелом пізнання, дає не цілісну характеристику дійсності, а лише однобічну її картину.

Більш складною формою відображення є сприйняття. Сприйняття — це чуттєве відображення предметів та явищ дійсності в сукупності притаманних їм властивостей при безпосередній дії їх на органи чуття людини. Сприйняття — це цілісний, багатоаспектний чуттєвий образ дійсності, який виникає на основі відчуттів, але не є їхньою механічною сумою. Це якісно нова форма чуттєвого відображення дійсності, яка виконує дві взаємозв'язані функції: пізнавальну та регулятивну. Пізнавальна функція розкриває властивості та структуру об'єктів, а регулятивна — спрямовує практичну діяльність суб'єкта згідно з цими властивостями об'єктів. Сприйняття має активний характер.

Уявлення — це чуттєвий образ, форма чуттєвого відображення, яка відтворює властивості дійсності за відбитими в пам'яті слідами предметів, що раніше сприймалися суб'єктом. Уявлення — це чуттєвий образ предмета, який уже не діє на органи чуття людини; це узагальнений образ дійсності. Уявлення поділяються на образи пам'яті та образи уяви. За допомогою образів уяви твориться картина майбутнього. Чуттєве відображення і його основні форми хоч і є необхідною стороною пізнання, обмежені в своїх можливостях давати істинне знання. Тому знання про дійсність, якою вона є, незалежно від суб'єкта, досягається подальшим розвитком форм пізнання, які виводять за межі безпосередньої чуттєвості. Такою вищою сферою в порівнянні з чуттєвим відображенням, якісно новим рівнем відображення дійсності є раціональне пізнання, діяльність мислення.

Мислення — це процес активного, цілеспрямованого, узагальненого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності і вирішення проблем її творчого перетворення в таких логічних формах, як поняття, судження, умовиводи, категорії.

Поняття — це форма раціонального пізнання, в якій відображається сутність об'єкта і дається його всебічне пояснення. Поняття як знання сутності, знання про загальне і закономірне формується в решті-решт на

на повинна усвідомити роль і функції пізнання і почати робити свідомі зусилля задля їх придбання. Якщо ж цього не відбудеться, то, скоріше за все, здійсниться консервація елементарного досвідного знання, яке буде функціонувати в певному суспільному середовищі майже так, як функціонують умовні рефлексії.

Звідси впливає необхідність виділення у суспільному та індивідуальному розвитку пізнання двох основних стадій: а) стихійної, яка є досить консервативною, належним чином не усвідомленою; б) активно - дійової, яка є усвідомленою, свідомо організованою та спрямованою на спеціальне продукування знань.

Окреслена багатоаспектність пізнання знаходить своє виявлення у різних видах пізнання:

- життєво-досвідне пізнання постає безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за проявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знанням, бажанням тощо;

- мистецьке пізнання окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Воно більше передає не предметні окреслення дійсності, а людське ставлення до неї. За змістом воно умовне, тобто надає простір проявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання інколи випереджає хід подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво;

- наукове пізнання культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим та спеціально організованим, контролює свій хід, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання;

- релігійно-містичне пізнання часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне об'явлення, особливе просвітлення, і хоча ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для свідомого використання, немає сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що викладено у священних текстах і релігійних настановах; сама історія людства переконливо це доводить;

- екстрасенсивне пізнання, інтерес до якого особливо зріс наприкінці ХХ ст., також залишається для нас багато в чому незрозумілим; ми можемо констатувати, що так звані екстрасенси, контактери мають можливість отримувати інформацію з якихось незвичайних джерел. Цей вид пізнання використовують у суспільстві, але природа його для науки поки що незрозуміла.

Пізнання людиною світу починається з чуттєвого контакту зі світом, з "живого споглядання". Під "живим спогляданням" розуміють чуттєве

кнення чогось із нічого. В обох випадках, на думку греків, із такого розуміння буття (як такого, що зникає та є нестійким) впливали б негативні моральні наслідки, оскільки тоді добро і зло постали би відносними.

Але найбільше розвинені концепції буття розробили Платон та Арістотель; ці концепції можна вважати провідними парадигмами (взірцями) розуміння буття і донині. За Платоном, справжнім джерелом буття може бути лише ідея, котра у вищому способі буття постає як Єдине. Воно є тотальне, вічне та незмінне. Всі ж речі та явища чуттєвого світу існують лише в міру їх причетності до Єдиного. Отже, речі самі по собі не мають у собі буттєвого кореня. Щоб зрозуміти їх, як і Космос узагалі, треба не стільки досліджувати речі, скільки, відштовхуючись від них, сходити до споглядання вічних ідей. За Арістотелем, річ та Єдине тотожні. Тому розуміння ідей, за Арістотелем, вимагає дослідження будови речей, з'ясування їх причин та функцій. Зазначений підхід, як це неважко зрозуміти, більш прийнятний для науки, ніж платонівська концепція.

Протилежну позицію у трактуванні буття займав Геракліт, який, до речі, за глибину і загадковість думок, які дуже часто висловлював в складних поняттях і образах, одержав прізвисько Темний. Першооснову світу він бачив в постійному русі, течії речей, змінах, які втілилися у його формулі "panta rhei" - "все тече". На відмінність від перших натурфілософів, які відшукували сталу першоречовину, Геракліт визнавав лише змінність саму на себе. Вогонь для нього був втіленням самих перетворень. Постійна рухливість вогню трактувалась Гераклітом як вираз зміни світу взагалі.

У Середні віки буття постає в окресленні абсолюту. Бог як абсолютне буття протистоїть світові, природі; за своїми якостями він вічний, незмінний, всеохоплюючий; він до того ж є запорукою того, що буття немирує. Але парадоксальність середньовічного способу мислення полягає у тому, що самодостатній та абсолютний корінь буття може виявити себе лише на тлі та через відносне, змінне, плінне. А тому буття тут розпадається на самодостатнє та породжене, перше та похідне, а весь світ постає в окресленні ієрархічної системи, просякнутої енергетичними струменями, що несуть із собою буттєвість. Для того, щоби розрізнити стан первинного буття від буття як причетності, було введено розмежування понять субстанція та субсистенція: субсистенція - це те буття, яке для свого існування не потребує нічого, тобто, це незмінне, вихідне буття, а субстанція окрім того включала у свій зміст і набуті ззовні якості, тобто це було буття як дещо конкретне, в єдності загальних та індивідуальних особливостей.

Важливим є також і те, що середньовічне уявлення про буття набуває антропоморфних та ціннісних забарвлень. Людина в цю добу стає

центром світу вже внаслідок того, що вона поєднує у собі дух і тіло, буття істинне та створене. Якщо енергетика творення спрямована від Бога до людини, то енергетика оновлення світу має протилежне спрямування: від людини до Бога. При тому запорукою можливості останнього спрямування активності постає саме те, що в людині присутня "іскра Божа".

Отже, буття у Середньовіччі має тотальний, системний та ієрархізований порядок, а в його виявленні вирішальна роль належить активності, у т.ч. - людській. Обидва напрями енергетичної єдності світу поступово були оформлені в ідею про єдність у світобудові процесів еманції (творення, «виливання» божественної енергії) та еволюції— сходження від простого (у т.ч. — простих форм сушого) до складного та вищого.

Розуміння буття як системно-процесуального, енергетично-дійового набуло свого завершення в епоху Нового часу. На перший план у розумінні буття тут виходить поняття субстанції, яке плідно й досить інтенсивно розробляли Р.Декарт, Б.Спіноза, Г.Лейбніц та представники німецької класичної філософії. Саме це поняття — поняття субстанції, на думку Дж. Локка, було всеохоплюючим і поставало синонімом буття у його більшій конкретизації. Субстанцію розглядали не лише самодостатньою, не лише такою, що позначає вихідний початок сушого, а такою, що пояснює усю розмаїтість мінливих форм реальності. Це досягалось співвідношенням, а точніше, співвідпорядкуванням понять "субстанція-атрибут-акциденція-модус". Під атрибутами субстанції розуміли її вихідні якісні характеристики, поза якими субстанція була неможлива. Б. Спіноза відносив до атрибутів світової субстанції - протяжність і мислення. Під акциденцією розуміли мінливі стани прояву субстанції. Під модусами — конкретні утворення: речі, явища, стани реальності. У німецькій класичній філософії атрибутами світової субстанції постали також активність, рух, індивідуалізація, розвиток.

Загалом розроблення поняття субстанції у XVIII—XIX ст. наблизилось до наукової картини світу. Тому в цей час виявилось досить багато точок дотику між філософією та наукою. Буття-субстанція постала як багаторівнева, ієрархічно та системно впорядкована реальність, що існує завдяки органічному зв'язку внутрішнього та зовнішнього, необхідного та випадкового, суттєвого та другорядного, зв'язку, що інтегрально звершує світовий еволюційний процес. Водночас розуміння субстанції наштовхнулось на невіршуваний конфлікт: виникли дві лінії у тлумаченні вихідної природи субстанції. Прихильники однієї лінії наполягали на тому, що основою світу, тобто субстанцією, може бути лише духовне. Ця лінія дістала назву ідеалізму, вона була певною формою продовження платонівської традиції. Прихильники другої лінії вважали субстанцією чуттєву сутність, або матерію. Ця лінія дістала назву матеріалізму. Оби-

грунтовні, достовірні знання); агностицизму (заперечення принципової можливості для людини мати виправдані достовірні знання); скептицизму (висловлення сумніву як у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності).

Якщо розуміти пізнання винятково в дусі продукування знань та інформації, то не уникнути скепсису, адже дійсність постає перед нами нескінченною як за обсягом, так і за глибиною. Але при тому ми не можемо не визнати, що знання та пізнання справді збільшують можливості людини в її взаємодії зі світом, значно збагачують сфери та напрями людської життєдіяльності, збільшують ступені людської свободи. Так само людина наших днів знає про себе саму, про прояви та можливості людини набагато більше, ніж у минулі епохи.

Отже, можна констатувати: пізнання не можна розглядати однобічно; у реальному виявленні пізнання — це органічний елемент людської життєдіяльності, що розвивається від незнання до знання, від неповного та непевного знання — до повнішого та надійнішого, від видіння туманного, затьмареного - до проясненого.

У цілому пізнання постає як складова людського способу утвердження у світі, як найважливіший засіб розширення сфери людської свободи та її реалізації. Із такого розуміння пізнання випливає, що пізнання є фундаментальною людською потребою і що саме потреби та інтереси людини стають основним чинником пізнавального процесу. При розгляді пізнання треба віддати належне його вольовому чиннику, адже пізнання не входить до сфери вітальних (безпосередньо життєвих) потреб людини, тобто воно не постає конче необхідним з точки зору збереження життя.

Постає питання: якою мірою пізнання необхідне людині? Як реагувати на вислів біблійного пророка Еклезіаста про те, що велике знання збільшує клопіт? Коли людина включається в соціально-культурні зв'язки та відношення, прилучається до суто людських способів життєдіяльності, її пізнавальні здібності реалізуються майже автоматично, і інколи виникає враження, що знання виростають в людині так само природно, як, наприклад, нігті або волосся. І таке враження не можна вважати позбавленим сенсу: дійсно, народжена та включена в соціальне життя дитина здобуває елементи та навички пізнання навіть тоді, коли її тому ніхто спеціально не вчить. Але такого роду навички, тобто навички стихійного продукування знань та уявлень, мають тенденцію зростатися із безпосередніми умовами життя і не виходити за певні, досить вузькі межі.

Знання суттєвого, знання, необхідні для розширення горизонтів здійснення людської свободи, стихійно не виникають. Тому на певному рівні соціальної життєдіяльності, на певному рівні особистого розвитку люди-

спрямована пізнавальна активність.

Таке розуміння суб'єкта та об'єкта засвідчує: по-перше, що об'єктом пізнання може бути будь-що, що пізнання може набувати характеру самопізнання; по-друге, що суб'єкт та об'єкт співвідносні: об'єкт набуває характеристик саме об'єкта лише у відношенні до певного суб'єкта, тоді як останній виявляє себе лише через дію на певний об'єкт.

Мало того, сучасна гносеологія (та особливо - епістемологія) розглядає їх як узагалі невіддільні. Отже, об'єктом може ставати лише те, що виявляється як окрема особлива реальність у полі активної діяльності суб'єкта; при тому об'єкт постає як похідне від суб'єкта і навіть як його елемент. З іншого боку, можна розглядати самого суб'єкта як елемент об'єкта: природа — єдиний об'єкт, а людина як частина природи є елементом об'єкта. Названі нібито протилежні виявлення суб'єкта та об'єкта ми повинні спробувати зрозуміти як єдиний процес, де разом із зростанням меж та горизонтів людської активності зростає, стає складнішим і предметне насиченішим об'єктний обсяг її життєдіяльності. У цьому сенсі пізнання постає як процес вичерпування за допомогою предметних визначень змісту об'єктів пізнання та діяльності. Сучасні гносеологія та епістемологія вважають, що поняття пізнання має принаймні три основні змістові акценти: **пізнання** - це: процес здобування знань, створення образів, моделей теорій реальності (це інформативний аспект пізнання); прагнення оволодіти реальністю, проникнути в її приховані підвалини (це активістський або вольовий аспект пізнання); бажання досягти найважливішого, найпозитивнішого для людини стану досконалості (це смисловий аспект пізнання).

Найчастіше пізнання ототожнюється саме із процесом продукування знання, але неважко побачити в людській допитливості, у пізнавальному натхненні, у прагненні щось пізнати та зрозуміти бажання проникнути в потаємні глибини речей, опанувати їх, впливати на них. Цей момент у пізнанні робить його живим, енергійно напруженим, емоційним, злитим із волею та бажанням. Але якщо ми поставимо "остаточне" запитання: якою може бути кінцева мета пізнання, — то, урешті-решт, через пізнання ми сподіваємося знайти для себе (і для людства) щось найважливіше, заповітне. За допомогою пізнання ми хочемо здобути розв'язання основних проблем нашого життя, оскільки пов'язуємо пізнання із духовною сутністю людини та із можливістю для неї саме у духовному пошуку досягнути для себе найважливішого.

Таке багатогранне розуміння пізнання допомагає нам висвітлити й питання про можливість людського пізнання. Як звичайно, у цьому питанні окреслюється ряд гносеологічних позицій: гносеологічного оптимізму (людське пізнання не знає меж і спроможне продукувати надійні,

дві лінії доводили своє сперечання до досить великої гостроти, але особливо воно загострилось тоді, коли філософська дискусія сплелася з політичними антагонізмами (середина XIX ст.).

У XIX – XX ст. з'явилися філософи, які почали розуміти безперспективність протиставлення ідеалістичних та матеріалістичних позицій у субстанціалізмі. З'являється неklasична філософія, а з нею – і нове розуміння буття.

Один з найвідоміших філософів XX ст., представник німецького напрямку в екзистенціалізмі, Мартін Хайдеггер велику частину своєї філософської творчості присвятив висвітленню саме проблеми буття. На його думку, уся європейська філософська традиція, починаючи з Парменіда, знаходилася в ситуації «забуття буття». Для подолання цієї ситуації Хайдеггер запропонував власну «фундаментальну онтологію» — «поки не осмислена істина буття, всяка онтологія позбавлена свого фундаменту... Фундаментальна онтологія намагається повернутися до тієї сутнісної основи, з якої виростає осмислення істини буття». «Фундаментальна онтологія» Мартіна Хайдеггера базується на розмежуванні сущого-повсякденного існування людини і неживих речей і буття як властивий тільки людині способу присутності у світі, що зумовлений тим обставиною, що людина закинута у світ і змушена задуматися над своєю кінцівкою (смертністю) перед особою нескінченності навколишньої його Всесвіту. У результаті цього осмислення він усвідомлює унікальність і неповторність своєї присутності у світі, що він є. Про авторське розуміння проблеми буття ви зможете довідатися з уривків декількох найбільших робіт М. Хайдеггера з онтологічної проблематики, головні з яких — монографія «Буття і час» і «Лист про гуманізм». Сьогодні онтологію М.Хайдеггера можна вважати найповнішою та найдокладніше розробленою.

Інший варіант філософської онтології розробив у XX ст. німецький філософ М. Гартман. Він назвав своє вчення «критичною онтологією» і наполягав на тому, що поза визнанням буття найпершим предметом філософського мислення всі наші твердження будуть позбавлені значущості. М.Гартман доводив, що буття можна визначити тільки категоріально і розрізняв буття ідеальне та реальне. Ідеальне буття перебуває поза простором і часом з тієї простої причини, що будь-яких наших міркуваннях ми ніколи не виходимо за його межі, а воно не зазначає ніяких змін.

Ще більшу екзистенціально-гуманістичну наповненість одержує висвітлення проблеми буття в постмодерністській філософії останньої чверті XX ст. Вона представляє світ як нескінченно мінливий, а людини в ньому — як «номадичну сингулярність», «неприкаюну одиничність», чие життя складається з нескінченної кількості «подій» — миттєвих зовніш-

ніх і внутрішніх змін, покликаних просто обіграти (подібно будь-якої дитячої грі) неповторність існування цієї одиничності у світі. Таким чином, єдиною реальністю залишається буття не світу в цілому, а кожного окремо узятій людини. Дуже показові міркування з цього приводу Жана Люка Нансі (нар. 1940) — французького філософа, професора ряду провідних західних університетів і філософських установ.

Оригінальний сучасний погляд на функціонування світу як цілого, тобто його буття, пропонує синергетика. У вузькому розумінні це — теорія самоорганізації складних систем, що складаються з багатьох підсистем різної природи (електронів, атомів, молекул, кліток, нейронів, механічних елементів, органів тварин, людей, транспортних засобів і т.д.). Синергетика пояснює, яким чином взаємодії таких підсистем проводять до виникнення просторових, часових чи просторово-часових структур у макроскопічному масштабі. А в широкому — по суті справи принципово відмінна від класичної картина світу. Для нас вона цікава насамперед тим, що створено на основі узагальнення революційних успіхів у природничих науках у II половині XX ст.

Сутність синергетичного погляду на світ відомий західний суспільствознавець Олвин Тоффлер виклав у такий спосіб: «... Деякі частини Вселеної дійсно можуть діяти як механізми. Такі замкнуті системи, але вони складають у кращому випадку лише малу частку фізичного Всесвіту. Більшість же систем, що представляють для нас інтерес, — відкриті, вони обмінюються енергією чи речовиною (можна було б додати, інформацією) з навколишнім середовищем. До числа відкритих систем, без сумніву, належать біологічні і соціальні системи, а це означає, що будь-яка спроба зрозуміти їх у рамках механістичної моделі свідомо приречена на провал. ...усі системи містять підсистеми, що безперестану флюктуують. Іноді окремі флюктуації чи комбінація флюктуації може стати настільки сильною, що організація, що колись існувала, не витримує і руйнується. У цей переломний момент (який автори книги називають особливою точкою чи точкою біфуркації) принципово неможливо пророчити, у якому напрямку буде відбуватися подальший розвиток: чи стане стан системи хаотичним, чи вона перейде на новий, більш диференційований і більш високий рівень упорядкованості...» (Тоффлер О. Наука і зміна).

Підсумовуючи здійснений історико-філософський екскурс, можна вибудувати таку сукупність категорій, що окреслюють різні рівні та ступені осмислення буття: усе — ніщо — першопочаток; стає — мінливе, єдине — множинне; корінь суцього — будова речей; абсолют — причетність — ієрархія; субстанція — акциденція — модус; тривалість — час — правильне мислення.

Названа сукупність категоріальних визначень буття працює саме як

11. Філософія: Навч. посібник / За ред. О.П. Сидоренка. - Одеса, 2000.
12. Філософія: Підручник / За ред. Горбача Н.Л. - Львів, 1995.
13. Хвостов В.Н., Мовчан П.И., Оганесян М.С. Философия: Учебное пособие. П. - М. - Одесса, 2000.

Навчально-методичний матеріал до теми

Пізнавальність світу як головне питання гносеології. Проблеми пізнання досліджує розділ філософії (або філософська наука) під **назвою «гносеологія»** (давньогрец. "гносис" - пізнання; "логос" - учення, наука). Інколи цей розділ філософії іменують "епістемологія" (давньогрец. "епістема" - знання, наука; "логос" - учення), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання.

Гносеологія була більше характерною для часів класичної філософії, оскільки розглядала пізнання з позиції відстороненого спостереження, а епістемологія — це більше явище некласичної філософії. Для нашої філософської традиції епістемологічні студії не були характерними, проте сьогодні саме епістемологія виходить на перший план в дослідженні проблем знання та пізнання. Тому в даному розділі враховуються як традиційні для нашої філософії гносеологічні підходи, так і нові віяння, пов'язані з епістемологією.

Першим питанням гносеології є визначення природи пізнання: що є пізнання, що штовхає людину до пізнання, чи приречена людина пізнавати? У найзагальнішому розумінні пізнання постає як процес взаємодії свідомості та дійсності. Але результатом такої взаємодії можуть бути враження, почуття, певні емоції. І хоча вони також можуть бути елементами пізнання, усе ж до останнього ми відносимо таку взаємодію свідомості й дійсності, унаслідок якої у свідомості вибудовуються образи, інтелектуальні моделі та конструкції, які дають змогу людині поліпшувати свої стосунки з дійсністю, робити свої дії оптимальнішими або ефективнішими, збільшувати свої можливості та міру свободи.

При осмисленні наведеного розуміння пізнання важливо звернути увагу на те, що реально здійснює пізнання не свідомість сама по собі, не мозок, а людина з усіма її життєвими проблемами, можливостями, бажаннями та пристрастями. Цей момент входить у поняття об'єкта та суб'єкта як вихідні поняття гносеології. Суб'єкт пізнання — це людина, що постає вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням. Об'єкт пізнання — фрагмент (частина) будь-якої реальності (природної, соціальної, суб'єктивної, розумової, душевної та ін.), який не збігається у цей момент з інтелектом, що пізнає, та на який

ності як її відображення, проаналізувати форми і методи наукового пізнання, виявити роль практики у процесі пізнання.

Основна проблема – особливості чуттєвого, раціонального, наукового пізнання.

Основні поняття та категорії – гносеологія, пізнання, практика, чуттєве пізнання, раціональне пізнання, наукове пізнання, органи чуття, відчуття, сприйняття, уява, поняття, судження, умовивід, істина, критерії істини, ідея, теорія, концепція, гіпотеза, методи наукового пізнання, аналіз, синтез, індукція, дедукція, експеримент, спостереження, моделювання, аналогія, порівняння.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Пізнавальність світу як головне питання гносеології.
2. Проблема істина у філософії.
3. Форми і методи наукового пізнання.

Теми рефератів та повідомлень

1. Агностицизм і скептицизм у гносеології.
2. Чуттєве та раціональне пізнання.
3. Роль інтуїції в пізнанні.
4. Суб'єкт та об'єкт пізнання.
5. Істина у філософії, науці й праві.

Рекомендована література

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник. - М., 1999.
2. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. - М., 2000.
3. Лазарев Ф.В., Трифонова М.К. Философия. Учебное пособие. - Симферополь, 1999.
4. Основы философии в вопросах и ответах: Учебное пособие для высших учебных заведений / Науч. ред. Несмеянов Е.Е. - Ростов-н/Д, 2002.
5. Пассмор Дж. Сто лет философии: Пер. с англ. - М., 1998.
6. Спиркин А.Г. Философия: Учебник. - М., 1998.
7. Философия: Справочник студента / Г.Г. Кириленко, Е.В. Шевцов - М., 1999.
8. Философия: Учебник для высших учебных заведений / Отв. ред. В.П. Кохановский. - Ростов н/Д, 1999.
9. Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / За ред. І.В. Бичка - К., 1994.
10. Філософія: Навч. посібник / За ред. І.Ф. Надольного. - К., 2001.

сукупність, тобто вона позначає шлях поглиблення наших уявлень від позначення “усе, що існує”, яке більшість людей вживає інтуїтивно як синонім буття як такого, до поняття “правильного мислення”, мислення категоріального, історично виправданого. Розгорнута сукупність категорій має системний характер, оскільки останнє визначення – “правильне мислення” відправляє нас до початку, тобто до визнання, що за умов правильного осмислення буття ми повинні зіставити “все” та “ніщо”, звернутися внаслідок такого зіставлення до поняття “першопочатку”, через яке дійсність постане у виявленнях “сталого” та “мінливого” і т. ін. За такого підходу до буття воно окреслиться перед нами у вигляді процесу, який постає спочатку у вигляді процесу визначення свідомості дійсністю, а потім – навпаки, як процес визначення буття свідомістю.

Категоріальні визначення буття. Усе, що людина знає про навколишній його світі і про себе, вона знає у формі понять, категорій. Категорії — це найбільш загальні, фундаментальні поняття тієї чи іншої науки, філософії. Усі категорії суть поняття, але не всі поняття — категорії. **Категорії** — це форми відображення в думці універсальних законів об'єктивного світу. Вихідною філософською категорією є категорія буття. Власне кажучи, всі інші категорії з різних сторін характеризують зміст, усілякі прояви властивостей, відносини, розвиток сущого: рух — спосіб існування сущого, простір і час — форми його існування. Якість, кількість, причина і наслідок і інші категорії — усе це також характеристика буття.

Категорії взаємозалежні між собою й у визначених умовах переходять друг у друга: випадкове стає необхідним, Одиначне — загальним, кількісні зміни спричиняють зміни якості, наслідок перетворюється в причину і т.д.

Поняття матерії є фундаментальним як для філософії так і для природознавства. Перше, що уражає уяву людини, коли він спостерігає навколишній світ, - це дивне різноманіття предметів процесів, властивостей і відносин. Потрібно було зробити найбільший науковий подвиг, щоб побачити за різноманіттям речей і явищ світу їхню спільність і єдність. Спостерігаючи явища росту і розпаду, з'єднання і розкладання, перші мислителі помітили, що деякі властивості і стани речей у всіх перетвореннях зберігаються. Цю постійно зберігається основу речей вони називали першоматерією.

Узагальнене визначення категорії “матерія” – це об'єктивно реальне буття світу в часі, просторі, русі, детерміноване і пізнаване людиною. Сучасне природознавство, а також суспільствознавство, досліджуючи різні системи матеріального і духовного світу, розширюють наші представлення про структуру і властивості матерії.

Світ перебуває в постійному русі: у нього немає «вихідних днів», він ніколи «не утомлюється». Розуміння руху як способу існування матерії склалося в XVII ст. Ця категорія в діалектичному матеріалізмі позначає різні типи змін. "Рух, у застосуванні до матерії, - вважав Ф. Енгельс, - це зміна взагалі". Він може бути якісним чи кількісним. Механічний рух - один із випадків кількісних змін. Діалектичний матеріалізм розглядає рух матерії як її атрибут, спосіб існування. Рух невід'ємний від матерії, матерія без руху неможливий, як і рух без матерії. Рух тому також нестворюваний і незнищуваний, як і сама матерія.

Рух будь-якої речі здійснюється тільки у відношенні до деякої іншої речі. Поняття руху окремого тіла – чиста нісенітниця. Для вивчення руху якого-небудь об'єкта потрібно знайти інший об'єкт, стосовно якого можна розглядати цікавлячий нас рух. Цей інший об'єкт зветься системою відліку.

Рух разом із тим являє собою суперечлива єдність абсолютного і відносного. Усі відносно спочиваюче неминуче причетне до якого-небудь руху й у кінцевому рахунку – до нескінченних форм його прояву у світобудові. Спокій завжди має тільки видимий і відносний характер. Тіла можуть спочивати тільки стосовно якої-небудь системи відліку, умовно прийнятої за нерухому, наприклад ми нерухомі щодо даного будинку, а воно – щодо Землі. Але ми безперестану рухасмося разом із Землею, а вона разом з навколишнім її повітряним океаном обертається навколо своєї осі і навколо Сонця. Абсолютизація спокою є помилка. Рухатися – значить бути й у той же час не бути в даному місці, знаходитися тут і одночасно там.

Абсолютизація руху визначається загальністю його як способу буття матерії. Рух є завжди там, де є матерія. Відрив руху від матерії й ототожнення його з енергією характерні для енергетизму, що заперечує наукове визначення енергії як міри руху матерії. Із закону збереження і перетворення енергії випливає, що рух (і енергія) не може зникнути, а тільки переходить з однієї форми в іншу. Протилежної точки зору дотримували прихильники так названої "теорії теплової смерті Всесвіту". Теорія теплової смерті Всесвіт, відповідно до якої усі форми руху ніби перетворюються на теплоту, а вона в кінцевому рахунку розсіється у світовому просторі; температура між усіма тілами зрівноважиться і всякий рух припиниться; не буде ні світла, ні тепла; настане смерть усьому; прийде кінець світу. Новітні астрономічні дослідження показують, що тепла смерть неможлива не тільки в найближчому, але й у нескінченному майбутньому: процес перетворення усіх форм, що не припиняється, руху в теплоту супроводжуються настільки що ж не припиняється процесом перетворення теплоти в інші форми руху. У Всесвіті відбувається не

скульптор бачить у дереві майбутню скульптуру, різьбяр — майбутній виріб, хоча чуттєво їм надано лише дерево.

Сфера емоцій людини — це процес переживання життєвої значущості явищ і ситуацій, внутрішній стан, що виявляє ставлення особи до зовнішніх подій.

Так позитивні емоції (радість, задоволення), як результат корисних чи приємних впливів, спрямовані на їх досягнення чи збереження, а негативні (ненависть, жах) — стимулюють активність на втечу від відповідних впливів або послаблення їх дії. Вищим рівнем емоцій є духовні почуття (наприклад почуття любові), які формуються унаслідок усвідомлення зв'язків особи з найсуттєвішими соціальними та екзистенціальними цінностями. Почуття характеризуються предметним змістом, постійністю, значною незалежністю від наявної ситуації. Емоційна сфера здійснює значний вплив на всі прояви свідомості людини.

Ще однією важливою складовою частиною духовного світу людини є **воля**. Вона виявляється у здатності людини мобілізувати і сконцентрувати всі духовні та фізичні сили на виконанні мети, яка не має безпосереднього біологічного значення (бо в останньому випадку можуть спрацювати інстинкти). Ознакою волевитості виступає уміння приглушити в собі безпосередні життєві імпульси, хоча волеві акти можуть стимулюватися не лише розумом, знанням, а й емоціями, ціннісними установками.

Питання для самостійної підготовки

1. Як ви розумієте співвідношення відображення і свідомості?
2. Перерахуйте та охарактеризуйте суттєві ознаки свідомості.
3. Поясніть, як пов'язані між собою предметність свідомості, ідеальне та процеси упредметнення і розпредметнення.
4. Охарактеризуйте основні концепції походження свідомості, поясніть переваги та недоліки кожної з них.
5. Яку роль у процесі людського мислення відіграє мозок?
6. Якими якісними ознаками відрізняється психіка людини від психіки тварини?
7. Окресліть основні складові структури свідомості.
8. Назвіть основні функції свідомості.

ТЕМА 12 ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ

Мета заняття – розкрити сутність процесу пізнання оточуючої дійс-

доме — це сукупність психічних явищ, станів і дій, які лежать поза сферою розуму. До несвідомого належать сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності, а також інстинкти та запорогові почуття. Інстинкти і запорогові почуття — це такі структурні елементи несвідомого, які можуть зароджуватись на рівні підсвідомого, залежати від нього, а з часом переходити на рівень свідомості. Терміни «несвідоме», «підсвідоме», «неусвідомлене» часто зустрічаються в науковій і художній літературі, у повсякденному житті. Говорять: «Він зробив це неусвідомлено», «Він не хотів цього, але так вийшло» і т. ін. Наша звичайна діяльність — практична і теоретична — свідомо у відношенні тих результатів, що спочатку існували в задумі, намірі як ціль. Але наші вчинки можуть супроводжуватися і такими наслідками, що не впливають із суті самих дій і намірів. Кожному ясно, що далеко не всі наслідки своїх учинків ми усвідомлюємо.

Людину можна обвинуватити лише в тому, що вона усвідомлює у своїй поведінці, що складає наявне буття її власного воління. Несвідоме виражається й в існуванні великого шару життєвого досвіду, інформації, що накопичується протягом всього і життя осідає в пам'яті. З усієї суми наявних знань у кожен даний момент у фокусі свідомості світиться лише невелика їхня частка. Про деякі відомості, що зберігаються в мозку, люди навіть і не підозрюють. Жодна довільна дія людини не буває на всіх етапах свого здійснення однаково ясно усвідомленою. У полі свідомості знаходиться насамперед мета. Несвідоме виявляється й у так званих імпульсивних діях, коли людина не усвідомлює наслідки своїх учинків. Відомо, що загипнотизована людина певний час утримує під порогом своєї свідомості дуже складні інструкції і реалізує їх, якщо настають ті об'єктивні умови, за яких вони повинні бути, за вказівкою гіпнотизера, виконані. Під час нормального сну, за відсутності контролю свідомості, у голові людини проносяться картини дійсності. Відомі досвіди, у яких просліджувалася здатність до пробудження від нормального сну в заздалегідь, перед засипанням, задані точні терміни.

Одним із перших в історії науки розв'язати проблему співвідношення свідомого і несвідомого намагався австрійський психолог і психіатр З.Фрейд (1856—1939). Він дійшов висновку про суттєво важливу, а часом і вирішальну роль несвідомого (особливо щодо психічних захворювань).

Весь цілісний світ людського духу можна уявити у вигляді трьох великих сфер: мислення, емоцій та почуттів, волі. Ядро свідомості становить мислення — оперування предметним змістом, який свідомість має у вигляді знання. Предметний зміст свідомості означає, що ми завжди бачимо в речах значно більше, ніж те, що дають нам відчуття. Наприклад,

тільки остигання зірок, але і протилежний процес — їх виникнення і загоряння. Всесвіт завжди перебуває в нерівноваженому стані. Отже, мислимі будь-які перетворення, крім двох — виникнення з нічого і перехід у ніщо.

Як бачимо, руху властиві об'єктивність, загальність, абсолютність, незнищенність і нествореність, суперечливість. Разом з тим виділяють два типи руху. Перший зв'язаний зі збереженням речовини, коли відбуваються тільки кількісні зміни. Другий — з переходом речовини від однієї якості до іншої. А це і є не що інше, як розвиток, перехід від старої якості до нової через заперечення заперечення.

Оскільки рух нестворений і незнищений, він абсолютний і все загальний, виявляючись у вигляді конкретних форм руху. Зауважимо, що під формою руху матерії розуміють рух з матеріальним носієм, що охоплює явища, що володіють визначеною якісною єдністю і підкоряються тим самим законам (основним закономірностям). Такі відкриття в природознавстві XIX ст., як закон збереження і перетворення енергії, клітинна теорія будівлі живих організмів, а також політичні процеси в країнах Західної Європи виявили філософсько-методологічну необґрунтованість поглядів, що існували, на природу і соціальний світ, у тому числі і на проблему руху і розвитку. З огляду на це, Ф. Енгельс виділив п'ять основних форм руху матерії: механічну (переміщення макротіл у просторі), фізичну (теплові, електричні, магнітні й інші процеси), хімічну (взаємодія атомів і молекул), біологічну (розвиток і функціонування живих організмів) і соціальну (розвиток суспільства). Усі форми руху матерії зв'язані між собою генетично і структурно. Генетичний зв'язок виявляється в тім, що вищі форми руху матерії виникають на основі нижчих і представляють їхній синтез. Відомо, що наукові представлення про світ будуть розвиватися і далі. Енгельсівська класифікація форм руху матерії в якомусь ступені доповниться, однак як методологічна основа вона збережеться. Дедалі більшу методологічну значимість набуває принцип матеріальної єдності світу, що передбачає наявність різних форм руху матерії і їхній взаємозв'язок.

Виділення руху як атрибутивної властивості матерії недостатньо для опису буття матеріальних речей і процесів. У ході руху, розвитку одні речі виникають, інші — зникають. Для виявлення цього буття матерії, матеріальних систем, речей в історії філософії сформулювалися поняття простору і часу.

У нашій повсякденній практиці простір і час — це щось просте й очевидне. Насправді це зовсім не так. В окремих напрямках філософії, а також у класичній фізиці, простір і час відокремлювалися від матерії, розглядалися як самостійні чи сутності зовнішні умови існування і руху ре-

чей. Найбільше яскраво такий погляд відстоював Ньютон. Час він називав абсолютним і розглядав його як звичайну тривалість, на яку проєктуються зміни речей. Представлення про абсолютні простори і час були нерозривно зв'язані з, розумінням руху, що визнавалося вторинним у відношення спокою. Для класичної механіки такий погляд не мав значення, однак сприяв формуванню релігійних і ідеалістичних поглядів на простір і час, оскільки вони трактувалися як зовнішні умови буття речей. Діалектичний матеріалізм виходить з того, що простір і час є атрибутами матерії, формами її буття, характеризують матерію в єдності.

Теорія відносності А. Ейнштейна спростувала висловлену Ньютоном думку про існування абсолютного простору й абсолютного часу, що ніби не залежать від матерії і її руху. Ця теорія, зокрема, установила, що час і лінійні розміри тіл (а це просторова характеристика) залежать від швидкості руху системи - зі збільшенням швидкості її руху час, тобто хід фізичних процесів і годин будь-якої природи сповільнюється, а лінійні розміри тіл скорочуються по напрямку руху. Було передвіщено також уповільнення часу під впливом сильних гравітаційних полів - поблизу тіл із дуже великою масою. Єдність руху, простору і часу виявляється й у тім, що швидкість руху виражається через відстань, пройдена в одиницю часу. Тому, коли швидкість більш-менш постійна, то відстань можна вимірювати часом. Так і надходять. Усім зрозуміло, коли говорять, наприклад, що "школа близько - у п'ятьох хвилинах від будинку" чи "до місця роботи півгодини їзди". У моряків прийнято виражати відстань між портами величиною ходового часу, а в пілотів - величиною польотного часу.

Час, як і простір, не є якоюсь самостійною реальністю, що існує незалежно від процесів, що відбуваються у світі фізичних і інших матеріальних, їхньої спрямованості і швидкостей. Навпроти, основою наших уявлень про час були і залишаються періодичні, природні процеси, що відбуваються більш-менш рівномірно. Це насамперед добові обертання Землі навколо своєї осі і її річні обертання навколо Сонця, а також місячні цикли з періодичністю в 29,5 доби.

Час спрямований від минулого до майбутнього незворотно. У реальності не буває так, як у кінофільмі зі зворотним перемотуванням стрічки, коли осколки на підлозі раптом зчіплюються, перетворюючись ні цілу чашку, а потім вона спливає на стіл. Односпрямованість часу відповідає тому, що згодом відбувається в цілому ріст ентропії, а не її зменшення. Ентропія — міра неупорядкованості, дезорганізованості, безладдя, розсіювання енергії. Якщо живі організми і їхні співтовариства, люди і людське суспільство протистоять зростанню ентропії, підтримують рівень своєї організованості чи навіть підвищують його, то це відбувається лише в локальних масштабах і за рахунок прискорення дезорганізації на-

Отже, свідомість як предметна, змістовна свідомість — це оперування поняттями, а останні погребують інтелектуального конструювання від певного початкового пункту. Тому і в індивідуальному розвитку особи відлік її життєвої історії, як звичайно, розпочинається з того моменту, коли людина усвідомила себе, тобто зафіксувала щось як початкове (як звичайно, у формі "Я"), а потім стала приєднувати до того початку подію за подією, але не механічно, а вибірково, з певними оцінками та значеннями. Свідомість — це самодіяльний, самостворювальний процес вписування окремих подій, явищ, вражень, відчуттів у тотальне (єдине, всеохоплююче) поле інтелектуального предметного конструювання. Так функціонує індивідуальна свідомість, так функціонує історична самосвідомість людства, так функціонує наукове пізнання.

Структура свідомості, її основні рівні. Свідомість як внутрішній світ людини має складну структуру, котру традиційно досліджували філософія та психологія. У ХХ ст. структуру свідомості вивчали такі філософські школи, як феноменологія, психоаналіз, екзистенціалізм, структуралізм, герменевтика, когнітивна психологія та ін. Враховуючи результати останніх досягнень, слід зауважити, що складність фіксації структурних одиниць свідомості полягає у необхідності розмежувати її функціональні та результативні властивості, які в дійсному процесі свідомого життя людини перебувають у нерозривній єдності.

Отже, можна стверджувати, що структура свідомості є не чим іншим, як єдністю її властивостей та похідних від них (чи результативних) форм прояву. Враховуючи це, структуру свідомості можна унаочнити в таких її складових: за рівнями свідомість функціонує в єдності самосвідомості, свідомого та несвідомого (і підсвідомого), за складовими власне свідомість складається із мислення, емоцій і почуттів та волі. Така структура свідомості засвідчує, що свідомість не тотожна психіці. Поняття "психіка людини" ширше порівняно з поняттям свідомості. Психіка людини вбирає у себе як свідоме, так і несвідоме та підсвідоме.

Вищим рівнем свідомості є самосвідомість. Самосвідомість — це здатність людини робити об'єктом розгляду свою власну свідомість. На рівні самосвідомості людина (на основі ідеальних еталонів) здійснює самооцінку та самоконтроль, проводить аналіз своїх знань, думок, ідеалів, мотивів, вчинків та ін. Самосвідомість є обов'язковим елементом свідомості; без неї людина не змогла б зрозуміти себе, визначити своє місце у світі та вдосконалюватись. Іншими словами, самосвідомість — це діяльність душі людини, її спрямованість на свою внутрішню сутність, діалог "Я" з самим собою.

Поряд із свідомістю у "внутрішньому світі" людини існує рівень несвідомого. Сьогодні це визнала більшість вчених. Вважають, що несві-

себе у здатності свідомості продукувати абсолютні, еталонні виміри су- щого, а також у її певній самовладності, саморефлексивності, у її праг- ненні та здатності виходити за всі та всілякі межі включати всеможливий зміст у своє наповнення; інформаційний чинник — людська свідомість органічно пов'язана із інформаційними процесами і постає, на думку де- яких філософів, здатністю опановувати та оперувати "чистою інформаці- єю"; природно-біологічний чинник вказує на те, що людську свідомість неможна відірвати від природних процесів хоча б у тій їх частині, яка постає як своєрідність земних планетарних процесів у єдності органічних хімічних процесів, рослинного та тваринного світу; свідомість пов'язана із психікою, а остання - із загальними умовами та особливостями розви- туку нашої планети: нарешті, надзвичайна пластичність людського органі- зму, його чутливість, багато елементність і т. ін.; психологічний чинник — сьогодні відома ціла низка феноменів, що засвідчують надзвичайні можливості людської психіки, проте остання невід'ємна від процесів сві- домості, оскільки всі психічні процеси людини зумовлені предметним змістом психіки, що його здатна постачати тільки свідомість; соціально- діяльний чинник в елементарному своєму виявленні свідомість постає як здатність людини поводитись із речами культури людським чином, вміти їх використовувати та, принаймні, — відтворювати; цей чинник дозволяє також помітити такий дуже важливий момент: хоча свідомість реально існує як характеристика та здатність окремої людини, за суттю вона пос- тає явищем соціальним, а, значить, - загальнолюдським; культурно- історичний чинник засвідчує принциповий зв'язок свідомості із сенсами, їх утворенням та функціонуванням; культура постає вічним джерелом прилучення до сфери найперших та найвищих життєвих сенсів; антропо- логічний чинник дозволяє побачити свідомість у специфічно людських вимірах та окресленнях, наприклад, у окресленнях статевих її проявів, у окресленнях людського страждання та прагнення, людських здоров'я та хвороби, норми та патології у психіці, містичних самозаглиблень, видінь та марень і т. ін.

індивідуально-особистісний чинник формування свідомості фіксує її єдність із життям та біографією конкретної людини, із подіями такого життя, індивідуальними особливостями та характеристиками даної лю- дини, її здібностями, перевагами та вадами і т. ін.

Лише врахування усіх зазначених чинників може врятувати нас від однобічних та спрощених підходів до розуміння, оцінки, трактувань сві- домості, відкрити шлях до її належного цінування. Свідомість постає ніби своєрідним перехрестям, де поєднуються сили та тенденції, що діють через взаємодію конкретних часткових форм суцього та еволюцію окре- мих форм життя, та сили і тенденції світового цілого.

вколишнього середовища. Підтвердженням цьому служать екологічні проблеми, їх поглиблення і загострення, розростання масштабів екологі- чної кризи на Землі. Така закономірна плата за науково-технічний, еко- номічний і соціальний прогрес, за зростання чисельності населення і за зростання його добробуту. Якщо ми хочемо забезпечити довгострокове подальше існування людства на Землі, то повинні будемо подбати про збереження її біосфери, а для цього доведеться чимось поступитися, прийняти якісь обмеження на споживання її ресурсів.

Таким чином, можемо дати визначення простору та часу. Простір — це філософська категорія, яка виражає протяжність, взаємне розташу- вання матеріальних об'єктів і їх елементів (частин). Час — це філософська категорія, яка виражає протяжність співіснування (буття) речей процесів, послідовність зміни їх якісного стану. Співіснування простору і часу зу- мовлено існуванням матерії, яка рухається.

Питання для самостійної підготовки

1. Розкрийте сутність та зміст буття як філософського поняття.
2. Наведіть перелік основних філософських позицій, пов'язаних із ро- зумінням вихідних підвалин буття.
3. Назвіть основні ознаки реального світу.
4. Доведіть абсолютність руху та відносність спокою в об'єктивному світі.
5. Чому розвиток вважається вищим типом руху матерії?
6. Дайте порівняльну характеристику простору та часу. У чому їх по- дібність та відмінність?

ТЕМА 11. ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІДОМОСТІ

Мета заняття — розкрити сутність свідомості як філософської катего- рії, показати об'єктивну природу ідеальних процесів.

Основна проблема — особливості формування духовності людини.

Основні поняття та категорії — свідомість, відображення, мислення, психіка, інтелект, мозок, суспільна та ідеальна свідомість, упредметнен- ня та розпредметнення, самосвідомість, несвідоме, почуття, воля.

Питання для організації дискусії на семінарі

1. Проблема онтологічного статусу свідомості та її суттєві ознаки.
2. Проблема походження свідомості.
3. Структура свідомості, її основні рівні.

Теми рефератів та повідомлень

1. Розвиток філософських уявлень про свідомість.
2. Свідомість і самосвідомість.
3. Свідомість і мова. Проблема походження мови.
4. Проблема “діалогу” людини і комп’ютерних систем.
5. Свідомість, мова, мовлення.
6. Інтелект як основа сучасного виробництва

Рекомендована література

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник. – М., 2000.
2. Лазарев Ф.В. Трифонова М.К. Философия: Учебное пособие. – Симферополь, 1999.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1976.
4. Общая психология. – М., 2002.
5. Проблемы сознания в современной западной философии. – М., 2004.
6. Спиркин А.Г. Философия. – М., 2000.
7. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник / За ред. І.В. Бичка. – К., 1994.
8. Філософія. Навчальний посібник / За ред. І.Ф. Надольного – К., 2001.

Навчально-методичний матеріал до теми

Проблема онтологічного статусу свідомості та її суттєві ознаки.

Однією з найбільших таємниць світу є людська здатність усвідомлювати, розуміти дійсність, тобто людський інтелект. Він вражає своєю красою та могутністю, невичерпністю та універсальністю. У цілому якісні особливості людського інтелекту окреслюють терміном свідомість, тому питання про сутність свідомості, її виникнення та можливості століттями хвилювало кращих представників людства, надихало на пошук та творчі злети. Музика, поезія, усе мистецтво, наукові розвідки глибин сущого та інші напрями інтелектуальної діяльності прагнуть розкрити можливості людської свідомості та неповторно-чарівний внутрішній світ людини.

Перші уявлення про свідомість виникли у прадавні часи, коли люди дійшли висновку, що процеси, які відбуваються в їхніх головах, відмінні від процесів природи, що їхнє бачення світу, а відповідно і місце в ньому, відрізняється від тваринного. Так, збереження твариною її специфічного буття у світі, що постійно змінюється, є зміна її тілесної (анатомо-фізіологічної) будови і пристосування в такий спосіб до мінливих умов зовнішнього середовища. Щодо людини, то вже з перших кроків своєї

знарядь праці потребувало досить розвиненого інтелекту, з іншого боку, зв'язок мислення та пізнання з технологіями людської праці досить очевидний. Отже, зв'язок є, але чи є він визначальний з боку праці щодо свідомості? Напевно, він складніший, багатофакторний та неоднозначний. По сьогоднішній день всі спроби прилучити розвинених тварин до стабільних дій із елементарними допоміжними засобами діяльності не дали позитивних результатів; а головне те, що у тварин не формується предметне сприйняття дійсності. Це свідчить про те, що задля того, щоби діяльність із знаряддями привела до формування розвиненої свідомості і культурно-історичного процесу, необхідно мати в наявності досить високо розвинений інтелект, або, хоча б, зародки свідомості. Виходить, що свідомість повинна ніби передувати своїй власній появі. Тому трудова концепція навіть у логічному плані залишається не коректною.

Нарешті, концепція активно-діяльного самопородження людини або субстанційна намагається подати свідомість як конкретне, на рівні людини виявлення вихідної засади світу - духу, або ідеї, або світового розуму (інтелекту). Ця концепція пояснює, наприклад, спрямованість еволюційних процесів як рух до найповнішого виявлення якостей субстанції світу; певною мірою вона пояснює і динамізм процесів буття (оскільки дух - це є рух, енергія), і деякі характеристики свідомості (саморефлексія, трансцендентність). Проте і вона нагороджує нас серією складних питань; наприклад, субстанційні характеристики за самою своєю якістю повинні бути найпершими, а, значить, найпотужнішими, проте, як ми знаємо, свідомість тримається на постійному внутрішньому зусиллі; якщо свідомість початкове є ідеальною, навіщо для її проявів потрібна недосконала матеріальна реальність? Яку роль у субстанційному процесі відведено людському стражданню та надіям на безсмертя?

Отже, перегляд основних концепти походження свідомості дозволяє зробити висновок про те, що жодна з них не може пояснити усіх складностей свідомості як явища людського буття, проте кожна з них виділяє та акцентує справді дуже важливі риси свідомості, а тому ми повинні брати до уваги їх всі, розуміючи та оцінюючи їх як своєрідні елементи (фрагменти) єдиної мозаїчної картини: хоча вся картина і не складається, проте наявні її фрагменти дають можливість уявити її собі досить повно та виразно.

Провідні чинники виникнення та функціонування свідомості: загальнокосмічний чинник проявляє себе у вже неодноразово згаданій спроможності людського мозку ввібрати в себе всю інформацію космосу: а дехто із психологів та культурологів вважає факт зачарованості людини спогляданням зоряного неба свідченням пробудження найпершого рідного джерела людського духу; трансцендентальний чинник проявляє

льки різкі межі, що звести їх одне до одного або до якогось спільного кореня майже неможливо. І. Кант із цього приводу колись писав: "Існують два основні стовбури людського пізнання, що зростають, можливо, з єдиного, загального, але нам не відомого кореня..."

Концепція єдиного інформаційного поля наголошує на тезі, яка не викликає серйозних заперечень: усі процеси світу супроводжуються обміном інформацією. Тому логічно припустити, міркують її прихильники, що існує єдине поле інформації усіх світових процесів та явищ. Людська свідомість — один із проявів інформаційних процесів, можливо, найяскравіший. Зазначена концепція фіксує факт існування такого відношення, до того ж вона по-своєму переконливо, із посиланнями на новітні данні науки, пояснює зв'язок свідомості із мозком людини. Вона стверджує, що людський мозок можна уподібнити до складного приймача: його деталі необхідні для прийому радіохвиль, але вони не мають нічого спільного із їх змістом.

Ця концепція безумовно виправдана, але навряд чи здатна пояснити складності та нюанси реального функціонування людської свідомості, у тому числі, наприклад, єдність свідомості та людських почуттів, переживань, прагнень до вищого та кращого.

Концепцію еволюції можна, представити в різних варіантах. Наприклад, так звана "теорія панспермії" стверджує, що насіння життя ("сперма") розвіяне по всьому Всесвіту. За наявності сприятливих умов воно дає результат: розквіт форм життя і його свідомих проявів. Нарешті, дослідження еволюціонування живих організмів не пояснює інформаційних можливостей людського мозку і спрямованості самої еволюції до людини, мислення, знання. Хоча, з іншого боку, було б не виправданим заперечувати зв'язок людського організму із процесами життя у ширшому плані, а людської свідомості - із певними особливостями будови людського організму, наприклад, існування людини у двох статях, із особливостями вікового розвитку людини та ін.

Трудову концепцію або концепцію походження свідомості внаслідок розвитку праці враховують археологія та антропологія, і вона нібито має з їх боку численні підтвердження. Але багато чого при цьому все одно залишається незрозумілим. Наприклад, найдавніші кам'яні знаряддя праці відстоять від нас у часі на 2,5 млн. років. Але справді помітні прояви людської свідомості, пов'язані із спеціальними похованнями людей, наскельними малюнками та ін., з'являються в інтервалі 100—35 тис. років тому. Отже, "трудова теорія" не пояснює, чому при наявності "праці із знаряддями" історичний процес формування свідомості був фактично або взагалі відсутній, або загальмований на дуже тривалий час.

Справедливі також зауваження, згідно з якими саме виготовлення

історії вона чинить принципово відмінним способом: у відповідь на зміни середовища активною дією змінює саме середовище, пристосовуючи його до потреб самого організму. Наприклад, у відповідь на різке похолодання, яке сталося в період становлення людського роду, людина не "відрощувала" густішу шерсть, не "відкладала" грубіший шар підшкірного жиру, як чинила б тварина, пристосовуючись до нових умов, а обгортала своє тіло шкірою забитої тварини з густою шерстю. Тим самим людина штучно створювала між зовнішнім холодним повітрям і своєю шкірою тонкий шар повітря, температура якого цілком її задовольняла. Розпалювала людина і вогнище, штучно створюючи таким чином простір з нормальною для себе температурою. Такий специфічно людський спосіб буття у світі, який полягає в цілеспрямованій дії на зовнішній світ із метою його перетворення, результатом чого пристосування світу до інтересів людини.

Упродовж тисячоліть людство шукало відповідь на запитання, у чому полягає сутність свідомості, як вона виникає, від чого залежать її можливості і т.ін. У наш час свідому діяльність людини вивчають фізіологія, медицина, психологія, кібернетика та деякі інші науки.

Найперші складності розуміння та вивчення свідомості пов'язані значною мірою з тим, що ми не можемо спостерігати явищ свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо їх вимірювати, досліджувати з допомогою різноманітних приладів. Наприклад, відомий американський нейрофізіолог Я.Прибрам писав, що ні на якому рівні наукового дослідження мозку людини не фіксується те, що ми називаємо думкою, хоча мозок узагалі не можна досліджувати інакше, ніж виходячи із тези, що він є орган думки та свідомості. У зв'язку із зазначеним інколи висувають досить радикальне твердження про те, що свідомості як особливої сутності взагалі не існує, що її можна звести або до функцій та процесів організму людини, або до її реакцій нервової системи людського організму на зовнішні чинники (біхевіоризм у психології, філософські течії натуралістичного спрямування). Лише у XX ст. була видана низка праць, спрямованих на доведення того, що насправді не існує нічого такого, що можна було би назвати явищами ментальними або свідомістю. Так Дюбуа-Реймон, стверджував, що розуміти свідомість — також марна спроба, як устремління втопаючого витягнути себе за волосся із болота чи побачити з вікна самого себе йдучого вулицею.

Найпершою ознакою свідомості можемо вважати особливий тип людської поведінки. Ми можемо назвати його "небіологічним", тому що людина діє не лише під тиском життєвих потреб, не лише в напрямі пошуку шляхів їх задоволення; вона діє не за схемою "стимул — реакція", а інколи (і досить часто) — усупереч біологічній доцільності та самозбере-

женню (наприклад у випадках самопожертви, самогубства та ін.). Про небіологічний тип людської поведінки свідчить змістова наповненість людських дій: їх здійснюють на основі соціокультурних процесів із використанням штучних знарядь та засобів життєдіяльності, що їх людина створила сама. Всі ці засоби стають ніби новим, проте для людини — найважливішим середовищем її життєдіяльності, вони ніби продовжують та підсилюють її природні органи.

За допомогою розуму людина здатна ніби бачити те, що насправді, у наявному вигляді не існує. Наприклад, каменярь бачить у камені майбутній виріб, коваль у металі майбутню річ. Коли ми тримаємо перед собою текст, то бачимо світлу поверхню з позначками, але вбачаємо за цим щось принципово інше. Муха, що повзає по картині живописця, не схвильована тим, що міститься за фарбами та полотном; це доступно лише для людини, обдарованої свідомістю. Функціонування свідомості пов'язане з особливим предметним змістом реальності, який чуттєво нам не наданий, а вироблений на основі досвіду діяльності в історичному процесі соціально-культурного життя. Звідси — цілеспрямований характер свідомої діяльності: здатність свідомості створювати образи майбутніх (потрібних) результатів дій і в подальшому спрямовувати свої дії на те, чого в готовому вигляді, тобто - фактично, не існує. Причому часто йдеться про те, що не існує не тільки тут і зараз, а й узагалі. Значить, законом людської діяльності постає її зумовленість не тим, що діє на людину ззовні, а тим, що вироблене її свідомістю. Тому і при оцінці людської діяльності важливо враховувати не лише її результат, а й її наміри, мету. У цьому, зокрема, проявляється творчий характер людської свідомості.

При розгляді ознак свідомості нам не уникнути запитання: а як же людина може засвідчити наявність у її свідомості того, що не існує? Насамперед реальними діями, реальним творенням нових речей: коли майстер вчить учня, він досить часто не стільки розповідає йому "теорію" власних дій, а просто залучає його до діяльності, діями демонструє свій досвід. Проте це можна робити лише в разі відносно простих процесів діяльності; в інших же випадках треба мати особливі засоби для передачі того предметного змісту свідомості, який не можна прямо продемонструвати. Такими засобами стають знаки (або, ширше - знакова діяльність), серед яких найважливіша роль належить мові (передусім — мовленню). Мова і є найпершою та найочевиднішою ознакою свідомості; саме за ознакою мови ще давні люди відрізняли людину від тварини, а "своїх" людей від "німців". Отже, потреба в мові пов'язана з необхідністю зафіксувати той зміст, який неможна передати простою демонстрацією речей. Звідси стає зрозумілим, що мова стає і основним носієм історичного дос-

віду діяльності (певної особи, певного народу, певної культури).

Проблема походження свідомості. Особливість філософського аналізу свідомості полягає у розкритті її буттєвих коренів, найважливіших ознак, властивостей та функцій. Усі ці проблеми досить часто ставляться в залежність від історичного аналізу свідомості, а останній передбачає визнання того, що свідомість колись виникає та зазнає певних змін в процесі розвитку суспільства. Тому до філософських проблем свідомості належить насамперед проблема її походження; це повинно бути зрозумілим у загальному плані хоча б тому, що ми досить часто, намагаючись дещо зрозуміти, шукаємо його коренів, тобто звертаємося до питання про його походження.

Сучасна філософія (і наука) не може дати остаточного і безсумнівного розв'язання цієї проблеми, але наявні на сьогодні авторитетні концепції походження свідомості допомагають цю проблему висвітлити і багатого зрозуміти в її розв'язанні. До таких концепцій можна віднести: теологічну, дуалістичну, еволюційну, трудову, теорію єдиного інформаційного поля та субстанційну.

Розглянемо їх основні тези, зазначаючи водночас переваги та недоліки кожної концепції.

Релігійна концепція стверджує, що свідомість людини є божим даром: створюючи людину. Бог "вдунув у неї дух живий", наділивши, таким чином, людину часткою божественного світла. Власне людська свідомість із її найпершими властивостями постає вже наслідком відомого із Святого Письма гріхопадіння: саме внаслідок нього людина почала розрізняти добро та зло, а, отже, почала сприймати дійсність не цілісно, а частково, фрагментарно. Проте наявність в глибинах свідомості частки божественного зумовлює людське прагнення до вищого, здатність пізнавати істину і т. ін. Безумовним позитивним моментом теологічної концепції постає те, що вона зводить людську свідомість до трансцендентного, абсолютного, вищого, не обмежує її аспектами існування людини та її виживання. Проте вона залишає поза розглядом зв'язок свідомості із людським організмом, соціальною історією, інформацією. Окрім того, вона, фактично, пояснює не походження свідомості, а лише те, чому вона притаманна людині.

Дуалістична концепція наголошує на моментах радикальної відмінності між свідомістю та матеріально-чуттєвою реальністю, що відкрита людині, і робить звідси висновок про існування в світі двох родів явищ (або двох субстанцій) - матеріальних та ідеальних. Вони існують у тісному переплетінні між собою, а всі явища дійсності постають лише різними мірами їх єдності. Дуалістична концепція може бути виправдана внаслідок того, що між свідомістю та буттям справді пролягають насті-